

У пошуках утраченого часу. На Сваннову сторону. Марсель Пруст

«СУБ'ЄКТИВНА ЕПОПЕЯ» МАРСЕЛЯ ПРУСТА

В історії французької і світової літератури особливе місце належить Марселю Прусту, авторові багатотомного роману «У пошуках утраченого часу». Його небезпідставно залічують до найзначніших письменників-модерністів, що специфічно переломилося в радянському літературознавстві, де його атестували як одного з трьох «стовпів модернізму» — поряд з Д. Джойсом і Ф. Кафкою. В цьому теж є резон, хоча водночас слід сказати, що творчість Пруста не була таким радикальним розривом із класичною літературою, як творчість Джойса чи Кафки, їй притаманні також якості й інтенції, які її пов'язують із класичною традицією.

Народився письменник 10 липня 1871 року в Парижі, у родині відомого лікаря Адрієна Пруста, згодом генерального інспектора Міністерства охорони здоров'я Французької республіки. Він був хворобливою і дуже вразливою дитиною, чим пояснюються його скромні шкільні успіхи. У дев'ятирічному віці захворів на астму, яка протягом життя письменника то послаблювалася, то загострювалася й передчасно звела його в могилу. Змолоду Пруст вів світське життя і мав у паризьких салонах репутацію гарно вихованої і розумної людини, позбавленої, однак, серйозних інтересів і занять. Але це була скоріше машкара, яка приховувала його справжнє обличчя. Хворобливий Пруст рано усвідомив, що йому відкрито шлях до успіху лише у сфері художньої творчості. Батькові, який турбувався за його кар'єру, він твердо відповів: «... всі заняття, за винятком літератури й мистецтва, є для мене змарнованим часом». До літератури з молодих літ він підходив серйозно й широко, розуміючи її як духовну творчість, що інтегрує й інші духовні сфери — філософію, естетику, мистецтво тощо. Він пише критичні статті й дописи, перекладає відомого англійського естетика Джона Рескіна, пробує сили у красному письменстві.

У 1896 році вийшла збірка оповідань Пруста «Утіхи і дні», яка пройшла непоміченою, хоча прихильну передмову до неї написав Анатоль Франс, який у той час перебував у зеніті слави. То були психологічні оповідання й замальовки, які тільки віддалено нагадують справжнього Пруста, зокрема гострою спостережливістю і тонкими психологічними відтінками переживань персонажів. Довгий час вважалося, що між цією збіркою оповідань і основним твором, романом «У пошуках утраченого часу», в творчості Пруста пролягла тривала пауза. Лише через багато років після смерті письменника, вже по Другій світовій війні, в його архіві знайдено обсяжний рукопис роману «Жан Сантей», який був опублікований в 1952 році. Цей роман Пруст писав на рубежі століть; в одному з листів 1899 року він зізнався: «Я давно вже працюю над обсяжним твором, але ще нічого не закінчив». Як вважають дослідники, робота із перервами тривала десь до 1905 року, але роман так і лишився незавершеним. Є відомості, що автор навіть збирався знищити рукопис.

То в чому ж тут річ? За тематикою і життєвим матеріалом роман «Жан Сантей» близький до «У пошуках утраченого часу», в його основу теж покладено життя автора, в ньому теж преваляє психологічний зміст, і не випадково його рукопис спершу було взято за чернетки «У пошуках...». Але це твір із іншим типом нарації: розгортається він в епічному часопросторі, розповідь у ньому об'єктивізується і ведеться від третьої особи, що входить у суперечність із характером задуму та змісту роману. Адже «Жан Сантей» теж мав виразити «сутність життя» автора (він, за словами Пруста, «і менше, і набагато більше, ніж роман, це сутність мого життя без будь-якої домішки»), закладену в його внутрішньому світі. Отже, «Жан Сантей», за формулюванням одного з дослідників, «це теж варіант життя у спогаді, варіант «У пошуках утраченого часу», для якого органічною була б форма суб'єктивної нарації.»

Її Пруст знайшов у романі «У пошуках утраченого часу». Цей твір довго визрівав у «внутрішній лабораторії» письменника, і «Жан Сантей», зрештою, є однією зі складових цього процесу. Поступово підходив Пруст і до його написання, зосередившись на ньому десь із 1909 року. Нові підходи до літератури, нові структурно-композиційні засади і стильові константи спершу були ним теоретично осмислені й висловлені у книжці «Проти Сент-Бева» (написана десь в 1906–1907 роках, видана у 1950), в якій сучасні дослідники знаходять не лише теоретичні засновки, а й безпосередні початки його знаменитого роману (критика й есеїстика сусідус в ній із художньою прозою).

На той час відбулися великі зміни і в житті письменника. Помирають батьки, загострюється хвороба, і він мусив перейти до життя самітника у кімнаті, оббитій корковим деревом. До речі, ця кімната із корковими стінами тривалий час обігрувалася радянськими критиками в їхній «боротьбі з модернізмом». Під їхнім пером вона перетворилася на промовисту емблему герметичності модернізму, його безнадійної ізолюваності від життя, його голосів та вимог. Насправді ж це була сувора життєва необхідність, трагедія приреченого письменника, і те, що в такому стані він створив один з найзначніших творів літератури ХХ ст., є його справжнім мистецьким подвигом.

Та слід зауважити, що цей новий *modus vivendi* Пруста пояснюється не лише станом його здоров'я, а й його творчою одержимістю. Він знав, що дні його лічені, й розумів, що для реалізації головного твору йому необхідно вмерти для світу й самого себе і цілковито зосередитися на творчості. За якийсь час йому довелося залишити розкішні батьківські апартаменти на бульварі Осман і поселитися в огидній мебльованій квартирі. Він живе усамітно, майже нікого не приймає, уриваються його зв'язки зі світським середовищем, де тепер його вважають за дивака. Працюючи над романом, він п'є каву, щоб писати, і приймає дози вероналу, аби перепочити уві сні й писати далі.

Величезний Прустів роман заведено видавати в семи томах, що не збігається із поділом автора. Його перший том, «На Сваннову сторону», вийшов 1913 року; другий, «У затінку дівчат-квіток», у 1919 році; наступного року з'явилася перша частина третього тому, «Германтська сторона», ще через рік — його друга частина і перша частина четвертого тому «Содом і Гоморра»; в рік смерті письменника (1922) — друга частина «Содома і Гоморри» і його продовження «Полонянка» та «Альбертина зникає» (на титульних сторінках їхніх видань ці назви фігурували як підзаголовки «Содома і Гоморри»); останній том, «Віднайдений час», вийшов 1926 року. Отже, Пруст поділяв свій твір не на сім, а на п'ять томів або романів, як їх нерідко групують. Однак щодо них ці жанрові означення звучать умовно, бо твір є нерозчленованим потоком пам'яті автора-оповідача, йому притаманний високий рівень композиційно-сюжетної єдності. Словом, це не цикл романів, а все-таки величезний роман, «суб'єктивна епопея», як його теж іноді називають, зважаючи на його незвичайний «епопейний» обсяг, бо з жанровим змістом і структурою епопеї він, власне, не має нічого спільного.

Перший том роману, «На Сваннову сторону», вийшов наприкінці 1913 року накладом автора і не привернув уваги ні критиків, ні читачів. Перед тим його відхилив «Нувель ревью Франсез», провідний модерний журнал, що його редагував Андре Жід. Згодом Жід напише Прустові, що «відхилення цієї книжки залишиться найсерйознішою помилкою «Нувель ревью Франсез». Анатоль Франс, який прихильно

Віджукнувся на збірку Прустових оповідань «Утіхи і дні», романом «На Сванову сторону» був цілком розчарований і висловив жаль, що «приємний і мудрий» автор став «неврастеніком до крайньої межі».

Та ця серйозна літературна невдача Пруста не паралізувала його творчої волі і він не переставав напружено працювати над романом. Наступний його том з'явився через шість років, уже після Першої світової війни, і мав голосний успіх, був відзначений Гонкурівською премією — найвищою літературною премією Франції. Разом із першим томом він виходить у перекладі іншими мовами, і в Німеччині відомий літературознавець Е.Р. Курціус заявляє, що цим твором «починається нова ера в історії роману», в чому він не помилився. У повоєнній Франції та всій Європі багато що змінилося, і не тільки в соціально-політичній сфері: глибинні зміни відбулися також у світоглядних та естетичних парадигмах, у монастроях та художніх смаках і, здавалося б, несподівано й неояснено «камерний» роман Пруста виявився істотно суголосним усім цим зрушенням та змінам. Разом з «Уліссом» Джойса, що з'явився в рік Прустової смерті, з «Процесом» (1925) і «Замком» (1926) Кафки, із «Безплідною землею» (1922) Еліота і «Дуїнянськими елегіями» (1922) Рільке він знаменував народження зрілого, фундаментального модернізму.

Непідготовленого читача багато що дивує в романі Пруста, і найперше невідповідність між його розміром і незначністю сюжету — в розумінні «подійного ряду», яким організовується структура романів традиційного типу. Але ж прустівські «У пошуках утраченого часу» не закріплені за об'єктивною дійсністю, за її рухом та колізіями, як це бачимо в романах Філдінґа й Бальзака, Толстого й Франка. У Пруста твір розгортається не в епічному часопросторі, а в психологічному, в пам'яті оповідача, зближеного з автором. Романний світ суб'єктивізується, «фізичне» розчиняється у психологічному, не закріплена за об'єктивним станом і ходом речей розповідь розгортається за «законами» пам'яті з її вибірковістю, зміщеннями часових площин, відхиленнями, відступами тощо. Радикально міняється архітектоніка роману, скасовуються традиційні конструкції, що ґрунтуються на хронологічному та об'єктивному порядку епізодів. Немає послідовного руху сюжету від певної точки минулого до «сьогодні», точніше до авторського часу оповіді, натомість маємо вільне поєднання рухливих часових перспектив. Зрештою, замість поступального руху по визначеній траєкторії романний час починає нагадувати лабіринт.

Пора вже сказати, що роман Прустів належним чином не зрозуміти без урахування тих глибинних змін, що відбулися на рубежі XIX і XX сторіч у світосприйнятті й методології мислення, в тому числі художнього. Завершилася доба всевладдя розуму в інтелектуальному житті Європи та віри в можливість раціонального пізнання та впорядкування буття. Ця віра ґрунтувалася на постулаті тотожності буття і мислення, на певності в тому, що структури свідомості ідентичні структурам буття. Розчарування в його раціональному пізнанні породжує іншу інтенційність — до сфер підсвідомого, досвідомого, безсвідомого. На зміну «філософії розуму», яка домінувала в попередню добу, приходять «філософія життя», яка проголошує субстанційність життя і трактує його як ірраціональну стихію, що не піддається раціональному осягненню (Ф. Ніцше, А. Берґсон, В. Дільтей, Г. Зіммель та інші). Ця філософія мала величезний вплив на літературу кінця XIX й першої третини XX ст., на письменників «покоління Пруста» від Р. Роллана й Т. Манна до М. Горького й В. Винниченка.

Безпосередньо на Пруста великий вплив справила філософія інтуїтивізму Берґсона, якого письменник знав з юних літ і з яким перебував у родинних зв'язках. У Сорбонні він слухав лекції Берґсона, які стали одним із чинників, що формували його світогляд. Згодом, уже в процесі написання «У пошуках утраченого часу», Пруст читав його праці й захоплювався ними, що відбилося й у творі. Безперечно, в образі Берґотта, який є одним з улюблених авторів і наставників Марселя в його вихованні як митця, втілилися певні Берґсонові риси.

За концепціями цього філософа, розум не здатен проникнути в потаємність життя як вітальної стихії, в його спонтанну тяглість і органічність, цей поріг переступає лише інтуїція, уможливаючи безпосереднє осягнення його сутності, тоді як розум уловлює його поверхневі й застигли елементи, виходячи з готових схем і прикладаючи їх до живої вітальної стихії. У своєму «Вступі до метафізики» Берґсон писав, формулюючи основний постулат своєї філософії: «Існує одна дійсність, яку всі ми розуміємо із середини, розуміємо інтуїтивно, а не аналітично. Це наша особа у своєму часовому перебігу. Це наше «я», що триває. Можемо інтелектуально не співпереживати якусь річ, але завжди певним чином співпереживаємо самих себе». Розрізняючи два типи пам'яті, інтелектуально-аналітичну й інтуїтивну, Берґсон саме другу вважає за креативну силу, яка найповніше виявляється в мистецтві, бо воно найбільшою мірою їй іманентне.

І в Прустовім романі саме інтуїтивна пам'ять виступає креативною силою, вона оживляє пережите, «втрачений час» і творить із нього нову, художню реальність. Спонтанне пробудження цієї пам'яті та її функціонування з хрестоматійною наочністю описано у першій частині твору, в знаменитому епізоді з липовим чаєм та тістечками-мадленками. Одного похмурого зимового дня у пригніченому душевному стані Марсель (персонаж-оповідач носить те саме ім'я, що й автор) завітав до матері, яка почастиувала його згаданим чаєм із мадленками. Тільки-но напій торкнувся піднебіння оповідача, як його охопило радісне піднесення, «невмотивоване раювання». Збудилася інтуїтивна пам'ять і ожив уже далекий час, виринули в їхній чуттєво-емоційній наповненості образи й картини дитинства: «... всі квіти в нашому садку і в парку пана Сванна, латаття Вівонни, добрі міщани, їхні оселі, церкви, ціле Комбре з його околицями, все, що наділене формою і ядерне, все це зринуло — місто і садки — з моєї філіжанки чаю».

Але увага Прустова спрямовувалася не тільки на відтворення спонтанного потоку пам'яті, на імпресіоністичні замальовки плину митей, як це маємо, скажімо, у романах Вірджинії Вульф, — не менш істотним об'єктом є для нього також предметно-чуттєва наповненість кожного відтинку часу, що постає у щедру деталізованій конкретності. Для нього, як він сам про це пише, «година — це не тільки відтинок часу, це ваза, наповнена запахами, барвами, звуками, рельєф і атмосфера», і все це відтворюється в локальному колориті із пластичною виразністю. Можна сказати, що у нього кожна година — це та сама філіжанка чаю, з якої виринув «весь Комбре».

Те, що дійство в романі Пруста перенесено у внутрішній світ наратора і розгортається він як потік пам'яті, аж ніяк не означає, що зовнішній, предметно-чуттєвий світ втрачає для автора інтерес і значення. Навпаки, його зображення, докладні описи й точні фіксації посідають у епопеї «У пошуках утраченого часу» дуже значне місце; однак цей світ не є субстанційним, як і світ духовно-психологічний. Він за Прустом реально існує, але явленим стає для нас у пам'яті та свідомості як буттєві феномени, в яких інтегруються названі світи.

Ув онтологічному співвіднесенні предметного і психологічного, матеріального і духовного теж виявляється концептуальна близькість Прустового роману до постулатів Берґсонової філософії чи, скоріше, залежність від неї. У праці «Матерія і пам'ять» цей філософ пише, що «оскільки чисте сприйняття дає нам усе власне матеріальне, або принаймні все, що для нього істотне, оскільки все інше йде від пам'яті і являє собою доповнення до матерії, то конче потрібно, щоб пам'ять була силою, у принципі цілком незалежною від матерії», бо «саме завдяки пам'яті чуттєві якості матерії можуть бути пізнані в них самих, зсередини, а не ззовні». Немає особливої потреби доводити,

щр це є й тими засадничими принципами, на основі яких зводиться художній світ роману «У пошуках утраченого часу».

Воднораз, роман Пруста є не тільки колосальним розповіданням і найретельнішим описом, а й на рідкість, як для художньої прози, розгорнутим і докладним коментарем. Все те, про щр в ньому розповідається і щр описується, тут же, нерідко в одному розгалуженому реченні, стає предметом аналітичного розтину. Спектр цієї прустівської дискурсивності дуже широкий, але можна помітити, щр особливу схильність письменник виявляє до її розгортання в епістемологічному, екзистенційному й соціопсихологічному планах. Можна сказати, щр роман нагадує величезну творчу лабораторію: в ньому автор зводить художній світ із пережитого («весь матеріал твору — моє колишне життя») із діяльносте пам'яти (і не тільки інтуїтивної), залучаючи попутно найширше коло різноманітних явищ і проблем, і тут-таки і самий цей світ, і процес його зведення піддаються докладному обговоренню й аналізу. Така парадигматика твору характерна для модерністської літератури, а своє завершене втілення знайде вже у літературі постмодернізму.

Складний за своїм змістом і структурою, Прустів роман викликає багато суперечливих, нерідко діаметрально протилежних трактувань. У цих трактуваннях і розбіжностях фундаментальним є питання: який первень, суб'єктивний чи об'єктивний, виступає у романі домінантним, тим, щр визначає його світоглядно-естетичну парадигму, особливості поетики та стилю. Думається, щр його альтернативні тлумачення невинувдані й слід погодитися з інтерпретаціями Прустового роману, за якими він не є ні «об'єктивним», ні «суб'єктивним», а «феноменологічним» у своїй основі, «феноменологічним універсом» (Р.М. Альберес). Цілком очевидно, щр ці «пошуки утраченого часу» не замикаються у сфері суб'єктивного, щр їм притаманна феноменологічна інтенційованість, яка ґрунтується на «первісному досвіді» і спрямовується не на предмети та явища самі по собі, а на їхню явленість у нашій свідомості. Об'єктивно існуючі предмети та явища і їхнє сприйняття та осмислення даються цілісно як єдино доступна реальність, як буттєві феномени, зрештою — як «феноменологічний універс». Можемо сказати, щр у Прустовім романі маємо злиття художнього об'єкта з художнім суб'єктом в їхній феноменологічній єдності.

Пруста не цікавить ні «правдиве відбиття реальности» само по собі, ні її суб'єктивне переживання само по собі, а їхня явленість у нашій перцепції та свідомості і їхня адекватна репрезентація. Його романний світ, сказати б, не вміщається ні в об'єкті, ні в суб'єкті й не закріплюється за тим чи тим, це світ буттєвих феноменів, світ суб'єктивно-об'єктивний, в якому предмет завжди дається в певній формі свідомосте й сукупно з нею. За Прустом, ми вносимо в речі життя, наділяємо їх сенсом і душою, а потім сприймаємо все це як щрсь іманентно їм властиве. Так, описуючи в домі одруженого Сванна кімнату, наповнену різними речами, цю позбавлену смаку різностильну міщанську мішанину, Пруст далі коментує: «... моя пам'ять, навпаки, наділяє цю різностильну вітальню злютованістю, єдністю, неповторними чарами, (...) бо ми, завдяки нашій вірі, щр речі живуть своїм, незалежним життям, здатні те, щр в нас перед очима, наділяти душою, яку вони потім зберігають і розвивають усередині нас».

Відповідно в романі, хоч він розповідає про пошуки втраченого часу, насправді маємо справу не з минулим, а з минулим-теперішнім, щр існує у віднайдуванні часу. «Нічого немає, крім плину часу? — пише Пруст, підводячи підсумок у кінцевому томі твору: гадаю, є щрсь куди більше: певні речі, які належать водночас до минулого й теперішносте, і вони найістотніші».

Загалом слід сказати, щр в розвідках та есеях про Прустів роман надто багато теоретизування, в якому губляться його важливі аспекти й інтенції. За формою «потік пам'яти», він на тематично-змістовому рівні відзначається рідкісною широтою і багатогранністю, охоплює не лише життя героя-оповідача, а й життя численних персонажів, ба більше — життя французького суспільства кінця ХІХ — початку ХХ ст. У загальному континуумі потоку пам'яти даються у романі широко розгорнуті й щдро деталізовані картини життя вищих верств тогочасного французького суспільства, їхнього побуту і звичаїв, ментальносте й психології.

Щоправда, ці картини композиційно не вирізняються автором, не оформляються в завершені сцени — вони вільно плінуть у згаданому потоці, змінюючи одна одну. Та попри це, як не раз зазначалося у науковій літературі, вони своєю ґрунтовністю й точністю нагадують «Людську комедію» Бальзака. У зв'язку з цим відомий французький літературознавець Р. де Буадефр зауважив, щр у своєму романі Пруст із такою самою повнотою інформації змальовує агонію суспільства, з якою його апогей змальовував Бальзак. «Світські люди, — констатує цей учений, — які залишили спогади про Пруста, не помітили жорстокосте, з якою він їх зобразив, не зрозуміли, щр його роман — це по суті сатира на їхній клас і його спосіб життя, де вони постають як люди, зашорені у своїй кастовій пісі, підпорядковані до автоматизму її приписам» і нездатні усвідомити свою невідповідність їхньому суспільному статусу. До цього Буадефр додає, щр адепти класової теорії, зокрема рядянські критики, могли б знайти в романі Пруста багату поживу, зокрема у тій точності й рельєфності, з якою автор зображає різні суспільні стани та прошарки, їхні «класові відмінності», але їх надто віддякує його «модернізм» (як він ними розуміється).

Очевидно, аж ніяк не випадковість те, щр з усіх письменників минулого й сучасносте найбільшу притягальну силу для Пруста мав Бальзак. Творець «Людської комедії» справді був для творця «У пошуках утраченого часу» вічним супутником, він ним захоплювався і нещадно критикував, любив його і обурювався, вчився у нього і заперечував його. Як свідчать сучасники, він знав напам'ять значні уривки із його романів. Згадувана книга «Проти Сент-Бева», яка є своєрідною інтродукцією до «У пошуках утраченого часу», значною мірою переросла у трактат про Бальзака. У зображенні й потрактуванні буржуазно-аристократичного суспільства, розгорнутих у романі Пруста, попри всі відмінності форми виразно відчутна Бальзакова присутність. Та й загальна траєкторія руху роману виявляє типологічну спорідненість із траєкторіями багатьох бальзаківських романів: відштовхування Марселя від буржуазії та буржуазної культури, захоплення аристократією та входження в її світ і подальше розчарування в ній. Хоч Прустів роман розгортається за плином пам'яти, симультанно, тобто зі зміщеннями та зближеннями у часі й просторі, в ньому маємо хронологічний композиційний стержень. Можна сказати, щр перша його книга — це дитинство героя-оповідача (зі вставною повістю «Кохання Сванна», яка порушує хронологічну послідовність), друга книга — його юність, третя — молоді роки та входження у вищий світ тощр, аж до завершення життєвого шляху й підведення підсумків у «Віднайденому часі». Однак у компонованні твору й вираженні його змісту набагато вагоміша роль провідних мотивів, які вільно розвиваються, виникаючи й відходячи у тінь, і співвідносяться за принципом не субординації, а координації, — риса, характерна для літератури модернізму.

Більшість із них означені назвами книг роману: «На Сваннову сторону», «У затінку дівчат-квіток», «ґермантська сторона», «Содом і Гоморра», «Віднайдений час». Тут вони знаходять своє концентроване вираження, але присутні вони, з різною мірою визначеносте, і в інших книгах та частинах роману. Це, зокрема, стосується мотивів, які трохи спрощено можна назвати соціопсихологічними або соціокультурологічними; вони означаються в романі «сторонами», які, власне, є векторами руху героя-оповідача в соціокультурному

просторі. Іншими словами, «сторони» у Пруста — не топографічні орієнтири, як вони на емпіричному рівні окреслюються в романі, а різні соціокультурні світи, багатовісній буржуазії і аристократії, різні уклади й стилі життя, різні ментальності при всьому мімікруванні буржуазії під аристократію. Подібну семантику має і заголовок четвертої книги роману, «Содома і Гоморри», де згадувана «жорстокість» Пруста в зображенні вищого світу сягнула свого апогею.

Іншою змістовою наповненістю мотив «дівчат-квіток» сконцентрований у другій книзі роману, але присутній, переважно конотативно, і в інших його частинах. Тут зграйка «напіврозквітлих дівчат» (*jeunes filles en fleur*) на березі моря, на тлі сонячного простору й мінливих блакитних хвиль, почуття й переживання, які вони пробуджують у Марселя, весь цей буттєвий феномен стає емоційно наповненим ненав'язливим уособленням молодости, незакаламученої краси й радості життя. Безперечно, «У завітці дівчат-квіток» є найсвітлішою і найжиттєствіднішою, найпоетичнішою книгою Прустового роману. Варто зазначити, що в цьому неабияку роль відіграє та обставина, що її дійство розгортається переважно серед природи, а не в аристократичних салонах чи буржуазних вітальнях, не у вишуканому, але тісному й задущливому світі. У подальших книгах роману названий мотив влітається в інші мотиви — природи, любови, плінності й зниклості життя.

Особливу, самодостатню цінність мав для Пруста світ природи, його творчій притаманна глибина вникнення в її спонтанність та «живу красу», а також тонкість їхнього відтворення. Письменник досконало володів імпресіоністичною технікою пейзажу, що спиралася на відкриття великих французьких малярів-імпресіоністів (які він приписав у романі одному з його персонажів-митців, Ельстірові), що з особливим блиском та переконливістю продемонстрував у пейзажах другої книги твору. Та водночас природа не сходить у нього до імпресіоністичних вражень та їхніх замальовок, вона також постає у його творі, сказати б, у фізичній явленості, у своїй предметно-чуттєвій красі. Ось картина весняного дня в полі з першої книги роману: «Ця жива краса зворушувала до сліз, бо хоч би яких ефектів витонченого мистецтва вона досягала, відчувалося, що вона — природна, що ці яблуні стоять тут у чистому полі, ніби селяни на якійсь із великих доріг Франції. Потім промені сонця змінилися раптом променями дощу; вони своїми смугами затулили обрій, накинули на ряд яблунь сіру сітку. Проте яблуні, як і досі, височили у своїй красі, світлій і рожевій, під зливою і холодним вітром; то був весняний день».

Варто зазначити, що після першої і другої книг природа порівняно рідко з'являється безпосередньо на сторінках роману, але симптоматично, що час від часу, особливо у «Содомі і Гоморрі», цілком у стилі Толстого, якого можна назвати другим з улюблених Прустових письменників, зображуване із життя вищих кіл співвідноситься з природою і кваліфікується як «неприродне» з негативним аксіологічним підтекстом. Про те, що загалом означала для Пруста природа, допомагає здогадатися один з останніх записів, зроблених непевною рукою вмираючого письменника: «Дерева, ви мені більше нічого не скажете...»

До чільних мотивів, що проходять крізь весь роман Пруста, належить філософський, чи метафізичний; не випадково деякі дослідники говорять про наскрізну «метафізичну ідею» твору. Щоправда, сам Пруст виступав проти наповнення романів філософією; він писав у книзі «Проти Сент-Бева»: «Нашпигуючи свій роман філософією, яка не матиме ніякої ціни ні в очах філософів, ні в очах літераторів, романіст допускає найнебезпечнішу помилку». Однак він тут-таки зауважує, що «літератор може не < менш глибоко проникати в реальність речей, але він має йти іншим шляхом» — без «філософського методу», шляхом спонтанного проникнення в реальність речей, точніше кажучи — в буттєві феномени, про які йшлося вище.

Безперечно, метафізика входить до Прустового роману, але не у вигляді розробки філософських тез та постулатів, вона існує в ньому радше як умонастрій, духовно-душевний стан, що знаходить вираз у різноманітних медитаціях метафізичного характеру. Особливе місце в цих медитаціях посідає проблема часу, яка, зрештою, постає в метафізичному аспекті. Та передусім до метафізичних роман можна віднести тому, що він організовується навколо метафізичної ідеї, що йдеться в ньому не лише про проникнення в «реальність речей», а й про пошуки світу глибшого й істиннішого, ніж емпіричний світ, світу, не підвладного часові, зникненню, смерті.

Із наскрізних мотивів, що теж належать до «внутрішнього кола» твору, варто відзначити мотиви любови та мистецтва. Обидва вони тісно пов'язані з метафізичним мотивом і переплітаються з ним. Мотив любови в його розгортанні дедалі більше переростає в мотив алієнації, самотності людини та її приреченості на самотність, а в мистецтві автор вбачає шлях і засіб реалізації означеної метафізичної ідеї, шлях і засіб «віднайдіння часу».

Пруст мав усі підстави порівнювати свій роман із симфонією. Це справді поліфонічний твір, але на інший лад, ніж, скажімо, романи Достоєвського, в яких поліфонічність в основному зводиться до поліфонії ідей. У Прустовім романі маємо поліфонію тем і мотивів, ідей і емоцій, їхній спонтанний рух без чітко окреслених колізій та драматичних вузлів, словом, вільну композицію, що імітує плін пам'яті.

Особливе місце у структурі багатотомного Прустового роману належить уставній повісті «Кохання Сванна», яка займає ліву частину першого тому. Це передісторія основного сюжету, життя героя-оповідача Марселя, і водночас своєрідна увертюра до роману, в якій стисло подано його головні мотиви й колізії. Дія повісті відбувається ще до народження Марселя, але він якоюсь мірою зберігає функції наратора, з тією різницею, що тут спирається не на свої безпосередні враження, а на розповіді батьків та інших людей, котрі знали Сванна замолоду. Водночас Сванн у нарації наближається до оповідача, стає ніби його «двійником» — у тому розумінні, що до нього раз у раз стягується оповідь і її панорама переломлюється крізь призму його сприйняття та рефлексії, багато в чому близьких до оповідачевих.

У вставній повісті маємо ті самі провідні мотиви, що й в основному корпусі роману — мотиви «сторін» і природи, любови й мистецтва, але провідними виступають два останні, хоч тут вони співвідносяться між собою по-іншому. Виходець із багатой буржуазної родини, Сванн постає на сторінках повісті як світська людина, прийнята в аристократичних колах. Водночас він захоплюється мистецтвом; ґрунтовно обізнаний із малярством, він справді глибоко його розуміє і тонко відчуває, пише книгу про Вермера, чудового голландського маляра XVII ст. У всьому цьому він близький Марселєві і навіть якоюсь мірою виглядає його «двійником». Але у нього немає тієї одержимості мистецтвом, повної відданості йому, що виявиться згодом у Марселя. Мистецтво не стало для нього сенсом життя, воно було ним «зраджене», і тому особиста драма стала для нього такою руйнівною: його життя перетворюється на порожнечу, що заповнюється повсякденним дріб'язком, відбувається неухильна деградація особистості й розчинення в міщанському середовищі.

«Кохання Сванна» — це по-своєму драматична історія любови духовно багатой і витонченой особистості, закоханої у красу та мистецтво, до жінки, нерівно їй своїми духовно-психологічними якостями, обмеженої і вульгарної утриманки. У повісті маємо перший варіант незвичайно тонкого аналізу зародження й розвитку почуття, психологічного процесу, названого Стендалем «кристалізацією любови» (але

у Пруста, на відміну від теорії Стендаля, йде він не від об'єкта, а від суб'єкта). Це процес, що відбувається у внутрішньому світі Сванна, який творить образ Одетти, що далеко розбігається з реальним прототипом. Увага автора зосереджується на одуховленні почуття, яке в цьому разі є одуховленням і поетизацією жінки, найменше цього гідної. У кристалізації почуття Сванна найактивніша роль належить мистецтву, образи й рефлексії якого внаслідок усіляких збігів переносяться на Одетту і змінюють її — у сприйнятті героя. Кохання зароджується тоді, коли її образ починає пов'язуватися у нього з чарівною фразою із сонати Венетейля, яка звучить у його душі й стає каталізатором почуття. Несвідомо для самого Сванна ця музика асоціюється з Одеттою, а далі зливається з нею, надаючи їй загадкового чару. Таким самим каталізатором почуття стає Сепфора із фрески Боттічеллі, коли Сванн запримітив, що овал обличчя й лінія фігури Одетти схожі на цей малярський образ, який він так любив: «Він дивився на неї; в її личку і в її постаті воскресала частина фрески, яку Сванн відтепер завше намагався у ній побачити, чи був він біля Одетти, чи тільки думав про неї».

Одне слово, Одетта у сприйнятті Сванна дедалі зміщується у світ мистецтва, огортається його атмосферою, асоціюється з його образами та похідними від них відчуттями і переживаннями, так одуховлюючись і поетизуючись, що, зрештою, він втрачає здатність бачити її такою, яка вона є насправді. Ця здатність повертається до нього після одруження з Одеттою, яким було шоковане середовище, до якого він належав. У кінцевих рядках повісті читаємо про те, що «Сванн подумки скрикнув: «Подумати тільки, я зіпсував роки свого життя, я хотів померти лише тому, що безтямно покохав жінку, яка не могла мені подобатися, жінку не в моєму жанрі!»»

У контексті всього твору «Кохання Сванна» — це ніби перший начерк теми, яка поглиблену розробку знайде у подальших частинах, в історії любові Марселя та Альбертини. Розпочинається вона у другій книзі роману, «У затінку дівчат-квіток», а завершується у передостанній, що має назву «Альбертина зникає». У цій сюжетній лінії названа тема пов'язується з екзистенційними проблемами буття, зокрема з проблемами алієнації, приреченості людини на самотність і марні спроби подолати її в любові. У розробці цього мотиву Пруст виходить із постулату, що особистість «іншого», його внутрішній світ для нас неприступні, двері в чужу душу закриті. Спершу Марсель сподівався, що ця неприступність, ця закритість чужої душі долаються любов'ю, але виявилось, що це ілюзія, яка швидко розвіюється життєвим досвідом. Виявилось, що «існує милий закон природи, який діє у найскладніших суспільствах, і за цим законом живемо ми, нічого не знаючи про істоту, яку любимо».

За Прустом, кохання втілює в собі притаманну нам «жахливу потребу в людській істоті», виходу за межі свого «я» (бувають хвилини, коли відчуваєш потребу вийти за межі своєї особистості й побувати в гостях у чужої душі). Але все те, за що ми любимо жінку, вноситься нами самими в її образ; те, що у вставній повісті сталося зі Сванном і могло ще виглядати як індивідуальний випадок, у подальших книгах твору, у філософсько-ліричних Марселевих медитаціях набуває обрисів якоїсь універсальної і майже фатальної закономірності. «Я із самого себе добував усю своєрідність, усі неповторні особливості коханої істоти, все те, що робило її необхідною для мого щастя», — підсумовує Марсель історію своїх складних і болісних стосунків з Альбертиною. Причина і в ірраціональності людської природи, у тому, що її емоції і пристрасті не вкладаються в жодні засади й приписи і не піддаються раціональному розумінню й логіці. Справжня любов до Альбертини пробуджується у Марселя тоді, коли він назавжди її втрачає, з чого автор робить меланхолійний висновок, що по-справжньому ми здатні любити або те, чого ще не маємо, або те, що вже безнадійно втрачене.

Але чи не найзначнішою темою роману Пруста є тема мистецтва, яка започатковується у вставній повісті й набуває поглибленої і різнобічної розробки в основному тексті. Ця тема багатоаспектна, тут письменник розвиває свою оригінальну філософію мистецтва, артикулює свою естетико-художню програму, яка синхронно реалізовується у творі, обговорює у широкому діапазоні мистецькі явища, виводячи образи митців, яким належить особливе місце й функції в системі персонажів. Власне «пошуки втраченого часу» транспонуються у сферу мистецтва: наратор ще раз переживає прожите життя («втрачений час»), але уже в мистецтві, і саме в цьому повторному переживанні воно набуває вищого змісту й цінності, стаючи феноменом мистецтва. Мистецтво у трактуванні Пруста є вищою реальністю, тією єдиною реальністю, в якій життя виявляється у його потенційній повноті й істинності, а наша особистість знаходить самовираз, якого не може забезпечити жодна життєдіяльність.

Воднораз, за Прустом, великий митець творить і той світ, який нас оточує, творить тим, що розкриває його по-новому і міняє наше сприйняття. «Був час, — пише Пруст у «Германтській стороні», — коли всі речі відразу впізнавалися на картинах Фромантена і не впізнавали їх у Ренуара. Люди зі смаком кажуть нам сьогодні, що Ренуар — великий маляр XVIII ст. Але вони забувають про час і про те, що навіть наприкінці XIX ст. далеко не всі наважувалися визнати Ренуара великим митцем. Аби заслужити таке високе звання, оригінальний маляр чи оригінальний письменник діють мов ті окулісти. Лікування їхнім малярством, їхньою прозою не завжди приємне пацієнтам. По завершенні курсу лікар велить нам: «Тепер дивіться». І ось світ (створений не раз, а щоразу перетворюваний новим оригінальним митцем) постає перед нами геть-то інакшим і водночас цілком ясним. Такий ото він, новий, свіжотворений і недовивчений Усесвіт. Він проіснує до наступного геологічного здвигу, що його викличе новий оригінальний маляр чи новий оригінальний письменник».

Прустів твір належить до жанрового різновиду романів про митців (Kunsterroman за німецькою жанровою класифікацією), які в особливо значній кількості з'являлися наприкінці XIX — на початку XX ст., тобто в добу Пруста. Цей поширений мотив дістає в його романі втілення, що вирізняє його як на тлі творів Голсуорсі та Роллана, так і на тлі творів Т. Манна й Джойса. Мотив мистецтва і митця постійно присутній у Прустовім романі, але тільки в останній книзі з усією певністю артикулюється, що йдеться в ньому про становлення митця, що «пошуки втраченого часу» є також пошуками героєм-оповідачем самореалізації в мистецтві. Митці та мистецтво у Пруста — особлива категорія персонажів і особливий світ, виведений за рамки побуту, звичаїв, способу життя суспільної верхівки, на перший погляд витонченого, а по суті своїй дріб'язково-марнотного і якогось напівмеханічного, позбавленого серйозного внутрішнього змісту. В романі виведено образи маляра Ельстіра, композитора Венетейля, письменника Берготта, на яких покладено специфічні функції провідників Марселя у світі мистецтва і його напутників.

Медитації на естетико-художні теми загалом посідають значне місце у Прустовім романі, але найбільше їх у його останній книжці, у «Віднайдені часі». У цьому є своя закономірність, адже тут відбувається самоусвідомлення Марселя як митця і, що важливо констатувати, саме як митця-модерніста. Це не означає, що у «Віднайдені часі» відбувся якийсь злам, — модерністська парадигма закладена в основу роману з першої його книжки, але тут справді «різко посилюється й стає домінантною нота: «справжнє життя, єдине життя — література», «все у свідомості, а не в об'єкті», «митець повинен прислухатися до голосу інстинкту»» (Л. Андреев). З'являється пряма критика й заперечення реалізму, декларація про «брехливість так званого реалістичного мистецтва».

Прустів твір, проте, не варто жорстко замикаати у рамках певної художньої системи, як це нерідко робилося. Його, сказати б, творчий метод відзначається широтою, відкритістю різномірному художньому досвіді минулого й сучасності, яскраво вираженою синтезівною інтенційністю. Найменше він був схильний розміщувати явища мистецтва, в тому числі — ізми, за певною ієрархічною системою, віддаючи перевагу модерним; на його переконання, поступальний рух, прогрес у мистецтві не існує, кожен митець починає спочатку. З давнішого досвіду йому була близька французька моралістична проза XVII ст. і проза герцога Сен-Сімона, що виразно позначилося на його романі, виявившись у пронизуючій його моралізаторській тенденції і схильності до сентенційности вислову. Пруст немало брав у Бальзака й Толстого, у Рескіна, Дж. Еліота, Достоєвського та інших письменників XIX ст., але всі ці елементи та імпульси піддавалися глибокій «переробці» й ставали органічними складниками його художнього світу. Із сучасних йому модерних течій найближчий був Прустові імпресіонізм, який інтенсивно вплинув на його світосприйняття і стиль. Доречно тут згадати, що розсіпані в романі малярські й музичні імпрізації на теми творів Ельстїра та Вентейля мають цілковито імпресіоністичний характер, а їхні творці, як уже зазначалося, є напутниками Марселя, alter ego автора, у мистецтві. Але інших модерних течій, серед них і символізму, Пруст не приймав, бо той-таки символізм у своїх основоположних епістемах і поетичних інтенціях не узгоджується із художньою системою творця «У пошуках утраченого часу».

Цей роман належить до великих творів світової літератури, яким притаманний напрочуд оригінальний (у значенні повної ідентичности) та індивідуально неповторний стиль. Характеризуючи його в загальних рисах, розпочну з особистостей нарації. Як зазначалося, пересвідчившись у неідентичності своїм намірам традиційного типу нарації у «Жані Сантеї», Пруст в епопеї «У пошуках утраченого часу» вдається до іншого її типу, тут наратором виступає герой-оповідач, який, власне, є alter ego автора. Однак це не було повернення до Ichroman'у з його суб'єктивно-ліричною структурою, який теж має поважну традицію, зокрема в романтичній літературі. Автор «У пошуках утраченого часу» обирає незвідану дорогу, його твір є плином життя у спогаді, але цей плін не звертає на уторовану колію суб'єктивно-ліричної прози. Твір відзначається рідкісною заглибленістю в суб'єктивний світ особистости, проте вираження цього світу, навдивовижу тонке й деталізоване, не є самодостатнім і на ньому твір не замикається. Адже світосприйняття Прустове не було ні «суб'єктивним», ні «об'єктивним», як констатувалося вище, воно було феноменологічним за своїм характером, і саме таким розгортається воно в потоці Марселевої пам'яті — як «феноменологічний універс», як злиття суб'єктивного й об'єктивного, суб'єкта й об'єкта. Письменник обрав форму, де герой-оповідач є центром, що організовує мимовільний плін буття і пропускає його крізь себе як живу вітаїстську стихію, розкриває його зсередини в іманентній цільності.

Роман «У пошуках утраченого часу» має дуже розвинений описовий аспект, що своєю ґрунтовністю і докладністю не поступається описам у романах Бальзака та Золя. Та попри це він не замикається, сказати б, у мікрокосмі життя, в емпірично-побутовій сфері. Вчитуючись у роман, починаєш відкривати в ньому глибинний екзистенційний змістовий шар, константами якого виступають буттєві первні — життя, смерть, час, ерос, мистецтво, які перебувають у складних і неоднозначних взаємозв'язках та взаємодіях. Водночас вони є тими силами, якими на метафізико-екзистенційному рівні чи, певніше, глибини розігрується драма людського буття.

Головними й водночас полярними константами поміж них є життя і смерть, що створюють вісь, на якій розміщуються інші константи з різновекторною спрямованістю. Життя перебігає у часі, який є його атрибутивною якістю, але рух часу спрямований до смерті, що перетворює його на фатальну парадигму людського існування. Воднораз смерть у Пруста — не фініш, зникнення, ніщо, вона постійно присутня в житті і в певному розумінні теж є його атрибутом. Присутня не лише в загальному житті всіх, де завжди хтось народжується і вмирає, а й індивідуальному, де вмирає одне «я», поступаючись місцем іншому, яке своєю чергою поступається наступному тощ. «Я зрозумів, — зазначається у «Віднайденому часі», — що померти не є чимось новим, навпаки, починаючи з дитячих літ, я помирав уже не раз». Те саме відбувається і з іншими персонажами роману, що не раз констатувалося дослідниками, але пояснювалося суб'єктивізмом світосприйняття письменника або імпресіоністичністю його стилю, тоді як у нього це скоріше універсальний закон індивідуального людського існування. Водночас смерть Пруста є репрезентантом вічності в домені життя, вторгненнями вічності у життя, що й робить смерть екзистенційною реальністю. Тією ж єдиною реальністю, що здатна протистояти часові й смерті, є в романі мистецтво, про що вже йшлося вище.

Пруст говорив, що його роман — не лише фіксації життя під мікроскопом, а й телескоп, спрямований на глибини буття; відповідно до «телескопа» має вдаватися й читач, з тим, щоб не проминути глибинного метафізико-екзистенційного змісту твору. Проте слід сказати, що й прустівському малюнкові емпірики життя притаманна специфічна узагальненість. Пруст писав: «Жодного разу жоден із моїх персонажів не зачинає вікон, не миє рук, не надягає піджака, не промовляє формул вітання. Якщр в цій книзі є щось нове, то саме це». Це не що інше, як усунення суто повсякденного, рутинного, напівавтоматичного, натомість автор фіксує те, що характеризує персонажів або середовище з погляду чи то соціологічного, чи то психологічного, чи то морально-етичного, антропологічного, культурологічного тощ і при тому з інтенцією певного узагальнення або класифікації*. Це одна з засадничих якостей Прустового стилю, передусім його художньої семантики.

Слід ще звернутися до питання стильової типології роману «У пошуках утраченого часу». В останні десятиріччя у нас набули поширення його інтерпретації як твору, написаного в параметрах імпресіоністичного стилю, з чим неможливо погодитися. Справді, враження, відтворення яких приділяється у романі величезна увага, це, власне, той безпосередній матеріал, з якого роман вибудовується. При цьому Пруст, подібно до митців-імпресіоністів, прагне до відтворення вражень в усій повноті, багатстві відтінків, півтонів, психологічних модуляцій, досягаючи тут рідкісної витончености, як-от у такому пасажі: «Туман розсіявся. Сірий день, що крапав як дрібний дощ, снував безперервно прозорі сітки, і, потрапляючи в них, перехожі ніби сріблилися. ... Сонце ще не показувалося, але густота світла свідчила про те, що це ще середина дня. Тюлеві фіранки на вікні, млисті й тендітні, якими вони не бувають у ясні дні, здавалися поєднанням якоїсь ніжности й субтильности подібно до крилець метеликів чи венецького скла».

Але ж стилі кваліфікуються не за тим, що у творах зображується, а за тим, як це в них художньо реалізовується. Наведений пасаж (а такими пасажами роман пересипаний) може справді правити за еталон літературного імпресіонізму. Та річ у тім, що Пруст на цьому не ставить крапки, так тонко передане враження тут-таки піддається раціональному осмисленню й аналізу. Прустовому стилю властива як імпресіоністична «враженнєвість», так і раціоналістична аналітичність, яка виводить його далеко за межі імпресіонізму. Він характеризується також прагненням до повноти інформації про предмет розповіді чи зображення, до його обов'язкової експлікації й усебічного висвітлення, що теж абсолютно чуже імпресіонізму. Тут він, як уже зазначалося в науковій літературі, виявляє тяжіння до стилю філософів, зокрема таких, як Декарт і Кант, і певну спорідненість із ними.

Ут варто ще нагадати, що імпресіонізм безпосередньо має репутацію мистецтва, не схильного до рефлексії і теоретизування: його поетика виходила з того, що безпосереднім завданням митця є передача вражень в усій їхній конкретності, точності й неповторності, без авторських експлікацій і тлумачень, що перекладалося на реципієнта.

Прустів образ (у сенсі першоелементу художнього мислення) за своєю структурою багатощаровий, «імпресіонізм» у цій структурі є першим шаром, сенсуалістичним за своєю природою, над яким надбудовується другий шар, інтелектуальний, який вводить «У пошуках утраченого часу» в орбіту інтелектуальної прози ХХ ст. Будується цей образ як поглиблена аналітична розробка емоцій чи думки, викликані певним враженням. Сам Пруст пише про це так у «Содомі і Гоморрі»: «Цього живого образу для нас не існує, поки його не відтворить наша думка (а то б усі вояки якоїсь величезної січі були б великими поетами-епіками); і ось лише в цю мить шалене прагнення кинутися в її (бабусині. — Д.Н.) обійми, через рік із гаком після її похорону, внаслідок того анахронізму, з чийої вини календарні дати не збігаються з тими, які запроваджуються нашими почуттями, дало мені знати, що вона померла».

Своєрідність Прустового стилю наочно розкривається в його синтаксисові, у «молекулярній» структурі його речення, обтяженого довгими періодами, в яких підрядні речення чіпляються одне в одне у своїй спрямованості до повноти вислову. Як запримітив відомий французький літературознавець А. Тібодє, оригінальність прустівської фрази в тому, що вона є ніби мікрокосмом усього твору. А згадуваний Е.Р. Курціус зафіксував ту її своєрідність, що вона прагне одразу передати об'єкт, його образ і образ цього образу. Справді, авторів «У пошуках утраченого часу» притаманна інтенція в одному розгалуженому реченні дати не лише саме враження чи переживання, внутрішній психологічний процес, а й зовнішню обстановку, пейзаж чи інтер'єр, ситуацію чи середовище, в яких він перебігає, тобто зобразити його і зсередини, і ззовні, зрештою, подати його як феноменологічну цілісність: «Нарешті, просуваючись далі від середових шарів свідомості до поверхневих, а ці шари вживалися й перепліталися між собою, перш ніж досягти їхнього реального овиду, я зазнавав утіхи іншого штибу: втіхи зручно вмотитися, пити медв'яне повітря, усвідомлювати, що жоден випадковий гість не порушить читання, а коли на дзвіниці храму Святого Іларія били дзиг'арі, втіхи спостерігати, як спадає, краплина по краплині, вже збігла частина пообіддя, аж поки до мене долинав останній удар...»

Цей «важкий» Прустів стиль ускладнює читання, але водночас активізує сприйняття, втягуючи читача у співпрацю з автором «У пошуках утраченого часу».

Дмитро Наливайко

НА СВАННОВУ СТОРОНУ

Панові Ґастону Кальметтові на знак глибокої і щирої подяки

ЧАСТИНА ПЕРША

КОМБРЕ

I

Лягати рано я давно звик. Іноді, ледве меркла свічка, очі мої так швидко злипалися, аж я не встигав подумати, що засинаю. А за півгодини будила думка, ніби пора спати: мені марилося, що книжка й досі в мене в руках, треба її відкласти й задмухнути свічку; вві сні я не переставав обмірковувати прочитане, але думки збивалися на манівці; я уявляв себе тим, про що йшлося в книжці: церквою, квартетом, суперництвом Франциска I та Карла V. Ця мара тривала кілька секунд, мого розуму вона не баламутила, тільки полудою застеляла очі й заважала побачити, що свічка не горить.

Потім це наслання блякло, мов згадка після метемпсихозу з попереднього нашого буття; зміст книжки також бляк, я міг зважати на нього чи не зважати; відтак прозрівав і, собі на подив, виявляв, що круг мене п'ятьма, лагідна й благодатна для мого зору, і, може, ще благодатніша для душі, в якій вона роїлася, мов щось невловне, незбагненне, насправду темне. Я питав себе, котра може бути година, чув гудки потягів, вони перегукувалися то близько, то далеко, наче лісовептаство; з них можна було судити про відстань, гудки насували на думку гони безлюдних піль, якогось пасажира на підході до станції та стежину, яка вкарбується в його пам'яті хвилюванням, породженим незаними місцями, тим, що він діє зараз незвично, тим, що в нічній тиші його гріє недавня розмова, прощання під чужою лампою і втішна думка про близьке повернення.

Я припадав щрами до м'яких щік подушки, пухких і свіжих, наче щрки дитинства, й витирив сірника, аби глянути на годинник. Незабаром опівніч. Це саме та пора, коли заслаблого мандрівника, змушеного зупинитися в незнайомому готелі, будить напад, і нетяга радіє світлій смужці під дверима. Яке щастя, вже ранок. Зараз прокинеться обслуга, він подзвонить, хтось його врятує. Сподіванка, що йому попустить, заохочує до терпіння. Аж ось чути й кроки. Вони наближаються, потім даленіють. І світляна смужка під дверима зникає. Це опівніч, погашено газові ліхтарі, останній служник пішов, і доведеться всю ніч промучитися без рятунку.

Я знову засинав, але іноді прокидався саме на такий час, аби встигнути вловити виразне порипування лиштви, вирячитися в калейдоскоп темряви, завдяки хвилевому просвітку свідомості відчути, як міцно сплять меблі, кімната, все те бездушне, чого дрібненькою часточкою я був і з чим мені випадало злитися знову.

Або ж я, поринаючи в сон, за виграшки переносився в безповоротний мій ранній вік і мене знову поймали дитинні страхи; так, скажімо, я потерпав, як би мій дідуно не відчубив мене, хоча я перестав боятися його тоді, коли мене було обстрижено, — того дня зійшла зоря мого нового життя. Про цю пригоду я забував уві сні й знову згадував, як тільки мені вдавалося прокинутись, щоб вирватися з рук дідуна, але з обачності, перш ніж повернутись у світ сновидінь, я заривався головою в подушку.

Іноді, подібно до Єви з Адамового ребра, поки я дрімав, народжувалася жінка з мого незручно зігнутого стегна. Її творило передчуття близької насолоди, а мені ввижалося, що це мене потішає вона сама. Тіло моє, відчуваючи в тілі жінки власне тепло, прагнуло близькості, і я прокидався. Інші люди, здавалося мені, зараз далеко-далеко, а ця жінка, від якої я щійно відірвався, була тут, поряд, щрка пашіла від її

поцілунок, а моє тіло ніло від ваги жіночого тіла. Коли в неї були риси жінки, яку знав уявки, я ладен був усе віддати, щоб побачити її ще раз: так вирушають у мандри ті, кому не терпиться нарешті побачити омріяне місце, їм здається, ніби справді можна тішитися чарами уяви. Потроху спогад про неї блякнув, я забував цю вимріяну дівчину.

Сплячого обсотує пряжа годин, обнизує вервечка років і світів. Прокидаючись і несамохіть вивіривши їх, він миттю визначає, в якому куточку планети опинився й скільки часу збігло до його пробудження, але ця сув'язь може переплутатись, розпастися. Скажімо, як він задрімає над ранок, після нічниці, читаючи в незручній позі книжку, то йому досить сягнути рукою, аби спинити сонце й повернути його назад. Першій миті не збагне, котра година, йому здаватиметься, ніби швидко заснув. Якщо ж засне в ще незвичнішій і неприроднішій позі, наприклад після обіду, сидячи в кріслі, тоді в світах, збитих з орбіт, усе попереплутується, чорнокнижний фотель з карколомною швидкістю понесе його крізь час, крізь простір, і тільки-но розклепить повіки, йому примариться, ніби він ліг кілька місяців тому й зовсім в іншому місці.

Зате в постелі мій сон був глибокий і давав душі цілковитий спочинок; тоді вже зовсім забувалося розташування кімнат, у яких засинав, і я, прокинувшись уночі, не міг уторопати, де опинився, не міг навіть згадати, хто я такий. У мені жило тільки просте первісне відчуття того, що я існую; таке життя жевріє, очевидно, і в тілі останньої тварі, якийсь троглодит, і той був би не такий нікчемний, як я. І ось тут спогад — не про місце, де я був, а про ті місця, де жив раніше чи міг би жити, — спогад приходив до мене, як поміч згори, і витягував із небуття, звідки я не міг вигарбатися самотужки. В одну мить для мене пролітали віки цивілізації, і невиразне уявлення про олійні лампи, про сорочки з виложистим коміром помалу вертало мені моє неповторне «я».

Можливо, незрушність навколишніх речей накинута їм нашою вірою, що це саме вони, а не щось інше, накинута застиглістю того, як ми їх собі уявляємо. Щоразу, коли я отак прокидався, мій мозок даремно бивсь над тим, де ж це я, а довкола мене потемки все танцювало: речі, краї, роки. Зовсім отерпле тіло намагалося визначити положення своїх членів, а відтак одчути, куди тягнеться стіна, як порозставлявано меблі, а там уже відновити в свідомості й назвати оселю, куди я втрапив. Пам'ять, пам'ять боків, колін, плечей підказувала тілові, в яких ще кімнатах доводилось йому спати, поки довкола, пересуваючись за планомуявних покоїв, крутилися в темряві невидимі стіни. І перш ніж тьма, скута ваганням на цьому порозі форм і часів, розпізнавала, зіставляючи подробиці й усе житло, моє тіло згадувало, де саме стоїть яке ліжко, з котрого боку двері, куди дивляться вікна, чи є там коридор, і водночас воскресало ті думки, з якими я ліг і встав.

Скажімо, мій замглилий бік, намагаючись освоїтись, уявляв, що він простягся попід стіною у великому ліжку під запоною, і тоді я казав собі: «Чи ти ба! Не дочекався, поки прийде мама поцілувати мене, й заснув». Я був у селі, в діда, померлого вже давно, а тіло моє, той бік, що я перележав, — вірні блюстителі минувшини, якої моєму розумові повік не забути, — нагадували мені про полум'я нічника з богемського шкла у формі урни, почепленого до стелі на ланцюжках, коминок, змурований із сієньського мармуру, в комбрейській спальні діда-бабусі, де я жив у далекій давнині, яка здавалася мені теперішнім, хоча й досі не уявлялася чітко й вимальовувалась ясніше, коли мій мозок звільнявся від сну.

Потім наринав спомин про іншу поставу тіла; стіна тяглася не так, я був у сільських покоях пані де Сен-Лу. Боже свідче! Мабуть, уже десята, звичайно, вже повечеряли! Десь-то моя сієста затяглася, — я звик відпочивати після вечірньої прогулянки з пані де Сен-Лу, прогулянки, яку роблю перед тим, як уратись у фрак. Багато років тому, коли ми, гуляючи в Комбре, поверталися пізно, я бачив за вікном криваві відблиски заходу. Зовсім іншим життям живуть у Тансонвілі, в пані де Сен-Лу, і я зазнаю зовсім іншої втіхи через те, що блукаю місячними вечорами тими дорогами, де колись грався на сонці, й коли ми повертаємося, ту кімнату, де спершу засну, а потім перевдягнуся до вечері, я бачу здалеку, її пронизує світло лампи, єдиний маяк посеред темної ночі.

Ця круговерть невиразних спогадів тривала всього кілька секунд, не довше, вагання щодо того, де ж це я, розрізняло одну від одної всякі гадки, з яких воно складалося, не ліпше, ніж ми виокремлюємо ступневі рухи скакуна в кінетоскопі. А проте мені ввижались то ті, то ті покої, де довелося жити, поки я, прокинувшись, перебирав їх у своїй замрії геть усі: ось помешкання зимове, де, забравшись до ліжка, тицяєшся носом у кубельце, вимощене тобою з усякої всячини, — з вуха подушки, зверху ковдри, з різка шалі, з краю постелі, з числа «Деба роз», а потім, зліпивши це все по-пташиному, на часину влаштуєшся там. Ось помешкання зимове, де так любо відчувати в холоднечу своє усамітнення (так мостить собі кубелечко глибоко в кручі, в земному теплі, морська ластівка). Тут цілу ніч палахкотить у коминку вогонь, а ти спиш під розлогим плащем теплого й курного повітря, в якому жевріють відблиски племінних головешок, спиш у примарному алькові, в гарячій печері, виритій посеред кімнати, в жаркому пасмі з хисткими обрисами, а протяг поза ними студить тобі обличчя й іде з куточків кімнати, з тих куточків, що ближче до вікна й далі від коминка, і тому прохолодніших.

А ось оселя літня, де так любо буває злитися з теплою ніччю; де місячне сяйво, промкнувшись крізь розведені віконниці, докидає свій чарівний трап до узніжжя постелі; де спиш просто неба, мов синичка, вколисувана вітерцем на кінчику сонячного паруса. Інші це були покої в стилі Людовіка XVI, такі веселенькі, що навіть першого вечора я не почувався там сиротливо, — покої, де гінкі стовпчики, без зусилля підпираючи стелю, так зграбно розбігалися, щоб дати, не застуючи, місце ліжкові. Часом це була зовсім на них не схожа, малесенька, але з дуже високою стелею, частково вмєбльована магоном, видовбана на два поверхи піраміда, де я першої ж миті був душевно затрутий незнайомим запахом нарду й переконувався у ворожнечі лілових фіранок та безчільній байдужості дзиг'арів, які так вицокували, ніби мене там і не було; де якась чудернацьке й немилосердне свічадо на гранчастих лапах, захарашуючи собою навкіс один куток кімнати, несподіваним більмом стирчало в обжитому мною до затишної щерти просторі. Там моя думка, годинами силкуючись розтектися, підняти угору, аби влитися саме в цю форму кімнати й наповнити її величезну ліжку, катувалася впродовж багатьох страшних ночей, а я лежав з розплющеними очима, з нашорощеними вухами, тамуючи серцебиття та подих доти, доки звичка перефарбовувала фіранки, змушувала стихнути дзиг'арі, робила милосердшим навкісне й безжальне свічадо, прибивала, а то й виганяла геть запах нарду й скрадала таку явну висоту стелі. Звичка спритна, але надто колупайлива домоврядниця! Спершу вона байдужа до тих страждань, яких цілі тижні зазнають наші душі в тимчасових оселях, а проте блаженний той, хто її набув, бо без тієї звички ми не зуміли б обжити жодного помешкання.

Ну от, я вже прокинувся остаточно, моє тіло зробило останній вольт, і добрий янгол певности усе зупинив у моїх покоях, накинув мене ковдрою і в п'ятьмі абияк порозставляв на місце комод, письмове бюро, коминок, вікно на вулицю та двоє дверей. І хоча добре знав, що я не в тих оселях, які спросоння поставали міражем переді мною, підказуючи, ніби можу опинитися й там, пам'ять моя скресала, я вже не спав, майже цілу ніч згадував, як ми були собі в Комбре, в моєї двоюрідній бабусі, в Бальбеку, Парижі, Донсьєрі, Венеції і деінде, згадував

місця, людей, котрих знав, те, що підмітив за ними й що мені про них оповідали інші.

У Комбре щодня, ближче до вечора, задовго перед тим, як я мав укладатися й лежати бодай без сну, далеко від матері та бабусі, моя спальня робилася для мене болісним середохрестям мук. Тоді, оскільки вечорами я мав таку жалісну міну, хтось придумав для мене розвагу: перед тим як мені йти спати, на мою лампу насаджували чарівний ліхтар, і, як готичні архітектори та шклярі, він розцвічував стіни примарною грою мерехтливих барв, химерними видамими, живими переливчастими небилицями, намальованими на мерехтливих, переливчастих шибочках. Але я журився ще більше, бо від нового освітлення кімната мовби чужіла і я вже не міг, як досі, попри муки вилежування в постелі, збавляти час. Я не впізнавав своїх покоїв і відчував незатишок, наче просто з поїзда потрапив у готель або в швейцарське шале.

Трюхикаючи на своєму конику, сповнений лихих задумів, виїжджав Голо з трикутного гайка, який укривав оксамитною зеленню узбіччя пагорба; так, гуцаючи в сідлі, Голо наближався до замку бідолашної Женев'єви Брабантської. Замок був накриво обтятий — то було ребро овалного скельця, взятого в рамця; ці пластинки всувалися між ліхтарними лінзами. Я бачив лише одне замкове крило, перед ним стелився моріжок, а на моріжку замріялася про щось Женев'єва, підперезана блакитним паском. І замок, і моріжок були жовті, я знав про це ще перед тим, як мені показали їх на квадратах чарівного ліхтаря: добре бачив їхню барву в золотавому мерехтінні назви «Брабант». На мить Голо приставав і журно слухав, як мені голосно читає пояснення моя двоюрідна бабуся. Все це було йому, мабуть, добре відоме, бо він слухняно прибирав постави, не позбавленої величі, й знову рушав. І повільного клусу його коника не могла б спинити жодна сила. Якщор чарівний ліхтар ізсували, кінь Голо їхав по фіранках, випинаючись і провалюючись на згинках. Тіло самого Голо, з речовини так само надприродної, як і тіло його коня, давало собі раду з кожною перешкодою на шляху: воно робило з неї собі снасть і просто поглинало її. Навіть до дверної клямки враз припасовувалися і накидалися на неї його червоні шати або блідий вид, такий самий тонкий, зажурений та ще й безкостий.

Певна річ, я кохався в цих світляних картинах, якими ніби променилась меровінзька минувщина, яскріючи довкола барвами сивої давнини. Годі й передати, як хвилювали мене ці напливи таємниці й краси до моєї кімнати, яку я зумів наповнити своїм «я» так, що зважав на неї не більше, ніж на самого себе. Тільки-но минала добра сила звички, мене знов опадали сумні думки й чуття. Клямка в кімнаті, одмінна для мене від усіх клямок тим, що відчинялася нібито сама, без моєї участі (до такої міри натискання на неї стало для мене несвідомим), тепер правила за астральне тіло для Голо. І щойно дзвонено на обід, я летів до їдальні, де вечорами щедро висявала велика висяча лампа, яка ні сном ні духом не відала про всяких там Голо та Синіх Борід, зате знала моїх родичів і мала уявлення про те, що таке печеня. Я кидався на шию мамі: клопоти Женев'єви Брабантської робили маму ще ріднішою, а лиходійство Голо змушувало ревніш зазирати у власну душу.

Після вечері я мусив-таки розлучатися з мамою, а вона й далі гомоніла з іншими в садку, коли стояло на годині, або у віталеньці, де всі юрмилися в негоду. Усі, крім бабусі: та запевняла, що «в селі негоже сидіти серед чотирьох стін». У негоду вона завжди гарикалася з моїм батьком, бо він одсилав мене читати.

— Так хлопчина ніколи не виросте міцним і завзятим, — проказувала бабуся скрушно, — а йому ще треба гартувати тіло й волю.

Батько знизував плечима й позирав на барометр, бо знався на метеорології, а мама, намагаючись не галасувати, щоб не розсердити його, дивилася на тата шанобливо й розчулено, але не дуже пильно, боячись ненароком вивідати таємницю його вищрсти. Зате в будь-яку погоду, навіть коли лило як з коновки й Франсуаза кидалася прибирати коштовні плетені кріселка, аби не намокли, бабуся походжала в безлюдному садку, відгортаючи свою сиву куделю і наставляючи чоло благодаті вітру та дощу.

— Ой, як дихається! — гукала вона й обходила мокрі алеї, як на її смак, надто симетрично розбиті новим (і позбавленим чуття природи) садівником, якого батько питав уранці, чи ж розгодиниться; бабуся бігала з вискоком, у такт напливу тих розмаїтих почуттів, які породжувало в її душі сп'яніння бурею, блаженство здорового побуту, безглуздя мого виховання й симетрія садка, зате вона й не думала оберігати від твані свою бузкову спідницю, яку примудрялася так задрипати, що покоївка впадала в розпач, не вірячи своїм очам.

Коли бабуся йшла після вечері на прогулянку, додому її могло загнати лише одне. Тієї миті, коли вона, замкнувши чергове коло, вертала до оселі, її, наче мощву, надило до освітлених вікон віталеньки, де на ломберному столику стояли пляшки з трунками, і при її появі чувся крик моєї двоюрідної бабусі:

— Батильдо, дивись, твій чоловік п'є коньяк!

І справді, щоб подразнити її (моя рідна бабуся так різнилася від батькової рідні, що всі збиткувалися з неї й дошкуляли їй), двоюрідна бабуся підохочувала дідуся випити бодай півчарочки, хоча йому п'янкі трунки були заказані. Моя сердешна рідна бабуся, заскочивши до кімнати, починала благати чоловіка втриматись од коньяку. Він сердився, все-таки вихиляв свій ковток, і бабуся йшла геть, сумна, розгублена, але незмінно всміхнена. Була вона такої лагідної вдачі, така плохута, що любов до ближніх і готовність до самопожертви проявлялися в тій усмішці, іронія якої, на відміну від усмішок інших людей, стосувалася тільки неї самої. Зате нам бабуся ніби посилала поцілунок очима: вона не могла байдуже дивитися на любих людей. Оті кпини та марне вмовляння діда не пити — все це були речі, до яких так призвичаюєшся, що зрештою спостерігаєш їх зі сміхом, ба більше: рішуче й весело тягнеш руку за гонителем, аби повірити самому, що тут, власне, ніякого гоніння й немає. Але тоді все це так перевертало мені душу, що я залюбки набив би свою двоюрідну бабуся. А проте коли я чув її слова: «Батильдо, дивись, твій чоловік п'є коньяк!», я, вже з чоловічою легкодухістю, чинив так, як чинять дорослі, побачивши кривду та образу: відвертався; втікав рюмсати нагору, в мансарду, поряд з класною кімнатою, де пахло півниками й куди долинав міцний дух дикої смородини, вибуялої просто на протилежному мурі, і чия розквітла гілка тяглася до розчиненого вікна. Призначений до куди буденнішого вжитку, цей покоїк, звідки вдень було видко навіть донжон замку Русенвіль-ле-Пен, довгий час слугував мені (бо тільки тут я мав дозвіл замикатися на ключ), притулком, де я міг віддаватися тому, що вимагає нерушимої самоти: тут мені вільно було читати, марити, раювати й плакати.

Гай-гай! Аби ж знаття, що бабуся куди більше, ніж дрібні режимні вибрики її чоловіка, засмучували моя хисткість і кволе здоров'я! Вона потерпала за моє майбутнє, вирушаючи на свої незмінні пообідні та вечірні прогулянки, коли то пропадала, то з'являлася між деревами садка, схиливши голову набік і позираючи вгору, а на її привітному личку, на поораних зморшками темних щокках, поліловілих під старість, наче осіння рілля, під ледь піднятою вуалеткою, набігали від холоду чи від сумних думок й одразу ж висихали непрохані сльози.

Йдучи спати, я втішав себе думкою, що мама прийде поцілувати мене. Вона таки приходила, але це прощання тривало так коротко, мама знову так швидко зникала, що я ледве встигав почути її кроки на сходах, легкий шелест літосної сукні з синього мусліну, обшитої соломкою, яка маяла в коридорі за скляними дверима. Я знав, що почую все це ще раз, коли вона вертатиме. Я вже волів, щоб це наше прощання, таке мені любе, відбувалося якомога пізніше, щоб мама не поспішала. Іноді, коли вона, обійнявши мене, вже переступала поріг, мені кортіло гукнути: «Поцілуй мене ще!», але я знав, що це розсердить маму, бо потурання, а вона й так потурала моїй журбі та збудженню, даруючи миродайний поцілунок, дратувало батька, переконаного в безглузді цього ритуалу.

Отож мама хотіла, щоб я зрікся цієї звички, й принаймні не збиралася заохочувати інше: просити тоді, як вона стояла вже на порозі, ще раз поцілувати. Коротше, її невдоволений вираз розбивав той сумир, котрий вона приносила з собою хвилю перед тим, як любовно схилилася над моїм ліжком і, ніби підносячи мені облатку супокою, тяглася до мене, аби я, причащаючись, відчував її губами й забувся сном.

Однак ті вечори, коли мама забігала до мене, були ще й райські проти тих, коли в нас вечеряли гості й вона до мене взагалі не заглядала. Звичайно, гостював лише Сванн; окрім кількох випадкових знайомих, він у Комбре був чи не єдиний, хто вряди-годи приходив по-сусідському на вечерю або й по вечері (щоправда, після його невдалого одруження це траплялося рідше, бо наші його дружину не приймали). Коли ми сиділи на подвір'ї під крилатим каштаном довкола залізного столу і до нас із того кінця садка долинали гучне й скреготливо-іржаве деренчання дзвоника, ми знали, що то повернувся котрийсь наш челядник і ненароком зачепив калатальце, оглушуючи всіх бринінням. Коли ж чулося подвійне, несміливе, округле золотаве «дзінь-дзінь», то мав бути сторонній, всі питали себе: «Гості? Кого ж це несе?» Хоча добре знали, що прийшов не хто інший, як Сванн. Моя двоюрідна бабуся казала найнатуральнішим голосом, щоб ми перестали шукатися, бо це вкрай непристойно, ще гість подумає, ніби шукання про нього.

Розвідачем вирушала моя рідна бабуся, рада нагоді обігти ще раз садок, а принагідно висмикнути в розарії кілька присішків, аби повернути трояндам трохи природности: так мати розтріпує синові чуба, прилизаного перукаревою рукою.

Ми нетерпеливилися, які ж новини принесе нам зараз бабуся, ніби чекали цілого наїзду ворогів, але трохи згодом дідусь проказував:

— Упізнаю голос Сванна.

Сванна й справді впізнавали тільки з голосу, його горбуватий ніс, зелені очі, високе чоло, ясно-рудий чуб, зачесаний під Брессана, було важко розгледіти, оскільки ми через комарів майже завжди сиділи поночі. А я відразу, без нагадування, підводився й ішов сказати, щоб несли сироп: бабуся вважала, що буде куди пристойніше, якщо гість побачить сиропи на столі, аби не подумав, ніби вони в нас подаються в незвичайних випадках, лише задля гостей.

Попри велику вікову різницю, пан Сванн приятелював з дідусем, чи не найщирішим другом його батька, людини чудової, але дивакуватої: іноді якась дрібничка могла урвати душевний відрух старого Сванна, перебити хід його думок. Не раз і не двічі на рік дідусь переповідав при мені за столом одну й ту саму пригоду: як повівся старий Сванн, чулий доглядач своєї хворої дружини, коли вона померла. Дідусь давно з ним не бачивсь, але відразу поспішив до маєтку Сваннів під Комбре й зумів витягти з покійницької заплаканого друга на ту часину, поки обряджатимуть мертву. Вони рушили в парк, освітлений скупим сонцем. Нараз пан Сванн, схопивши дідуса за руку, гукнув: «Ох, старий друже! Як гарно гуляти вдвох такої чудової днини! Невже ти не помічаєш, яка навколо краса, — дерева, глід, ставок, з яким ти мене й досі не привітав? Просто ти зануда, та й годі! Відчуваєш оцей легіт? Що не кажи, любий Амедею, а життя прекрасне!» Але тут панові Сванну згадалося, що він утратив жінку і, мабуть, аби не з'ясовувати того, як можна в таку хвилину радіти, обмежився порухом, який робив шрашу, коли виникала морока: провів рукою по лобі, втер очі й протер пенсне.

Переживши на два роки дружину, він так і залишався невтішним, а проте казав дідусеві: «От чудасія! Про свою сердешну жінку я згадую часто, але довго думати про неї не можу». «Часто, але недовго, — як добрий старий Сванн», — це стало в діда приказкою і він любив уживати її в кожен слід. Мені старий Сванн видавався суцям іродом, проте дідусь, котрого я вважав за найсправедливішого судію на крузі земнім і чий вердикт був для мене наказом, згідно з яким я прощав прогріхи інших, заперечував мені: «Де ж пак! Адже серце він мав золоте!»

Довгі роки, надто до одруження, син старого Сванна часто відвідував Комбре, а мої дідусі та бабуся не здогадувалися, що він одкинувся від свого родинного оточення. Позаяк Сваннове прізвище становило для них своєрідне інкогніто, вони з чарівним простосердям наївних корчмарів, які дали притулок славетному розбишці, гостять у себе одного з найвишуканіших членів жокей-клубу, улюбленця графа Паризького та принца Валлійського, саму душу світського товариства Сен-Жерменського передмістя.

Ми не уявляли трибу життя Сванна, звісно, й трохи через стриманість і скромність цього чоловіка, а також тому, що тодішні міщани уявляли собі суспільство на індуський кшталт: нібито воно складається з замкнутих каст і кожен її член з пелюшок посідає в громаді те саме місце, яке посідали його батьки... Звідси ніщо, хіба тільки карколомна кар'єра або несподіваний шлюб, неспроможне підняти людину до вищій касті. Старий Сванн був біржовий маклер, отож молодому Сваннові поки віку випадало належати до тієї касті, де розмір прибутку, як у листі до оплати, вагався між такою й такою сумою. Знано стосунки його батька, отже, відомо і які стосунки сина й з ким йому «личить» знатися. Якщо ж він заводив ще й інші знайомства, то на це давні приятелі його родини, як от мої батьки, дивились поблажливо, бо він, осиротівши, вчашав до них так само вірно, як і раніше.

До речі, можна було сміливо закладатися, що в нашому товаристві він тим незнайомим нам людям навіть не вклонився б. Якби порівняти питому вагу Сванна з питомою вагою інших синів маклерів такого самого розбору, то ця вага була б у нього трохи нижча, оскільки він жив скромно, був «схибнутий» на антикваріаті та картинах і мешкав у старому будинку, захаращеному колекціями. Його мріяла одвідати моя бабуся, але то було аж на Орлеанській набережній, бабуся вважала, що мешкати там негоже. Дідусева сестра допитувалася в Сванна:

— Чи ж ви такий уже знавець? Мені просто жаль вас, адже ці маршани десь-то втелюють вам усяку ляпанину.

Вона справді вірила, що Сванн у мистецтві нічого не тямить, ба більше, взагалі ставила не дуже високо його інтелект, бо в розмовах він унікав поважних тем, натомість був добре обізнаний з прозаїчними речами, і то не лише як давав нам дуже докладні кухарські рецепти, а навіть коли розмовляв з бабусями про мистецтво. Щойно вони починали в'язнути до нього, аби поділися своєю думкою, висловив

захоплена перед якимсь полотном, — він грав у мовчана, аж це часом ставало неґречним. А збував їх, наводячи докладні дані, в якому музеї зараз картина й коли її намальовано.

Але зазвичай намагався нас просто розважити, оповідаючи щоразу нову пригоду, яка приключилася в нього з нашими знайомими: з комбрейським аптекарем, з нашою куховаркою, з нашим візником. Мою бабусю в перших його оповідки, звісно, смішили, хоча вона й сама не відала, чим саме, — кумедною роллю, яку Сванн завжди в них грав, а чи ж дотепністю оповідача.

— Ви, пане Сванн, оригінал, яких мало! — казала вона. З усієї нашої родини вульгарною особою була тільки моя бабуся в перших, тож коли при сторонніх заходила мова про Сванна, вона вкидала слівце, мовляв, аби його воля, він міг би мешкати на бульварі Осман або ж на авеню Опера. Батько, казала, залишив йому чотири чи п'ять мільйонів, але цей молодик у дур зайшов. Дур той здавався їй ще й потішним, і коли Сванн дарував їй у Парижі на Новий рік пакуночок зацукрованих каштанів, вона неодмінно, якщо при цьому були й інші гості, питала:

— Ви щр, пане Сванн, і досі живете біля Винних льохів, боїтеся спізнитись на потяг, коли вам треба їхати ліонською залізницею?

При цьому вона зизом, з-поза шкелець окулярів, поглядала на гостей.

Бабуся знала, що Сванна, як сина свого покійного батька, радо вітає в себе вся «заможна верства», найшанованіші паризькі адвокати й нотарі, хоча Сванн, мабуть, нехтує їхньою шаню та гостинністю. Але що б сказала бабуся, якби довідалась, нібито Сванн веде «подвійне» життя? А він і справді, заявивши нам, буцімто вже йде додому спати, часом повертав за рогом назад і чимчикував до такого салону, куди й на поріг не пускали жодного маклера чи когось подібного. Бабусі це видалось б таким неймовірним, як тій вельми очитаній дамі думка, що вона знається з Аристеєм і що після кожної розмови з нею Аристей поринає у води Тетидиною царства, в невидимі очам смертних володіння, де його, як оповідає Верґілій, зустрічають з розгорнутими обіймами. Або — якщо вдається до образу, значно ближчого бабусі, бо дививсь на неї з комбрейських мисочок під птифури, — начебто на неї чекає обід з Алі-Бабою, який поспішає до печери, набитої незліченними скарбами.

Якось Сванн, пообідавши десь у Парижі, завітав до нас, перепросивши, що у фракку, а потім, коли попросився, Франсуаза переказала нам слова його візника: Сванн обідав «у принцеси».

— Уй, у принцеси півсвіту! — відгукнулася бабуся, знизуючи плечима, не відриваючись од плетива, і в її голосі було стільки іронії.

Отож моя двоюрідна бабуся не дуже церемонилася з ним. Вона вважала, знайомство з нами має бути йому за честь, тому їй здавалося цілком природним, що влітку Сванн ніколи не приходив до нас без кошика персиків чи малини зі свого садка, а коли бував в Італії, щоразу привозив мені звідти фотографії мистецьких шедеврів.

Мої батьки запроста кликали Сванна, коли потребували рецепту соусу ґрібіш або ж ананасового салату для званого обіду, на який його не запрошувано, бо він не мав достатньої ваги, щоб ним можна хвалитися перед новими гістьми. Інколи розмова заходила про княжат французького дому.

— З цими особами ні ви, ні я зроду не матимем нічого спільного, але ми якось проживемо без них, еге ж? — вирікла моя бабуся в перших, звертаючись до Сванна, в чий кишень, можливо, лежав лист із Твікінґема. Вона ж таки змушувала його пересувати фортепіано й перегортати ноти в ті вечори, коли співала сестра моєї рідної бабусі; змушувала, трактуючи цю людину, бажану деінде, з наївною безцеремонністю дитяти, яке грається з дорогою цяцькою так недбало, ніби вона не варта мідяка.

Безперечно, Сванна під той час знало вже багато клуб-менів, а моя бабуся в перших творила його собі зовсім іншим, коли ввечері в комбрейському садку після двох нерішучих «дзін» вона воскрешала, наповнюючи всім, що їй було відомо про Сваннову родину, виниклу темну, розпливчасту постать того, хто простував у вечірній пітьмі за мою рідною бабусею й кого ми впізнавали з голосу. Але ж навіть як глянути на нас із погляду буденних дрібниць, то й то ми не є чимось цільним, сформованим остаточно, з чим усяк може звіритися, як з Гросбухом або з духівницею: людський образ є вигляд нашої думки про нього. Навіть такий простий акт, як «побачити знайомого», є почасти актом інтелектуальним. Його подобу ми доповнюємо тими уявленнями, які в нас уже склались, і в тому цілому образі, який ліпимо, ці уявлення відкладаються найбільше. Зрештою вони примудряються так добре надимати щрки, так вірно збігатися з лінією носа, так чудово обарвлювати всі інтонації голосу, буцімто наш знайомий — це звичайна прозора оболонка, і щоразу, як бачимо його обличчя й чуємо голос, ми знаходимо, вловлюємо наші уявлення про нього.

Безперечно, створеного ось так Сванна мої батьки через невідання не обдарували купою прикмет, вироблених світським життям, завдяки яким інші люди дивилися на Сваннове лице як на царство чепурности, вивершене носом з горбовинкою, цією природною межею. Зате мої батьки та кривні могли вливати в те лице, позбавлене свого шарму, очищене від усього і вбируще, у глиб пригаслих очей каламутний і солодкий осад — напіввоскреслий, напівзабутий — уцілілий від дозвілля, проведеного разом з ним після вечері в садку або за гральним столиком у добу нашого сільського добросусідства. Фізична оболонка нашого приятеля була настільки всім тим нашпигована, вкупі зі спогадами про його рідних, що цей Сванн зробився істотою повнокровною та живою, й мені я ввижається, ніби я прощаюся з однією людиною й зустрічаю іншу, на неї схожу, коли, натужуючи пам'ять, переходжу від того Сванна, якого згодом добре пізнав, до першого Сванна, в якому знов упізнаю чарівні пустощі моєї молодості. Та й скидається він, до речі, не так на другого Сванна, як на інших людей, з якими я тоді водився. Наше життя можна порівняти з галереєю, де всі портрети однієї доби наділені сімейною схожістю, якимсь спільним тоном; переходжу до того першого Сванна, гулящого з голови до ніг, пропахлого духом крилатого каштана, кошків з малиною та пучка естрагону.

Якось моя двоюрідна бабуся про щрсь попросила була знайому в Сакре-Кер, маркізу де Вільпарізі (через кастові умовності, попри взаємну симпатію, вона з нею не підтримувала стосунків). Маркіза де Вільпарізі, паросток славетного роду Буйонів, сказала їй:

— Здається, ви на дружній нозі зі Сванном, великим другом моїх небожів де Ломів?

Бабуся повернулася нетямлячися від дому з вікнами у садок (маркіза радилася їй найняти тут помешкання) — а також від кравця та його доньки, які тут-таки тримали майстерню, де їй зашивали спідницю, роздерту на сходах. Ці люди видалися бабусі втіленням досконалості, вона заявила, що кравцева донечка — суцільний скарб і взагалі, таких гречних і гарних людей вона ще не бачила. Гречність, як на неї, аж ніяк не залежала від суспільного рангу. Бабуся просто вмлівала від одної репліки кравця, говорила мені:

— Севіньє і та так не сказала б!

Зате про маркізиноного небожа, якого спіткала в маркізи, бабуся в перших висловилася так:

— Ох, дитино, яка ж він сіренька людина!

Цей відгук не підніс Сванна в очах моєї бабусі в перших, а пані де Вільпарізі принизив. Та пошана, яку ми, вірячи бабусі, відчували до маркізи, буцімто зобов'язувала її не завдавати в наших очах ущербку собі, а проте вона його завдала, бо знала про існування Сванна й дозволяла своїм родичам з ним приятелювати.

— Що? Вона знає Сванна? То чого ж ти запевняєш, що вона доводиться родичкою маршалові Мак-Маґону!

Думку моїх батьків про коло Сваннових знайомств підтвердив, як вони гадали, його шлюб із жінкою поганої слави, майже кокоткою, з якою він, до речі, й не намагався нас знайомити, вчашаючи в гості сам-один, хоча дедалі рідше. Але це нібито давало їм право судити про невідоме їм оточення, адже вони припускали, нібито взяв він її звідти, де обертася.

Та ось дідусь вичитав у газеті: Сванн — завсідник недільних сніданків у дюка Ікс, чий батько та дядько за королювання Луї Філіппа обіймали найвищі посади. Ну, а дідусь мій страшенно цікавився всілякими подробицями, що допомагали йому уявити приватне життя таких мужів, як Моле, дюк Паск'є чи дюк де Брой. Тож неабияка радість, адже Сванн вхожий до людей, які їх знали. Проте моя бабуся в перших цю новину витлумачила не на користь Сванна: той, хто обирає знайомих поза власною кастою, поза своїм «класом», приречений виродитися в декласований елемент, їй здавалося, ніби така людина зрікається вигоди, добрих взаємин з усіма достойними людьми, адже обачливий завжди шанує свої зв'язки й уважає за честь підтримувати їх, дбаючи про своїх чад. (Моя бабуся в перших навіть розцуралася з сином нашого приятеля нотаря, бо той побрався з «вельможною» й, отже, в її очах скотився до того, що проміняв почесне становище нотарєвого сина на становище одного з тих пройдисвітів, лакеїв і машгалірів, яких, за переказами, королеви во время оно вщедряли ласкою.)

Вона зганила намір мого дідуся найближчого вечора, коли до нас прийде вечеряти Сванн, розпитати його, що це за приятелі завелися в нього без нашого відома. Зі свого боку, сестри моєї бабусі, дві старі дівки, славні своєю праведністю, але не розумом, страшенно дивувалися, яку втіху знаходить їхній шваґер у розмовах про такі дурниці. Обидві носилися дуже високо й не могли терпіти, щоб когось переминали на зубах, вони не цікавились навіть історичними анекдотами, взагалі їх не обходило те, що не мало безпосередньої дотичності до піднесеного й прекрасного. Усе, більш або менш пов'язане зі світським життям, навіювало на них таку нудьгу, що коли застільники збивалися на грайливий чи бодай навіть звичайний житейський тон і обидві старі дівки вже не сподівались повернути розмову на дороги їм матерії, то їхні органи слуху ставали їм просто непотрібними й відключалися. Це, власне, й стало початком їхньої атрофії. Коли дід хотів привернути увагу двох сестер, він удавався до звукових сигналів, яких уживають психіатри при спілкуванні з патологічно неуважними людьми: до стуку ножом об склянку в супроводі різкого окрику і лютого погляду. (Ці жорстокі засоби психіатри часто застосовують і до здорових людей чи то з професійного навичку, чи тому, що всіх мають за трохи схибнутих.)

Більше інтересу сестри виказували до Сванна напередодні того дня, коли Сванн, збираючись у нас вечеряти, прислав їм ящик асті. Моя бабуся в перших, тримаючи в руці газету «Фіґаро», де поряд з назвою полотна Коро, виставленого в галереї, стояло: «З колекції пана Шарля Сванна», запитала в нас:

— Помітили, як «Фіґаро» «вповажнив» Сванна?

— Я завжди казала, що в нього добрий смак, — заявила моя рідна бабуся.

— А тож, хіба ти можеш бодай у чомусь із нами зійтись? — Бабуся в перших, знаючи, що ми її підтримуємо далеко не завжди, спробувала рішуче перетягти нас на свій бік, але ми затялися й мовчали. Сестри забажали поговорити зі Сванном з приводу нотатки у «Фіґаро», але моя двоюрідна бабуся їх одраяла. Щоразу, виявивши чийсь перевагу над собою, бодай найменшу, вона переконувала себе, що то не перевага, а вада, тож, аби не заздрити такій людині, жаліла її.

— Думаю, ви цим його не потішите. Мені принаймні було б прикро бачити своє ім'я, надруковане отак живцем у газеті, і взагалі я б не зраділа, якби хтось мені про це сказав.

Проте довго вмовляти бабусиних сестер їй не довелося: з нехоті до банальності ті так наламалися в мистецтві личкувати осіб під вигадливими приповідями, що натяк часто губився й не доходив до слухача. А моя мати сушила голову над тим, як би намовити батька поговорити зі Сванном, але не про його дружину, а про доньку, за якою Сванн дух ронив і задля якої взяв, як подейкували, цей шлюб.

— Можна повернути про неї слівце, — озвалась мати, — поцікавитися, як ся має, треба його пощадити!

Батько злостився:

— Де ж пак! Убила собі в голову бозна-що! Це було б просто безглуздя!

Єдиний, кому прихід Сванна завдавав болючого горя, був я. А все тому, що коли в нас вечеряли сторонні, навіть лише Сванн, мама до мене в спальню не приходила. Я вечеряв перший, потім приходив посидіти з гістьми, а о восьмій мусив іти спати. Той коштовний і делікатний поцілунок, який мама звичайно дарувала мені там, нагорі, тепер я мусив нести з собою з їдальні аж до своєї кімнати і, поки роздягався, берегти, щоб не пропала його солодкість, не розлилася і не видихлась вогкість. Саме в ті вечори, коли мені хотілося

приймає цей поцілунок найобережніше, а мусив прихвпаті, нашвидку, перед очима всіх красти його, зривати, не маючи навіть часу й душевних сил діяти із зосередженістю маніяка, який силкується, зачинаючи двері, не думати ні про щось інше, аби в разі нового нападу хворобливої непевності звитяжно протиставити їй згадку про те, як він зачиняв двері.

Всі були в садку, коли двічі несміливо бренькнув дзвінок. Ми знали — це Сванн, а проте запитально перезирнулися між собою й послали на розвідки бабусю.

— Не забудьте красенько подякувати йому за вино, — порадив дідусь обом своячкам. — Вино, як ви побачили, добірне, цілий ящик асті.

— Тільки не шукуватися! — застерегла всіх моя двоюрідна бабуся. — Бувати у домі, де всі шепчуться, не вельми приємно!

— А, пане Сванн! Ось кого ми питаємо, якої чекати завтра погоди! — промовив батько.

Мати подумала, що можна добрим словом змити всі кривди, яких наша рідня заподіяла Сваннові після його одруження. Під якимсь приводом вона потягла його в куточок. А я рушив слідом; я не міг ні на крок її відпустити, знаючи, що за хвилику маю з нею розлучитись і, покинувши їдальню, плентати до себе нагору, втративши надію, що мати, як іншими вечорами, сама прийде поцілувати мене.

— Чуєте, пане Сванн, — озвалася вона, — розкажіть-но про вашу доньку. Мабуть, вона вже кохається в гарних речах, як її тато.

— Ходімо посидимо на веранді, — підступив до нас дідусь. Матері нічого не лишилось, як урвати розмову, але ця завада насунула їй щасливіший помисел — так тиранія рими змушує добрих поетів творити суцільні шедеври.

— Поговоримо про вашу доньку наодинці, — шепнула вона Сваннові. — Тільки мати здатна зрозуміти вас. Я певна, що її ненька такої самої думки..

Ми посідали круг залізного столика. Я гнав од себе думку про тоскні години, які мав збувати на самоті, без сну, у своїй спальні; вмовляв себе, що не треба через це побиватися, бо завтра вранці про них забуду, — краще думати про майбутнє, і ці думки проведуть мене, наче мостом, над близькою і страшною прірвою. Проте моя тривожно напружена тьма, така ж витрішкувата, як погляди, які я кидав на матір, була неприступна для зовнішніх вражень. Думки в свідомість проникали, але так, що все прегарне чи навіть кумедне, здатне розчулити мене або розважити, лишалося зокола. Як хворий, цілком свідомий того, що його оперують, завдяки знеболюванню нічого не відчуває, так я, без найменшого хвилювання, міг декламувати улюблені вірші або зовсім поважно слухати дідуса, що заводив зі Сванном розмову про дюка д'Одіфре-Паск'є. Дідусева спроба провалилась: тільки-но він озвався до Сванна, як одна з бабусиних сестер, Селіна, звичаєм одключившись від розмов за столом і вирішивши задля ґречности порушити «прикру мовчанку», озвалася до другої:

— Уяви собі, Флоро, я познайомилася з молодю вчителькою-шведкою, і вона розповіла мені чимало цікавого про кооперативи у скандинавських країнах. Треба буде запросити її до нас повечеряти.

— Авжеж! — відповіла бабуся Флора. — Я теж часу марно не гаюла. Спіткала в пана Вентейля одного мудрого діда, він добре знає Мобана, й Мобан якнайдокладніше розтлумачив йому, як уживається в роль. Страшенно цікаво! Цей старий — Вентейлів сусіда, а я й не знала. Такий ласкавий!

— Ласкаві сусіди не лише в пана Вентейля! — скрикнула бабуся Селіна голосом, гучним од сором'язливості і штучним од зумисности, при цьому вона значуще, як їй здавалося, глигнула на Сванна. Бабуся Флора й собі, збагнувши, що сестра в такий спосіб подякувала йому за ящик вина асті, теж позирнула на Сванна вдячно й водночас лукаво, і ця іронія чи то підкреслювала сестрину дотепність, а чи показувала, що вона, бабуся Флора, заздрить Сваннові, бо той так надихнув Селіну. А може, просто не могла не покепкувати з нього, бо була переконана, що він почуває себе як на голках.

— Гадаю, цей добродій не відмовиться завітати до нас, — вела далі Флора. — Про Мобана чи про пані Матерна він ладен говорити цілі години — тільки почни.

— Це має бути прецікаво, — зітхнув дідусь, у чію голову природа, на жаль, не вклала здатности виявляти жвавий інтерес і до шведських кооперативів, і до Мобанової роботи над роллю, так само як забула вділити головам бабусиних сестер бодай крапельку смальцю, без якого навіть передсуди про інтимне життя Моле або графа Паризького спісніють.

— Бачте, — озвався до дідуса Сванн, — те, що я вам зараз скажу, пов'язане з вашим запитанням більше, ніж може на перший погляд здатися, бо коли глянути на наше буття під певним кутом зору, то всі визнають, що воно не вельми змінилось. Вранці я перечитував Сен-Сімона й натрапив на місце, не позбавлене цікавості й для вас. Там, де автор розповідає про свою посольську діяльність в Іспанії. Це не найкращий його том, перед нами щоденник, але щоденник прегарно написаний, і вже в цьому його величезна перевага над нудними газетами, які заведено читати вранці й увечері.

— Я з вами не згодна, іноді читати газету — неабияка втіха... — урвала його бабуся Флора, натякаючи на згаданого у «Фіґаро» Сваннового Коро.

— Це коли пишеться про події або людей, які нас цікавлять! — уклеїла бабуся Селіна.

— Та я цього не відкидаю, — здивувався Сванн. — Газетам я ставлю на карб те, що вони день у день виносять на наші очі всякий дріб'язок, а книжки, в яких ідеться про речі ваговиті, ми читаємо три-чотири рази в житті. Якщо вже так нетерпляче щоранку розриваємо газетну бандероль, треба змінити суть речей і друкувати в газеті... скажімо, Паскалеві «Думки!» — Слово «думки», боячись видатися занудою, Сванн виголосив ущипливо. — Й навпаки — в томі з золотим зрізом, який ми розгортаємо хіба що раз на десять років, — додав він із заведеною у деяких світських людей погордою до вищого світу, — нам довелось б читати про те, що грецька цариця вирушила до Каннів, а княгиня Леонська влаштувала костюмований бал. Отож рівновагу було б відновлено. — Проте Сванн уже шкодував, що, хай і побіжно, але порушив поважну тему. — Гарна в нас пішла розмова, — зауважив він іронічно. — Не розумію, як це нас занесло на такі

«високості». — Після цього звернувся до дідуся: — Отож Сен-Сімон оповідає, як Молевр'є насміє подати руку його синам. А про Молевр'є тут-таки сказано: «В цій пляшці-пузашці я зроду не бачив нічого, окрім злости, брутальності й глупоти».

— Пузашка чи не пузашка — дарма, але я знаю пляшки зовсім іншого розливу, — підхопила жваво Флора, побачивши нагоду й собі подякувати Сваннові, адже він підніс їй та сестрі ящик асті. Селіна зайшлася сміхом. Сванн збентежився, потім повів далі:

— «Не знаю, що це було, недбалість чи каверза, — пише Сен-Сімон, — але Молевр'є надумав подати руку моїм дітям. Я це помітив учасно й перешкодив».

Дідусь аж умлівав перед виразом «недбалість чи каверза», проте панні Селіні ймення Сен-Сімона — письменника! — повернуло слух, і вона обурилася:

— Що таке? Як можна цим захоплюватися? Гарно, що й казати! І як, власне, це розуміти? Невже одна людина гірша від іншої? Чи не все одно, дук вона чи конюх, якщо має розум і серце? Гарний вихователь був з вашого Сен-Сімона, якщо він заборонив дітям потискати руку чесним людям! Жах, та й годі! На'кий біс ви все це цитуєте?

Тут дідусь, побачивши, що за такої обструкції Сванн не захоче розповідати цікаві історії, сердито прожебонів мамі:

— Нагадай твій улюблений вірш, од нього мені легшає на душі. Ага! «Так можна, Господи, і цноту зненавидіть!» Сказано, як в око вліплено!

Я не відривав очей од матері, знав, що досидіти до кінця вечері мені не дозволять і що, боячись розсердити тата, мама не дасть мені поцілувати її кілька разів, як цілував я її в спальні. Тим-то й надумав, перш ніж почнуть гості вечеряти й надійде час прощатися, загодя взяти з цього короткого й легкого поцілунку все, що в моїй спроможності, облюбувати місце на щці, до якого припаду губами, подумки підготуватись, увявити собі початок цілування, щоб уже потім, як мама присвятить мені хвилику, впитися тим, як мої губи торкаються її щрки; так маляр, обмежений коротким сеансом, заздалегідь готує палітру й з голови, покладаючись на ескізи, робить усе, щоб якнайдовше обійтися без натурниці.

Але ще перед дзвінком до вечері мій дідусь допустився незумисної жорстокости.

— Хлопець якийсь наче зморений, — заявив він, — хай іде спати. Сьогодні вечерея запізнилася.

Батько звичайно не вимагав од мене, як бабуся та мати, суворо дотримувати режиму, але тут і він сказав:

— Ану, гайда спати!

Я потягся поцілувати маму, аж це подзвонили вечеряти.

— Та ні, дай мамі спокій, вічно ці телячі ніжності. Скажіть одне одному «на добраніч», та й годі. Гайда, гайда!

Тож я мусив піти без соборування, довелося долати кожен східець, так би мовити, «згнітивши серце», бо серце рвалося назад до мами, яка не поцілувала мене і, отже, не відпустила серце йти вкупі зі мною. Ці ненависні приступки, якими я завжди піднімався невесело, тхнули лаком, і їхній дух вигострював ту гризоту, якої я зазнавав щвечора, — робив її, мабуть, ще пекучішою для моєї вразливої вдачі, бо перебороти її мій розум не міг, оскільки тут винен був нюх.

Коли ми ще спимо й зубний біль сприймаємо у вигляді молодої дівчини, яку силкуємося двісті разів поспіль витягти з води, або у вигляді Мольєрового вірша, який товчемо безупинно, то яка велика полегкість приходить до нас, коли прокидаємось і вольовим зусиллям розуму зриваємо з думки про зубний біль геройські або ритмізовані ризи! Я відчував щось зовсім інше такої полегкості, і на думку, що треба підніматися сходами, журба огортала мене куди швидше, майже блискавично, підступно й водночас навально, адже я вдихав дух лаку цих сходів, а вдихання набагато отруйніше, ніж проникнення через мозок. Опинившись у кімнаті, я мусив наглухо замкнутися, зачинити віконниці, викопати собі могилу, відгорнувши ковдри, і надіти саван у вигляді нічної сорочки. Але перш ніж поховати себе в залізному ліжку, яке мені поставили, бо влітку робилося задушно під репсовою запоною, що спадала з великого ліжка, я збунтувався, вдавсь до підступу смертника. Написав мамі цидулку, благаючи прийти до мене у важливі справі, яку я не можу довірити паперу. Я неабияк потерпав, що Франсуаза, бабусина куховарка, приставлена до мене в Комбре, відмовиться передати цидулку. Мене гризла думка, що моє прохання здасться їй таким же диким, як для капельдинера — вручити акторові листа на сцені під час вистави.

Щодо того, що можна та чого не можна, Франсуаза мала власний кодекс, розлогий, суворий і неблаганний, сповнений незбагнених застережень (це робило його подібним до ветхих законів, які були такі люті, що допускали вигублення немовлят і водночас виявляли несподівану делікатність, забороняючи варити козлятко в молоці його матері або ж споживати сідничний нерв тварини). Згаданий кодекс — коли судити про нього з раптової впертості, з якою Франсуаза відмовлялася виконувати певні наші доручення, — здавалося, передбачав таку складність суспільних взаємин і такі світські тонкощі, що вони не могли диктуватися Франсуазиним оточенням і життям сільської наймички. Очевидно, в нашій куховарці жила предковічна французька старосвітщина, загадкова й шляхетна, — так у фабричних містах старовинні особняки промовляють, що колись вони були палацами, робітників часом оточують прегарні скульптури, передаючи диво, що сталося зі святим Теофілом, або зображують чотирьох синів Емона.

У даному разі стаття цього зводу законів, за якою Франсуаза навряд щоб пішла турбувати маму в присутності пана Сванна через таку нікчемну особу, як я, хіба що в разі пожежі, передбачала звичайну пошану, яку вона виявляла не тільки до моїх батьків (так шанують небіжчиків, священнослужителів і королів), — а й до чужинця, якого запрошено в гості. Ця пошана, можливо, зворушила б мене, якби я вчитав про неї в книжці, але вона дратувала, коли її виказувала Франсуаза, дратував її врочистий і розчулений голос, того вечора особливо врочистий, бо вечеря була для неї святою справою, тож порушити її церемоніал вона не насміла б.

І ось, намагаючися здобути більше шансів на успіх, я вдавсь до брехні: заявив, нібито написав мамі зовсім не зі свого почину, — це мама

вдівалася відповіді щодо одної речі, якої просила пошукати, і якщр цидулка до неї не дійде, звичайно, розгнівається. Франсуаза, гадаю, мені не повірила: подібно до первісних людей, наділених чуттям гострішим, ніж ми, вона завжди з недоступних для нас ознак пронюхувала істину, яку ми збиралися від неї потаїти. Тепер хвилин зо п'ять вона розглядала конверт, нібито обсліду паперу й письма могли їй підказати, щр написано в цидулці, й напоумити, яке положення тут чинне. Потім пішла, змирившись і ніби показуючи своїм покірним виглядом: «Яке це для батьків нещастя — мати таку дитину!»

Вона повернулася одразу ж і сказала, щр гостей обносять морозивом і мажордом не може перед очима в усіх передати цидулку, але як роздаватимуть полоскальниці, він таки примудриться вручити її. Де й поділося моє збудження, я відчував себе куди краще, ніж допіру, прощаючись із мамою до завтра: мій конверт, звісно, розсердить маму (найпаче тим, щр я видамся Сваннові лукавим дурнем), але цей же конверт упустив мене, незримо й ошасливленого, туди, де мама, шепне їй про мене, отож заказана, ворожа мені їдальня, де навіть морозиво — «гранітна брила» — і полоскальниці криють у собі страшенно нудні й згубні втіхи, якщр мама заживає їх без мене, — та їдальня стане для мене відкрита і як достигає плід, репнувши, так і бризне й дохлюпне до мого перестражданого серця мамину увагу, поки мама читатиме мої рядки. Відтак ми вже не будемо нарізно, всі перепони впадуть, знов нас пов'яже чудова міцна нитка. До того ж, це ще не все: мама, певна річ, прийде до мене!

Я гадав, якби Сванн побачив мою цидулку й здогадався, щр в ній написано, моя туга видалася б йому зовсім смішною. А проте, як до мене дійшло згодом, його теж чимало літ в'ялила туга, і, мабуть, ніхто б мене так добре не зрозумів, як він. Цю тугу, яка бере, коли кохана істота веселиться там, де тебе немає, куди тобі зась, роздмухувало в ньому кохання, для якого, власне, ця туга й створена, яке неодмінно її собі підгорне й для себе привподобить. Коли ж, як це було зі мною, туга окриє тебе до того, як у твоєму житті з'явиться любов, то, виглядаючи любови, вона, ще млиста й вільна, ще не прихилившись і граючи то на одному почутті, то на іншому, сьогодні стає синівською відданістю, а завтра — товариською приятню. Ба більше: Сванн пізнав і ту радість, із якою я пережив першу свою пригоду, коли Франсуаза сказала мені, щр цидулку передадуть! Цю облудну радість приносить приятель або родич коханої жінки, коли, рушаючи до дому чи до театру, де має зустрітись з нею на балу, на рауті, на прем'єрі, він помічає, щр ти никаєш коло ґанку, марно сподіваючись, щр тебе зведе з нею випадок. Він знічев'я підходить, питає, щр ти тут робиш. Ти вигадуєш, ніби тобі для нагальної справи потрібна ота його родичка чи приятелька. Він запевняє, щр побачитися з нею нема нічого простішого, запрошує до холу і обіцяє за п'ять хвилин прислати її до тебе. Як ти щастити його!

Ось так само я щастив тоді Франсуазу — доброзичливого посередника, чие одне слівце зробило для мене прийнятним, людяним і навіть майже приємним загадковий, чортячий шабаш, під час котрого, як мені допіру вважалося, вражі вихори, грішні й розкішні, несуть геть, та ще й змушують збиткуватися з мене ту, кого я так кохаю!

Якщр судити з цього зустрінутого нами родича, втаємниченого в жорстоку містерію, то й інші запрошені на бал позбавлені всього сатанинського. І ось як у раптово зазяялий вилам пробираєшся в недоступний для тебе світ зажитих нею й невідомих тобі втіх; і ось ти вже уявляєш собі, посідаєш, поділяєш, майже сам і створюєш одну з тих хвилин, з яких складаються ці розваги, хвилину таку ж справдешню, як усі інші, можливо, навіть найваговитішу для тебе, бо твоя кохана до неї причетна: це саме та хвилинка, коли їй скажуть, щр ти там, унизу. І безперечно, наступні хвилини веселоців, власне, не так-то й різняться від цієї, не можуть бути блаженнішими від цієї і не можуть завдати тобі такої муки, скоро доброзичливий приятель вирік: «Та вона з дорогою душею зійде до тебе! їй буде куди охвітніш побалакати з тобою, ніж нудитися нагорі!» Гай-гай! Сванн пересвідчився на гіркому досвіді, щр найкращі наміри посередника безсилі проти жінки, роздратованої тим, щр чоловік, який їй байдужий, не дає їй спокою навіть на балу. Приятель часто спускається до тебе сам, без неї.

Мама не прийшла й, не щадячи мого самолюбства (я волів би, аби вигадка про ту річ, за яку вона нібито мене просила, лишилася неспростованою), передала мені Франсуазою: «Відповіді не буде», — слова, які потім так часто говорили при мені портъє бідолашним дівчатам у дорогих готелях або служниці в гральнях.

— Що? Він не сказав нічого? — перепитували вони здивовано. — Бути не може! Адже ви передали йому мого листа? Гаразд, я почекаю.

Одна з таких дівчат, котра запевняла портъє, щр обійдеться без додаткового газового ріжка, якого той хотів запалити для неї, лишилась чекати й чула тільки, як портъє та посильний гомонять про погоду й як портъє, глипнувши на годинник, раптом послав співрозмовника поставити замовлений пожильцем напій у цебро з льодом. Так і я, відкинувши пропозицію Франсуази приготувати мені настоянку й посидіти зі мною, відіслав її до буфетної, сам ліг і заплющив очі, намагаючись не дослухатися до гомону в садку, де вже пили каву. Але за якусь хвилю відчув, щр, пишучи того листа до мами, ризикуючи розгнівати її, я настільки наблизився до неї, щр ніби реально переживаю мить її появи і тому заснути, не побачивши мами, не маю змоги. Йі серце моє з кожною хвилиною тьохало все болючіше, бо, вмовляючи себе заспокоїтись й улягти недолі, я тільки роз'ятрував душу.

Нараз гризота вщухла й змінилася раюванням, як ніби подіяли сильні заспокійливі ліки: я постановив навіть не заснути, не побачившись із мамою, і будь щр поцілувати її, коли йтиме до себе в кімнату, хай навіть потім вона на мене довго гніватиметься.

Край мукам, чеканню, прагненню та побоюванню — все це звеселило моє серце бурхливою радістю. Я тихо прочинив вікно, сів на ліжку й зачався, щрб мене не почули внизу. За вікном усе ніби завмерло в напруженій німоті, боячись скаламутити місячне сяйво, а воно, розтягуючи за кожною річчю тинь, густу й дебели, подвоювало її й відкидало далі. Все докілья витонщувало й водночас розгорталося, як розгортається сувій ватману; щр поривалось ворухитися — скажімо, листя каштана, — ворухилось. Але це його шелевіння, дрібне, всеосяжне, відпрацьоване до найменших відтінків найбільшої досконалости, не доплескувалося до навколишнього, не зливалося з ним, залишалось острівцем. Найдальші відголоси, накладаючись на цю тишу, яка не поглинала їх, і доносячись, мабуть, із садків, розташованих на тому краю містечка, сприймалися такими «довершеними» в своїх переливах, щр, здавалося, враження далечі вони завдячують своєму піанісимо, на взірць тих мотивів, які так віртуозно виконує під сурдинку консерваторський оркестр: жодної ноти не пропало, а в слухачів складається враження, щр звуки лунають десь далеко від концертної зали, і всі старі абоненти, — зокрема бабусині сестри, коли Сванн пропонував їм свої місця, — нашорошували вуха, ніби дослухаючись до далекого тупоту маршової колони, яка ще не звернула на Тревізьку вулицю.

Знаючи своїх батьків, я усвідомлював, щр моя витівка може мати для мене найтяжчі наслідки, куди важчі, ніж міг сподіватися сторонній: такі, які, на їхню думку, чимось мені справді загрожували. За того виховання, яке давали мені, провини оцінювались інакше, ніж в інших

дітей. Над усіма переступами (мабуть, тому, що від них треба було стерігти якнайпильніше) мене навчено ставити ті, котрі, як до мене дійшло лише нині, ми звичайно чинимо, піддавшись нервовому збудженню. Але тоді такого виразу в обігу не було, чим викликаються подібні провинності — мені не пояснювали, а то я міг би додуматися до того, ніби це річ прощєнна або що подолати її мені не до снаги.

Проте я легко розрізняв ці провинності з туги, яка їм передувала, і з суворої кари, яку вони накликали, і нині знав, що вчинений мною вибрик належить до тих, за які мене завдавали на сувору розправу, але тільки куди важливіший. Якщр перейму матір, коли вона підніматиметься до свого покою, і вона побачить, що я на ногах, аби ще раз їй сказати «на добраніч» у коридорі, мене вдома більше не залишать, а завтра ж вирядять до інтернату, це вже як стій! Ну що ж! Навіть якби я мав за п'ять хвилин викинутися з вікна, мене б і це не спинило. Мною водило єдине прагнення: побачити маму, сказати їй «на добраніч»; я зайшов у цьому своєму пориванні надто далеко, пізно вже відступати.

Я почув кроки — це випроводжали Сванна. І тільки-но дзвінок біля хвіртки сповістив, що гість пішов, я підкрався до вікна. Мама спитала батька, чи смакував йому лангуст і чи не просив пан Сванн докласти йому кавового та фісташкового морозива.

— Мені воно не дуже сподобалося, — визнала мати. — Наступного разу треба спробувати інший наповнювач.

— А як наш Сванн змінився! — вирекла моя бабуся у перших. — Дід, та й годі!

Сванна вона завжди бачила молодим, аж це вражено відкрила, що він уже не першого віку. Зрештою ненормальну, передчасну, ганебну старість Сванна зазначили всі мої родичі і вважали, що так йому й треба, це доля всіх парубків, для тих довге сьогодні, позбавлене свого завтра, триває довше, ніж для інших воно в них зовсім порожнє, хвилини від ранку набігають одна на одну не ділячись потім між дітьми.

— Мабуть, з нього добре варить воду ота безсоромниця жінка, адже вона на очах цілого Комбре живе з таким собі Шарлюсом. Це осудовисько людське!

Мати зауважила, що в останній час Сванн трохи повеселішав.

— І зараз не надто часто протирає очі або проводить рукою по лобі — такий характерний жест робив його батько. По-моєму, дружину він уже розлюбив.

— Авжеж, розлюбив, відгукнувся дідусь. — Він уже давно написав мені про це в листі, тоді я не надав був цьому ваги, проте лист не залишає жодних сумнівів щодо його почуттів до дружини, принаймні його любови... Ага, а чому ви так і не подякували йому за асті? — звернувся дід до своячок.

— Як то не подякували? Мені навіть здається, що я зробила це досить тонко, — заперечила бабуся Флора.

— Атож, ти це повернула дуже добре, я просто в захопленні, — докинула слівце бабуся Селіна.

— Ти теж не дала маху.

— Ще б пак, я пишаюся реплікою про ґречних сусідів.

— Тобто як? Це у вас називається подякувати? — вигукнув дідусь. — Я все добре чув, але побий мене грім, якщр здогадався, що це стосується Сванна. Можете бути певні, що він нічого не зрозумів.

— Та ні, Сванн не такий дурний, я переконана, що він збагнув. Не могла ж я сказати, скільки було пляшок і почім!

Зоставшись удвох, батьки посиділи трохи, тато мовив:

— Гаразд. Якщр ти не заперечуєш, підемо спати.

— Це якщр не заперечуєш ти, мій друже, в мене сну — ані же. А втім, навряд що мене розворушила ця безневинна кава ґлясе. Але в буфетній горить світло; ну, як славна Франсуаза й досі там, я попрошу її розстебнути мені корсаж, поки ти лягатимеш.

І мама відчинила ґратчасті двері, що вели з сіней на сходи. Небавом я почув, як вона піднімається, аби причинити в себе вікно. Я шаснув у коридор, Серце моє тенькало так сильно, що ялі ве йшов, але тепер воно калатало уже не з туги, а з радощів і страху. Я побачив на сходах світло від маминої свічки, потім і саму маму й кинувся до неї. В першу мить вона лише здивовано глипнула, тоді її обличчя спалахнуло гнівом. Вона не сказала мені жодного слова; між іншим, через якусь дрібницю зі мною часом не розмовляли по кілька днів. Якби мама бодай обізвалася, то це означало б, що зі мною можна говорити й для мене це, мабуть, було б ще страшніше, я б гадав, що сварка — дрібниця проти загрози навислої наді мною кари мовчання. Голос мав бути спокійний — так говорять до служника, коли його звільняють. Якщр ж поцілунок, то він міг нагадувати поцілунок, якого дарують синові, покликаному до війська, хоча за інших умов у цьому поцілунку йому б відмовили, оскільки він покараний двома днями неласки. Але тут мама почула кроки батька, який вийшов з туалетної, де перевдягавсь, і, що б уникнути неминучої сцени, уриваним з обурення голосом прожебоніла:

— Тікай! Тікай! Бо побачить, що ти стовбичиш тут, як бовдур!

Але я белькотав:

— Прийди зі мною попрощатися...

Я був нажаханий відблисками батькової свічки, що скрадалися по стіні, й водночас вирішив скористатися з того, розраховуючи, що мама, аби батько не застукав мене тут, шепне: «Йди до себе, я зараз». Але було пізно, батько стояв перед нами.

— Я пропащий! — вихопилося в мене, а втім, так тихо, що ніхто моїх слів не почув.

Вийшло все навпаки. Батько постійно порушував мої привілеї, застережені ширшими угодами, які ухвалили мама та бабуся: його не обходили всякі «засади» й він не зважав на мої «людські права». З якоїсь зовсім невагомої причини, а то й без усякого приводу міг позбавити мене прогулянки, такої звичної, такої усвяченої, щр це скидалося на кривоприсяжництво. Або, як цього вечора, задовго до ритуальної години, заявляв: «Гайда спати, без балачок!» Та оскільки засад він не мав (у тому розумінні, як їх тлумачила бабуся), він і не міг, щиро кажучи, бути непохитним. Батько блимнув на мене вражено й гнівно, але коли мама, затиноючись, пояснила йому, в чому річ, мовив:

— Ну то піди до нього, сама ж казала, щр спати не хочеться, посидь з ним трошки, я не потребую нічого.

— Але ж, мій друже, — заперечила несміливо мама, — хочу я чи не хочу спати, це не міняє справи, не можна привчати дитину...

— Та ніхто й не привчає, — відказав батько, знизуючи плечима. — Ти ж бачиш, у хлопця якась гризота, вигляд пригнічений, ми щр з тобою — кати? А бува він через тебе занедужає? В його спальні два ліжка, скажи Франсуазі, щрб послала тобі велике ліжко, поспи цю ніч там. Ну, на добраніч! Я не такий нервовий, як ви, ляжу сам.

Подякувати батькові я не міг: слинявість, як він казав, його дратувала. Я приріс до підлоги; він і досі стояв перед нами, високий, у білому нічному шпафроку й кашеміровій фіолетово-рожевій картатій хустці, якою запинав голову, відколи в нього виникли невралгічні болю. Й постава в батька була, як в Авраама на подарованій мені Сванном гравюрі фрески Беноццо Гоццолі, де Авраам велить Саррі попрощатися з Ісаком.

Чимало збігло літ відтоді. Сходів і стіни, на якій я побачив був рухливий відблиск батькової свічки, давно вже не існує. В мені самому теж знищено багато чого з того, щр тоді здавалося вічним, і багато чого нового постало, породивши нові болющі й нові радощі, які я тоді ще не міг передбачити, хоча й тодішні мені тепер важко зрозуміти. Давно вже батько перестав говорити мамі: «Піди з хлопцем». Таким хвилинам більше не воскреснути. Але віднедавна, тільки-но напружу слух, я добре вловлюю ридання, які зумів стримати при батькові і якими зайшовсь, опинившись наодинці з мамою. Власне, ридання ніколи не вщухали, і саме тому, щр життя круг мене німіє все більше, я чую їх знову нині, — так монастирські дзвони настільки забивають міський гомін, щр ввижається, наче вони вмовкли, ба ні, дзвони знову бамкають у вечоровій тиші.

Ту ніч мама провела в моїй спальні; я боявся, щр за мій вибрик мене виженуть з дому, натомість батьки віддячили мені так, як зроду не віддячували за жоден добрий учинок. У ставленні батька до мене, навіть того вечора, коли я здобувся його ласки, завжди виявлялося щрсь незаконне, незаслужене мною (і таке характерне), щр залежало від випадкових настроїв, а не від наперед обміркованих задумів. Може, навіть те, щр я називав суворість, коли тато відсилав мене спати, менше заслуговує на цю назву, ніж суворість матері чи бабусі, оскільки в дечому батькова вдача більше різнилася від моєї, ніж їхня вдача, і він, либонь, досі не здогадувався, який я всі вечори був нещасний, тоді як моя мати та бабуся добре це знали, проте вони любили мене так, щр не здатні були вберегти від душевної муки. Прагнули привчити мене перемагати її, щрб зменшити мою нервозність і загартувати волю. Батько любив мене інакше, — ось чому мені важко говорити, чи стало б йому на це духу. Єдиний раз, коли збагнув, щр мені таки важко, він сказав матері:

— Потіш його.

Тієї ночі мати зосталася в мене, явно не бажуючи псувати докором години, від яких я мав право сподіватися чогось іншого. Франсуаза, до якої дійшло, щр діється незвичайне, — мама сидить при мені, тримає за руку і, не лаючи, дає виплакати, — спитала:

— Пані, чого панич так реве? Тоді мама відповіла:

— Він сам не знає, Франсуазо, він просто рознервувався. Постеліть мені швиденько велике ліжко й ідіть спати.

Отже, вперше мій смуток визнано не за карну провину, а за незалежну від мене хворобу, підтверджену офіційно як нервовий стан, за який я не відповідальний. Мені полегшало від того, щр не треба соромитися своїх пекучих сліз. Я вже знав — це не гріх. До того ж дуже пишався перед Франсуазою, щр події так повернули: адже за годину потому, як мама відмовилася прийти до мене й погордливо веліла передати мені, щрб я спав, мене було піднесено до гідності дорослого, моє горе неждано-негадано визнано за знак змужніння, я міг плакати досхочу. Я мав би бути щасливий, але щасливим себе не почував. Складалося враження, ніби ця перша поступка моєї матері для неї болюча, це її перше зречення ідеалу, який вона створила собі для мене; вперше в житті мама, така завзята, визнала себе подоланою. Мені здавалося, як я й узяв гору, то саме над нею, й запанував так, як запанувала б над людиною хвороба, скорбота або старість, а мій верх підтинав її волю, знесилював розум, і сьогоднішній вечір, переддень нової доби, назавжди вкарбується в мамину пам'ять скорботною датою.

Якби мені стало духу, я сказав би мамі: «Ні, не хочу, не лягай тут». Але я знав її, як сказали б нині, практичний розсудок, зрівноважений у ній палкою ідеалістичною бабусиною вдачею. Я відав тепер, коли зло сталося, мама принаймні волітиме дати змогу раювати повним спокоєм і не докучати батькові. Звичайно, гарне личко моєї матері ще пишалось молодістю того вечора, коли вона так ніжно пестила мої руки і намагалася вплинути сльози. Мені ж здавалося, ніби саме цього й не повинно бути, її гнів був би для мене не такий прикрий, як ця незвичайна ніжність, котрої моє дитинство не зазнало. Здавалося, блюзнірською вкрадливою рукою я оце провів у її душі першу зморшку, через це в неї з'явилася перша сива волосинка.

На цю думку я заривав ще розпачливіше й тут зауважив: мама, яка ніколи не панькалася зі мною, раптом розчулилась і вже ладна була заплакати сама. Відчувши, щр мені це впало в очі, вона сказала зі сміхом:

— Ну годі, мій гарнесенький, мій дурнесенький, а то й мама, на тебе глядячи, наробить дурниць. Гаразд, як не хочемо спати обоє, не будемо торсати нерви одне одному, краще зробімо щрсь, давай прочитаємо абощр. — Але в моїй кімнаті книжок не було. — А знаєш, як я принесу ті книжки, щр їх бабуся приберегла тобі на іменини, тобі це радості не зіпсує? Зважно: тебе не розчарує, якщр назавтра ти нічого не дістанеш?

Навпаки, я не тямився з радості, й мама принесла цілий пакунок. Кризь папір обгортки я міг лише відгадати, що розміру книжки неоднакового, проте навіть з побіжного погляду зрозумів, що вони затьмарюють новорічне пуделко з фарбами і минулорічних шовковиків. Це були «Чортове болото», «Найдух Франсуа», «Маленька Фадетта» і «Гудці». Бабуся, як з'ясувалося згодом, спочатку відібрала для мене вірші Мюссе, том Руссо та «Індіану». Вважаючи, що легке читво так само нездорове, як цукерки й тістечка, вона трималася думки, ніби широкий подих Генія зробить на дитячий розум вплив не небезпечніший і не менш благодатний, ніж вплив на її тіло свіжого леготу й морського вітру.

Але коли батько довідався, які книжки бабуся збирається мені подарувати, то обізвав її божевільною, і тоді вона сама пішла в Жуї-ле-Віконт до книгаря, аби я не залишився без подарунка. Стояла спека, бабуся повернулася така втомлена, аж тлінна, лікар навіть остеріг матір, що бабусі так перепадатися не слід. Бабуся привезла чотири сільські романи Жорж Санд.

— Доню! — заявила вона матері, — я зроду не дала б до рук дитини якоїсь макулатури.

Справді, вона зроду не купувала чогось такого, що не давало б духовного поєднання, надто такого поєднання, який нам приносить щось прекрасне, навчаючи знаходити втіху не в здобутті життєвих благ і не в удоволенні гонору, а в чомусь геть іншому. Навіть коли бабуся хотіла зробити комусь так званий ужитковий подарунок: фотель, столове накриття, ціпок, вона намагалася знайти «антикваріат», ніби те, що вони давно вийшли з ужитку, стирало з них падь їхньої пожиточності і вони надаються більше на те, щоб оповідали нам про побут, ніж служити нашим нинішнім потребам. Бабуся домагалася, аби в моїй кімнаті висіли картинки найкрасивіших ландшафтів і найславетніших пам'яток. Але якщо художню вартість становило навіть те, що було зафіксоване на купленій нею фотографії, бабуся вірила: відтворене при цьому механічному способі аж кричить про вульгарність та утилітарність. Вона хитрувала й прагнула якщо й не цілком вибити Гендлярську пошлість, то принаймні потіснити її, нагнати в неї більше мистецтва, «попересипати» мистецтвом. Замість дарувати мені світліни Шартрського собору, водометів Сен-Клу, Везувія, вона питала Сванна, чи не малював їх якийсь великий маляр, і воліла підносити мені репродукції «Шартрського собору» Коро, «Великих фонтанів Сен-Клу» Гюбера Робера, «Везувія» Тернера, — це вже був вищий црабель мистецтва.

Але оскільки од відтвореного шедевра мистецтва чи природи фотографа було усунено й замінено великим художником, то він заявляв про свої права на тлумачення. Обмеживши вульгарність, бабуся добивалася того, щоб потіснити її ще далі. Вона питала Сванна, чи не Гравіровано часом того чи того твору, і воліла за краще купувати Гравюри старовинні, цікаві не тільки самі по собі, — наприклад такі, що відтворюють шедевр у тому вигляді, в якому він нині для нас уже втрачений (скажімо, «Таємна вечерея» Леонардо, вигравірована Морґеном ще перед тим, як її попсовано).

Треба застерегти — бабусин хист робити подарунки не завжди давав добрі плоди. Уявлення про Венецію, створене мною з малюнка Тиціана, де за тло нібито править лагуна, безперечно, не таке достовірне, як уявлення, підказане звичайнісінькими знімками. Годі було перелічити, скільки разів бабуся в перших заходжувалася складати акт оскарження проти моєї рідної бабусі, коли та дарувала молодцям чи старшим подружжям крісла, які ламалися за першої спроби сісти на них. Перевіряти міцність меблів, на яких ще можна було розгледіти квіточку, усмішку, чарівні витребеньки старосвітщини, — це здалося б моїй бабусі скнарством. Її чарувало навіть те, що в цих ужиткових предметах було зручне, оскільки ця зручність перестала бути для нас звичною, — так у старовинному виразі нас вражає метафора, заяложена в нашій сучасній мові від обігу.

Сільські романи Жорж Санд, бабусин подарунок мені на іменини, скидаються на старосвітські меблі: вони нашпиговані зворотами, вже призабутими й знову воскресеними в усій своїй соковитості, яка ще збереглася тільки в селі. І бабуся зупинила свій вибір на них, як вона охвітніш найняла б дім з Готичним голубником чи якимись давніми флігелями, здатними підносити людський дух і викликати тугу за незабутніми мандрівками в часі.

Мама сіла коло мого ліжка, взяла до рук «Найдуха Франсуа», чия брунатна обкладинка і незрозуміла назва робили цю книжку якоюсь екзотичною й знадливо таємничою. Досі справжніх романів я ще не читав. Чув, ніби Жорж Санд — романістка першорядна. Вже це настроювало мене чекати від «Найдуха Франсуа» чогось невимовно гарного. Повістарські способи Жорж Санд, розраховані на те, щоб викликати цікавість або ж зворушити, вислови, здатні бентежити чи засмучувати, мандрують у неї, як це помітив би вибагливий читач, з одного роману в інший; я ж до кожної нової книжки ставився не як до однієї з багатьох, а як до неповторної, самої в собі особистості, — ось чому «Найдух Франсуа» був оповитий для мене особливою аурую. Під буденними подіями, оклепаною правдою, втертими виразами я вловлював дивну інтонацію, дивний відзвук. Зав'язка почалася, вона здалась мені тим заплутанішою, що тоді я звик пробігати очима сторінки, а мріяв про інше. До пропусків, породжених моєю неухважністю, долучилися цього разу інші: мама, читаючи мені вголос, обминала всі любовні епізоди. Ось чому ті чудернацькі зміни, які заходять у взаєминах мірошниківни та хлопця і які виправдані їхнім дедалі сильнішим обопільним сердечним палом, здавалися мені глибоко таємничими. Я охоче фантазував, що джерело цієї таємниці, мабуть, таїться в незнайомому і приємному для мого вуха імені Найдух, яке в моїй уяві закрашувало цього хлопця в прегарний гарячий пурпур.

Хоча читачка з мами був примхливий, але, знайшовши в книжці щире почуття, вона робилася читцем чудовим — такий правдивий і простий був її тон, так гарно і вкрадливо лунав голос. Ба і в житті, коли її розчулювали живі люди, а не штучні образи, з якою чуйністю вона вилучала зі свого голосу, рухів, слів кожну іскру радості, здатну вразити матір, котра колись утратила дитину, або втримувалася від розмов про свята й річниці, якщо вони нагадували старому про його вік, уникала розмов про господарство, якщо вони могли знудити молодого науковця! Так само, читаючи Жорж Санд, чия проза дихає добротою й шляхетністю, — а бабуся натуркувала мамі, що це в житті над усе, і мені вже куди пізніше пощастило переконати маму в протилежному, що в книгах це далеко не все, — мама дбала про те, щоб при читанні уникати сюсюкання й підробляння, які могли б перебаранчити враження від потужного мовного плину, і вкладала всю свою природну делікатність, усю душевну щедристь у кожне речення книжки, ніби написане на її голос і яке цілком уміщалося, так би мовити, в реєстрі маминої вражливості. Щоб вірно вимовити ці речення, вона знаходила в собі ту щирість, якій вони завдячують свою появу, яка їх диктувала, але звучить між рядками. Цією щирістю мама згладжувала неоконченість дієслівних часів, надавала минулому недокопаному й минулому докопаному ту лагідність, яка є в доброті, той смуток, який є в ніжності, низала слово до слова, то прискорюючи, то сповільнюючи плин складів, незалежно від їхньої кількості, і надаючи їм ритму; вона зуміла вдмухнути в пересічну прозу якусь ману безперервного життя емоцій.

Сумління більше не гризло мене, мама була зі мною, і я віддався на ласку цієї нічної ночі. Знав, такої ночі більше не буде, найдужче моє прагнення, щоб моя мати, поки тягнуться ці тоскні нічні години, була зі мною, — розминається з життєвою необхідністю і з бажаннями всіх інших домочадців і щр цього вечора мені дано нагоду спевнити його тільки як виняткову ласку. Завтра я знову тяжко зажуруюся, а мама вже зі мною не зостанеться. Але коли туга спадала, я переставав розуміти, чому тужу, до того ж завтрашній вечір маячів ще далеко. Я вмовляв себе — ще матиму час, аби щрсь придумати, хоча той час не міг мені дати нічого, бо від мене нічого не залежало, довга відстань лише підтримувала в мені надію на те, щр перепони можна долати.

Ось так, довгий час по тому, прокинувшись уночі, я знов і знову згадував Комбре, переді мною поставало, оточене мороком, щрсь ніби на кшталт освітленого сторчового розрізу — так спалах бенгальського вогню або промінь електричного ліхтаря осявають і вихоплюють з пільми частини споруди, тоді як решта тоне в темряві. На широченькому підмурку віталенька, їдальня, вильот темної алеї, звідки приходив пан Сванн, мимовільний причинець мого смутку, і сіни, де я ступав кілька кроків до сходів. Ці такі прикрі для мене сходи творили собою єдине вузьке ребро неправильної піраміди, а за верх її правила моя спальня з зашкленними дверима в коридорчик, куди входила до мене мама: коротше, це була завжди видима об одній і тій самій порі, одрубана від довкілля, відтінена пільмоу незмінна декорація (такі подаються на шмуцтитулах старовинних п'єс, друкованих для провінційних театрів), — драма мого лаштування до сну, ніби весь Комбре зводився лише до цих двох поверхів, з'єднаних вузькими сходами, і ніби там завше була сьома година вечора. Зрозуміло, на запитання, чи було ще щрсь у Комбре і чи показував там годинник іншу годину, я відповів би ствердно. Але це вже було б насильством над пам'яттю, це було б мені підказане пам'яттю головною, а щр її свідчення про минувшину ніякого уявлення про неї не дають, я не мав жодної охоти думати про решту Комбре. Власне, для мене він умер, та й годі.

Умер назавше? Може, й так.

В усьому цьому чимало випадковосте, й остання випадковість — смерть — часто не дає нам дочекатися благодіянь, якими нас ущедряє така випадковість, як пам'ять.

Вірування кельтів у те, ніби душі померлих стають бранцями якогось нижчого створіння, — звіра, рослини, неживого предмета, — здається мені дуже дотепним. А втрачене воно для нас аж до того дня, — для багатьох цей день так і не настає, — коли ми підходимо до дерева або заволодіваємо річчю, яка була для нього в'язницею. Ось тоді вони здригаються, ось тоді волають до нас, і тільки-но ми їх упізнаємо — чари розбито. Ми випускаємо їх на волю, і вони, смерть здолавши, живуть собі й далі з нами.

Так само і з нашою бувальщиною. Силкуватися її повернути — річ марна, всі потуги нашого розуму ні до чого. Бувальщина таїться поза його досягом, поза теренами, в якомусь матеріальному предметі (в тому відчутті, яке породжує цей предмет), там, де ми найменше сподівалися б знайти його. Натрапимо на цей предмет за життя чи ні, це залежить од випадку.

Вже чимало літ у Комбре для мене нічого, крім кону й драми мого лаштування до сну, не існувало, аж це одного зимового дня, коли я повернувся додому, мати, побачивши, щр я змерз, захотіла почастувати мене чаєм, хоча я ніколи його не любив. Я спершу відмовивсь, але потім, хтозна й чому, роздумав. Мама послала по ті кругленькі й пухкі тістечка, так звані мадленки, сформовані ніби з допомогою жолобкуватих скойок моллюсків Сен-Жака. Прибитий понурим сьогоднішнім днем і заповідддо невеселого завтра, я машинально підніс до вуст ложечку чаю, в якому розмочив шматочок мадленки. Та тільки-но чай з розкришеним тістечком торкнувся мого піднебіння, я здригнувся, відчувши, ніби в мені діється щрсь незвичайне. Якесь окремішне, невмотивоване раювання наринуло на мене. Мене вже не обходили зрадливості долі, її дрібні напасті, швидкоплинність нашого життя, ніби запалавши коханням, наповнився якоюсь коштовною есенцією, точніше, есенція ця була не в мені, я сам був цією есенцією. Я перестав почувати себе пересічністю, нікчемою, простим смертним.

Звідки взялася ця всесильна радість? Я відчував — між нею та смаком чаю з тістечком існує якийсь зв'язок, але радість набагато перевищувала цю втіху, вона була з іншого джерела. То звідки ж вона взялася? Що означає? Як її втримати? Я роблю другий ковток, але він не додає нічого нового, третій — ще менше. Час зупинитися, напій уже не той. Ясно, щр істина не в ньому, а в мені. Він пробудив істину, але йому самому вона незнана, напій може лише повторювати її, але чимраз слабкіше, а я, тиняючись у здогадах, як витлумачити це явище, хочу принаймні підтримати його в усій свіжості, щоб негайно прийшло мені на виручку і все остаточно з'ясувало.

Я відставляю філіжанку й іду до голови по розум. Саме йому шукати істину. Але де? Болісне вагання збиває його щразу, як розум відчуває, щр здолав самого себе; адже це він, шукач, і є тим темним обширом, у якому має ритися й де все його знаряддя не дасть йому нічогосінько. Шукати? Не лише: й творити! Розум стоїть віч-на-віч перед чимось таким, чого ще немає й щр тільки він може збагнути, а потім осяяти.

Я знову й знов себе запитую: щр то за невідомий стан, якому годі дати логічне пояснення, стан такий явний, блаженний і реальний, щр все інше перед ним блякне? Я пробую ще раз викликати в собі це відчуття. Подумки відступаю назад до тієї миті, коли сьорбнув першу ложечку чаю. И віднаходжу той самий стан, але вже без колишнього гострого сприйняття. Домагаюся, щрб мій розум зробив ще одне зусилля й бодай на мить зафіксував те перебіжне враження. Прагнучи, щрб його пориву ніщр не гамувало, змітаю всі перепони, всяку сторонню думку, оберігаю свій слух та увагу від шерехів із суміжної кімнати. А зморений від цього борсання розум, навпаки, пускаю блукати манівцями, від чого щрйно його утримував, дозволяю йому думати про щрсь інше, зосередитися перед останнім кидком. Потім, уже вдруте, розрібаю все довкола, знов вертаю йому ще не видхлий смак першого ковтка й відчуваю, як щрсь у мені стенається, зрущує з місця, силкується спливти, від'якоритися на глибині, я відчуваю опір і шум пройденної відстані.

Атож, те, щр тріпоче всередині мене, це, звісно, образ, зорове враження: пов'язане зі смаком мадленки, воно силкується, слідом за ним, випірнути на поверхню. Але борсається надто глибоко, надто безладно. Той невиразний відсвіт, де зливається невловимий вир переміщених між собою барв, я ще якось розрізняю, але не можу визначити форму, не можу просити її, — як єдино можливого тлумачення, — пояснити мені свідчення її сучасника, постійного друга — смаку, попросити викласти мені, про яку саме okazaцію, про яку минулу добу тут ідеться.

Чи ж досягне ясної зони моєї свідомості цей спогад, мить колишнього, викликана подібною їй миттю з такого далека, зрушена, піднята з денця моєї душі? Бозна. Наразі я більше нічого не відчуваю, мить зупинилась, можливо, опустилася знову. Хто знає, чи впливе вона ще

коли з мороку? Десятки разів я починав спочатку, нахилився над нею. И щоразу лінощі, губительки важкої справи, великого почину, радили кинути цю мороку, радили пити чай, не думаючи ні про щ, крім своїх сьогodenних клопотів і завтрашніх устремлінь: жуй собі жуйку, та й годі.

І нараз спогад воскрес. То був смак шматочка мадленки, яким у Комбре щнедільного ранку (бо того дня я не виходив з дому перед початком обідні) частувала мене, розмочивши його в звичайному або в липовому чаї, тітка Леонія, коли я приходив до неї привітатися. Самий вигляд тістечка мені не нагадував нічого, поки я його скуштував; може, тому, щ відтоді бачив часто це тістечко на полицках цукерень, але не їв, його образ покинув Комбре, злившись із іншими, свіжішими враженнями; може, тому, щ жоден з цих спогадів, бозна-коли викинутих з пам'яті, не вдержався голови, всі вони порозсипались; форми — і серед них тістечка-мушлі, такі пухкі й чуттєві кожною своєю суворюю і богочестивою згорточкою, відумерли або, приспані, втратили ту життєздатність, яка допомогла б їм пробитися до свідомости. І коли від давньої давнини не залишилося й сліду, коли сконали геть усі люди, а речі порозвалювались, тоді лише запах і смак, вутліші, але живучіші, менш матеріальні, тривкіші, надійніші, довго ще, як душі померлих, нагадують про себе, чекають, сподіваються — на руїнах усього — і невтомно несуть на собі ці зникомі піщинки, величезну озію спогаду.

І тільки-но я знову відчув смак розмоченої в липовому відварі мадленки, якою мене частувала тітка (хоч я ще не розумів і до мене дійшло вже потім, заднім числом, чому я так зрадів цьому спогадові), тієї ж миті стара сіра тітчина кам'яниця чолом на вулицю притаковилася, мов декорація, до повернутого в садок флігеля, збудованого на задах для моїх батьків (тільки це румовище жило ще й досі в моїй голові). А вкупі з будинком уже постало й містечко, яким воно було вранці, вдень, за будь-якої години, майдан, куди мене водили перед сніданком, вулиці, якими я ходив, дороги, маршрут моїх прогулянок у поліття. І, яку тій японській грі, коли, в, порцелянову піалу кидають однакові паперові клаптики^ вони, намокаючи, розгортаються, бгаються, обарвлюються набирають химерних форм, робляться квітами, хатами, якимись знайомими постатями, так само всі квіти в нашому садку і в парку пана Сванна, латаття Вівонни, добрі міщани, їхні оселі, церкви, ціле Комбре з його околицями, все, щ наділене формою і ядрне, все це зринуло — місто і садки — з моєї філіжанки чаю.

Здалеку, з вікна вагона, на відстані десяти миль, коли ми під'їздили туди на Білий тиждень, нам здавалось, ніби Комбре складається лише з церкви, яка поглинула собою містечко, яка його репрезентує, мовить про нього і від його ймення далям, а зблизька — наче Комбре, мов той вівчар вівці, стирлює в полі, на вітриці, довкола своєї довгополюї темної киреї, притулені одна до одної оселі з сірими вовнястими хребтиками, хатки, обнесені поруйнованим середньовічним муром. Завдяки напрочуд рівному обводові муру здавалося, мовби містечко зійшло з картини примітивіста. Жилося в Комбре невесело, невеселі були і його вулиці, на яких стояли споруджені з темного місцевого каменю будинки з ганками, з двоспадними стріхатими дахами і з такими похмурими покоями, щр раннім смерком у них доводилося піднімати фіранки. Й вулиці носили поважні імена святих (деякі з них пов'язані з першими державцями Комбре): вулиці Святого Іларія, Святого Якова, де стояв дім моєї тітки, вулиця Святої Ільдегерди, двори якої були огорожені металевою сіткою, вулиця Святого Духа, куди виходила тітчина садова хвіртка.

Ці комбрейські вулиці живуть у глухій глушині моєї пам'яті, забарвленій у такі тони, яких у моєму нинішньому світі вже й не знайдеш. Власне, всі ті вулички вкупі з церквою, зведеною на майдані, тепер здаються ще примарнішими, ніж образи в чарівному ліхтарі, й іноді хочеться пройтись іще раз вулицею Святого Іларія або найняти кімнату на Пташиній, у старому готелі «Підранок»; з його підвальних вікон колись бухав кухняний чад, чиє гаряче клуб'я мені вряди-годи й досі вчувається. Пройтися вулицями Комбре було б для мене чудовнішим і ще більш надприродним зіткненням з Потойбіччям, ніж зустрічі з Голо чи Женев'евою Брабантською.

Дідусева сестра — моя бабуся в перших, у котрої ми замешкували, доводилася матір'ю тітці Леонії, яка по смерті чоловіка, дядька Октава, не схотіла покинути спершу Комбре, потім — свою оселю в Комбре, далі — власну кімнату, а наостанок уже не полишала ліжка й не «сходила» до нас, занурена в непевний стан туги, немочі, манії та побожності. Її покої дивилися вікнами на вулицю Святого Якова, яка доходила аж до Великого луку, названого так на відміну від Малого лужка, щр зеленів серед міста на розтоці трьох вулиць. Ці однакові сіруваті покої з трьома високими пісковиковими приступками мало не перед кожними дверима скидалися на прохід, вирізьблений у скелі Готичним різьбарем, який надумав зобразити Різдваїні ясла або Голгофу. Власне, тітка жила в двох суміжних кімнатах; поснідавши в одній, вона перебиралася в другу кімнату, поки провітрювали першу. Такі провінційні оселі, подібно до повітряних чи морських просторів, освітлених або напоєних мірадами невидимих для ока протозоа, чарують нас тисячами запахів, щр їх виділяють чесноти, мудрість, навички, все підступне, незриме, повнокровне й високодуховне життя, яким насичене тут повітря; запахів, безперечно, ще природних і звичних ознак тієї чи тієї пори, — так само як запахи передмістя, — але вже господарних, людських, закубраних, мов ті чудові прозорі драгли з соків усілякого плоду, переселеного з садка до шафи; запахів сезонних, але вже хатніх, здатних пом'якшити жалку наморозь на шибках м'якстю теплого хліба; запахів гулящих і певних, як сільські дзиґари, розпорошених і зібраних, недбалих і обачних, білизняних, вранішніх, побожних, блаженних супокоем, який живить тільки журбу, і тією життєвою прозою, щр становить невичерпні поклади поезії для того, хто крізь ці запахи проходить, але зроду серед них не жив.

Я йшов до тітки Леонії привітатись. У кімнатах було розлито тонкий аромат тиші, такої смачної, такої соковитої, щр, вступаючи в неї, я не мгт не смакувати її наперед, надто в перші, студені великодні ранки, коли мій нюх на комбрейські запахи ще не слаб. Мене просили трошки почекаати в першій кімнаті, куди сонце, доволі холодне, забиравось погрітись біля вогню, вже розпаленого між двома цеглинками. Вогонь насичував усю кімнату духом сажі, мов велика сільська піч або ковпак замкового коминка, при яких з'являється бажання, щрб надворі падав дощ, сніг, щрб розверзлися всі безодні небесні, оскільки зимова поезія робить домарство таким затишним. Я походжав між ослінчиком для молитви й фотелями, оббитими ритим оксамитом, з плетеними покрівцями на спинках, а тим часом вогонь випікав, наче тісто, апетитні запахи, від яких кімнатне повітря гусло і які вже грали і «вчинялися» завдяки вогкій і сонячній ранковій свіжості: вогонь їх перекладав, підгнічував, підбивав, надимав, готував незримий, але відчутний на дотик провінційний «наполеон», і я, заледве вдихнувши пряніших, тонших, звичніших, але й сухіших ароматів буфета, комода, шпалер у яскравих розводах, щрразу з таємною втіхою вдихав складний, липкий, млосний, нестравний плодовий запах квітчастого ліжника.

Я чув, як у сусідній кімнаті стиха розмовляла сама з собою стара тітка Леонія. Вона завжди говорила ледь чутно, їй увижалось, ніби в голові в неї щрсь робиться, колотиться і, якщо вона говоритиме гучніше, те щрсь зрушиться з місця. Та навіть коли була в кімнаті сама, вона надовго не замовкала, переконана, щр говорити — добре для грудей, це розганяє кров і запобігає ядусі й спазмам. При цьому, живучи бездіяльно, стара найменшим своїм чуттям надавала світової ваги, обдаровувала їх рухливістю, через це таїти їх у собі не вміла. Тим-то, не маючи співрозмовника, якому могла звіритися, тітка розповідала про них самій собі, і цей безперервний монолог зробився для неї єдиною формою діяльносте. На жаль, при звичайшіх думати вголос, вона не завжди зважала, чи нема кого в суміжній кімнаті, і я часто чув, як умовляє сама себе: «Слід добре зятямити, щр я не спала». (Вона доводила всім, щр на неї напали нічніці, і ми мусили при розмові їй егекати: так Франсуаза вранці не приходила «будити» її, а «вступала» до неї; коли тітці кортіло передрімати вдень, то казала, щр їй хочеться «подумати» або «відпочити», а коли в неї прохоплювалось «Я прокинулася від...» або «Мені снилося, щр...», вона шарілась і відразу ж поправлялася.)

За хвилику я входив почоломкатися з тіткою. Франсуаза запарювала чай. Якщо ж тітка почувала збудження, то вимагала замість чаю зготувати липового відвару, і тоді це був уже мій клопіт: натрусити з пакуночка, купленого в аптеці, липового цвіту на тарілку, а потім усипати його в окріп. Засушені листочки поперепліталися між собою в химерне мереживо, крізь яке просвічували бліді квіточки, ніби в мальовничому неладі перевиті художником. Покоцюрблене сушиво набуло вигляду всякої всячини: прозорого мушиного крильця, білого споду етикетки, трояндової пелюстки, але все це перетовклося, перемололось, позмотувалося, ніби було заготовлене для кубельця. Уроче марнотратство аптекаря ховало силу-силенну зайвих дрібничок, яким, звичайно, за фабричного виготовлення, не вціліти. І як утішно буває натрапити в книжці на знайоме ймення, так приємно було думати, щр це все-таки суцвіття справжньої липи, подібної до тих, які росли на Вокзальній, змінилося ж воно саме тому, щр не штучне, а живе, тільки зістарілося. А щр кожна нова його властивість була тільки перетворенням колишньої, то в дрібненьких сірих кульках я вбачав нерозквітлі пуп'янки; але саме легкий місячно-рожевий блиск квітів, який вирізняв їх у крихких заростях стеблин, звідки вони схилилися золотавими рожами, і відокремлював частину дерева, обсипану цвітом, від «необсипаної», — так промінь світла, падаючи на мур, виявляє сліди стертої фрески, — показував мені найліпше, щр ті пелюстки, перш ніж наповнити своїм цвітом пакуночок, наповнювали духом літні вечори. Це рожеве полум'я свічки — то була ще їхня барва, полум'я, щр правда, вже пригасле, прибите, вони доживали, як запалена свічка; це були квіткові сутінки. Незабаром тітка вже вмочала мадленку в гарячий відвар, смакуючи її запах опалого листя або прив'ялої квітки, і коли тістечко розм'якло, давала шматочок мені.

З одного боку тітчиною ліжка стояв великий жовтий коמוד триногого дерева й стіл, який правив їй і за аптечку, й за вітвар, де біля статуетки Богоматері та пляшки віші-селестену лежали молитовники й лікарняні рецепти, все, що треба, аби дотримувати, лишаючись у постелі, й закону, й дієти, не пропустити ні прийому пепсину, ні вечірні. Ліжко присунули до вікна, отож вулиця була в тітки Леонії перед очима, тітка знічев'я, як ті перські принц ч, від рання до смеркання читала на цій вулиці завжди одну й ту саму вікопомну комбрейську хроніку, щоб потім обговорювати її з Франсуазою.

Не минало й п'яти хвилин, як тітка мене вже виряджала, боячись, коли б я її не втомив. Наставляла під мої губи своє страдницьке чоло, біде й змарніле, на яке цієї ранньої години ще не були накладені фальшиві буклі й крізь які, наче колючки тернового вінця чи пацьорки рожанця, просвічувала арматура.

— Гаразд, любий хлопчику, йди, — мовила вона, — готуйся до обідні. Якщр тобі трапиться внизу Франсуаза, перекажи їй, щоб не пустувала з вами надто довго, хай боржій іде сюди — без неї мені як без рук.

Власне, Франсуаза багато літ служила в тітки й тоді ще не здогадувалася, що скоро зовсім перейде до нас, але, поки ми тут гостювали, вона про тітку не дуже дбала. За мого раннього дитинства, коли ми ще не їздили до Комбре й тітка Леонія проводила зиму в Парижі, в моєї матері, я знав Франсуазу так погано, що на Новий рік мама, перш ніж зайти до тітки Леонії, тицяла мені в руку п'ятифранковик і застерігала:

— Тільки не переплутай. Не поспішай давати, поки я скажу: «День добрий, Франсуазо» й при цьому торкнуса твого плеча.

Заледве ми входили в темні тітчині сіни, як у затінку під брижами сліпучо-білого очіпка, цупкого й такого тендітного, ніби льодяник, концентричними колами розпливалася усмішка запобігливої вдячності. Це Франсуаза завмерла нерухомо в рамі дверей до коридора, наче статуя святої в ніші. Коли очі освоювалися з цією церковною сутінню, можна було розпізнати на її личку безкорисливу любов до роду людського і розчулену пошану до вищих верств, яку викликала в найкращих закамарках її серця спо чанка на коляду.

Мама боляче щипала мене за руку й голосно казала: «День добрий, Франсуазо!»

На цей знак пальці мої розтулялись, і рука, хай і сором'язливо, але тяглася по грошину. Але відтоді як ми внадились їздити до Комбре, я зійшовся найближче саме з Франсуазою. Ми стали її улюбленцями, вона, принаймні перші роки, перейнялася до нас не тільки такою самою глибокою, як до тітки, пошаною, а ще й широю симпатією, бо ми не просто сподобилися бути родичами (до тих незримих зв'язків, якими свояків злютовує кров, Франсуаза ставилася не менш побожно, ніж давньогрецькі трагіки). Ми зачаровували її ще й тим, що не були постійними панами. Як радо зустрічала вона нас, коли ми приїздили перед Великоднем, і побивалася, мовляв, теплінь ще не прийшла, бо в день нашого приїзду часто дмухав крижаний вітер, а мама розпитувала її про доньку та небожів і чи гарненький у неї онучок, куди збираються його віддати й чи схожий він на свою бабцю.

Але коли гості розходилися, знаючи, що Франсуаза ще тужить за давно померлими батьками, мама заводила мову про них і співчутливо розпитувала про їхнє життя.

Вона здогадалася, що Франсуаза не любить свого зятя Жульєна й що той псує їй радість спілкування з дочкою, бо при ньому годі навіть поцирувати між собою. Ось чому, коли Франсуаза вибиралася до них, за кілька миль од Комбре, мама питала її з посмішкою:

— Правда, Франсуазо, що якби Жульєнові довелось піти кудись і ви з Маргаритою zostались удвох на цілісінський день, було б прикро, але ви б це якось пережили?

А Франсуаза сміялася:

— Пані все наскрізь бачить, пані ще небезпечніша, ніж оті ікс-промені (вона вимовляла «ікс» удавано натужно, з лукавою посмішкою, мовляв, я, така темнота, ввертаю такі вчені слівця), — їх приносили сюди для пані Октав, вони бачать усе, що в тебе в серці.

І Франсуаза зникала, збентежена, що нею так цікавляться, а може, щоб не розплакатися на людях. Це ж уперше їй дали відчутти солодке хвилювання через те, що її життя, її радощі, її сільські гризоти можуть привертати чийсь увагу, здатні ще когось, окрім неї самої, веселити чи засмучувати.

Тітка мирилася з тим, що, поки ми гостюємо, Франсуаза не завше в неї під рукою. Вона знала, як мама високо ставить послуги цієї тямовитої роботящії служниці, такої гарнесенької в кухні, о п'ятій ранку, коли на ній сліпучо-білий очіпок із цупкими брижами, ніби зробленими з порцеляни; не менш привабливою була Франсуаза й тоді, коли вибиралася на месо. Вона вдалася тямуща до всього, працюювита, наче той віл, хоч як би себе почувала, за поранням цілковито спокійна, все в неї завжди йшло на лад.

Єдина з тітчиних наймичок, яка, коли мама просила чорної кави або гарячої води, приносила справжній окріп. Франсуаза належала до тієї челяді, яка з першого погляду справляє на сторонніх найневигідніше враження, може, тим, що й не силкується подобатись і не запобігає, оскільки нітрошки не потребує цього влаздя, добре знаючи, що господиня радше перестане приймати гостя, ніж розрахує її. Таких особливо шанує хлібодавець, пересвідчившись, на що ті здатні, через те йому байдуже, чи мають його слуги поверховий полір, чи вміють солодко підсююкувати, що завжди так приємно вражає гостя, але часто криє безнадійне нікчемство.

Коли Франсуаза, подбавши про моїх батьків, уперше йшла до тітки дати їй пепсину чи з'ясувати, чого та бажає на сніданок, майже не було такого випадку, щоб тітка не спитала в неї думки про те чи се й не попрохала розтлумачити якусь важливу подію.

— Франсуазо, уявіть собі: пані Гупіль зайшла до своєї сестри й сидить уже там добрих чверть години. Якщр забариться ще й у дорозі, я не здивуюсь, коли прогавить піднесення дарів.

— Авжеж, це може статися! — відповіла Франсуаза.

— Франсуазо, якби ви прийшли на п'ять хвилинок, то побачили б пані Ембер, вона несла спаржу вдвічі доріднішу, ніж у тітки Калло. Розпитайте в челяді пані Ембер, де вона це бере. Адже ви цього року подаєте нам спаржу під усіма соусами, то вже подбайте про наших парижан.

— Я не здивуюся, якщо пані Ембер купує спаржу в панотця, — заявила Франсуаза.

— Невже, люба Франсуазо? — озвалася, знизуючи плечима, тітка. — В панотчика! Адже ви добре знаєте, що в нього виходить тільки кволла, мізерна спаржа. А я кажу вам, що та спаржа була завгрубшки з руку. Звісно, не таку, як ваша, а з мою вбогу руку, яка за цей рік схудла ще більше... Франсуазо, ви не чуєте цього видзвонювання?.. В мене голова мало не розвалюється.

— Ні, пані Октав.

— Ох, моя душко, дякуйте Богові, що маєте таку міцну голову. То Маг'лон заходила по доктора Піпро. Він щойно вийшов з нею, і вони удвох повернули на Пташину вулицю. Мабуть, занедужало котресь із діток.

— Ой лишенько! — зітхала Франсуаза, вона не могла чути, що недоля спіткала навіть чужих людей, хай хоч на краю світу, щоб не справляти ухи та охи.

— Франсуазо! По чий душі дзвонять? Ой лелечко, це ж пані Руссо! Як це я забула, що вона переставилася минулої ночі. Незабаром Господь покличе й мене, грішну. Щось коїться з моєю головою по кончині сердешного Октава... Але я вас затримую, моя любусю!

— Та ні, пані Октав, мій час не такий дорогий уже, ми не повинні платити Творцеві за час. Скорю тільки глянути, чи не погас вогонь.

Так Франсуаза і тітка Леонія на своїй ранковій асамблеї обмінювались відомостями про перші події дня. Проте іноді заходили такі таємничі й такі поважні події, що тітка не могла дочекатися, поки прийде Франсуаза, і тоді в будинку розлягалися чотири оглушливі дзвінки.

— Але ж, пані Октав, приймати пепсин ще рано, — мовила Франсуаза. — Чи у вас кволість?

— Та ні, Франсуазо, — відповідала тітка. — А втім, так. Ви ж знаєте, в мене тепер постійна кволість. Одного дня я, наче мадам Руссо, незчуюся, як зйду зі світу. Але дзвоню не тому. Подумайте лишень: я щойно бачила, так як вас оце бачу, пані Гупіль з якоюсь дівчинкою, якої не знаю! Збігайте, купіть на два су соли в Камю. Не може бути, щоб Теодор не знав, хто це така.

— Але це може бути донька пана Пюпена, — вирікла Франсуаза: побувавши сьогодні вже двічі в Теодора Камю, вона могла давати негайні роз'яснення.

— Донька пана Пюпена! Що це вам увижається, славна моя Франсуазо! Невже б я її не впізнала?

— Я маю на увазі не дорослу доньку, пані Октав, а шмаркате дівча — те, з інтернату в Жуї. Здається, я бачила її сьогодні вранці.

— А може, й так, — згодилася тітка Леонія. — Виходить, приїхала на свята. Ми зараз побачимо, як пані Сазра подзвонить до сестри, коли прийде до неї на снідання. Неодмінно побачимо! Щойно повз нас пройшов хлопець із тортом від Галопена! Ось побачите, цей торт — для пані Гупіль!

— Оскільки в пані Гупіль гості, то ви, пані Октав, скоро побачите, як усі запрошені підуть до неї снідати, адже вже нерано, — мовила Франсуаза. Вона й сама мусила вертатися на кухню, тож раділа, що господиня не залишиться без розваги.

— Але не раніше ніж опівдні! — покійно відповідала тітка Леонія, кидаючи на годинник стурбований і вкрадливий погляд, щоб не показати, ніби вона, відійшовши од грішного світу, знаходить, однак, неабияку втіху в тім, щоб перевірити, кого саме пані Гупіль запросила снідати. Хоча, жаль, їй, пані Леонії Октав, доведеться чекати добру годину. Сніданок приносив їй таку велику розвагу, що іншої вона на той час і не прагнула. — Не забудьте лише подати мені омлет на мілкій тарілці! — Мілкі тарілки були порозписувані художниками, і тітка завжди цікаво розглядала на тарілці ілюстрації до котроїсь казки. Вона насаджувала окуляри й читала: «Алі-Баба і сорок розбійників», «Алладін і чарівна лампа» й потім з усмішкою казала: «Гарно, дуже гарно».

— То що мені, збігати до Теодора Камю?.. — зголосилася Франсуаза, побачивши, що тітка передумала її туди посилати.

— Та ні, не варто, це, звичайно, панна Пюпен... Бідолашна Франсуазо, мені так прикро, — я знічев'я тебе затримала...

Але тітка добре знала, що не знічев'я вона видзвонила Франсуазу, бо в Комбре «хтось чужий» був би так само наймовірний, як те міфологічне божество. І справді, ніхто з місцевих не пам'ятав, щоб по тому, як на вулиці Святого Духа чи на майдані з'явилася страшна проява, добре проведене слідство не звело зрештою цю казкову істоту до масштабів «відомої особи», відомої особисто чи з доступних джерел, та ще й яке становище посідає та «особа» в суспільстві і в якому коліні споріднення перебуває з кимось із комбрейців. Це могли бути син пані Сотон, демобілізований, або небога абата Педро, вчорашня послушниця, або брат священика, податковий інспектор у Шатодені, який чи то вийшов на пенсію, чи прибув сюди на свята. Помітивши їх уперше, старожили хвилювалися на саму думку, що в Комбре якісь зайти, хоча їх просто не зразу впізнали і не з'ясували, хто ж вони такі. А проте пані Сотон і кюре бозна-коли ще попереджали, що чекають «гостей». Вечорами після прогулянки я звичаєм заходив до тітки Леонії розповісти, хто мені трапився в дорозі, і, якщо мав необережність прохопитися, що біля Старого мосту дідусь не впізнав якогось чолов'яги, тітка гукала:

— Щоб це дідусь кого не впізнав? Не бреші!

А проте ця новина її децю хвилювала, і вона, аби очистити сумління й мати на душі спокій, кликала дідуся:

— Кого це ви, вуйку, здибали біля Старого мосту? Ви що, не знаєте його?

— Як то не знаю? — відповів дідусь. — Та це Проспер, брат садівника пані Буйбеф.

— Ага, ось це хто! — вирікла заспокоєна, але все ще з рум'янцем на обличчі тітка, і, здвигаючи плечима, додала з іронічною посмішкою:
— А малий мені сказав, ніби ви зустріли незнайомця!

І тут мені радили брати очі в руки, не бентежити тітку Леонію й нічого не бовкати з доброго дива. В Комбре всі так добре знали одне одного, й люди, й тварини, щр коли за вікном пробігав «незнайомий» пес, то вона ні про щр вже не думала, як тільки про того собацюру, присвячуючи цій загадковій пригоді свій індуктивний хист і дозвілля.

— Це, мабуть, собака пані Сазра, — мовила Франсуаза не дуже впевнено, сподіваючись заспокоїти тітку, аби та даремне не сушила мізки.

— Мені б не знати собаки пані Сазра! — заперечувала тітка, чий скептичний дух нічого не сприймав беззастережно.

— А, тоді це новий пес пана Ґалопена, пан Ґалопен привіз його з Ліз'є!

— Ну, можливо...

— Псіна, здається, незлобива, — мовила Франсуаза, яка дістала ці відомості від Теодора Камю, — завжди веселенька, завжди привітненька, а щр вже мудра — мов людина, щрсь у ній підкупає! Щоб ото псяюха була так вимуштрувана, це рідкість... Пані Октав! Я побігла, нема коли теревені розводити, ось-ось дев'ята, в печі досі не запалено, а мені ще треба спаржу шкребти.

— Щр — знову спаржа? Цього року, Франсуазо, ви просто схибнулися на тій спаржі, наші парижани скоро носа вернутимуть од неї.

— Та ні, пані Октав, вони дуже люблять спаржу. Повернуться з церкви як голодні вовки, то й наминатимуть усе вряд.

— Але вони досі ще в церкві. Нам не можна марнувати час. Ідть готувати сніданок.

Поки тітка базікала отак із Франсуазою, я сидів з моїми рідними на месі. Як я любив нашу церкву, як ясно бачу її досі! Ветха паперть, якою ми входили, чорна, дірява, мов решето, перехнябилася, по кутках осіла, перехнябилася й чаша, неначе легкі доторки одягу селянок, які вступали до церкви, і їхніх несміливих перстів, занурюваних у свячену воду, за багато сторіч набули руйнінських сил, скрутили камінь, вижолобили в ньому борозни, мов на порожніх стовпах, щр по них день у день крешуть осями вози. Надгробні плити похованих тут комбрейських абатів утворювали своєрідний духовний кін для хору. Ці плити давно вже перестали бути мертвою грубою матерією, час розм'якшив і розтопив їх, наче той віск, отож вони пообтікали через вінця: то ясною хвилею переливалися через краї, тягнучи за собою розмальовану квітами уставну готичну літеру й затоплюючи білі фіалки мармурової підлоги, то, навпаки, збіглися, стиснувши й так короткий еліптичний латинський напис, роблячи ще примхливими разки дрібненьких буквиць, зближуючи дві літери якогось слова й водночас надмірно розсуваючи інші.

Вітражі церковних вікон ніколи так добре не вигравали, як похмурої днини, отож-бо, коли надворі було хмарно, ви могли ручитися, щр в церкві видно. Одне з вікон суціль заповнювала собою фігура, схожа на карткового короля, яка домувала там, нагорі, під кам'яним балдахіном, між небом і землею, і буденного полудня, потому як відправа вже закінчилася, в одну з тих рідкісних хвилин, коли храм, провітрений, порожній, якийсь земніший і пишніший, ніж звикле, з сонячними плямами на багатому вбранні, мав вигляд майже обжитий, на зразок зали з кам'яною скульптурою та вітражами в особняку середньовічного стилю. Навскісне синясте проміння освітлювало пані Сазра, яка на мить улякла й поклала на сусідній ослінчик навхрест перев'язану шпагатом коробочку з тістечками — їх вона щрйно купила в кондитерській напроти й несла додому на сніданок. У другому вікні рожева снігова гора, біля підніжжя якої кипіла битва, ніби заморозила самі шибки, поналипала на них каламутним груддям, заснувала вітраж ожеледою, освітленою промінням якоїсь нетутешньої зорі (тієї самої, безперечно, щр червонилла запрестольний вівтарний образ такими свіжими барвами, щр здавалося, ніби їх усього лиш на мить накладено прониклим зокола відсвітом, щр ось-ось погасне, а не назавше врізано в камінь).

Усі вітражі були такі древні, щр там і сям аж світились сріблитою ветхістю, яка яскріла віковою курявою й витріщалася блискучою та зношеною до нитки основою їхнього ніжного скляного візерунка. Один вітраж був поділений на сотню маленьких прямокутничків, переважно блаватних, наче колода карт. Цей химерний пасьянс мав розважати короля Карла VI, може, на ньому грав сонячний парус, а може, мій погляд, перескакуючи з шибки на шибку, то гасив, то знову розпалював пломінку, самоцвітну пожежу, але вже за мить він увесь пашів переливчастим блиском розпущеного павичевого хвоста, а потім трепетав, струмував і фантастичною вогняною зливою вергався з висоти похмурих кам'яних склепінь, стікав по вогких мурах.

А я простував слідком за батьками, які йшли з молитовниками в руках, ніби не в глибині бокового вівтаря, а в нетрях Гроту, оздобленого переливчастими веселковими сталактитами. Ще мить — і скляні ромбики набували глибокої прозірчості, непохитної міцноти сапфірів, ніби насаджених на величезний наперсний хрест, а за ними ряхтіла ще любіша для ока, ніж усі ці скарби, перебіжна усмішка сонця. Її було так само легко розрізнити в синястій м'якій хвилі, якою вона омивала ці самоцвіти, мов на вуличній бруківці, на солоні ринкового майдану. Навіть у перші дні нашого приїзду на великодні канікули, коли земля була ще гола й чорна, усмішка сонця втішала мене, розцвічуючи, як розцвічувала в стародавні весни за часів наступників Людовіка Святого, сліпучий золотавий килим церковних вікон скляними забудками.

Два Гобелени вдавали коронацію Естер (за традицією, Артаксеркс мав риси відомого французького короля, а Естер — принцеси Ґермантської, в яку король був закоханий), оскільки ж барви розплилися, постаті прибрали більшої виразності, рельєфності, ясноти: рожева фарба на губах Естер ледь-ледь виступала за їхній контур, жовту барву покладено на її шати так густо, так щедро, аж тканина здавалася цупкою й різко виділялася на потьмянілому тлі. А зелень дерев, залишившись іще яскравою в нижніх частинах витканого едвобом і вовною панно, вгорі померхла, й ця її блідість відтінювала винесене над темними стовбурами верхнє пожовкле гілля, визолочене пекучим, хоч і навскісним промінням незримого сонця й дуже вицвіле.

А коштовні речі, дар осіб, для мене сливе легендарних (золотий хрест роботи, як казали, святого Еліґія, презентований Даґобертом, порфіровий, з фініфтяними прикрасами, саркофаг синів Людовіка Німецького), речі, через які, коли я вступав до церкви, виникало

враження, наче йду долиною фей, де селянин з подивом помічає то на скелі, то на дереві, то на болоті справдешній слід їхнього надприродного перебування, — все це робило церкву чимось геть одмінним від решти міста. Мені вона здавалася будовою, яка розміщувалась, так би мовити, в просторі чотирьох вимірів, — четвертим був Час — і рухала крізь століття свій корабель, який, шугаючи від прольоту до прольоту, від приділу до приділу, здавалося, перемагає й долає не просто стільки там метрів, а добу за добою. І щоразу виходив звитяжцем.

Ця будова ховала дикість бруталного XI віку в товщі церковних мурів, з яких його важкі склепіння, скрізь закриті й замуrowані брилами бутового каменю, виступали тільки в крутій спіралі сходів на дзвіницю. Але навіть і там сходи були замасковані Граційними Готичними аркадами, які кокетливо тислися перед ними, як старші сестри з привітними усмішками попереду молодшого брата, вайла, неотеси й голодранця, щрб затулити його від сторонніх поглядів. Церква була будівлею, яка здіймала просто в небо над майданом свою вежу, дивилася на Людовіка Святого і, здавалося, ще досі бачить його; будівлею, яка поринула вкупі зі своїм склепом у пільму меровінзької ночі, де, поміаючи ведучи нас під похмурым ребристим склепінням, схожим на крила здорового кам'яного кажана, Теодор або його сестра освітлювали нам свічкою саркофаг онуки Зіґеберта. На віковій саркофага, мов слід викопного звіра, зяяла ямка, вибита, за переказом, «кришталевою лампою, яка в ніч убивства франкської принцеси зірвалася з золотих ретязів, — вона була підвішена в тому місці, де зараз апсида, і ввігналася в податливий камінь, причому ні кришталь не розбився, ні вогонь не погас».

Ну, а щр можна сказати про апсиду комбрейської церкви? Як же неоковирно вона була зроблена, — їй не тільки бракувало художности, вона не викликала навіть релігійного пориву! Оскільки перехрестя, на яке виходила апсида церкви, лежало в пониззі, то зовні її масивний мур, у якому не було нічого церковного, зводився на підмурку з нетесаного каменю із наїжаченими гранями. Здавалося, вікна апсиди пробито зависоко, а все разом справляло враження радше муру в'язничного, ніж церковного. І справді, згодом, коли я згадував усі бачені мною славетні апсида, мені б ніколи не спало на думку зіставляти з ними апсиду комбрейської церкви. Лише одного разу, блукаючи іншим провінційним містечком, звернувши з однієї вулички, я помітив на розтоці трьох провулків старезну високу-превисоку стіну з пробитими в ній нагорі вікнами, таку саму асиметричну на око, як і комбрейська апсида. Й тієї миті я не спитав себе, як питав у Шартрі або Реймсі, чи викликає вона релігійні почуття, а лише несамохіть вигукнув: «Церква!»

Церква Святого Іларія! Така рідна й близька на однойменній вулиці, куди виходили її північні двері! Церква прилягала до двох сусідніх будов — аптеки пана Рапена та дому пані Луазо — так тісно, щр між ними не лишалося проміжку: пересічна мешканка Комбре, яка могла мати свій номер на вулиці, якби будинки в Комбре взагалі носили номери. Перед нею, здавалося, міг би зупинитись поштар під час ранкового рознесення листів, вийшовши від пана Рапена й прямуючи до пані Луазо. І все ж між церквою та рештою Комбре пролягала грань, якої моєму розумові годі було переступити.

Підвіконня пані Луазо було заставлене фуксіями, які засвоїли погану звичку розкидати в усіх напрямках свої схилені донизу гілки. Квіточки, розпустившись, насамперед поривались остудити свої лілові повнокровні щічки, сягнувши темного церковного чола. Незважаючи на це фуксії не ставали для мене священними, і хай мої очі не вловлювали проміжку між квітами та почорнілим каменем, до якого вони тулилися, зате розум усвідомлював, щр між ними безодня.

Дзвіницю церкви Святого Іларія можна було розпізнати здалеку: її непересічні обриси бовваніли на обрії вже тоді, коли самого Комбре ще не було видно. Помітивши з поїзда, щр віз нас на Великодній тиждень з Парижа, як дзвіниця, повертаючи навсібіч залізний когутик флюгера, ширяє на обрії, батько казав нам:

— Лаштуйтеся, приїхали.

І на дорозі однієї з найдальших наших прогулянок у Комбре було таке місце, де стиснута пагорбами дорога нараз вихоплювалася на широку рівнину з перетикою на видноколі. Над ними височів лише гострий шпиль дзвіниці, такий тоненький і рожевий, ніби його відтиснуто нігтем художника, який побажав надати цьому краєвидові, цьому куточку природи щрсь від мистецтва, єдиний натяк на присутність людини. Наближаючись, ми чимраз краще розрізняли рештки чотирикутної напівзруйнованої вежі, яка стояла поряд із дзвіницею, але була значно нижча за неї. Мене найбільше вражав червонястий похмурий тон каменю, а туманним осіннім ранком руїна, піднесена над сизо-ліловими, барви грозової хмари, виноградниками, здавалася пурпуровою, майже як лоза дикого винограду.

Часто на майдані, коли ми поверталися додому, моя бабуся зупинялася і пропонувала подивитись на дзвіницю. Зі своїх стрільниць, прорізаних попарно в два ряди, з дотриманням тієї пропорції, яка надає краси й гідности не тільки людським обличчям, дзвіниця викидала з себе через рівні проміжки часу зграї ворон, птаство з карканням кружляло над старими руїнами, які не заважали воронячому граю і ніби не помічали його. Та раптом гайвороння здіймало переляканий лемент, наче сиве каміння дихнуло в небо страшним духом. Зборознивши в усіх напрямках фіалковий оксамит вечірнього неба, нечисте птаство нараз утишувалося й пропадало в башті, яка втрачала дотеперішню зловісність і знову робилася гостинною. Деякі птахи заклакли на гострих зубцях, хоча досі, мабуть, ловили на льоту комах, — так чайки, нерухомі, наче рибалки, завмирають на гребенях хвиль.

Сама до пуття не знаючи чому, бабуся вважала, ніби в дзвіниці церкви Святого Іларія немає пошлости, манірности, вульгарности, а саме через це любила природу та мистецтво й вірила в їхню невичерпну благодетельність. Звичайно, якщр тільки природу не псувала людина, як, скажімо, садівник моєї двоюрідної бабусі. Так само любила моя рідна бабуся твори великих художників.

І справді, кожна деталь церкви відрізнялася своєрідною думкою, якою була перейнята, але її самосвідомість містилася, мабуть, у дзвіниці. Через неї церква утверджувала свою непересічність і самобутність. Дзвіниця мовби промовляла від імені цілої церкви.

Я схильний думати, щр моя бабуся, не знаючи цього сама, знаходила в комбрейській дзвіниці те, щр ставила над усе в світі: природність і вишуканість. Будучи в архітектурі профаном, вона казала:

— Любі мої! Смійтеся наді мною: може, вона й не бездоганна, але її примхливий старий лик мені до вподоби. Я певна, коли б вона грала на ролях, то грала б не сухо.

Дивлячись на дзвіницю, стежачи очима за м'якою пружністю чи крутим спадом мурів, з'єднаних угорі, ніби руки, складені для молитви,

Бабуся так зливалася зі шпилем, піднесеним угору, що, здавалося, і її погляд злинав укупі з ним. І вночі час прийшло до всміхалася до старого полусканого каміння, з якого лише найвище освітлювалось вечоровим сонцем. І ось коли це каміння ввійшло в сонячне пасмо, то, полегшене цим світлом, миттю шугнуло вгору, — воно тепер ширяло там, ніби спів, узятий фальцетом, на октаву вище.

Дзвіниця церкви Святого Іларія давала кожній днині, кожній годині дня, всім видам міста особливу стать, увінчання, освячення. З моєї кімнати я міг розрізнити тільки її підмурки, недавно облицьовані шифером, але, спостерігаючи, як шпарким недільним ранком жаять чорними сонцями шиферні плитки, я казав собі: «Боже мій! Дев'ята! Треба збиратися до пізньої меси, якщо ще хочу перед цим привітатися з тіткою Леонією!» І я точно знав, якої покрасі зараз сонячне світло на площі, відчував, яка жара й пилюга на базарі, уявляв собі сутінки від спущеної штори в пропахлій небілим полотном крамничці, куди мама, можливо, заїде перед месою купити хустинку. Уявляв, як підбадьориться крамар, котрий уже зовсім наготувався був зачиняти крамницю, прямував у підсобку вдягти свій недільний сурдут і вимити з милом руки, які мав звичку кожні п'ять хвилин, навіть за найскорботніших обставин, потирати з завзятим виглядом пронозуватого везунчика.

Після меси ми заходили до Теодора замовити більшенький бріош, оскільки з Тіберзі, приваблені доброю годиною, мали приїхати на сніданок наші родичі. О тій порі дзвіниця, сама спечена й підрум'янена, наче здоровенний бріош із блискучою шкуринкою, облітою сонячною поливою, вгороджувала свій гострий шпиль у небесну блакить. А ввечері, коли я повертався з прогулянки й потерпав, що скоро розлучуся з мамою до ранку, дзвіниця на тлі і римерклого дня мала такий лагідний вигляд, що здавалося, це подушка з брунатного оксамиту, яку хтось поклав на біде небо, наче воно подалось під її натиском, утворило вм'ятину, аби дати їй місце, й повипиналося зусебіч, а крики птахів, які кружляли над нею, ніби поглиблювали спокій, ще вище підносили її шпиль і породжували відчуття чогось незбагненого.

Навіть під час наших прогулянок ген за церквою, там, звідки її не було видно, нам увижалося, немовби довкілля прив'язане до дзвіниці, яка визирала між будинками і, мабуть, вражала людину ще сильніше, коли бовваніла сама, без церкви.

Звісно, є чимало інших дзвіниць, як поглянути — ще чудовніших і миліших для ока, і я зберіг у пам'яті піднесені над дахами мережки багатьох дзвіниць, які вигідно вирізнялись од убогої комбрейської. Ніколи не забуду двох таких прегарних споруд XVIII віку в одному цікавому нормандському містечку неподалік од Бальбека, — кам'яниць, з багатьох причин дорогих і пам'ятних мені. Й ось, коли дивитися на них з гарного садка, що уступами збігає до річки, то видно, як злітає вгору Готичний шпиль схованої за ними церкви, наче б докінчуючи, вивершуючи їхні фасади.

Але шпиль зовсім інший, такий доладний, такий зграбний, рожевий, блискучий, що зразу видно його непричетність до них, як не причетна пурпурова й пощерблена стрілка веретенистої, покритої блискучою емаллю раковини до двох покладених порад гарних каменюкголяків, між якими її було знайдено на морському дні. Навіть у Парижі, в одному з найнепоказніших кварталів, я знав вікно, звідки видно не на першому, не на другому й навіть не на третьому плані вулиць з безладно нагромадженими дахами ліловий дзвін, який прибирає рудуватого відтінку, іноді, — і це одна з найкращих світлин, які робить з нього повітря, — чорний, як сажа, насправді ж це не що інше, як баня церкви Святого Августина, що надає цьому паризькому куточку характеру деяких римських краєвидів Піранезі.

Але в жодну з цих гравюрок, хоч хай би з якою любов'ю я подумки відтворював їх, пам'ять моя була безсила вкласти давно мною втрачене, вкласти почуття, яке змушує дивитися на предмет не як на видовисько, а вірити в нього, наче в істоту, що не має собі рівних, — ось чому жодна з них не владна над цілою добою в моєму інтимному житті, як владні над ним спогади про різні подоби, що їх прибирала дзвіниця в Комбре залежно від того, з якої вулиці я її споглядав.

Бачили ми її о п'ятій годині, коли ходили по листи на пошту, на відстані кількох будинків од нас, ліворуч, раптово піднесеною самотньою вершиною над гребенем дахів; або ж якщо йшли в протилежний бік — довідатися про здоров'я пані Сазра, і, знаючи, що треба повернути в другу вулицю за дзвіницею, стежили очима за тим гребенем, який, піднявшись, спадав униз. Або, вирушаючи ще далі, на вокзал, ми помічали її в профіль, збоку, і вона показувала нам нові грані та площини, наче геометричне тіло, підглянуте в раніше небачений момент його обертання довкола своєї осі. Або, нарешті, з берегів Вівонни, коли апсида, напруживши всі свої м'язи й піднята відстанню, здавалося, надсаджується — так вона силкувалася підсобити дзвіниці закинути шпиль аж у самісіньке небо, — коротше, дзвіниця аж брала на себе очі, вона панувала над усім, її несподівана стріла збирала довкола себе будинки і стирчала переді мною, ніби перст Божий. Тіло Бога могло бути сховане від мене в масі людей, але завдяки цьому перстові я зроду не переплутав би його з юрбою.

І досі ще, коли в чималому провінційному місті чи в погано знайомому паризькому кварталі перехожий, допомагаючи зорієнтуватися, показує мені в далечі орієнтир на розі вулиці, яку я розшукую, вежу або ж кінчасту священицьку шапку монастирської дзвіниці, то досить моїй пам'яті знайти бодай найблідшу подібність із дорогим зниклим образом, — і той перехожий, якщо він здумає обернутися, щоб переконатись, чи я не збився з дороги, здивовано побачить, як я, забувши про прогулянку чи доручення, стою біля дзвіниці і можу нерухомо стовбичити тут години, напружуючи пам'ять і відчуваючи, як у глибині моєї істоти, землі, залляті, водами Лети, поступово висихають і заселяються знову. Й тоді я неодмінно, але схвильований ще дужче, починаю шукати дороги, звертаю за ріг, але... вже тільки подумки...

Повертаючись із відправи, ми часто зустрічали пана інженера Леґрандена — його завжди втримували в Парижі клопоти, отож, за винятком свят, він приїздив додому, в Комбре, суботнього вечора, а в понеділок уранці знову їхав. Леґранден був одним з тих, хто не тільки зробив блискучу вчену кар'єру, а й мав ще іншого роду культуру, літературну чи мистецьку, яка для їхнього фаху була ніби зовсім зайва, проте допомагала при спілкуванні з людьми. Начитаніші, ніж багато хто з літераторів (ми тоді ще не знали, що пан Леґранден уже має літературне ім'я, і були б дуже вражені, якби нам сказали, що відомий композитор поклав його вірші на музику), обдаровані більшою «легкістю руки», ніж деякі професіонали-художники, вони вважають, ніби життя в них не склалося належно, й працюють, хоча й не без витівок, але спроквола або ж, навпаки, з невтомним, пихатим, зверхнім, жовчним і сумлінним завзяттям. Високий, добре розвинений, з тонким задумливим обличчям і довгим ясным вусом, з розчарованими синіми очима, витончено г'речний, такий цікавий говорун, якого ми зроду не чули, Леґранден був в очах моєї родини зразком шляхетности й делікатности, справжнім джентльменом. Бабуся витикала йому лише те, що він аж надто красно говорить, надміру книжно, мовою, позбавленою тієї вільної волі, з якою той-таки Леґранден пов'язував широким і недбалим бантом краватку «лавальєр», з якою носив прямий і куций, майже як у школяра, піджак. Вона дивувалася також його палким і частим тирадам проти аристократії, світського життя та снобізму, «а саме снобізм і є тим гріхом, що має на увазі апостол Павло,

коли мовить про гріх непростенний».

Світське марнославство не лише було невластиве бабусі — вона просто не розуміла, що це таке, — ось чому їй здавалося безглузким укладати в критику стільки запалу. Крім того, вона вважала, що не подобає панові Леґрандену, чия сестра була за нижньонормандським шляхтичем і жила десь неподалік Бальбека, так люто накидатися на знать і навіть ставити на карб революції, що вона не постинала голови всієї шляхті.

— Добридень, друзі! — сказав Леґранден, ідучи нам назустріч. — Ви щасливі: можете жити тут довго. А мені завтра треба вертати до Парижа, до своєї нори. Ох! — зітхнув він, усміхаючись іронічною, розчарованою й неухважною усмішкою. — У моєму домі купа всілякого мотлоху. Бракує лише необхідного: блакиті над головою. Живи так, мій хлопче, щоб ти завжди мав блакить над головою, — додав він, звертаючись до мене. — В тебе красива душа, рідкісна, артистична натура, не позбавляй же її того, що їй необхідно.

Коли по нашому поверненні з меси тітка Леонія посилала спитати в нас, чи справді пані Ґупіль спізнилася на відправу, ніхто з нас не міг їй відповісти. Зате ми посилювали її тривоги, повідомивши, що в церкві працює художник — знімає копію з вітража Жільберта Лихого. Франсуаза, одразу ж послана до бакалійника, повернулася, нічого не довідавшись, бо в крамничці не було Теодора, а Теодор сполучав посаду півчака, який сприяв церковній ліпоті, і прикажчика у бакалії, завдяки чому не тільки вступав у зносини з усіма суспільними верствами, а й став ходячою енциклопедією.

— Ох! — зітхала тітка. — Коли б уже швидше прийшла Евлалія! Ось вона розповість мені геть усе.

Евлалія, глуха, бідова кульга, вже «на спочинку» по смерті пані де ла Бретонрі, в якій служила змалку, винаймала кімнату поряд з церквою і цілий день пропадала в храмі, то на відправі, то молячись на самоті або допомагаючи Теодорові, коли відправи не було. Вільного часу вона провідувала хворих, зокрема тітку Леонію, якій доповідала про все, що відбувалося під час обідні чи вечірні. Колишні хазяї виплачували їй скромну пенсію, але вона не гребувала приробленими грошима і вряди-годи церувала білизну пана кюре або іншої значної особи комбрейського клеру. Поверх чорного сукняного плаща Евлалія носила білий черничий очіпок, і якась нашірпа хвороба обарвлювала її щрки та гачкуватий ніс яскраво-рожевими тонами розрив-трави.

Відвідини Евлалії були неабиякою розвагою в житті тітки Леонії, яка не приймала більше нікого, за винятком пана кюре. Але інших гостей тітка поступово віднадила, бо всі вони були в її очах винні в тім, що належали до однієї з двох категорій людей, яких тітка не зносила. Одні, для неї найнестерпніші (цих вона відкинулася в першу чергу), радили їй «не шануватись» і сповідали згубне переконання, висловлюючи його, до речі, іноді чисто негативно — несхвальною мовчанкою або ж недовірливою посмішкою. Нібито маленький моціончик під сонечком або добре зготований біфштекс із кров'ю принесуть їй куди більше користі (це їй, яка за чотирнадцять годин не відпивала й двох злощасних ковтків віші), ніж усі її ліки та постільні режими. Друга категорія складалася з осіб, які вдавали свою віру в те, що тітчині хворощі серйозніші, ніж вона думає, або в те, що вона себе обманює, бо справді важкохвора.

Отож усі, кого тітка Леонія після певного вагання та настійливих умовлянь Франсуази вітала в себе й хто під час одвідин доводив, ніби не заслужив цієї ласки, ризикнувши несміливо зауважити, мовляв, добре було б вам розім'ятися погідного дня, або ж, навпаки, у відповідь на її скаргу: «Мені так зле, так зле, урвалася моя нитка, любі друзі!», заперечував: «Так, найгірше — втратити здоров'я! Але ви ще протягнете довго», — такі особи, і першої, й другої категорії, могли бути певні, що тітчині двері ніколи більше для них не відчиняться.

Франсуазу дуже потішав зляканий вигляд тітки, коли зі свого ліжка вона помічала на вулиці когось із тих, хто нібито збирався зайти до неї, або коли лунав дверний дзвінок. Але ще більше смішили Франсуазу своєю винахідливістю завжди успішні хитрощі, на які піднімалася тітка, щоб спровадити небажаного гостя, так само як і витягнуті фізіономії гостей, змушених піти геть, не побачивши тітки, і Франсуаза нишком захоплювалася своєю панією, бо вважала, що пані стоїть куди вище від цих людей, якщо вона їх не пускає й на поріг. Взагалі тітка вимагала од своїх одвідувачів схвалювати її спосіб життя, співчувати їй і водночас запевняти, що вона зрештою поправиться.

У всіх цих взаєминах Евлалія була незрівнянна. Тітка могла двадцять разів поспіль їй товкти: «Нитка моя урвалася, любя Евлаліє», — двадцять разів Евлалія незмінно відповідала їй: «Якщо знати свою хворобу так, як її знаєте ви, пані Октав, то можна прожити до ста літ, — так мені ще вчора говорила пані Сазрен». (Одне з найтвердіших переконань Евлалії, яке не могла захитати безліччю ваговитих доказів, полягало в тім, що справжнє прізвище тієї пані не Сазра, а Сазрен.)

— А я й не прошу в Бога подовжити мені віку до ста літ, — відповідала тітка, яка воліла не класти своїм дням якийсь річенець.

До того ж Евлалія вміла, як ніхто інший, розважати тітку не втомлюючи, ось чому її регулярні недільні відвідини — хіба тільки траплялося щось непередбачене — були для тітки втіхою, передсмак якої цілий тиждень тримав її в доброму гуморі. А втім, варто було Евлалії трошки припізнитися, й тітчин стан ставав так само прикрим, як у голодної людини. Затягуючись, розкіш чекання оберталася тортурами, тітка раз у раз позирала на годинника, позіхала, скаржилася на кваліть. Якщо Евлалія дзвонила надвечір, то тітка, вже збездіявшись, майже занедужувала.

Справді, в неділю вона тільки й думала, що про ці одвідини, й по завершенні снідання Франсуаза нетерпляче очікувала тієї миті, коли ми покинемо їдальню, щоб можна було піднятися вгору й «заходитись» коло тітки. А проте (надто коли в Комбре розгодинювалося) минало багато часу потому, як гордовита полуднева година, що спадала з дзвіниці церкви Святого Іларія й на мить оздоблювала її дванадцятьма діамантами своєї брязкучої корони, лунала й над нашим столом, біля освяченого бріюша, який також запросто приходив до нас із храму, — а ми все ще сиділи над тарілками зі сценами «Тисячі й одної ночі», розморені спекою, а ще більше — обідом.

І справді: основу нашого столу становили яйця, котлети, картопля, варення, бісквіти, про появу все нових і нових страв Франсуаза нам більше навіть не оголошувала, але прилучала всяку всячину, залежно від того, що вродило на городах і в садках, залежно від улову, від ринкової нагоди, від ласкавости сусідів і від її власних талантів. Отож наше меню, подібно до чотирилицників, різьблених у XIII віці на порталах соборів, певною мірою відбивало пору року й події нашого життя. Франсуаза підставляла то камбалу, бо рибальчиха ручилася за її свіжість; то гиндичину, бо трапилася чудова гиндичка на базарі в Руссенвіль-ле-Пені; то іспанські артишоки на шпикі, бо зроду ще нам не готувала їх таким способом; то смаженого баранця, бо на свіжому повітрі ми за сім годин добре вигулялись і виголодалились; то шпинат для

одміни; то абрикоси, бо вони ще рідкість; то порічки, бо через два тижні відійдуть, то малину, бо пан Сванн приніс її власноручно; то вишні, бо це первина з нашого садка — два роки поспіль вишня не родила; то сир з вершками, який я так любив у ті часи; то мигдалеве тістечко, бо замовлене напередодні; то бриош, бо прийшла наша черга нести його до церкви.

Коли ж усе це було з'їдено, на стіл подавався зготовлений спеціально для нас, але на угоду переважно моєму батькові, великому любителеві цього делікатесу, збитий і легкий, мов поема «на okazji», шоколадовий крем — плід творчого натхнення й незвичайного завзяття Франсуази, в якій вона вклала весь свій хист. Той, хто здумав би відмовитися від нього, мовляв, дякую, я ситий, більше не можу, зразу був би зведений до рівня того варвара, який, доставши від художника в дар цей його твір, цікавиться вагою й матеріалом, а не задумом і підписом автора. Навіть залишити бодай крихітний шматок на тарілці означало виявити таку саму непоштивість, як устати й піти з концертної зали під носом у композитора ще перед тим, як дограли його твір.

Але ось нарешті мама звернулася до мене:

— Любий, не сиди крячкою. Якщр надворі спека, то йди до кімнати, але спершу подихай повітрям: не можна на повний шлунок читати.

Я рушав до помпи з кам'яним жолобом, подібно до Готичної купелі, прикрашеної там і сям саламандрами, які відпечатували на шкарубком камені рухомий рельєф своїх гнучких алегоричних тіл, і вмощувався на лавці без бильця в затінку бузку, в тому глухому куточку біля садової хвіртки, де стояла притулена до будинку, але якось окремишньо, підсобка з двома приступками. Її червона кам'яна підлога блищала, наче порфир. Підсобка скидалася не так на притулок Франсуази, як на маленький храм Венери. Вона рясніла приносами молочаря, садівника, городниці, які приходили іноді з віддалених сіл, щоб скласти біля Франсуазиного трону свої дари. І гребінь її даху завжди був увіччаний туркотливим голубом.

Раніше я не засиджувався в священному гаю цього храму, перш ніж піднятися на мансарду й узятися до читання, забиравсь у розміщену на нижньому поверсі маленьку віталеньку дідусевого брата Адольфа, старого військовика, абшитованого в чині майора, — віталеньку, куди струмувала через розчахнуті вікна спека, а сонце зазірало рідко, звідки ніколи не видихався незрівнянний, свіжий пах, аромат лісу й дух старосвітщини, який так приємно лоскоче ніздрі й викидає тебе в замрію, коли входиш у занедбаний мисливський домок. Але вже кілька років я не заходив до кімнати дідуса Адольфа, бо він перестав приїжджати в Комбре, посварившись із моїми батьками через мене, і ось за яких околнностей.

У Парижі десь двічі на місяць мати посидала мене відвідати цього дідуса, саме коли він досідував у домашній тужурці, а йому прислужував лакей у робочій блузі з грубого полотна в лілову та білу смужку. Дідусь бурчав, щр я рідко приходжу до нього, щр його зовсім забули, частував марципанами чи мандаринами, потім ми з їдальні йшли через порожню, неопалювану кімнату, де стіни прикрашало золоте різьблення, стеля була розмальована під блакить, а меблі — оббиті саєтою, як у моїх рідних бабусі й дідуся, але жовтою, і розташовувалися в наступній кімнаті, власне курильні, яку дідусь називав своїм робочим кабінетом. Тут скрізь висіли Гравюри, які зображували на чорному тлі дебелу рожеву богиню з зіркою посеред лоба, богиня правила колісницею й стояла на земній кулі. Ці Гравюри були у великій моді за Другої імперії, бо в них убачали щрсь помпейське; потім усі їх повикидали, а нині знову почали ними захоплюватися тому, а може, не лише тому, щр вони нагадують Другу імперію.

Я зостався в діда Адольфа доти, доки до нього приходив камердинер спитати від імені візничого, коли закладати коней. Дід поринав у роздуми, а зачарований камердинер боявся потривожити його найменшим рухом, з цікавістю чекаючи, чим це завершиться. А завершувалось усе одним і тим самим. Після довгих вагань дід незмінно вирікав:

— У чверть на третю.

Камердинер здуміло, але без усякого ремства, повторював:

— Чверть на третю? Гаразд... Я так і перекажу...

В ту пору я закохався в театр, але платонічно, бо мої батьки ніколи не брали мене з собою на вистави. А яка це втіха — я уявляв зовсім хибно: думав, кожен глядач дивиться ніби в стереоскоп на картину, яку показують тільки для нього, хоча вона нічим не різниться від тисячі інших картин, на які націлені стереоскопи інших глядачів.

Щоранку я бігав до тумби Морріса читати театральні афіші. Годі собі уявити щрсь безкорисніше й щасливіше, ніж ті мріяння, які навіював мені кожен оголошуваний спектакль, — мріяння, нерозривно пов'язані не лише з образами, породжуваними назвами п'єс, а й з барвою афіші, ще вогкої й зжолобленої від клею. На вишневих афішах Французької комедії красувалися такі химерні назви, як «Духівниця Цезаря Жіродо» або «Цар Едіп», а на зелених аркушах Комічної опери в очі впадали снігово-біла егретка, яка прикрашала «Діамантову корону», та гладенький таємничий атлас «Чорного доміно». Оскільки мої батьки сказали, щр на перший раз я маю обрати одну з цих двох вистав, то я намагавсь осягти розумом їхній зміст, хоча назви ці були все, щр я про них відав. Намагавсь уявити собі ту втіху, яку обіцяли мені афіші, порівняти насолоду, яку дістану й від тої, й від тої вистави. Насамкінець я так яскраво уявив собі першу п'єсу, блискучу, пишну, й другу п'єсу — тиху, оксамитову, й не знав, котрій віддати перевагу, як нездатний був би зробити вибір, коли б мені давали на десерт рис «імператриця» або славетний шоколадовий крем.

Усі мої розмови відтак снувалися навколо акторів. Я їх ще не бачив, але їхня гра була для мене першою з тих розмаїтих форм, яка давала відчуття, щр представлено в цих формах Мистецтва. Найменша одміна в манері акторів декламувати якусь тираду набирала незмірної ваги. З огляду на те, як про них відгукувались, їхні імена склалися в мене за списком у міру їхньої талановитосте, і я торочив напам'ять ці списки з ранку до вечора, ото ж насамкінець вони ніби затужавили в моєму мозкові і вже дошкулляли своєю закоцюблїстю.

Згодом, у колежі, заводячи на уроці розмову з новачком, коли вчитель не дивився в наш бік, я завжди починав з питання, чи бував мій сусіда вже в театрі і чи згоден він, щр найбільший наш актор, звісно, Го, другий — Делоне тощр. І якщр, на його думку, Февр котувався нижче за Тірона, а Делоне — за Коклена, то раптово жвавість, із якою ім'я Коклена, утративши скам'янілість, скоцюрблювалося й перекочувалося на друге місце в моєму мозкові, дивовижна моторність і живодавчий запал, з яким Делоне перескакував на четверте

місце, породжували відчуття життя й розквіту в моїй освіженій і заплідненій голові.

Але якщо думка про акторів так безмірно захоплювала мене, якщо сам вигляд Мобана, який виходив пополудні з Французької комедії, кидав мене в дрижаки й муки безнадійної любови, то настільки ж дужче сум'яття поймає мене при імені якоїсь «зірки», що сяєла на дверях театру, або ж коли личко жінки, яку я брав за актрису, світило мені крізь шибку карети, запряженої кіньми з трояндами, що квітли на вуздечках.

Які безплідні й болісні були мої зусилля уявити собі їхнє приватне життя! Я розміщав у порядку обдарованости найславетніших акторів: Сара Бернар, Берма, Варте, Мадлена Броан, Жанна Самарі, проте цікавили мене й усі інші.

Тим часом мій дід Адольф був знайомий із багатьма з них, а також із кокетками, яких я плував з актрисами. Він вітав їх у себе. Ми одвідували діда тільки в певні дні, бо в інші до нього приходили жінки, з якими дідові родичі не зустрічалися, принаймні не вважали для себе можливим зустрічатися. Що ж до самого діда, то він, навпаки, залюбки знайомив з моєю бабусею гарних удовичок, які, десь найпевніш, і не були ніколи заміжні, або графинь з гучними йменнями, які були, безперечно, лише милозвучними псевдонімами. І не тільки знайомив, а й дарував їм родинні коштовності, що спричинювало вже не раз сварки з братом. Я нерідко чував, як мій батько, при згадці у розмові прізвища якоїсь актриси, з усмішкою казав матері:

— Приятелька твого дядька.

І тоді я думав: дорослі, може, роками марно домагаються прихильности жінки, яка не відповідає на їхні листи й велить воротареві гнати всіх геть, а от мій дід може позбавити цієї мороки такого шмаркача, як я, рекомендувавши його в себе вдома актрисі, неприступній для багатьох, бо вона є його щирим другом.

Отож під тим приводом, ніби один з моїх уроків перенесено так невдало, що це вже кілька разів заважало й заважатиме надалі навідувати діда Адольфа, — обравши день, коли ми до нього звичайно не ходили, я врахував те, що наші поснідали рано, вийшов з дому й, замість вирушити глянути на афішну тумбу (на цю прогулянку мене пускали самого), я побіг до діда.

Біля ганку стояв екіпаж, запряжений парою в шорах, оздоблених червоними гвоздиками; в петельках у візничого теж красувалася така гвоздика. Ще на сходах я почув сміх і жіночий голос, але тільки-но подзвонив — запала тиша, а двері хтось ізсередини замкнув. Камердинер, побачивши мене, збентежився й сказав, що дід Адольф дуже заклопотаний і навряд чи прийме мене, одначе все-таки подався доповісти, і в ту саму хвилину вже знайомий мені голос проказав:

— Любий, упусти хлопця, мені страшенно хочеться його побачити. Адже це його фотографія стоїть на письмовому столі? Та, що поряд зі знімком твоєї небоги, хлопчавої матері. Він так схожий на неї, правда? Мені кортить лише глянути...

Дід щось сердито пробурчав. Зрештою камердинер упустив мене.

На столі стояла та сама тарілка з марципанами, що й звичайно, дід Адольф був у своїй незмінній тужурці, а напроти нього сиділа молода жінка в рожевій шовковій сукні, з великим перловим намистом на шії, і доїдала мандарин. Не знаючи, як звернутися до неї: пані чи панно, я зашарівсь і, боячися звести на неї очі, щоб не озиватись до неї, підійшов привітатися з дідом. Вона з усмішкою дивилася на мене, і дід сказав їй:

— Мій онук у перших, — але знайомити не став, очевидно, після колотнечі з братом він усіляко уникав зводити родичів зі знайомими такого розбору.

— Як він схожий на свою маму! — сказала дама.

— Але ж ви бачили мою небогу лише на знімку! — невдоволено відгукнувся дід.

— Пробачте, любий друже! — звернулася вона до діда Адольфа. — Торік, коли ви важко хворіли, я зіткнулася була з нею на сходах. Правда, вона тільки промайнула повз мене, та й ваші сходи темні, але ця жінка мене вразила. В хлопчика такі самі гарні очі, як у неї. А потім ще ось це, — мовила жінка, проводячи пальцем над своїми брівми. — Ваша шанована небога носить те саме прізвище, що й ви, мій друже?

— Хлопець схожий більше на батька, — буркнув дід; йому було нехить знайомити цю даму, хай і заочно, з моєю матір'ю, навіть прізвище називати. — Він викапаний батько, а ще вдався в мою покійну матусю.

— Я не знайома з його батьком, — сказала дама в рожевому, ледь нахиливши голову. — Ніколи не була знайома й з вашою покійною матусею. Адже ви пам'ятаєте, ми познайомилися невдовзі потому, як вас зуспіло це безмірне горе.

Я відчував певне розчарування: ця молода жінка нічим не відрізнялась од інших гарних жінок, яких вряди-годи бачив у нашому домі, наприклад, від дочки одного нашого дядька, до котрого я завжди ходив з новорічним вітанням. Приятелька мого діда Адольфа мала такі самі жваві й добрі очі, так само щирі й доброзичливі погляди, тільки вбрана була краще. Я не бачив у ній нічого театрального, чим милувався на картках актрис, не бачив також демонічного виразу, що відповідав тому трибові життя, яке, за моєю гадкою, вона мала вести. Я наслугові повірив, що це кокетка, й принаймні ніколи б не повірив, що — кокетка шижарна, якби не власні очі не бачив екіпажу, запряженого парою, рожевої сукні, перлового намиста, якби не знав, що мій дід знається тільки з птицями найвищого лету. Було тільки дивно, якої втіхи зазнає мільйонер, даруючи їй виїзд, особняк і коштовності, гайнуючи гроші на особу з такою скромною і пристойною зовнішністю.

І все ж, силкуючись уявити життя цієї жінки, я думав, що її неморальність пантеличила б мене, мабуть, дужче, якби вона явилася мені з усією конкретністю й наочністю. Дуже пантеличили б таємниці незримих інтрижок, скандалів, через які вона покинула вітчий дім, такий тихий і затишний, і вони пустили на неї вселюдський поговор, завдяки їм вона тепер пишалась, виросла в даму півсвіту і прославилася як жінка,

чий вираз личка та інтонації голосу робили її схожою до багатьох моїх знайомих і несамохіть змушували вважати молодю дівчиною з доброї родини, тоді як вона вже ніякої родини не мала.

Тим часом ми перейшли до «робочого» кабінету, тобто курильні, й дід Адольф, і досі в своїй тужурці, дещо збентежений моєю присутністю, запропонував гості цигарку.

— Ні, дякую, любий, — сказала гостя, — ви ж бо знаєте, я звикла до цигарок, які надсилає мені великий князь. Я призналася йому, що вони збуджують у вас ревності.

І вона дістала з портсигара кілька цигарок із золотим написом іноземною мовою.

— Ну, звісно ж, — вигукнула раптом жінка, — я зустрічалась у вас із батьком цього юнака! Адже то — ваш небіж у других? Як я могла забути! Був такий милий, такий г'речний зі мною! — докинула вона скромно й розчулено.

Але, уявивши собі, яким шорстким міг бути мій г'речний, за її словами, батько, — бо мені добре були відомі його холодна й стримана вдача, — я розгубився, наче він допустився неделікатности: мене збентежила невідповідність між надмірною вдячністю цієї жінки та його неласкавістю. Згодом я прийшов до переконання, що одна зі зворушливих рис ролі, яку грають ці гулящі й водночас діяльні жінки, зводиться до того, що вони гайнують свої щедроті, хист, незбулу сентиментальну мрію про красу, — бо, на відміну від митців, не втілюють мрію, не вводять її в рамки буденщини. І легко здобути ними золото йде на те, аби коштовною оправою прикрасити вбоге й нешеретоване життя чоловіків.

Подібно до того як жінка наповнювала курильню, де дід приймав її в тужурці, зваблівістю свого тіла, рожевої шовкової сукні, перлів, тією елегантністю, знамено якої покладала на неї приязнь із великим князем, так само ця жінка зробила з якимсь незначним зауваженням мого батька: делікатно відшліфувала його, згладила, дала високу пробу і, вставивши в нього свій дорогоцінний, чистої води погляд, сповнений покори та вдячності, обернула його на мистецький клейнод, на щрсь «цілком уроче».

— Послухай, хлопче, тобі пора йти, — сказав дід.

Я підвівся, мною заволоділо непереборне бажання поцілувати руку дами в рожевому, але втримала думка, що це буде таке саме зухвальство, як умикання. Серце моє тьохало, і я питав сам себе: «Поцілувати її чи не поцілувати?» Потім перестав думати про те, що робити, перестав, аби бути в стані бодай щрсь зробити. Сліпим і безрозумним рухом, відкинувши геть усі докази, я підніс до губів подану мені руку.

— Який він любенький! Уже вміє бути Галантним, уміє впадати коло жінок — удався в діда. З нього вийде бездоганий джентльмен, — додала вона крізь зуби, щрб надати репліці легкого британського акценту. — Прийшов би до мене на а сар of tea[1], як кажуть наші сусіди англійці. Хай тільки вранці пошле «блакитну картку».

Я не відав, що таке «блакитна картка». Не розумів половини того, що говорила ця дама, але з побоювання, що її слова таять у собі запитання, на яке було б неввічливо не відповісти, я натужував увагу, і це було для мене вельми стомливо.

— Та ні, це неможливо, — сказав дід Адольф, знизуючи плечима. — Його тримають дуже коротко, він багато працює. Бере всі нагороди в колегі, — шепнув він, щрб я не почув цієї брехні й не став заперечувати. — Хто знає, може, з нього вийде другий Віктор Гюґо чи такий собі, знаєте, Волабель.

— Страх як люблю письменників, — підхопила дама в рожевому, — тільки вони й розуміють жінок... Вони та ще такі рідкісні люди, як ви. Даруйте мені моє невігластво, друже: хто такий Волабель? Це не його томики з золотими зрізами стоять у вас у спальні? Пам'ятаєте, ви обіцяли мені дати їх почитати, я поводитимуся з ними дуже обережно.

Дід Адольф терпіти не міг позичати свої книжки, тож і зараз нічого не відповів і вирядив мене в сіни. Нестямно захопившись дамою в рожевому, я палко обцілував протхнуті тютюном щрки мого старого родича, й поки він геть спантеличено, не зважаючись сказати навпростець, натякнув, ніби волів би, щрб я про цей візит не прохопився перед моїми батьками, я зі слізьми на очах запевнив діда, що його доброта просто безмірна і я неодмінно віддячуся.

Справді, я був йому такий удячний, що вже за дві години, сказавши рідним кілька загадкових речень і побачивши, що мої слова безсилі дати їм уявлення про те, що зі мною стряслося незвичайне, вирішив поставити всі крапки над «і» й виклав їм у найменших подробицях, як ходив до діда. При цьому мені й на думку не спадало, що можу цим наробити йому шкоди. Я був далекий від гадки, ніби мої батьки углядять щрсь негарне в тому, в чому я нічого негарного не вгледів. Хіба ми не виконуємо на кожному кроці прохання приятеля перепросити якусь жінку за те, що він не зумів її написати? Виконуємо, бо вважаємо, що коли нам байдуже до цієї мовчанки, то так само байдуже й цій особі. Я, як і всі ми, уявляв: мозок інших людей — це зашкарубле й слухняне вмістище, нездатне до специфічних реакцій на те, що в нього вводиться. Ось чому, вірилося мені, кажучи моїм батькам про своє нове знайомство в діда, я одночасно передаю їм, як я й мав за мету, власне доброзичливе ставлення до цієї зустрічі.

На превеликий жаль, критерій оцінки поведження діда Адольфа був у батька й матері зовсім інший. Батько мав з дідом дуже гостру розмову, як це внесли мені в вуха. За кілька днів, зустрівшись на вулиці з дідом Адольфом, який проїздив одкритим екіпажем, я відчув біль, удячність, гризоти, і все це мені захотілося йому передати. Почуття були такі сильні, що простий шапковий уклін здався б проти них жалюгідним, — дід міг подумати, ніби збуваюся банальною ввічливістю. Я поклав собі утриматися від цього явно недостатнього поруху — просто відвернувся. Дід подумав, що батьки не веліли з ним вітатися, й поки віку їм цього не простив. Хоча він помер по кількох роках, ніхто з нас ніколи більше з ним не бачився.

Ось чому я не входив більше до замкненої нині кімнати діда Адольфа. Стояв біля підсобки, тим часом Франсуаза, появившись на порозі, сказала мені:

— Я накажу посудниці зварити каву і подати гарячої води, а мені час до пані Октав.

І тоді я рушив до себе й узявся за книжку. Посудниця була в нас істотою ніби безтілесною, такою собі постійною установою, на яку, попри вічну зміну перехідних форм, у які вона вбивалася, жодна посудниця не працювала в нас понад два роки, — незмінні функції накладали на них знак спадковості та ідентичності. Того року, коли ми, прибувши на Великдень, поглинали стільки спаржі, наша посудниця, якій звичайно доручали чистити й спаржу, була сердешне, хворобливе створіння, вагітне на останніх днях, і було дивно, щр Франсуаза ганяє її туди-сюди й навалює на неї стільки роботи, адже та насилу вже носила поперед собою таємничий, з кожним днем усе замашніший козуб чудової форми, який випинався під її широченним фартухом. Фартух нагадував плащі на деяких алегоричних фігурах Джотто, карточки з яких дарував мені пан Сванн. Саме він і звернув нашу увагу на цю подібність і, питаючи про посудницю, сказав: — Як ся має Милосердя Джотто?

А втім, бідолашна молодичка, брезкла від тяжу, з квадратними щрками, скидалася на дужу хлопчачурку, точніше — матрону, цього втілення чеснот у капелі Арена. Нині для мене ясно, щр вона мала ще одну рису, спільну з падуанськими Чеснотами і Вадами.

Так само як ніщр в подобі посудниці не відбивало краси й душі того додаткового символу, який роздимував їй живіт і який вона носила як звичайний тяжкий тягар, нібито зовсім не розуміючи його сенсу, так і тілиста господиня, над якою в Арени пишався напис «Caritas»[2] і репродукція з якої висіла на стіні в моїй комбрейській класній кімнаті, здавалося, нітрохи не підозрювала, щр вона є втіленням цієї чесноти, оскільки нічого навіть віддалено схожого на милосердя не зраджувало її енергійне й грубувате обличчя. У відповідності з добрим задумом маляра, вона топче ногами дари землі, але топче так, ніби чавить виноград, щрб добути з нього сік, або, ще краще, ніби залізла на мішки, щрб стати вищрю. Вона вручає Господу Богу своє племінке серце, краще сказати, «передає» його йому, як передає куховарка коркотяг з віконця свого підвалу тому, хто стоїть біля вікна нижнього поверху.

Здавалося б, в очах у Заздрости має горіти заздрість. Але і в цій фресці символ посідає таке велике місце й зображений так яскраво, гад, який сичить в устах Заздрости й заповнює собою увесь її широко роззявлений рот, такий великий, щр, аби втримати його, лицьові м'язи Заздрості нап'яті, мов у дитини, яка надимає кулю, вся увага Заздрости, а заодно й наша, цілком зосереджена на роботі губів, і їй уже не до заздрісних помислів.

Сванн щиро захоплювався цими постатями Джотто, зате я довгий час не зазнавав жодної втіхи розглядати в класній кімнаті, де були розвішані привезені ним копії, Милосердя без милосердя, Заздрість, ніби взяту з підручника медицини, де демонструються ілюстрації стиску голосової щілини, або язичка через пухлину на язичці, або введення в рот операторського інструменту. Не приваблювала мене Справедливість, чий непоказний портрет із дрібними прабильними рисами скидався на обличчя деяких гожих комбрейок, побожних і черствих, яких я бачив у церкві і які давно вже були резервістками Несправедливості. Й лише згодом я збагнув, щр своєю дивовижною красою, незвичайною самобутністю ці фрески завдячують тій великій ролі, яку відіграє в них символ; завдячують також тому, щр дія на фресці не є символ, бо символічна ідея в ній не виступає ніде, — а чимось живим, справді відчуваним і матеріально дотикальним: саме це й надавало фрескам більшої переконливості, більшої влучності, через це їхня повчальність ставала ще мальовничіша, ще яскравіша.

Те саме можна було сказати й про безталанну посудницю: хіба нашу увагу не привертав її живіт завдяки тягареві, який обважнював його? Так само думка смертених найчастіше буває звернена до реально відчутної, болісної, темної, утробної сторони смерті, до її споду, саме до тієї її сторони, яку вона їм відкриває, яку брутально дає відчутти і яка куди схожіша на тягар, щр їх розчавлює, на стиснений віддих, на спрагу, ніж на наше уявлення про смерть.

Очевидно, ці падуанські Чесноти й Вади було вдано вельми правдиво, коли вони здавалися мені так само живими, як вагітна служниця, і якщо та сама уявлялася мені не менш алегоричною, ніж вони. І може, ця непричетність (принаймні позірна) людської душі до цноти, яка діє через людину, має, окрім своєї естетичної вартості, коли не психологічне, то принаймні, як кажуть, фізіономічне підґрунтя. Згодом мені доводилося зустрічати, в монастирях наприклад, справді святе втілення діяльного милосердя, й воно здебільшого мало завзятий, рішучий, незворушний і щорсткий вигляд хірурга. На його обличчі годі було прочитати співчуття, розчулення людським стражданням, страх доторкнутися до болячки; то було лице непривітне, неважливе, але наділене високістю щирої доброти.

Тоді як посудниця, несамохіть возвеличуючи Франсуазу (так Заблуд вияскравлює блискучий тріумф Істини), частувала всіх кавою, про яку мама відгукувалася, щр це гаряча водичка, та й годі, а потім носила нам у кімнати окріп (краще сказати — літепло), я простягався в ліжку з книжкою. Кімната старанно берегла свою трепетну прозору свіжість від полудневого сонця, чий блищик усе-таки примудрявся промкнути крізь щілину в прочиненій віконниці золотаві свої крильця й завмирав між рамою та шибкою, в кутку, ніби метелик на квітці. Читати в такому півмороці було важко, відчуття яскравого денного світла давав стукіт, який долинав з вулиці Кюр (це Камю, запевнений Франсуазою, ніби тітка не «відпочиває» й, отже, можна стукати, збивав старі ящики), — стукіт, який відлунював у повітрі, звичному для спекоти, прискав, викрешуючи далеко круг себе криваво-червоні зірки; підпрягалися до цього враження й музи, влаштувавши мені свій літній концерт камерної музики. Ця музика не створює уявлення про літо, як мелодія людської музики, почута випадково погожого літнього дня, щр нагадує потім вам про літо. Мушина музика, пов'язана з літом тісніше, народжена в сонячні дні й воскрешувана завжди лише разом з ними, містячи в собі часточку їхньої сутності, не тільки відроджує їхній образ у нашій пам'яті, а гарантує, щр вони повернуться, гарантує, щр справді оживуть, ось тут, довкола, поряд.

Цей холодний півморок мансарди був проти яскравого вуличного світла тим самим, чим є тінь щрдо сонячного променя, — тобто так само осяйним, і він малював у моїй уяві цілісну картину літа; якби надумав пройтися, я міг би тішитись лише її фрагментами. Отож півморок сприяв моєму відпочинку, який зазнавав (завдяки пригодам, описаним у тих книжках, котрими я тоді зачитувався), подібно до нерухомої п'ятірні, зануреної в водотечу, поштовхи й нуртування потоку життєдіяльності.

Але навіть коли після давучої спеки хмарилось, коли зривалася буря або налітав шквал, бабуся все-таки вмовляла мене вийти з хати. І я, не згортаючи своєї книжки, й далі читав у садку, під каштаном, за трельяжем обтягнутої полотном альтанки, і сидів там схований від очей тих, хто міг завітати до нас у гості.

І хіба мої думки теж не були своєрідним сховком, у глибу якого я зоставався невидимцем, навіть коли спостерігав, щр діється навколо? Якщо бачив певну річ, свідомість, щр її бачу, відокремлювала мене від неї, оточувала її тонкою духовною оболонкою, й це не дозволяло

мені торкнувся до її матерії. Матерія б здиміла, перш ніж би я встиг до неї сягнути, — так, якщо до мокрого предмета піднести розпечене тіло, воно не зможе доторкнутися до його вологости, позаяк круг предмета завжди утворюється шар опару.

Поки я читав, переживання на тому барвистому екрані, який розгортала моя свідомість, — переживання, породжуваного як найпотаємнішими моїми бажаннями, так і чисто зовнішнім сприйняттям виднокола, що світило перед моїми очима в кінці садка, найпотаємнішим моїм пориванням, тією в вічному русі підоймою, яка орудує всім іншим, була певність у багатстві думок, у чарах книжки, було бажання засвоїти їх, хоч би яка була ця книжка. Іноді я купував дещо навіть у Комбре, в книгарні Боранжа, розташованій задалеко від нашого дому, тож Франсуаза не сягала аж туди, роблячи закупки в Камю. Ця книгаренька мала багатий вибір канцелярського приладдя та книжок, цілу мозаїку брошур і часописів, що висіли на вірьовочках на обох стулках дверей, таємничіших і багатодумніших, ніж портал собору. Купував я ту чи ту річ тому, що чув про неї з вуст учителя або шкільного товариша, котрий зглибив, як мені тоді здавалося, таїну істини й краси, а я не стільки розумів їх, скільки вгадував, і пізнання було неясною, але незмінною метою мого мислення.

Слідом за цією корінною вірою, що під час читання безперестань підіймалася зсередини в одкритті істини нагору, снувались чуття, пробуджувані дією, в якій я брав участь, бо в ці літні полудневі години траплялося більше драматичних подій, ніж у декого протягом цілого життя. Ці події відбувалися в книжці, яку я читав. Щоправда, персонажі, казала Франсуаза, не були «справдешніми». Проте всі емоції, які змушує нас зазнавати радість чи горе суцрї людини, виникають у нас із допомогою образів цієї радості чи горя.

Майстерність першого оповідача полягала в тім, аби з'ясувати, що єдиний істотний первень у структурі наших емоцій — це образ, а спрощення зовсім ліквідувало б реальних персонажів і стало б вирішальним удосконаленням. Хоч би яку глибоку симпатію відчували до живої істоти, ми сприймаємо її переважно нашими почуттями, тобто, вона зостається для нас непрозорою, мертвим вантажем, котрого нашій вражливості не до снаги підняти. Коли б цю живу істоту спіткало лихо, воно схвилювало б лише крихітну часточку нашого спільного уявлення про нього; ба більше, сама ця істота перейнялася б лише невеличкою частиною цього спільного уявлення, яке склалося в неї про себе.

Щаслива знахідка першого белетриста полягала в тім, що він здогадався замінити непроникні для душі частини рівною кількістю частин неречевих, себто таких, які здатна осягти наша душа. Відтак чи нам не все одно, що вчинки і почуття цих нових істот лише здаються нам істинними? Адже ми зробили їх своїми, адже це трапляється з нами самими, адже ми гарячково перегортаємо сторінки, з ними пов'язані наш прискорений поди́х і напружений погляд. Тільки-но автор приводить нас до такого стану, коли, як і за будь-якого суто внутрішнього стану, всяке набуває подесятереної сили, коли його книжка хвилює нас, як хвилюють видива, але ясніші, ніж уві сні, й спогад про них збережеться довше, — як добру годину в нас нуртують усі радощі й усі болешчі, тим часом у житті пішли б цілі роки, щоб пізнати лише деякі з них. Причому найяскравіших ми так би й не знали, бо повільність, із якою вони плинуть, заважає нам сприймати їх. (Так само і серце наше змінюється, і це нам болить найбільше, але ми знаємо про цей біль тільки з книжок, завдяки силі уяви. Насправді воно змінюється так само повільно, як повільно заходять явища природи; послідовно закарбовувати в свідомості кожен з його станів ми ще вміємо, зате нас звільнено від безпосереднього відчуття того, як стається ця зміна.)

Уже не так інтимно близький моїй сутності, наполовину відірваний від моєї душі йшов за життям героїв краєвид, серед якого розгорталася дія і який справляв, одначе, на думку куди сильніше враження, ніж інший, той, що поставав перед моїм зором, тільки-но я відривавсь од книжки. Ось так, два літні сезони, сидючи на осонні в комбрейському садку, я завдяки книжці марив гористим і річнистим краєм, де переді мною бовваніло багато тартаків і де на дні потічків з бистрою водою гнили корчі в заростях різохи. Неповдалі пнулися невисокими мурами гірлянди фіолетових і ясно-жовтих квітів. А що я весь час мріяв про жінку, яка покохала б мене, то в ті два літа ця мрія була овіяна прохолодою гірських річок, і хоч хай би хто була та жінка, чий образ я викликав в уяві, обабіч неї неодмінно, мов барвисті плями, виростали гірлянди темно-бузкових і ясно-жовтих квітів.

Ставалося це не лише тому, що образ, про який маримо, завжди лишається відзначеним, оздоблюється і збагачується відблиском химерних барв, які оточують його в нашій уяві. Краєвиди, про які я читав, були для мене не просто краєвидами, хай навіть мальовничішими за комбрейські, але, власне, до них подібними. Завдяки зробленому автором доборові, завдяки довірі, з якою моя думка поривалась уявляти все це і ніби вбачала в тому одкровення (таке враження навряд чи могло скластись у Комбре, надто ж у нашому садку, цьому непоказному витворі безкрилої фантазії садівника, якого так зневажала бабуся), — ці краєвиди здавалися мені істотною частиною самої Природи, гідною докладного вивчення.

Якби рідні дозволяли мені відвідувати описані в книгах краї, я був переконаний, що домігся б великих успіхів в осягненні істини. Справді, хоча нас завжди здається, ніби нас оточує наша душа, вона не уявляється нам у вигляді незрушної в'язниці, а проте ми пориваємось вирватися з неї у зовнішній світ. Це прагнення не позбавлене нехоті, бо ми чуємо круг себе все ті самі звуки, але то не луна, що докочується ззовні, а відголосок внутрішнього бриніння. Пробуємо знайти на речах, які стали для нас дорогими, відсвіт нашої душі; нас охоплює розчарування, коли бачимо, що насправді вони позбавлені тих чарів, у які їх убрало в нашій голові сусідство з деякими думками. Іноді ми вкладаємо в наші прагнення всю палкість, усю добрячість, аби вплинути на тих, хто, як добре відчуваємо, лишається поза нами, за межами нашого досягу. Ось чому, якщо я завше уявляв собі довкруг коханої жінки місце, найбажаніше для мене, якщо мені хотілося, щоб саме вона привернула мене туди, відкрила доступ у невідомий світ, — то це пояснювалося зовсім не простою асоціацією уявлень. Ні, мої мрії про мандри та мрії про кохання були тільки двома моментами, які я сьогодні штучно поділяю, — це десь так, якби я розтинав на різних висотах веселчастий, на око нерухомий водяний струмінь. Ті мрії були двома цівками в єдиному і непереливчастому сплескові всіх моїх життєвих сил.

Нарешті просуваючись далі від середових до поверхневих шарів свідомости, а ці шари вживалися й переплітались між собою, перш ніж досягти їхнього реального овиду, я зазнавав утіхи іншого штибу: втіху зручно вмотитися, пити медвяне повітря, усвідомлювати, що жоден випадковий гість не порушить читання, а коли на дзвіниці храму Святого Іларія били дзиг'арі — втіху спостерігати, як спадає, краплина по краплині, вже збігла частина пообіддя, аж поки до мене долинав останній удар, який спонукував згадати всю кількість ударів. Після цього западала довга тиша, започатковуючи, здавалось, у блакитних високостях найдовшу частину дня, відпущену мені для читання, — час аж до смачного обіду, який варила зараз Франсуаза і який підживить мене після виснажливого стеження за пригодами героя книжки. Й за кожним новим боєм дзиг'арів мені здавалось, що після попереднього бою минула не година, а всього кілька секунд. Новий удар укарбовувався в небеса мовби відразу за останнім ударом минулої години, і я не міг повірити, ніби між двома золотими знаками циферблата вмістилося

шістдесят хвилин. Вряди-годи дзиґар пробивав ніби на один удар більше; виходить, попереднє бамкання проґавив, щорщ є суще для мене не існувало; цікавість до книги, магічна, мов глибокий сон, збивала з плигу мій обмарений слух і стирала звук золотого дзвону з блакитної поверхні тиші. Чудове недільне пообіддя, проведене під каштаном у комбрейському садку, ретельно очищене мною від усіх дрібних буденних подій, які я заступав сповненим пригод і примхливих поривань життям на лоні природи, зрошеної швидкоплинними річками! Ви все ще викликаєте в моїй пам'яті те життя, коли я про вас думаю, і ви справді містите його в собі, бо мало-помалу обцаркували його й замикали — доки я чимраз глибше поринав у книжку і, в міру того як спадала спека, — занурювався в розмірений, покволомінливий, ажурний у листі кришталевих ваших безгомінних, дзвінких, духмяних, прозірчастих годин.

Іноді в полудень мене відривала од книги донька садівника, яка бігла, мов оглашенна, перекидаючи дорогою кадуби з помаранчевими деревцями, калічачи собі пальці, вибиваючи зуби, й репетувала: «Ідуть!.. Ідуть!», аби ми з Франсуазою не проґавили видовиська. Це бувало в ті дні, коли комбрейська залага вирушала на маневри, прямуючи звичайно вулицею Святої Ільдеґарди. Наші служники, вмовившись рядком на стільцях під штахетами, спостерігали, як городяни роблять недільну прогулянку, та й себе їм показували, а в цей час донька садівника в прогалину між двома віддаленими будинками на Вокзальній помічала сяяння шоломів. Служники кидалися зі своїми стільцями назад у садок, бо кірасири дефілювали вулицею Святої Ільдеґарди, заповнюючи її на всю широчінь, їхні коні неслись учвал попід стінами будинків: так річка у повінь затоплює береги надто вузького русла.

— Бідолашні дітки! — зі слізьми примовляла Франсуаза, ледве підійшовши до вікна. — Бідна молодь, адже її скосять, як траву на лужку. На саму думку про це мені робиться млосно, — додала вона, тулячи руку до серця, де її мучила млість.

— Дуже приємно дивитися, пані Франсуазо, на цих хлопців, адже життя вони не шанують, еге ж? — озвався садівник, аби «підсісти» її.

Старався він не марно.

— Не шанують життя? Але що ж тоді шанувати, якщо не життя, єдиний дар, яким Господь Бог нікого не наділяє двічі? Гай-гай! Ви маєте рацію: вони справді не шанують життя! Я надивилася їх у сімдесятому. Коли починається різанина, вони забувають про страх смерті. Божевільні, та й годі. Почепити їх на шибеницю — й то мало. Це не люди — це леви. (Для Франсуази порівняння людей з левами — вона вимовляла «ливи» — не мало нічого хвалебного.)

Вулиця Святої Ільдеґарди круто завертала, тож помітити здалеку кірасирів ми не могли, і лише в прогалині, між будинками на Вокзальній видніли все нові шоломи, що пливли й висявали проти сонця. Садівникові дуже кортіло знати, чи довго ще тягтимуться кірасири, бо сонце пекло і йому хотілося пити. Тоді його донька робила вилазку, ніби з обложеної твердині, — вихоплювалася за штахети, добігала до повороту і, сотні разів важачи життям, приносила нам карафку з лакричним напоєм, а також звістку про те, що принаймні ціла тисяча вершників безупинно скаче в бік Тіберзі та Мезег'ліза. Примирені Франсуаза й садівник міркували про те, як треба поводитися під час війни.

— Бачте, Франсуазо, — сказав садівник, — революція краща за війну, бо коли проголошують революцію, то битися за неї йдуть тільки охотники.

— А, це краще, бодай не силоміць.

Садівник був переконаний, що по оголошенні війни потяги не ходять.

— Авжеж, аби ніхто не дав драла, — зауважила Франсуаза.

Садівник підхопив:

— Го-го, тепер пішли такі хитрюги!..

На його думку, війна була не чим іншим, як одним із способів, до котрих удається уряд, аби пошити в дурні народ, тож якби людям трапилася нагода, всі взяли б ноги на плечі.

Але Франсуаза поспішала на поклик тітки. Я повернувся до книжки, служники знову вместилися біля воріт і вже побачили: курява та збудження, викликані проходом солдатів, уляглися. Ще довго після затишшя незвичний хід погуляльників чорнів комбрейські вулиці. І перед кожною кам'яницею, навіть перед тими, де це було не заведено, служники й навіть хазяї сиділи й лупали очима, обрамляючи пороги примхливою, темною, мережаною крайкою, — так, відкотившись, лишає візерунчатий креп водоростей і раковин на березі дев'ятого валу прибою.

В інші дні я міг читати всмак. Проте несподіваний візит Сванна та його оцінка творчості Берґотта, зовсім нового для мене автора, чію книжку я саме читав, привели до того, що довго ще потому образ однієї жінки, якою я просто марив, почав вимальовуватися перед моїми очима вже не на тлі оповитої фіолетовими квітами стіни, а на зовсім іншому тлі — на тлі порталу Готичного собору.

Вперше я почув про Берґотта від одного свого шкільного товариша на ім'я Блок. Він був старший за мене, і я перед ним схилився. Почувши, як захоплююся «Жовтневою ніччю», він гучно, мов сурма, зареготав:

— Твоє схиляння перед цим пресловутим Мюссе — несмак, посоромся. Це зловредний тип, зовсім понура тварюка. А втім, треба визнати: йому, й навіть такому собі Расіну, поталанило випадково раз у житті написати вірш не лише мелодійний, а й нісенітний, а для мене це становить найвищу вартість. Ось вони: «Каміра біла й білий Олоосеон» і «Міноса донька й донька Пасіфаї». Вигороджуючи цих двох зарізак, їх цитує в статті мій улюблений метр, дядько Леконт, пестун Безсмертних Богів. А втім, цей простак простакович нібито хвалить одну книжку, яку мені зараз нема коли читати. Як переказували, він вважає, ніби її автор, якийсь Берґотт, субтильна бестія. І хоча дядько Леконт іноді допускається в своїй критиці геть незрозумілої поблажливості, а проте він для мене — дельфійський оракул. Отож прочитай ліричну прозу Берґотта, і якщо віртуоз ритмів, який написав «Баґават» та «Хорта Маґнуса», не прибрехав, то, присягаюсь Аполлоном, ти, мій любий метре, вп'єшся райським нектаром олімпав.

Якось жартома він запропонував узивати один одного «любим метром». Ця забавка нас дуже тішила, адже ми ще тільки-тільки перейшли той вік, коли, даючи назву чомусь, уважаємо, ніби створили щось геть нове.

На жаль, мої розмови з Блоком та його пояснення не могли впинити сум'яття, в яке він укинув мене твердячи, мовбито гарні вірші (від яких в них глузду).

Блока до нас більше не запрошувано. Спершу його зустріли були добре. Правда, дідусь запевняв, що я приводжу додому виключно євреїв, що з його боку було нетактовно, адже його друг Сванн теж був єврейського роду. Але дід уважав, що знаюся не з найліпшими людьми. Ось чому, коли я приводив до себе нового приятеля, він сливе завжди наспівував «О Боже наших предків» з «Жидівки» або «Ізраїлю, розбий кайдани», курникаючи при цьому тільки мотив (ті-ла-лам-та-лам, талім), але я боявся, що мій приятель упізнає мотив і згадає відповідні слова.

Ще не побачивши в обличчя, а тільки почувши про моїх друзів (їхні прізвища часто не містили нічого специфічно юдейського), дідусь угадував не тільки походження тих, хто справді був євреєм, але й досадні прикмети їхніх домочадців.

— А як звати того хлопчину, що має прийти до тебе ввечері?

— Дюмон, дідусю.

— Дюмон? Тут щось нечисто!.. — сказав дід і завів:

Вартуйте, лучники безсонні,

Моя сторожо, причаїсь!

Потім він навпростець поставив кілька запитань, а далі вигукнув:

— Обережно! Обережно!

Або ж, коли приходила сама жертва, дідусь, узявши її на прихований допит, виривав-таки визнання її походження і, щоб продемонструвати, що сумніву не зостається, обмежувався тим, що, пасучи нас очима, мугикав:

Ізраїльтянина навіщо

Заманюєте ви сюди?

Або:

О ниви отчі, тихий діл Хеврону!

Або ще:

Я люду богообраного син.

Ці дрібні дивацтва дідуса не таїли в собі нічого ворожого щодо моїх друзяк. Але Блок не сподобався родичам з інших причин. Насамперед роздратував батька; побачивши, що Блок прийшов мокрий, тато спитав:

— Пане Блок, яка зараз надворі погода? Невже пішов дощ? Нічого не розумію, барометр постійно показував «ясно».

Відповідь пролунала така:

— Пане, я не можу вам сказати, чи йшов дощ. Я живу до такої міри поза всякими фізичними явищами, що мої чуття зовсім нехтують їх.

— Ось що, хлопче, — сказав мені батько, коли Блок пішов. — Твій приятель якийсь ідіот. Це вже на вуха не налазить! Він не міг навіть сказати, яка погода. Адже це так цікаво! Дурний він як ступа!

Потім Блок не сподобався і моїй бабусі, бо коли після сніданку вона сказала, що їй нездужається, він здушив ридання й утер сльози.

— Невже, по-твоєму, це було щиро? — спитала потім бабуся. — Адже він мене зовсім не знає. Хіба що це якийсь несповна розуму.

І нарешті Блок настроїв проти себе всіх тим, що, спізнівшись на сніданок на півтори години, ввесь у болоті, замість перепросити, вирік:

— Я ніколи не підлягаю впливу атмосферних пертурбацій, умовний відлік часу мене не обходить. Я б залюбки завів звичай куріння опію або носіння малайського запоясника, але ніколи не користуюся знаряддям куди шкідливішим, та ще й заяложено мішанським — годинником і парасолькою.

Зрештою, його таки приймали б у Комбре. Звичайно, не про такого приятеля мріяли для мене мої батьки, і хоча погодилися припустити, що сльоза, яку Блок пустив через нездужання бабусі, не була вдавана, вони інстинктивно або з досвіду знали: пориви людської вражливості не вельми владні над нашими подальшими вчинками та поведженням і для виконання морального обов'язку, дружньої вірності, завзяття в досягненні мети, дотримання умов за куди міцніше підложжя правлять несвідомі звички, ніж хвилинні поривання, палкі, але безплідні. Вони воліли б мені з доброго дива кошика плодів на тій підставі, що того дня вони подумали про мене з ніжністю; не заходилися б, слухаючись примхи своєї фантазії або вражливості, нахилити на мою користь шальку точних терезів обов'язків і вимог дружби й заодно не

могли б розладнати терези на шкоду мені. Навіть наші хиби нечасто змущують зрестися своїх зобов'язань таких осіб, як моя бабуся в перших: розсварившись колись дуже давно зі своєю небогою й переставши розмовляти з нею, вона все ж не переписала через це своєї духівниці, якою заповідала їй усі свої статки, бо та була найближчою її родичкою, а також тому, що «так заведено».

Але я любив Блока. Родичі хотіли мене підтримати, хоча моя мати вважала, що розмови з Блоком для мене шкідливі. Його все-таки приймали б у нашому комбрейському домі, якби пообіди одного дня він не відкрив мені очі на певну обставину. Це справило величезний вплив на все моє майбутнє життя, зробивши його щасливішим і водночас нещаснішим. Блок твердив, нібито всі жінки тільки й думають про кохання, нема жодної серед них, опір якої не можна було б зламати. Він поклявся, буцімто йому з вірогідних джерел відомо, що моя двоюрідна бабуся провела бурхливу молодість і відкрито жила утриманкою в когось там. Хоч як я намагавсь мовчати, та все-таки прохопився про це перед родичами. Блока, коли він наступного разу заявився до нас, виставили за поріг, і при зустрічах на вулиці він тримався зі мною вкрай холодно.

Але про Берготта Блок міркував слушно.

У перші дні, наче мелодію, яка згодом доводитиме до божевілля й якої наш слух іще не розрізняє, від мене було приховано все, що я так любив у стилі цього письменника. Я не міг відірватись од його роману, але, здавалося, мене захоплює тільки фабула, подібно до того, як на початку любовців ми щодня зустрічаємося з жінкою на якихось зібраннях, вечоринках і віримо, ніби ходили туди задля самої розваги. Потім мені впали до очей рідкісні, майже архаїчні вирази, які Берготт любив уживати в певні моменти, коли таємна хвиля гармонії, внутрішня мелодія підносила його стиль. Ось тут він і говорив про життя, як «незбутню мрію», «невичерпний плін чудових видив», «ялову й солодку муку пізнання й кохання», «хвильні лики, які назавжди ушляхетнили величаві, дивовижні фасади наших соборів», викладав зовсім нову для мене філософію, викладав з допомогою чудородних образів, створюючи враження, що то співають арфи, надаючи грі чогось небесного.

Один з таких пасажів у Берготта, чи то третій, чи четвертий, вирізнений мною, сповнив мене радістю, незрівнянною з рауванням, якого я зазнав при читанні першого уривку, — радістю, яку я відчув у глибших теренах моєї істоти, цільніших, розлогіших, звідки, здавалось, усунуто перепони і середостіння. В цьому уривку я відчув те саме уподобання письменника в рідкісних зворотах, виявив те саме музичне повнозвуччя, пізнав ту саму ідеалістичну філософію, які, непомітно для мене самого, давали мені втіху. Проте цього разу я не мав уже враження, ніби переді мною уривок з Берготтової книжки, котрий карбував на поверхні моєї свідомості лінійну фігуру. Мені радше здавалося, що це «ідеальний» шмат з Берготта, спільний усім його книжкам, шмат, якому всі подібні місця, стопившись з ним, надавали повнозерносте, опуклосте, й вони ніби розсували межі мого сприймання.

Я був далеко не єдиним шанувальником Берготта; його любила приятелька моєї матері, жінка вельми начитана; нарешті доктор дю Бульбон так зачитувався щойно видрукованою Берготтовою книжкою, що іноді не мав часу навіть приймати хворих. Саме з його лікарського кабінету та з парку на комбрейській околиці й упало перше насіння культу Берготта, квітки тоді ще дуже рідкісної, але нині поширеної в усьому світі, отож і гожі, й негожі його плоди можна спіткати скрізь у Європі й Америці, навіть у глухій закутані. Материна подруга й, очевидно, доктор дю Бульбон любили в Берготтових творах те саме, що і я: спокійний плін фрази, старосвітські вислови, вкраплені серед зовсім простих, звичайних, але які автор ставив у такий ряд і так освітлював, що зразу видно було його вподобання; зрештою любили й певну шорсткість тону, надриг у смутних місцях.

Та він і сам, мабуть, відчував, що це найбільші його козири. Бо в своїх пізніших книжках, висловлюючись про велику істину або згадуючи славетний собор, уриває оповідь і в ліричному відбігу, в риторичному звертанні, в довгій молитві дає попуск тим виливам, які в ранніх творах нуртують усередині його прози і лише зрідка вихоплюються на поверхню: там вони, мабуть, ще солодші й гармонійніші, бо приховані, отож годі вказати достеменно, де народжується та де завмирає їхнє жибоніння.

Писати ці улюблені нами ліричні відступи йому самому додавало втіхи. Я знав усі їх напам'ять. Шкодував, коли він знову підхоплював перервану нитку оповіді. Щоразу, як говорив про щось, краса чого була для мене досі прихована, — про соснові бори, про град, про собор Паризької Богоматері, про Аталію чи про Федру, — ця краса раптом спалахувала в якомусь його образі. Отож я відчував, що моє вбоге світосприймання було б безсиле роздвигтись, коли б він не наблизив це царство до мене. І тому кортіло знати його думку, метафоричне виображення всього суцього, надто думку про те, що я матиму нагоду побачити навч, зокрема пам'ятки французької старосвітщини, морські краєвиди, бо вподобання, з яким він вводив їх у свої книжки, свідчило, що вони для нього — скарб істини і краси.

На жаль, Берготтові думки майже про все лишалися мені невідомими. Я не сумнівався — його переконання зовсім відмінні від моїх, бо походили з невідомого мені світу, до якого я лише силкувався ще підвестись, переконаний — мої думки здалися б цій світлій голові казачим. Я їх покидавав геть, але коли натрапляв у якійсь його книжці на судження, яке в мене склалося самотужки, серце моє мало не вискакувало з грудей, наче те судження повернуло мені ласкаве божество, об'явивши, що судження істинне й гарне.

На деяких сторінках Берготт говорив про те саме, про що я часто безсонними ночами писав бабусі й мамі, отож ці сторінки виглядали, так би мовити, якимсь зібранням мотто до моїх листів. Навіть згодом, коли я заходився писати свою власну книгу і захрясав, незадоволений деякими фразами, я знаходив щось подібне у Берготта. Але там, у його творі, мені такі фрази подобалися. Коли ж я, домагаючись точности вислову і водночас боячись «збігів», сам компоновав їх, мене гриз сумнів, чи добре в мене виходить. Але, сказати по ширості, саме такі фрази, саме такі думки я й любив на правду. Мої суєтні й гарячкові зусилля уже свідчили самі по собі про цю любов, любов позбавлену втіхи, але глибоку. Ось чому, коли я зненацька натрапляв на такі фрази в іншого автора і, отже, вже не сумнівався, не дратувався, не терзався, я упивався ними досхочу, — так кухар, якому нині не стояти біля плити, може нарешті поласувати сам. Одного разу я знайшов у Берготта дотеп про стару служницю, особливо гризький завдяки авторській пишномовності, але подібний до того, який я любив пускати в розмовах з бабусею щодо Франсуази, іншим разом я підмітав, що Берготт не потребував відбита в одному з зерцал істини, себто в своїй книзі, спостереження, схоже на те, яке я зробив над нашим приятелем Легранденом (спостереження над Франсуазою і Легранденом я без вагання пожертвував би Берготтові, хоча навряд що б той ними зацікавився). І це навело мене на думку, що моє убоге життя і царство істини не такі вже далекі одне від одного, як мені раніше здавалось, що в дечому вони навіть сходяться, і я плакав над цими сторінками, плакав слізьми радості й віри в себе: так ридає по довгій розлуці в батькових обіймах син.

З книжок Берготт малювався мені хирним, зневіреним у правду дідом, осиротілим, самотнім, безутішним. Ось чому я читав, точніше,

виспілював про себе його прозу, може, більше, як і Lento[3], ніж це було написано: найпростіша його фраза прибирала для мене зворушливу інтонацію. Найбільше я кохався в його філософії, вона скорила мене навек. Я ніяк не міг діждатися, коли за віком перейду у колежі до класу, званого філософським. Але я мріяв лише про те, щоб мене там навчили жити за Берґоттом, і якби мені хто сказав, що метафізики, якими я захоплювався, не мають ніякого стосунку до нього, я відчув би розпач закоханого, який присягається до судної дошки, а йому відповідають, що в нього заведуться ще й інші полюбовниці.

Якось у неділю, коли я сидів у саду, мене відірвав від книжки Сванн, який завітав до моїх батьків.

— Що це ви читаєте, можна глянути? Он як, Берґотта! Хто ж вам порадив?

Я відповів, що Блок.

— А, це той хлопчина, я його колись у вас бачив, страшенно подібний до беллінієвського портрету Магомета III! Схожість просто разюча: такі ж дугасті брови, такий же закандзюблений ніс і такий же вилицюватий. Треба ще завести борідку, і буде тобі викапаний Магомет. Принаймні смаку він не позбавлений: Берґотт — письменник прегарний.

Побачивши на моєму лиці вираз блаженства, навіяного Берґоттом, Сванн, не охотник говорити про своїх знайомих, з гречністю зробив виняток для мене. — Ми з ним на короткій нозі, — промовив він. — Можу попросити, щоб він надписав цю книжку, якщо вам буде приємно.

Я посоромився, зате почав розпитувати Сванна про Берґотта:

— А хто його улюблений актор, ви не знаєте?

— Актор? Хтозна. Мені відомо лише, що він не знає рівні Берма, її він ставить над усіх. Ви бачили її?

— Ні, пане, батьки не пускають мене до театру.

— Шкода. А ви упрохайте їх. Берма у «Федрі», в «Сі-ді» — це, якщо хочете, тільки актриса, я не вельми вірю в «ієрархію» мистецтв. (Я зауважав, — і мене це вражало в розмовах його з бабусиними сестрами, — що коли Сванн говорив про щось серйозне, коли вживав вираз, пов'язаний з його оцінкою чогось важливого, він намагався підкреслити його тоном, неуважним і уцигливим, він наче брав його в лапки, мовляв, його хата скраю і буцімто питаючи: «Слово «ієрархія» вам відоме? Так кажуть тільки диваки»). Але якщо це було дивно, то навіщо він сам казав: «ієрархія».) Через якусь мить він додав:

— Її гра така ж шляхетна, як будь-який шедевр, ну як... — він розсміявся, — ... як ті шартрські королеви!

Досі ця його нехоть до серйозних розмов здавалася мені паризьким шиком, якоюсь противагою провінційному догматизмові бабусиних сестер, а ще я уявляв, що це дух того кола, де обертався Сванн і де як реакція на романтизм попередників панує інтерес до дрібних, неспростовних фактів, які колись зневажали за їхню банальність; гучні «фрази» відкидалися. Проте нині у ставленні Сванна до явищ мені ввижалося щось несправедливе. Здавалося, що він не сміє мати власної думки і спокійний душею тільки тоді, коли викладає, нічого не пропускаючи, достеменні подробиці. Але він при цьому не усвідомлював, що домагатися такої докладності в розповіді — це все одно що висловлювати свою думку. Нараз мені згадався той вечір, коли я так побивався, що мама не прийде мене поцілувати, і коли він зауважив, що бали принцеси Леонської нудні. А проте все його життя минало саме в таких розвагах. У цьому я бачив суперечність. Для якого ж іншого життя запасав він свої поважні думки, судження, уже винесені поза всякі лапки? Коли ж він перестане з поштивою сумлінністю робити те, що самому йому здається смішним? І в тому, як Сванн говорив зі мною про Берґотта, я помітив щось притаманне, щрпавда, не йому одному, а всім шанувальникам цього письменника — подрузі моєї матері, докторові дю Бульбону. Про Берґотта вони говорили те саме, що й Сванн: «Це чудовий письменник, такий своєрідний, він трошки передає куті меду, але шарм у нього невідпорний. Не треба дивитися на обкладинку — зразу бачиш його руку». Але ніхто не зважився про нього сказати: «Це великий письменник, у нього величезний талант». Вони навіть не говорили про якийсь талант. Не говорили, бо не знали, талановитий він чи ні. Нам треба довго мулятися, перш ніж ми зуміємо розпізнати в новому письменникові те, що в нашому музеї прописних істин носить назву «великий талант». Саме його самотність і заважає нам виявити повну схожість з так званим «талантом». Ось чому ми охоче вживаємо щодо нього такі епітети, як оригінальний, чарівний, тонкий, сильний. І тільки згодом уже доходимо до розуміння, що все це вкупі і зветься талантом.

— Про Берма Берґотт десь згадує? — спитав я у Сванна.

— Здається, в книжечці про Расіна, але книжка, мабуть, уже розійшлася. А втім, по моєму, був передрук. Я довідаюся. Зрештою, я можу спитати в Берґотта про все, що ви бажаєте, — він щртижня незмінно вечеряє у нас. Це великий друг моєї доньки. Вони разом оглядають старовинні міста, собори, замки.

Про суспільну ієрархію я не мав жодного уявлення, а тому батькову незмогу одвідувати панство Сваннів я перевернув по-своєму: я гадав, що між нами величезна відстань, і це підносило їх у мої очі. Я шкодував, що мама не фарбує волосся і не квацяє губ, як це робила, за твердженням нашої сусідки, пані Сазра, Сваннова дружина, прагнучи подобатися не мужеві, а панові де Шарлюсові. Я думав, що вона нами гордує, і мені це дошкуляло через Сваннову доньку, адже вона була гарненька, як я чув, дівчинка, і я часто марив про неї, і її гоже личко весь час витало переді мною в уяві. Аж це одного дня я, розмовляючи з паном Сванном, ще й довідаюся, як його доньці добре живеться і в яких вона пишається достатках та привілеях: досить її спитати в рідних, хто сьогодні у них обідає, як почує у відповідь два світло-сйних склади, золотокуте наймення гостя: Берґотт, давній приятель їхнього дому; а потім за столом задушевна бесіда з Берґоттом про те, чого він не пише у своїх книгах і про що мені так кортіло почути його віщування, — це для неї все одно що для мене розмова з бабусею у перших, і врешті коли вона оглядає місто, її супроводжує Берґотт, як прославлений і нерозпізнаний Бог, який зійшов до смертних. Ось чому я відчув, що панночка Сванн — якась вища істота, а я проти неї — г'евал і невіглас, і при цьому я так виразно усвідомив усю солодкість і всю незмогу бути її другом, відчув, як мою душу шарпають і жага, і розпач. Тепер, коли я думав про неї, я найчастіше бачив її перед собором, вона пояснювала мені, що втілює та чи інша статуя, і з доброзичливою усмішкою рекомендувала мене як свого друга Берґоттові. І щразу духовні чари, навіяні мені соборами, чари ільде-франських пагорбів та нормандських рівнин

викрешували відблиск на образі панни Сванн, створеному мною: мені залишалося тільки покохати її. Якщо ми віримо, що якась істота причетна до невідомого нам світу і що її любов нас туди веде, то з усіх умов, потрібних для зародження кохання, ця умова є вирішальною, якщо вона є, то все інше здається другорядним. Навіть ті жінки, які судять про чоловіка ніби лише по зовнішності, насправді бачать у цій зовнішності ауру якогось особливого світу. Ось чому вони люблять військовиків, пожежників; форма змушує їх бути поблажливішими до зовнішності. Цілюючи їх, жінки думають, що під кірасою б'ється незвичайне серце, зухвале й ніжне. Молодий монарх або наступник трону, мандруючи в чужих краях, не потребує для найвідрадініших перемог карбованого профілю, зате біржовому маклерові, мабуть, без такого профілю не обійтись.

Я читав у садку, на превеликий подив моєї бабусі в перших, до якої не доходило, чому це я взяв книжку не в неділю, коли заборонено робити щось серйозне й коли сама бабуся відкладала шитво (в будень вона б сказала: «Ти знов читанням бавишся? Адже сьогодні не неділя», бо для неї читання було хлоп'яцтвом і марним гаянням часу). Ну, а тітка Леонія в чеканні на Евлалію теревенила з Франсуазою, казала, ніби оце допіру бачила, як пройшла пані Гупіль «без парасольки, в шовковій сукні, недавно пошила в Шатодені. Якщо їй доведеться сходити кудись далеко до вечірні, вона як хлоп'яччю вимокне».

— Може, може (це означало: а може, й ні), — відказувала Франсуаза, не заперечуючи при цьому й щасливішого розв'язання.

— Ба! — вигукнула тітка, плескаючи себе по лобі. — Згадала: адже я так і не з'ясувала, чи встигла вона на піднесення дарів. Не забути спитати Евлалію!.. Франсуазо, подивіться на цю чорну хмару за дзвіницею і як зловісно освітлені сонцем дахи: ні, цей день без дощу не минеться. Така спека довго не встоїть, ач парить. І що швидше зайде буря, то краще, бо до бурі мій віші не засвоїться, — додала тітка, для якої засвоєваність віші важила куди більше, ніж побоювання, коли б пані Гупіль не зіпсувала собі сукні.

— Може, може...

— А застукать дощ на площі — там не дуже сховаєшся... Що? Вже третя година? — вигукнула раптом тітка, бліднучи. — В такому разі, вечірня вже почалась, а я забула прийняти пепсин! Тепер мені зрозуміло, чому віші булькає в мене в шлунку.

Вона хапала молитовник у бузковому оксамиті з золотими клямрами, звідти висипалися поживлого паперу образки, облямовані мережками, які правили за закладки святочних молебнів, ковтала краплі й заходжувалася притьмом читати молитву по молитві, зміст яких їй дешо тьмарила непевність, чи встигне пепсин, зажитий нескоро після віші, наздогнати мінеральну воду й подіяти на шлунок.

— Третя година! Як летить час!

Легкий стукіт у шибку, ніби щось об неї вдарилося, потім рясний обвал чогось легкого, наче хтось сипав з верхнього поверху пісок; відтак це сипке почало розпросторюватися на цілі гони, помалу підладжувалось, уходило в якийсь ритм, робилося біжучим, ляскучим, музичним, незліченним, безкраїм: то був дощ.

— Ну ось, Франсуазо, що я вам казала? Казала, що буде дощ? Чуєте, дзенькнув дзвінок у садку! Підіть подивіться, кого це несе у таку пору.

Повернувшись, Франсуаза повідомила:

— Це пані Амедє. Каже, заманулося прогулятись. А дощ так і періщить.

— Це нітрохи не дивує мене, — мовила тітка Леонія, заводячи очі під лоба. — Я завжди стверджувала, що в неї все не так, як у людей. Не хотілося б мені бути зараз на її місці.

— Пані Амедє робить усе на збитки іншим, — м'яко зауважувала Франсуаза; розмовляючи з челяддю, вона відгукувалася різкіше: пані Амедє, мовляв, трохи «теє».

— Ось уже й відправа звершилась! Не прийде Евлалія, — зітхала тітка. — В таку неgodу вона боїться вистромити носа на вулицю.

— Але ще немає п'ятої, пані Октав, зараз тільки половина.

— Тільки половина? А я вже попіднімала фіранки, щоб у кімнаті не було так темно. Пів на п'яту! Тиждень до молитви про благословіння полів! Ох, люба Франсуазо! Мабуть, Господь Бог прогнівився на нас! Та й, сказати по ширості, ми заслужили цього. Як говорив мій сердешний Октав, забули ми Бога, от він нас і карає.

Яскрава червінь заливала тітчині щіки — появлялась Евлалія. На жаль, ледве вона входила, як поверталася Франсуаза й з усмішкою, аби показати, що й вона теж радіє, як зрадіє зараз господина її повідомленню, промовляла, рубаючи кожне слово, аби тітка бачила, що вона, як належить добрій служниці, достеменно передає, хай і непрямою мовою, те, що зволив переказати гість:

— Його велелюбість пан кюре буде радий, буде щасливий, якщо пані Октав не відпочиває зараз і зможе його прийняти. Його велелюбість не бажав би турбувати пані Октав. Його велелюбість внизу, я провела його до зали.

Насправді візити кюре не приносили тітці аж такої великої втіхи, й ота всерадість, яку Франсуаза вважала за обов'язок напускати на себе щоразу, тільки-но випадало доповідати про нього, майже розминалася з настроєм хворої. Шкодує, що я так мало спілкувався із цим чудовим мужем: у мистецтві він нічого не тямив, зате добре знався на етимології. Призвичаєний оповідати почесним парафіянам про церкву (в нього навіть виник задум написати історію комбрейської парафії), кюре стомлював тітку нескінченними поясненнями, причому завжди одними й тими самими. А коли являвся одночасно з Евлалією, тітці було дуже прикро. Вона не любила, коли гості приходили гуртом, їй хотілося взяти від Евлалії все. Але не запросити кюре не могла, тож коли священник уже підводився прощатись, нишком кивала Евлалії затриматися.

— Ваше велелюбіє, шр це я чула? Нібито якийсь художник поставив у нашій церкві мольберт і копіює вітраж? Дожила я до сивого волосу, а такого ще не чула! До чого люди докотились! Адже це найбридкіше, шр тільки є в церкві!

— Найбридкіше? Я б не сказав. У храмі Святого Іларія є на шр подивитись, але деякі інші частини моєї вбогої базилики так занепали, — адже на всю єпархію це єдина святиня, й досі не реставрована! О Боже мій! Паперть брудна і ветха, але в ній чується шрсь величне. Гобелени з Естер ще туди-сюди. Правда, особисто я не дав би мідяка за них, а ось знавці стверджують, нібито наші Гобелени поступаються лише перед гобеленами Санса. До речі, визнаю, коли відкинути деякі натуралістичні подробиці, художникові не відмовиш у спостережливості. Зате вітражі! Навіщр вікна, які не пропускають світла й навіть оманують зір плямами непевного кольору! І це в храмі, де плити підлоги повипинались або позападали, — адже мені забороняють перемостити підлогу, мовляв, це могильні плити комбрейських абатів та державців Германтських, колишніх графів Брабантських, прямих предків теперішнього дюка Германтського, так само як і дюкині, його дружини, бо вона теж з роду Германтів і вийшла заміж за свого родича. (Моя бабуся через неухвалюваність до людей видатних часто плутала імена й шрразу, коли при ній згадувано дюки і по Германтську, запевняла, ніби та доводиться кузиною маркізі де Вільпарізі. Усі реготали, а бабуся, виправдуючись, поклялася на якесь запрошення на весілля чи хрестини:

— Мені пам'ятається, там була згадка про Германтів. І цього разу я вже не тяг руку за нею: не міг припустити, шрб існував зв'язок між її пансіонною подругою й онукою Женев'єви Брабантської.)

— Візьмімо Руссенвіль, — вів далі кюре, — тепер це не більше ніж парафія фермерів, а колись же там, мабуть, жили в статках, містечко славилось фетровими капелюхами й годинниками. — (Звідки взялася назва Руссенвіль — не можу напевно сказати. Як на мене, первісна назва була Рувіль — від латинського Radulf villa[4], як Шатору — від Castrum Radulfi[5], та про це іншим разом.) — Отож у тамтешній церкві чудові вітражі, майже всі новочасні. Але тому препишному «В'їздові Луї Філіппа до Комбре» місце не там, а в самому Комбре: кажуть, він може змагатись із славетними вітражами Шартра. Не далі як учора я спіткав брата доктора Переп'є — він вітражник і запевняє, шр це робота знакомита. Так ось, я спитав художника, а він людина вельми ґречна й знавець свого діла: «Що ви бачите незвичайного в цьому вітражі?» Опріч усього іншого, він ще тьмяніший за решту.

— Я певна, якби ви попросили його превелелюбіє, — мляво зауважила тітка, яку ця розмова вже стомила, — він не відмовив би вам у нових вітражах.

— Багатійте надіями, пані Октав! — відповів кюре. — Але ж саме його превелелюбіє і роздзвонив про цей злощасний вітраж, нібито він зображує державця Германтського, прямого нащадка Женев'єви Брабантської, теж цього коліна, Жільберта Лихого, якого розгрішує святий Іларій.

— Але ж де там святий Іларій?

— Уявіть собі, він там є, в куточку: ви ніколи не звертали уваги на даму в жовтій сукні? Ось це і є святий Іларій, той самий, шр на нього в деяких провінціях кажуть, як ви самі здорові знаєте, святий Ілля, святий Ельє, а в Юрі — кажуть святий Ілі. До речі, є ще цікавіші перековеркування імен святих на чужий кшталт Sanctus Hilarius. Так, наприклад, вашу заступницю, моя найдобріша Евлаліє, Sancta Eulalia, знаєте, на кого її перелицьовано в Бургундії? Не більше й не менше як на святого Елігія: зі святої вона перевернулася на святого. Уявляєте собі, Евлаліє? Після вашої смерті з вас зроблять хлюпця.

— Вам аби глузувати, ваша превелелюбіє!

— Жільбертів брат, Карл Заника, був благочестивий принц, але, рано втративши батька, Пипіна Навісного, який помер від запаморочення розуму, Карл правив з усім своєумством молодика, шр не дістав доброго виховання, й коли йому не подобалася пика якогось городянина, він вимордовував усіх людей міста до останку. Жільберт, аби помститися Кардові, звелів спалити комбрейську церкву, найдревнішу, ту саму, яку Теодоберт, рушаючи в похід на бургундів із розташованої неподалік звідси літньої резиденції в Тіберзі (Theodeherciacis), — обрікся збудувати над гробницею Святого Іларія, якби той допоміг йому розбити супостата.

Від усієї церкви вціліла сама крипта, куди Теодор, мабуть, вас водив; решту Жільберт пустив з димом. Він подолав безталанного Карла, розгромив з допомогою Вільгельма Завойовника (кюре вимовляв «Вігельма»), ось чому сюди вчашають англійці. Але йому, очевидно, не пощастило привернути до себе комбрейців, бо ті накинулись на нього, коли виходив з церкви після обідні, й відтяли йому голову. А втім, Теодор має книжечку, — він усім дає її читати, — там ви знайдете подробиці.

Кюре повів далі:

— Що в нашій церкві найцікавіше, так це, звісно, вид із дзвіниці: згори не намилиуєшся. Ви вже, звичайно, не при силі, і я не радив би вам сходити на дев'яносто сім приступив угору — це саме половина сходів славетного Міланського собору. Тут і здорова людина вхоркається, тим паче шр підніматися треба зігнувшись у дугу, а то накуєш лоба, а одежею доводиться змитати все павутиння на сходах. Та й одягтися слід тепліше, — провадив кюре, не зауваживши, як тітка обурилася на саму думку, шр їй довелось б дертись на дзвіницю, — адже там, на верхотурі, стриже вітруган! Дехто потім розповідав — на качан замерз. А проте в неділю сюди лізуть цілими ватагами, шрб помилуватися на прегарну панораму, і злізають зачаровані. Так ось наступної неділі, якщр утримається година, народ посує хмарою: буде молитва про благословіння полів. Треба визнати, шр вид звідти казковий: кожен межівник у долині неповторний. Ясної пори видко навіть Вернейль. Головне, ви зараз обіймаєте зором усе, шр звичайно бачите нарізно, наприклад плесо Вівонни й рови Сент-Ассіз-ле-Комбре, від яких річка відокремлена завісою високих дерев, або, скажімо, усю мережу каналів Жуї-ле-Виконта (Gaudiacus vice comitis[6], як вам, відомо). Коли я потрапляв до Жуї-ле-Виконта, я спершу бачив якийсь один відтинок каналу; шржно повернеш на розі, зирк, — уже інший, а той пропав з очей. Хоч як я поривався подумки їх посплітати, нічого не виходило. Інша річ, коли дивишся з дзвіниці храму Святого Іларія, звідти розгортається загальний вигляд на всю мережу. Тільки саму воду годі розпізнати, таке враження, шр місто поділене на частини широкими ущелинами, ніби хлібину покряяли на скиби: скиби відбатовані, але ще не повідвальновались. Аби дістати повну картину, треба бути одночасно на дзвіниці церкви Святого Іларія і в Жуї-ле-Виконті.

Кюре так забив баки тітці, шр після його прощального уклону тітка спровадила заодно й Евлалію.

— Маєш, моя добра Евлаліє, — озвалася тітка кволим голосочком, дістаючи грошину з гаманчика, який лежав у неї напихваті, — не забувайте мене в своїх молитвах.

— Що ви, пані Октав, мені воно якось не теє, ви ж добре знаєте, щр я не задля цього приходжу сюди! — казала Евлалія, завжди спантеличено й із серцем, ніби вперше потрапляла в подібні тарапати, хоча така реакція не тільки не сердила, а, навпаки, радувала тітку, бо коли Евлалія, беручи грошину, не набурмощувалась, тітка потім казала:

— Не розумію, щр таке з Евлалією: я їй дала, скільки даю завжди, а вона нібито чогось невдоволена.

— Як на мене, Евлалії гріх нарікати, — зітхала Франсуаза: всі тітчині подачки їй або її дітям здавалися Франсуазі дріб'язком, зате монетки, які тітка щрнеділі тицяла Евлалії (а втім, так крадькома, щр Франсуаза ніколи їх не бачила), вона вважала скарбами, безрозумно гайнованими для такої невдячниці. Не можна сказати, щрб Франсуаза зазіхала на ті гроші. Вона тішилася, щр тітка живе в статках, вірила, щр заможність хазяйки підносить і красить служницю в сторонніх очах і щр вона, Франсуаза, славетна й шанована в цілому Комбре, Жуї-ле-Віконті й в усьому довкіллі завдяки численним фермам тітки, частим одвідинам кюре, а також чималій кількості випитих тіткою пляшок мінеральної води віші. Франсуаза скупилася лише тітчиним добром; якби рядила маєтком господині, щр було найзаповітнішою її мрією, то оберігала б його від чужих зазіхань з материнською захланністю.

А втім, Франсуаза не дуже побивалася б, якби тітка, чию нестримну гойність добре знала, з душевної доброти щрсь дарувала, але тільки багатим. Можливо, вона думала: багатий господининих подарунків не потребує, отже на нього не прогріхуєш дурно, щр світить тітці в очі з розрахунку. Зрештою приноси людям маєтним, таким, як пані Сазра, пан Сванн, пан Леґранден, пані Гупіль, людям «такого самого рангу», щр й пані Леонія Октав, особам, які «на рівній нозі» з нею, здавалися Франсуазі підложжям того дивовижного й блискучого життя, яке провадять багаті, полюючи, даючи бали та обмінюючись візитами, — це життя розчулювало нашу кухарку. Але де й дівалася Франсуазина щиросердність, коли обдаровані тітчиними щедротами належали до тих, кого Франсуаза називала: «такі самі люди, як я, люди не кращі за мене». Ними вона гордувала найбільше, якщр тільки ті не зверталися до неї «пані Франсуазо» й не підкреслювали своєї меншовартости.

І ось, коли Франсуаза побачила, щр тітка її не слухається, робить по-своєму, розкидаючи гроші (так принаймні думала Франсуаза) на людей негідних, то вирішила, щр проти астрономічних сум, якими тітка вщедряла Евлалію, їй, Франсуазі, перепадає мізерія. На її думку, не було в комбрейських околицях такої заможної ферми, яку Евлалія не змогла б легко й просто купити на гроші, накопичені від візитів до моєї тітки. Щоправда, Евлалія своєю чергою вірила, ніби Франсуаза збила добрий капітал. Франсуаза, звичайно, зичила їй не надто багато добра. Вона терпіти не могла Евлалію, проте остерігалась, і поки Евлалія сиділа в тітки, вона вважала за кращє «підпускати їй меду». Зате коли та йшла геть, Франсуаза розважала серце, й, дарма щр не називала на імення, а проте її сивіліні віщування чи апофегми загального характеру в дусі Екклезіаста підказували тітці, на кого Франсуаза важить. Відслонивши краєчок фіранки й побачивши, щр Евлалія вже вийшла за поріг будинку, Франсуаза вирікала:

— Підхлібники вміють улізти в душу й вимантачити грошенят, але дарма! Колись Господь Бог покарає їх. — І при цьому зизом позирала на тітку з тим значущим виглядом, з яким Іоас, маючи на увазі лише Аталію, вимовляє:

— Гірським потоком змиє щастя злих.

Але коли вкупі з Евлалією приходив і кюре й сидів у тітки крячкою, а тітка знемагала, Франсуаза, вирядивши Евлалію за поріг, поверталася до тітки й казала:

— Пані Октав! Вам треба відпочити, у вас дуже зморений вигляд.

Тітка у відповідь зітхала, та так тяжко, щр здавалося, ніби це її останнє зітхання, і заплющувала очі, мов небіжчиця. Але не встигала Франсуаза спуститися вниз, як на ввесь дім лунали чотири оглушливі дзвінки й тітка, підвівшись у ліжку, кричала:

— Пішла вже Евлалія? Уявіть, я забула спитати її, чи встигла пані Гупіль на піднесення дарів у церкві! Швидше наздоженіть її!

Але Франсуаза поверталася сама: по Евлалії вже й слід запався.

— От гадство! — гукала тітка, похитуючи головою. — Проґавила найголовніше!

Так, день поза день, і спливало життя тітки Леонії, і цю тихомирну його одностайність вона з напускною зневагою, але й із задушевною ніжністю називала «нудьгувати світом». Пильнована всіма, а не лише в нашому домі, де кожен, переконавшись у марності радити Леонії здоровіле життя, поволі звик шанувати її «нудьгування», але навіть у містечку, де за три вулиці від нас пакувальник, перш ніж збивати свої ящики, посилав запитати Франсуазу, чи не «відпочиває» пані, — оте «нудьгування» було цього року порушено.

Як непомітно дозріває схований між листям овоч і нараз падає з гілки, так однієї ночі обродилася посудниця. Мучилась вона страшенно, й, за відсутносте в Комбре повитухи, Франсуазі довелося вдосвіта вирядитись до Тіберзі. Зойки посудниці не дали тітці «відпочити», і тітка відчувала гостру потребу в Франсуазиних послугах, але Франсуаза, хоча до Тіберзі було руку простягти, повернулася вже пізно. Ось чому мама сказала мені вранці:

— Піди подивись, чи не треба чогось тітці.

Я ввійшов до першої кімнати й крізь прочинені двері побачив, щр тітка спить, лежачи на боці, часом схропуючи. Я збирався вже нишком вийти, аж це мої кроки, певно, вдерлись у її сон і «перемкнули його швидкість», як кажуть про авто, бо музика хропіння ввірвалася, а за мить відновилася тоном нижче; потім тітка прокинулася і лягла так, щр я міг побачити половину її обличчя: на ньому був вираз жаху, тітці, мабуть, снився кошмар.

У тій позі вона не могла бачити мене, а я закляк на місці, не знаючи, на яку ступити: підійти ближче чи піти геть? Але тітка, мабуть, уже прочунялася й переконалася, щр все це привиддя їй наснилося. Радісна усмішка та благоговійна вдячність Богові за те, щр з його

призводу життя не таке круте, як сновидіння, осягли її лице, і вона, за звичкою розмовляти з собою, коли вважала, що в кімнаті нікого немає, забубоніла: «Дякувати Богові! В нас у домі тільки й клопоту, що посудниця розроджується. А ось на тобі: мені снилося, ніби мій сердешний Октав воскрес і щдня впрохує мене гуляти!» Рука сягнула по рожанця на нічному столику, проте сон знов скував тітку, й вона так і не дістала рожанця. Тітка заснула, заспокоєна, а я вийшов навшпиньки з кімнати, отож ні вона сама, ні хто інший не дізнався про те, що я підгледів і підслухав.

Мовлячи, ніби тітка Леонія тихенько, без усяких змін, «нудьгувала світом», я поминаю такі виняткові явища, як пологи посудниці, так само і події, що, повторюючись якнайточніше через однакові проміжки часу, впровадили в її життя додаткову одностайність. Щосуботи пополудні Франсуаза вирушала на ринок до Руссенвіль-ле-Пена, й тому ми снідали на годину раніше. Тітка настільки призвичаїлася до такого порушення своїх звичок, що це зробилося ще однією звичкою. Вона так до того «притерлася», казала Франсуаза, що якби їй випало снідати в суботу, як в інші дні, то це її ще дужче пантеличило б.

Для всіх нас, між іншим, цей ранній сніданок надавав суботі особливої подоби, поблажливої їй, сказати б, любої. Іншими днями ми мусили мліти добру годину, поки заморювали черв'ячка, а тут знали: за кілька хвилин побачимо салату з цикорію, як щедре частування — омлет і позачерговий біфштекс. Субота стала однією з тих внутрішніх, мало не політичних подій, які за спокійного плину життя й тісного гурту знайомих забезпечують людську злагоду й робляться улюбленою темою розмов, приводом для дотепів і всіляких присмачувань. Вони б могли правити за тло для циклу легенд, якби серед нас були епічні поети.

З самого ранку, ще не вдягнені, з доброго дива, просто задля втіхи випробувати силу односердя, ми щиро, в доброму гуморі говорили одне одному, як справжні патріоти: «Гайда! Гайда! Адже сьогодні субота!» Тим часом тітка, радячись із Франсуазою і врахувавши, що цей день довший за інші, казала:

— Добре, якби на честь суботи ви запекли шмат телятини!

Іноді хтось неухвально діставав о пів на дванадцяту годинника:

— Ого! До сніданку ще цілих півтори години!.. А інші врадувано нагадували йому:

— Та схаменіться! Забули, що сьогодні субота?

Чверть години ми реготали й нарешті надумували піднятися до тітки і розповісти про цю забудькуватість, аби посмішити і її. Здавалося, небесний лик і той мінився. Після сніданку навіть сонце, зважаючи на суботу, ледарювало зайву годину в зеніті. Декому здавалося, ніби саме час піти пройтись, але з дзвіниці церкви Святого Іларія раптом долинали два удари. Вулиці збезлюдніли, порозходилися навіть вудкарі з берегів прозорої й прудкої річки. На ясном небі лише де-не-де білили самотні хмаринки, й той, хто думав прогулятися, здивовано вигукував:

— Як? Ще тільки друга година?

А йому хором відповідали: — Помиляєтеся, сніданок сьогодні в нас був на цілу годину раніше, ви забули, що нині субота!

Ніщо так не веселило Франсуазу, як подив варвара (ми називали так кожного, хто не відав особливостей суботи), — варвара, котрий являвся об одинадцятій годині до батька й бачив усіх нас за столом. Франсуазі це здавалося кумедним, бо розгублений візитер ні сном ні духом не відав, що в суботу ми снідаємо раніш, але ще більше веселощів додавав їй мій батько (крайньому шовінізмові якого вона, до речі, співчувала всім серцем): зовсім не допускаючи, щоб варвар міг не знати такої простої речі, тож, не вдаючись у докладні роз'яснення, чому це ми вже в ідальні, батько просто казав:

— Але ж сьогодні субота!

Дійшовши до цього місця в своїй розповіді, Франсуаза спинялась, аби втерти сльози, які виступили в неї від сміху, після чого, для більшої втіхи, вигадувала відповідь одвідувача, котрому слово «субота» нічого не промовляло. І ми не тільки не нарікали на це прикрашення, навпаки, заохочували Франсуазу далі:

— Здається, він іще щось сказав... Першого разу ви розповідали довше...

Навіть моя бабуся в перших відкладала шитво, зводила голову й зорила на нас поверх окулярів.

Особливістю травневих субот було й те, що тоді ми ходили на Богородицькі відправи.

У храмі часом здибувалися з паном Вентейлем — він гостро картав «прикру неохайність молодих людей, яких заторкнули нові віяння», тож мама, перш ніж ми вирушали до церкви, пильно оглядала мене.

Одного такого травневого дня я був зачарований гломом. Глід був не просто в церкві, святому місці, де нам дозволялося бувати, — ні, він лежав на престолі, невіддільний од таїнства, у звершенні якого брав участь, по-святковому переносив од свічника до свічника, від скуделі до скуделі переплетені гілочки, тішачи зір, бо їхні листяні фестони були обтикані, наче фата нареченої, пуп'янками білої білі.

На все це пишне убранство я позирав покрадьки, але відчував, що воно живе й що сама природа, нарізбивши листя й тим надавши білим пуп'янкам невідпорної зваби, належно оздобила це вдале поєднання народного свята й урочистого таїнства. Вище над престолом квітки з безтурботною чепурністю розкривали вінчики, а ті недбало, ніби це був легесенький стрій із серпанку, підтримували пучки тонких, мов павутинка, тичинок, які повивали квітки маревом. Милуючись квітками, намагаючись уявити, як вони розпукуються, я малював це собі наче жвавий, задерикуватий рух голівки дівчини в білому платтячку, пустотливої й моторної, прудкоокої кокеточки.

Пан Вентейль приходив з донькою й сідав поряд з нами. Він походив з доброї родини, викладав колись музику сестрам моєї бабусі, потім,

після смерті дружини й одержання спадщини, оселився в Монжувені — на околицях Комбре, й певний час ми часто приймали його в нашому домі. Але, будучи людиною вкрай делікатною, пан Вентейль перестав приходити до нас, аби не зустрітися зі Сванном, який узяв, за словами пана Вентейля, «неподобний шлюб, шлюб у дусі часу». Моя мати, довідавшись, що він компонує музику, сказала йому з гречности, що коли прийде до нього в гості, хай неодмінно заграє щось своє. Пан Вентейль і загравав би з дорогою душею, але був надзвичайно делікатний у своїй поштивості та гостинності й завжди ставав на місце інших людей і боявся набриднути їм чи здатись егоїстом, якби поступився своєму бажанню чи бодай показав, що йому того хочеться.

Батьки брали мене в гості до нього, але мені дозволялося погратись надворі, а що дім пана Вентейля стояв біля підосви порослого кущами пагорба, то, ховаючись у заростях, я був на рівні вітальні другого поверху, за якихось півметра од вікна. Отож коли служник доповідав хазяїнові про прихід моїх батьків, я бачив, як пан Вентейль поспішав покласти на пюпітр ноти. Але тільки-но мої батьки входили, він прибирав ноти з пюпітра й ховав. Мабуть, боявся, коли б не вирішили, нібито він радий їх бачити лише тому, що це дає йому нагоду заграє якийсь свій твір. І щоразу, коли моя мати намагалася заговорити з ним про це, він незмінно відповідав:

— Хоч убий — не второпаю, хто це поклав ноти на пюпітр, їм тут зовсім не місце.

І переводив розмову на інше, переводив саме тому, що інші теми його менше обходили. Єдино, за ким пан Вентейль духа ронив, — це за своєю донькою, схожою більше на хлопчика. Донька пішла здоров'ям, і годі було дивитися без усмішки, з якою дбайливістю накидав він на неї ще одну шаль. Бабуся звертала нашу увагу на те, якого ласкавого, сумирного, майже несміливого виразу часто прибирало ластате обличчя цього вайлуватого піддівка. Впадаючи іноді в слово, донька Вентейля пильнувала, яке враження справляє на інших, тривожилася, що її можуть неправильно зрозуміти, й тоді, наче крізь прозорий папір, просвічували, проступали під мужоподібною подобою «доброго пахолка» тонші риси заплаканої дівчини.

Коли наприкінці відправи я схилив коліна перед вітварем, до мене нараз долинав од глуду солодко-гіркий запах мигдалю, тоді я помічав на квітах плямки з поживтю, й мені здавалося, ніби цей запах ховається під ними, — так смак мигдалевого печива таїться під його присмаженою шкуруночкою й достоту так само ніжність щічок панночки Вентейль крилася під ластовинням. Супроти німої нерухомости глуду цей уриваний запах був подібний до того буйного життя, яким аж бринів цілий вітвар, наче живопліт, де гороїжилися живі вусики, схожі сливе на руді тичинки квітів, які ще зберегли весняну отруйність, і в'їдливність комах, перетворених нині у квіти.

Вийшовши з церкви, ми обмінювалися на паперті кількома словами з паном Вентейлем. Він утрчувався в бійку хлопчаків на майдані, відборонював менших, читав напучення старшим. Коли його донька своїм низьким голосом говорила, яка вона рада нас бачити, то здавалося, ніби сором'язлива сестра в ній червоніє від такої заяви брата-незграби: бракувало, щоб ми подумали, ніби вона набивається до нас у гості! Пан Вентейль накидав їй на плечі плаща, обоє сідали до шарабанчика, яким правила вона сама, і поверталися до свого Монжувена.

У неділю ми не поспішали вставати, збираючись до пізньої меси, й з огляду на це мій батько, коли вечір був місячний і теплий, з марнославства вів нас додому не навпростець, а накидав гак через Кальварії. А що мати зле орієнтувалася й не вміла обирати дороги, то вбачала в цьому доказ батькового стратегічного Генія. Іноді ми доходили до віадук, чії кам'яні прогони починалися біля вокзалу й здавалися мені втіленням безголов'я й дикунства, бо щороку, коли ми приїздили сюди з Парижа, нас остерігали пильнуватися на підході до Комбре й не прогавити зупинки, треба, мовляв, задалегідь наготуватись, а то потяг тут стоїть усього дві хвилини, а потім рушає віадуком поза світ християнський, приконежчям якого був у моїх очах Комбре.

Ми йшли привокзальним бульваром, де стояли найгарніші в містечку будинки. В кожному садку місячне світло, уподіб Гюберові Роберу, розсипало уламки біломармурових сходів, водограїв, прочинених хвіртток. Місяць не залишив каменя на камені від поштово-телеграфної контори. Вціліла лише одна колона, яка, напіврозбита, зберігала красу безсмертної руїни. Я насилу ноги переставляв, засинаючи на ходу; дух розквітлих лип здавався мені віддякою, якої можна доповнитися лише ціною крайньої змори і яка того не варта. Біля нечестих воріт пси, розбуджені нашими самотніми лунками кроками, починали гавкати; цей гавкіт вряди-годи й досі вчувається мені вечорами, а за ним, мабуть, ховається привокзальний бульвар (хоча на місці цього комбрейського бульвару нині розбито публічний сад). Так чи так, а щойно завалують собаки, як я знову, хоч би де був, бачу бульвар, його липи й освітлений місяцем тротуар.

Нараз батько зупинявся й питав маму:

— Де це ми? — Стомлена блуканням, але горда своїм мужем, вона лагідно признавалася, що не має ані найменшого уявлення. Батько знизував плечима й сміявся. Потім, наче діставши її разом із ключем з кишні піджака, кивав на нашу хвіртку, — хвіртка ніби виглядала нас на розі вулиці Святого Духа, навкрай невідомих шляхів. Мати захоплено вигукувала:

— Ти чудодій!

Потому мені не треба було більше робити жодного кроку: земля йшла за мене в нашому садку, де я почувався зовсім вільно. Звичка підхоплювала мене на руки й несла до ліжка, як малу дитину.

Хоча субота починалася для нас на годину раніше й розлучала тітку Леонію з Франсуазою, дарма що час цього дня минав повільніше, ніж завше, а проте тітка вже з початку тижня нетерпляче дожидала суботи, яка врїзноманітнювала життя й давала розвагу, ще приступну її підупалому й підірваному маніями тілу. А все тому, що вона іноді тужила за великими змінами й знала в житті ті радісні години, коли пориваєшся до чогось, коли ті, кому бракує енергії чи уяви, аби самому здобутися на воскресіння, сподіваються від наступної хвили, від дзвінка листоноші, якоїсь, хай прикрої, новини, сподіваються на хвилювання, навіть на горе; коли вражливність, яку щастя обернуло на забуту в кутку німу арфу, хоче знову забриніти під чиеюсь, хай і брутальною, рукою, здатною порвати її струни; коли воля, яка на превелику силу здобула собі право безперешкодно віддаватися власним пориванням, власним болешцям, воліла б кинути віжки до рук якихось владних подій, хай хоч крутих.

Тітчине снага, яка вичерпувалася від найменших зусиль, знову поверталася краплина по краплині, резервуар супокою наповнювався довго, отож минали місяці, перш ніж тітка відчувала легке переповнення. Інших це схилило до дії, ну а тітка не знала, як з того скористатися

и щр з ним робити.

Подібно тому як бажання замінити пюре картоплею під соусом бешамель поступово породжувалося в неї втіхою, яку їй давало їсти щрдня улюблене пюре, — я нітрохи не сумніваюся, щр в таких випадках з низки одноманітних днів, за які вона щрсили чіплялася, в неї виникало чекання якоїсь домашньої катастрофи, хвилевої, але достатньої на те, щрб штовхнути на одну з тих капітальних змін, спасенність яких для себе тітка Леонія цілком визнавала, але на які доброхить зроду б не здобулась. Любила нас щиро, щиро б оплакувала, якби ми дожили, наприклад, до такого: вона почуває себе добре, піт її не проймає, та раптом довідується, щр в домі пожежа, ми всі загинули, незабаром згорить усе дотла, але сама вона ще встигне врятуватися, навіть не вельми хапаючись, треба тільки встати. Й ось ця звістка поряд із другорядними вигодами, — скажімо, тітка всолоджувалася б довголітньою скорботою втрати, в якій виявлялася б уся її любов до родичів, здивувала б ціле містечко своїм поведженням на нашому похороні; вона сповнена скрухи й знемоги (а проте духом бадьора й загартована), — обіцяла їй куди істотнішу перевагу: пожежа могла б змусити тітку, не гаючи марно часу, не надриваючи душу ваганнями, вирядитися на літо в свою ферму Міруг'рен, де був пречудовий мальовничий водоспад.

Таких подій не відбувалося, хоча тітка цілком допускала їх, сидючи на самоті й заглиблюючись у розкладання нескінченних пасьянсів. А тим часом побивалася б з розпуки, якби щрсь таке зайшло, хай навіть дрібний несподіваний випадок; побивалася б із розпуки на перше слово, яке вістувало про якесь нещастя й переслідувало б нас усе життя: звістка про те, щр хтось справді помер, — звістка, яка не має нічого спільного з абстрактними міркуваннями про неминучість смерти. Та позаяк нічого такого не траплялося, тітка Леонія, аби забавити себе, вряди-годи вигадувала якесь жахіття, а потім захоплено стежила, до чого це призведе. З доброго дива вона уявляла, щр Франсуаза підкрадає її, і, щрб переконалися в цьому, ввіймати її на гарячому, вдавалася до хитрощів. Сидючи самотою, призивчившись грати й за себе, й за партнера, тітка незграбно вибіхувалася за Франсуазу, а потім відрізала їй з таким палким обуренням, щр коли б хтось із нас випадково входив до неї в такі хвилини, то бачив би, як вона обливається потом, очі палають, а перука з'їхала набакир, оголивши лисий череп.

Мабуть, до Франсуази часом долинали з суміжної кімнати звернені на неї ущипливі рулади, вигадування яких не давало б тітці повної втіхи, якби не вбивалося в плоть, якби вона, бурмочучи їх півголосом, тим самим не надавала їм правдоподібності.

А втім, навіть цей «театр у ліжку» не завжди вдовольняв тітку, вона хотіла, щрб її вистави розігравалися в особах. І ось одної неділі всі двері тітчиних кімнат таємничо замикались, і вона звирялася перед Евлалією зі своїми сумнівами щрдо чесности Франсуази, нахвалялася здихатись її. Зате іншого разу висловлювала Франсуазі свої підозри в двоєдушности Евлалії, клялася зачинити перед нею двері. По кількох днях вона дихала лихим духом на свою недавню повірницю, прихилилася до зрадниці, а в наступній п'єсі зрадниця та повірниця знову мінялися ролями.

Але навіювання Евлалії були тільки солом'яним вогнем і швидко згасали за браком поживи, оскільки Евлалія не жила під одним дахом із тіткою. Зовсім інакше стояла справа з власними підозрами стосовно Франсуази: тітка постійно відчувала її поряд, ось тільки боялася протягів, тому не зважувалась вилізти з-під ковдри й зійти в кухню, аби перевірити слушність своїх підозр. Помаленьку всі розумові запити тітки Леонії звелися до вгадування того, щр в ось цю хвилину робить і щр намагається потаїти від неї Франсуаза. Тітка помічала кожен порух м'язів на її обличчі, вгадувала суперечности та бажання, які та нібито тлумила в собі. Показувала, щр бачить її наскрізь; черпала садистичну насолоду, змушуючи Франсуазу полотніти від одного тільки натяку, який господиня вгороджувала в самісіньке серце наймишки. І найближчої неділі якесь викриття, зроблене Евлалією, — на зразок тих відкриттів, щр зненацька освітлюють поле діяльності, про існування якого не здогадувалася новітня наука, бо йшла готовим слідом, — доводило тітці, щр вона була ще кращрї думки про Франсуазу.

— Ну, Франсуаза повинна вам так дякувати, так дякувати, адже ви подарували їй коляску, — говорила Евлалія.

— Я їй подарувала коляску?! — вигукувала тітка.

— Ой, може, я вклепалася... Дивлюсь, пихата, наче Артабан, їде екіпажем на руссенвільський ринок, то й вирішила, думаю, це пані Октав подарувала їй екіпаж.

Франсуаза й тітка, наче дичина та мисливець, увесь час намагалися перемудрити одна одну. Мама боялася, як би кухарка зрештою не зненавиділа Леонію, бо та витирала об неї ноги. У кожному разі Франсуаза тепер пильно зважувала кожную тітчину шпильку, кожен найменший натяк. Коли їй треба було щрсь попросити в тітки, довго вагалася, з якого боку до неї підійти. І коли нарешті висловлювала своє прохання, то потай стежила за тіткою, намагаючись із виразу обличчя вгадати, щр думає тітка і яка буде її ухвала.

Ось так — усупереч якійсь мистецькій натурі, котра, читаючи мемуари XVII ст. та бажуючи ліпше зрозуміти великого короля, вважає, щр найкращий спосіб — це вигадати, ніби він значного коліна, або ж почати листуватися з тим чи тим європейським монархом. Насправді все повертається плечима до того, щр ця мистецька натура марно шукає схожости під подібними, й отже, мертвими формами. Лише через те, щр сліпо потурала своїм маніям, через те, щр знічев'я шаленіла, стара провінціалка, ніколи не помишляючи про Людовіка XIV, приходила до думки, щр деспотичні витребеньки її мізерних буднів, пов'язаних з ранковим туалетом, сніданком, пообіднім сном можуть стати в один ряд з тим, щр Сен-Сімон узивав механікою версальського життя. Вірила — її мовчанка, тільк доброго гумору чи вередування на обличчі штовхають Франсуазу на такі припущення, які породжувала мовчанка, добрий гумор чи вередування короля, коли простий дворак чи навіть перший вельможа вручав йому на закруті алеї версальського парку всепідданчу супліку.

Якоїсь неділі, коли тітка відпочивала після одночасних відвідин кюре та Евлалії, ми прийшли сказати їй на добраніч, а мама висловила співчуття, мовляв, гості завжди приходять так невдало.

— Я чула, Леоніє, сьогодні вам знову не пощастило, — лагідно сказала вона, — вам укотре довелося приймати всіх ваших друзів гуртом.

— Коли тієї втіхи забагато... — вскочила в слово моя двоюрідна бабуся, котра відтоді, як її донька Леонія заслابلа, вважала за свій обов'язок підбадьорювати її і все малювати рожевими фарбами. Але в цю мить утрутився мій батько.

— Я хочу скористатися з того, — почав він, — щр вся сім'я в зборі, і дещр повідомити, аби не повторювати кожному зокрема. Я боюсь, чи

не затаїв на нас зла пан Леґранден, бо сьогодні вранці привітався зі мною через губу.

Батькової розповіді я не дослухав, бо був разом з ним у церкві й бачив Леґрандена, натомість спустився в кухню з'ясувати, щр сьогодні на обід, — це завжди цікавило мене, як декого — газетні новини, і запалювало, як програма святкування. Пан Леґранден вийшов з храму разом із однією місцевою дідичкою, яку ми знали тільки у твар. Коли вони проминали нас не зупиняючись, мій батько вклонився йому приязно, але стримано; пан Леґранден сухо кивнув, зі здивованою міною, ніби нас не впізнав, з тим особливим виразом на обличчі, який спостерігається в людей, котрі не завдають собі клопоту бути ґречними й дивляться на тебе прискаленим оком, наче здалеку пантруючи, і обмежуються недбалим кивком з огляду на твою недоміркуватість.

Пані, яку супроводжував Леґранден, була особа високо-етична й високошанована; шкода й говорити, щрб Леґранден просто тягався з нею й тепер знітивсь, бо ми його застукали; ось чому батько губився в здогадах, чим не догодив панові Леґрандену.

— Дуже прикро було б, — сказав батько, — якби він на нас за щрсь образився. Серед усіх цих викрохмалених фігур Леґранден у своєму однорбтному піджачку та м'якій краватці тримається так вільно, так щиро й просто, й ця його органічність напрочуд приємна.

Але сімейна рада одностайно ухвалила, щр батькові все це привиділось або ж Леґранден був чимось перезаклопотаний. Та й батькові побоювання наступного ж дня розвіялися. Повертаючись із далекої прогулянки, ми взріли біля Старого мосту того ж таки Леґрандена, який залишився на свята в Комбре. Він підійшов до нас із простягнутою рукою.

— Ви любите читати, — звернувся до мене, — вам відомий цей вірш Поля Дежардена?

Ліс почорнів, ясніє тільки небо...

Достоту як нині, еге ж? Може, ви Поля Дежардена ніколи не читали? То прочитайте, юначе. Кажуть, він перелицювався в казнодія, але довгий час був найчистішим акварелістом...

Ліс почорнів, ясніє тільки небо...

Хай для вас, мій юний друже, небо завжди ясніє; і навіть та пора, яка для мене приходиться тепер, коли ліс уже почорнів, коли вже гусне п'ятьма, ви, як і я, знаходитимете потіху, дивлячись на небо. — Пан Леґранден дістав з кишені цигарку й довго стояв, утупившись у крайнебо.

— До побачення, друзі! — сказав він раптом і рушив своєю дорогою.

Коли я вступив у кухню довідатися про меню, до обіду вже готувалися повним ходом, і Франсуаза, пануючи над силами природи, які пішли в її помічники, мов у казках, де велетні наймаються за кухарчуків, кришила вугілля, тушкувала картоплю й досмажувала кулінарні шедеври, попередньо приготовлені в великих чанах, казанах, чавунцях, пательнях для риби, мисках для дичини, формах для пундиків, горнятках для вершків і повному наборі каструль усіх розмірів.

Я зупинився біля столу, де посудниця лушила горох, — горошини були вишикувані рядами й підраховані, наче зелені кульки в якійсь ґрі; одначе я умлівав перед вимоченою в чомусь ультрамариново-рожевому спаржею, головки якої, з фіолетом і синню, вималювані тонким пензликом, непомітно, завдяки якимось неземним веселчастим переливам, переходили в ще вимазані землею, висмикнуті з ґрядки корінці. Мені здавалося, ці небесні відтінки правлять за ознаку дивних створінь, яким заманулось перекинутися в городину і які крізь маскарадний стрій, щр обтягує їхнє смачне дебеле тіло, дозволяють мені розрізнити в цих барвах займистої зорі, у відливах веселки, в згасанні голубих вечірніх тіней їхню коштовну сутність. І сутність цю я вловлював, коли вони потім, упродовж цілої ночі, розігруючи свої поетичні й грубуваті витівки, подібні до Шекспірової феєрії, робили з моєї «нічної вази» запахуцу посудину.

Бідолашна Милість Джотто, як охрестив її Сванн, за вказівкою Франсуази, «оббирала» спаржу, накладену горою в кошику, з такою страдницькою міною, ніби зазнавала оце всіх хресних мук; і кожен легесенький блакитний віночок на головці спаржі, над рожевою їхньою тунікою, вимальовувався тонко, зірочка до зірочки, як квітка на фресці в короні і в кошику падуанської Чесноти. І весь цей час Франсуаза крутила на рожні курча, засмажуючи його так, як лише вона вміла робити, одного з тих курчат, які розносили по всьому Комбре пахощі її кухарства. Коли вона подавала нам їх на стіл, я починав вірити, щр головна риса її вдачі — доброта, оскільки аромат того м'ясива, якому вона вміла надати соковитосте й ніжносте, здавався мені запашистістю однієї з її численних цнот.

Але того дня, поки батько доповідав на родинній раді про зустріч із Леґранденом, я зійшов у кухню. Милість Джотто ще не оклигала від недавніх пологів і не вставала з ліжка; Франсуаза, позбавлена помічниці, запоралася: вона в підсобці, щр виходила на пташню, різала курча. Його розпачливе й цілком зрозуміле борсання, спроби розсатанілої жінки чикнути його ножем під шию та її репет: «Твар паскудна! Твар паскудна!» виставляли нашу святую та божу служницю в дещр іншому світлі. Зарізавши курча, Франсуаза не вгамувала своєї жаги крові; глипаючи на труп ворога, ніяк не могла охолонути й востаннє кинула: «Твар паскудна!»

Я підіймався вгору, а мене всього тіпало, хотілося, щрб Франсуазу негайно прогнали. Воно-то так, але хто тоді пектиме гарячі пампушки, варитиме ароматну каву, та й зрештою... смажитиме курчат?.. Власне, таким самим підлим розрахунком керувалися й інші. І справді, за вечерею схожа на золоту священницьку ризу шкіра курчати та незрівнянний сік, який скрапав, ніби з дароносиці, геть стерли це прикре враження.

Адже ж відала тітка Леонія, — для мене це тоді ще лишалося таємницею, — щр Франсуаза, яка без вагання пожертвувала б собою за свою доньку чи за небожів, виявляла незвичайну безсердечність до інших людей. Незважаючи на це тітка тримала її в себе: знаючи Франсуазину жорстокість, цінувала за догідливість.

Мало-помалу я дізнався, щр доброта, плохість та інші гарні риси Франсуази криють не одну кухонну трагедію; так само й історія виявляє, щр королі та королеви, намальовані в молитовній поставі на церковних вітражах, покривавили руки. Я збагнув: поза її родинним колом щр далі були від неї люди, то більше вона їх жалувала. Потоки сліз, які лила, читаючи в газеті про недолю чужих людей, враз би висохли, коли б

вона бодай трошки могла увияти огляканого. Якоюсь уночі по пологах у посудниці почалися страшні кольки; мама, почувши її зойки, збудила Франсуазу, але та незворушно заявила, що всі ці крики — кумедія і «панські вереди».

Побоюючись таких болів, лікар зробив в одній нашій медичній книжці закладку — на сторінці, де описувалися подібні симптоми й містилися рекомендації, як подавати першу допомогу. Мама послала Франсуазу по ту книжку, ще й застерегла не згубити закладки. Минула година, а Франсуаза не верталася. Мама подумала, може, та знову лягла, й послала навздогінці мене. Франсуаза ж сиділа біля книжкової полиці, читала клінічний опис післяпологової гарячки й гірко плакала саме тому, що в очі не бачила породіллі, про яку йшлося в книжці. Та ще й раз у раз вигукувала:

— Ой лишенько! І за що Господь Бог посилає людям такі випробування? Ото вже мучениця!

Але коли повернулася до Милости Джотто, сльози одразу висхли: тут уже нічого не будило в ній ні солодких жалощів та розчулення, якими так часто переймалася, читаючи газети, ні якоїсь іншої втіхи.

Навпаки, Франсуаза була роздратована, що її підняли серед ночі через посудницю; побачивши ті самі муки, опис яких щойно викликав у неї сльози, вона тільки бурчала й навіть, коли подумала, що ми пішли й не чуємо її, відпускала люті шпильки:

— Не треба було доводити до цього! Навтішалася, ну що ж, терпи! Мабуть, хлопець попався невибагливий, якщо зійшовся з такою. Недарма в нашому селі казали:

Для дурня, як почнеться тічка,

Зад сучки пахне, мов та чічка.

Досить було її онукові тільки чхнути, як Франсуаза, навіть хвора, проти ночі перла пішки чотири льє, аби дізнатися, чи не треба хлопцеві чогось, а спозаранку верталася й ставала до роботи. І ось ця сама любов до рідних та бажання утвердити майбутню велич свого дому спонукали Франсуазу дотримувати щодо іншої прислуги одного незмінного правила: а саме — не пускати нікого на поріг тітчиних покоїв. Це правило — щоб іншим було зась до тітки — вона запровадила з певного почуття гордоти, й навіть коли нездужала, воліла сама подавати тітці віші, аби тільки посудниця чи котрась інша наймичка не стали вхожими до пані господині. Вивчена Фабром комаха, земляна оса, щоб забезпечити свої личинки покормом, удається до анатомії: наловивши довгоносиків та павуків, з дивовижним знанням справи спритно вгороджує жало в їхні рушійні центри, не зачіпаючи нервів, які керують іншими життєвими функціями, так щоб паралізований бранець, біля якого земляна оса відкладає яйця, постачав майбутніх личинок, став для них живою, але слухняною, беззахисною дичиною, нездатною втекти або чинити опір та ще й завжди свіжою. Так само й Франсуаза, опанована непохитним наміром зробити життя в тітчиному домі нестерпним для решти челяді, підстроювала вигадливі й безжальні штуки, і ми тільки через багато років довідалися, що того літа споживали стільки спаржі лише тому, що її запах викликав у сердешної посудниці, яка чистила цю городину, такі люті напади ядухи, що вона зрештою мусила покинути службу.

Гай-гай! Думку про пана Леґрандена нам довелося докорінно змінити. Після зустрічі на Старому мосту, що змусила батька визнати свою помилку, найближчої неділі після відправи разом із сонячним промінням та вуличним галасом до церкви ринуло щось таке мирське, що пані Ґупіль і пані Переп'є голосно заговорили з нами про буденне, ніби ми вже були на майдані, хоча допіру ревно молились, аж я міг би подумати, що вони зовсім не помітили мене, коли я ввійшов з деяким запізненням, якби легенько не відсунули ногами ослінчика, який загороджував мені прохід.

Вийшовши з храму, ми побачили на розпеченій сонцем паперті, що панувала над незграйним базарним гамором, чоловіка тієї дами, в чиєму товаристві зустріли були Леґрандена востаннє; чоловік рекомендував дружині іншого значного дідича — сусіда.

Леґранденове обличчя здавалося незвичайно пожвавленим, він запобігливо вклонився низьким поклоном і миттю випроставсь, після чого тулуб його вже не повернувся до свого первісного положення, — очевидно, так бити чолом він навчився в мужа своєї сестри, пані де Камбремер. Від цього рвучкого розгинання по крижах Леґрандена (досі я не помічав, які вони в нього м'ясисті) прокотилася бурхлива м'язова хвиля, і, не знати чому, це колихання чистої матерії, прибій плоті, без найменшого натяку на одухотвореність, гнаний бурєю якихось вельми нищих спонук, раптом відкрили мені іншого Леґрандена, зовсім не схожого на того, котрого я знав.

Дама попросила його переказати щось своєму візничому, й поки Леґранден ішов до карети, печать несміливої надії й відданості — ще б пак, бути знайомим з такою дамою! — не сходила з його виду. Леґранден усміхався, мов у солодкому сні. Виконавши прохання дами, він квапливо повернувся назад, при цьому плечі його якимось безглуздо розгойдувалися. Він так віддався своєму бездумному щастю, що здавався його безвольною іграшкою. Тим часом ми зійшли з паперті повз нього. Леґранден був добре вихований, щоб почати знічев'я вернути носа від нас, ось чому спрямував свій сповнений раптової замрії погляд у таку далеку далечінь, що не міг нас бачити, отже й не мусив уклонятися. Його лице, як і раніше, зберігало простодушний вираз, однобортний піджак з тонкого краму мав вигляд такий, ніби випадково потрапив в обстановку ненависних розкошів. А широкий бант краватки в горошину маяв під вітром, наче знамено гордої самотини й шляхетної незалежності.

Коли вже підходили до дому, мама раптом виявила, що ми забули взяти тістечко з кремом, й попросила батька піти зі мною й розпорядитись, аби його зараз же принесли. Біля церкви ми знову наткнулися на Леґрандена, — він проводжав ту саму даму до повозу. Леґранден пройшов повз нас і, не вриваючи з нею розмови, зробив нам кутиком свого блакитного ока знак — повіки ледь стиснулись без найменшої участі лицьових м'язів, отож пані могла нічого не помітити. Але, намагаючись іще дужче звзвити коло, аби наситити його почуттям, пан Леґранден зробив так, що лазуровий кутик, призначений для нас, запроменів найщирішою доброзичливістю, не просто веселою, а якоюсь аж ніби крутіською, довівши демонстрацію приязні до потакливого підморгування, умовних знаків, зрозумілих лише змовникам, і нарешті дійшов до вияву нижніх почуттів, освідчення в любові, запалюючи невидиме для його супутниці полум'я млости в пречудовій, вогняній зіниці на своєму крижаному обличчі.

Саме напередодні він просив моїх батьків відпустити мене сьогодні до нього пообідати.

— Приєднайтеся до гурту вашого старого приятеля, — сказав він мені. — Придобретеся мандрівцю, який надіслав нам букет квітів з краю, куди ми ніколи більше не повернемося, дайте мені подихати ароматом весняних квітів, вирощених у далекому краї вашої юности, серед яких багато років тому я теж колись гуляв. Приходьте з примулою, кашкою, жовтцем, навіть у бальзаківській флорі скочок, з яких складають букети — запоруку любові, принесіть квіток Світлого Воскресіння Христового: стокроток і сніжних шапок калини, що починають духмяніти на алеях саду вашої двоюрідної бабусі, коли ще не розтанув останній великодній сніг. Приходьте в пишних шатах із шовкових лілей — убранстві, гідному Соломона, — з барвистою емаллю братків, але найголовніше — з весняним леготом, ще прохолодним від останніх приморозків, — він відкриває для двох метеликів, які сьогодні зранку чекають його надворі, пелюстки першої троянди Єрусалима.

Вдома виникло питання, чи слід усе ж таки відпускати мене до Леґрандена. Але моя бабуся не хотіла вірити, що він міг бути невірним.

— Адже самі знаєте, що Леґранден приходиться до церкви зовсім просто вбраний, він не схожий на людину світську.

Бабуся заявляла, що в кожному разі, навіть якщо той добродій допустився грубості, краще вдати, ніби ми не помітили її. Правду кажучи, навіть батько, роздратований поведінкою Леґрандена більше за всіх, губився в здогадах, як йому це все зрозуміти. Вчинок Леґрандена не відрізнявся від усякого вчинку, в якому розкриваються найглибші властивості людської вдачі: раніше поведінка зовсім інакше, щось йому закидати — все одно марно, бо він ні в чому не признається. Мусимо спиратись лише на наші почуття, тож питаємо себе перед лицем цього одиничного і ні з чим не пов'язаного спогаду: чи не зробилися наші почуття жертвою галюцинації? Ось чому подібні вчинки, єдино важливі для пізнання людської душі, найчастіше неабияк пантеличать.

Я обідав з Леґранденом на терасі його дому, вже зійшов місяць.

— Тиша таїть у собі зачарування, еге ж? — сказав Леґранден. — Один романіст, — ви його прочитаєте з часом, — запевняє, ніби для поранених сердець, таких, як оце моє, вимагається лише тиша й тінь. Бачите, юначе, в житті настає пора, — вам до цього ще далеко, — коли втомлені очі виносять одне тільки світло, те світло, що його породжує для нас і просіює крізь темряву ось така чудова ніч, як сьогоднішня, коли вуха не чують іншої музики, крім гри при місячному світлі на флейті тиші.

Я слухав пана Леґрандена з утіхою, але нині був надто схвильований — перед очима мені й досі стояла жінка, яку я недавно побачив уперше. Тепер, коли довідався, що Леґранден у дружніх взаєминах з кількома аристократичними родинами, котрі мешкали в околицях, я подумав: може, він знайомий і з нею? Тож набрався відваги й спитав:

— Скажіть, будь ласка, чи не знайомі ви з власницею... з власником Ґерманта?

Вимовивши це слово, я з насолодою відчув у собі якусь упевненість, адже ж відобув його зі світу мріянь і наділив живим буттям.

Але від звучання слова «Ґермант» у щедрій блакиті очей нашого приятеля замерехтіли дивні темні цяточки, ніби їх проколола невидима шпилька. Під очима з'явилися темні кола, очі позападали. Перші впоралися з хвилюванням губи: гірка згортка перейшла в усмішку, тим часом погляд лишився скорботним, наче в того гарного мученика, прошитого стрілами.

— Ні, я з ними не знайомий, — сказав Леґранден, проте вимовлено це було не звичним тоном, якого вимагала така проста відповідь, бо й для мене в ній не було нічого дивного. Леґранден же зробив притиск на кожному слові, нахилившись уперед, похитуючи головою, відказав так притьмом, наче хотів, аби повірили його неправдоподібному твердженню, — ніби те, що він не знайомий з Ґермантами, могло бути лише іронією долі. Й разом з тим у голосі його забриніла зверхність, — мовляв, якщо вже ми нездатні замовчати прикру для нас ситуацію, то краще про неї обвістити, хай інші подумают, буцімто це визнання нас нітрохи не бентежить. Зробити його нам легко, приємно, воно аж просилося на язик, бо сама обставина — брак будь-яких стосунків у Леґрандена з Ґермантами — світова річ, таке його, Леґранденове, бажання, така родинна традиція — спілкуватися з Ґермантами йому заважають певні моральні переконання чи якийсь таємничий зарік.

— Ні, — вів далі Леґранден, мовби роз'яснював мені, чим викликана ота інтонація, — ні, я незнайомий з ними. Ніколи не прагнув цього знайомства, завше обстоював свою цілковиту незалежність, адже в глибині душі я, ви ж знаєте, якобинець. Багато хто мене переконував, мовляв, даремно уникаю Ґермантів, роблю з себе якогось дикуна, відлюдника. Але така слава мене не страшить, бо насправді так воно і є. Признаюся, я люблю дві-три церкви, кілька книжок і картин, місячне світло. А ще люблю, коли легіт вашої юности обвіює мене пахощами квітів, — бачити їх мої старі очі вже не бачать.

До мене ніяк не доходило, чому відмова відвідувати людей ув'язується з обстоюванням незалежності й чому за це його виставляють дикуном і відлюдком. Я лише бачив — Леґранден не зовсім щирий, доводячи, ніби любить лише церкви, місячне світло та юність; він дуже любив велике панство і так потерпав за те, що може йому не сподобатись, аж волів не згадувати про існування в нього приятелів серед міщан, нотарів або біржових зайців. Леґранден волів, якщо правді судилося впливти, то хай це краще станеться за його відсутності, хай його судять заочно, «за неприбуття на суд»; Леґранден був сноб.

Зрозуміло, про все це він ніколи не говорив мовою, яку так полюбили мої рідні, та і я сам. І коли я спитав його, чи знайомий він з Ґермантами, — Леґранден-говорун відповів: «Ні, я ніколи не прагнув знайомства з ними». На його лихо, зразу ж одчувалося — відповідає не він, а двійник, бо другий Леґранден, який глибоко засів у ньому і якого той не показував, бо другий знав про нашого Леґрандена таке, що могло б його очорнити, — другий Леґранден уже відповів мені поглядом пораненої сарни, відповів тим, як скривилися його вуста, відповів недоречною значливістю голосу, хмарою стріл, якими наш Леґранден був миттю прошитий і знекровлений, мов снобський святий Себастьян: «Ох, якого болю ви мені заподіяли! Ні, я не знайомий з Ґермантами, не ятрить же цієї рани, вона й так щемить мені ціле життя!» І хоча цей Леґранден-збитошник, Леґранден-вимагач не мав таких золотих вуст, як той, зате його мова була куди ширіша, складалася з так званих рефлексів; отож коди Леґранден-говорун ще тільки збирався його зацитькати, той уже прохоплювався, і хоч скільки наш друг побивався через те, як йому нашкодів своїм розбазікуванням його alter ego[7], він міг лише підправити невірне враження⁴.

Звідси зовсім не випливає, ніби Леґранден лукавив, коли гримів проти снобів. Він не міг знати й принаймні за собою не помічав, що й сам сноб, — очі колють лише чужі пристрасті, якщо ж нам трапляється пізнати свої власні, то лише ті з них, на які вкажуть інші. На нас самих

вони впливають на нас, з допомогою нашої уяви, шр підмінює перші наші поривання, підводячи під них пристойний сурогат. Снобізм не підбивав Леґрандена стати вхожим до якоїсь дюкині. Він лише змушував його уяву оздоблювати її всіма чарами. Леґранден підсипався до дюкині, переконуючи себе, нібито його вабить до неї її розум і чесноти, яких іншим снобам не розгледіти. А ті, інші, знали, шр вони з ним одного тіста; нездатні збагнути посередницької роботи його уяви, вони бачили тільки запобігливість Леґрандена та її головний мотив.

Удома в нас ніхто вже не довіряв Леґрандену, й наші шляхи розійшлись. Мама веселилася щоразу, як ловила його на гарячому, його, велегрішного, а сам він і в цьому гріху не каюся й називав його, як і раніше, непростимим; це й був гріх снобізму. Зате батько не хотів через жевжукуватість Леґрандена цуратися його або ж зробити собі з нього посміховисько, й того року, коли родичі надумали спровадити мене з бабусяю на літні канікули до Бальбека, він сказав:

— Треба неодмінно повідомити Леґрандена, шр ви ідете до Бальбека, може, передасть із вами листа до своєї сестри. Він, мабуть, забув уже, шр казав нам про неї: сестра живе за два кілометри звідтам.

Бабуся вважала — під час відпочинку на морі треба пропадати з ранку до вечора на пляжі й дихати солоним морським повітрям. Але там не слід ні з ким заводити знайомства, бо візити та прогулянки крадуть у нас морське повітря. Навпаки, вона просила батька не говорити про наші плани Леґрандену, бо подумки бачила вже, як його сестра, пані де Камбремер, під'їжджає до готелю саме тієї миті, коли ми збираємося на тоню, і нам не лишається нічого іншого, як сидіти в номері й вітати її. Але мама сміялася над бабусиними обавами, бо думала про себе, шр небезпека не така-то й велика й Леґранден навряд чи захоче познайомити нас зі своєю сестрою. Одначе нам і не треба було заводити з ним розмову про Бальбек, бо Леґранден, не підозрюючи, шр ми збираємося до Бальбека, сам потрапив у пастку, коли ми спіткали його якось на березі Вівонни.

— Сьогодні ввечері хмари прегарні, з цим фіолетом і блаватом, чи не так, друже мій? — звернувся він до батька. — Особливо чудовий колір неба, — це радше тон квітів, ніж повітря, тон будника, шр так уражає нас. А ген у тої рожевої хмаринки — хіба в неї не барва квітки — гвоздики чи гортензії? Мабуть, тільки на берегах Ла-Маншу, між Нормандією та Бретанню, я міг робити багатші спостереження над небесним рослинним царством. Там, неподалік од Бальбека, в таких ще диких місцях є чарівна спокійна бухточка, то там захід сонця в Озькій долині, золото-червоний захід, — який я, зрештою, ціную — позбавлений самотності, не справляє враження. Зате в цьому м'якому й вогкому повітрі вечорами розпускаються справжні букети небесних голубих і рожевих квітів, — вони просто незрівнянні й не в'януть протягом кількох годин. Інші відразу ж осипаються, і тоді небеса, геть усіяні безліччю пелюстків барви сірки й троянди, здаються ще урочішими. Золотава коса цієї затоки — її називають Опаловою — залишає ще любосніше враження через те, шр вона, наче білява Андромеда, прикута до страшного бескеття, до негостинного берега, де стряслось стільки лиха, де щрзими стільки суден розбивається в грізному океані. Бальбек! Це наш найдавніший геологічний остов, справжня Арморика, Море, край землі, проклятий край, так добре описаний Анатолем Франсом, цим характерником, якого неодмінно повинен прочитати наш юний друг, край з його одвічними туманами, справжня Кіммерія з «Одіссеї». У Бальбеку, на давньому чудовому ґрунті, вже будуються готелі, але вони не можуть його занапастити, і яка насолода саме звати робити походи в заповідні й такі чудові місця — адже туди палицею докинути!

— Так? І ви маєте знайомих у Бальбеку? — спитав батько. — Ось цей хлопчина їде туди на два місяці з бабусяю, а може, й з мамою.

Леґранден, зненацька застуканий цим запитанням тоді, коли саме дивився на батька, не зміг одвести очей убик; натомість усе пильніше й пильніше, при цьому журливо всміхаючись, дивився в обличчя співрозмовникові доброзичливо й відверто, як людина, якій нема чого боятися. Складалося враження, ніби голова мого батька стала прозорою, і Леґранден бачить крізь неї густо забарвлену хмарину, і це створювало йому уявне алібі: мовляв, коли його спитали, чи має знайомих у Бальбеку, він думав про інше й не чув запитання. Звичайно такий вираз на обличчі змушує співрозмовника спитати: «Про що це ви задумалися?» Проте мій батько зайшов у своїй жорстокості до того, шр роздратовано перепитав Леґрандена:

— Ви, отже, маєте в тих краях друзів, якщр так добре знаєте Бальбек?

Леґранден зробив розпачливе зусилля, аби надати своїй усмішці максимуму лагідности, непевности, ширости й неухажности, але, очевидно, зрозумівши, шр відповісти таки доведеться, мовив:

— Я маю друзів скрізь, де є купа пораних, але не переможених дерев, які згуртовуються, щрб з патетичним завзяттям возсилати спільне моління до суворого неба, безжального до них.

— Я не про це, — урвав його батько, затятий, як дерево, й немилосердий, як небо. — Я спитав, чи не маєте ви знайомих, щрб моя теща в разі чого не почувала себе, як на безлюдному острові.

— Там, як і всюди, я знаю всіх і не знаю нікого, — відповів Леґранден, якого не можна було взяти голими руками. — Я знаю силу речей і дуже мало осіб. Але речі там теж здаються людьми, людьми рідкісними, тонкошкірими, розчарованими життям. Це може бути замок: він завис над кручею край дороги, щрб вилити свою зажуру ще рожевому вечоровому небові, на яке сходить золотий місяць, тим часом кораблі, краючи переливчасту воду, піднімають на щргли барвисті корабельні прапорці. Це може бути і простий будиночок на відшибі, поглянути, радше нікчемний, сором'язливий, але романтичний, який таїть від усіх незнищенну таємницю щастя і розчарування. Це зрадливий край, — з макіавеллівською казуїстикою вів далі Леґранден, — це край найчистіснішої небиллиці — погане читання для хлопчини, і, звичайно, не їх би я радив моєму юному другові, з його нахилом до смутку, з його вражливим серцем. Ці підсоння любовних оспвідчень і даремних жалів добрі для таких зневірених стариганів, як я, й завжди шкідливі для душ іще незміцнілих. Повірте мені, — правив своєї він, — води цієї бухти, вже напівбретонської, можуть мати цілющі властивості, — а втім, це ще не вгадно, — для недужого серця, як у мене, для серця, чия вада вже невиліковна. У твоєму віці, юначе, вони протипоказані. На добраніч, сусіди! — Раптом урвав він свою мову, покидаючи нас за своїм звичаєм, потім, обернувшись і піднісши догори палець, голосом лікаря завершив консультацію: — Ніяких Бальбеків до п'ятдесятирічного віку, та й то як дозволить серце!

Наступними днями батько знову забалакував з Леґранденом про Бальбек, дошкуляв його запитаннями, але марна праця; якби ми в'язли до нього й далі, Леґранден, мов той учений пройдисвіт, який витрачає на виготовлення фальшивих палімпсестів стільки зусиль і знань, шр сотої їхньої частки стало б, аби, обравши для діяльносте почеснішу ниву, заробляти більше. Зрештою він створив би цілу етику краєвиду й

географію Нижньої Нормандії, але так і не признався б, що за два кілометри од Бальбека живе його рідна сестра, і ні за що не дав би до неї рекомендаційного листа. Думка про цей лист, до речі, не так би його жажала, якби він мав абсолютну певність, а він, знаючи вдачу своєї бабусі, мав цю певність, що ми ні за яких обставин ним не скористаємося.

Гуляли ми недовго, аби встигнути зайти перед вечерею до тітки Леонії. В перші дні нашого перебування в Комбре смеркало все ще рано, і коли ми добиралися до вулиці Святого Духа, відблиск заходу жеврів на шибках нашого дому, пурпурова стяга переполювала гаї Кальварії, а ще далі відбивалась у ставку, і ця червінь, часто в поєднанні з досить дошкульним холодом, викликала в уяві вогонь, на якому саме смажилось курча. Це заповідало мені, слідом за поетичною насолодою прогулянки, насолоду лакомства, тепла й спочинку. Натомість улітку, коли верталися з прогулянки, сонце ще не сідало, і поки ми відвідували тітку Леонію, його проміння, знизившись і б'ючи просто у вікно, заплутувалося в широких гардинах, дробилось, розсипалося, просіювалося, цяткувало золоті самородки в цитринове дерево комода і навкосяк, як у лісовій гушавині, пронизувало кімнату м'яким світлом. Але зрідка, коли ми входили до тітки Леонії, на комоді вже не було ефемерних інкрустацій: відсвіт призахідного сонця н? грав більше на шибках при повороті на вулиці Святого Духа, і ставок біля підосви Кальварії більше не брався полум'ям. Іноді його поверхня була опалова, і довгий місячний промінь перетинав її всю, розпросторюючись і розбиваючись на всіх зморшках. У такі дні, підходячи до дому, ми розрізняли постать на порозі, й мама казала мені:

— Боже мій! Адже це Франсуаза виглядає нас, твоя тітка, мабуть, хвилюється: припізналися ми сьогодні.

Не гаючи часу на роздягання, ми квапливо піднімалися до тітки Леонії, щоб заспокоїти й засвідчити, що, всупереч усім її страхам, з нами нічого не стряслося: просто ми ходили на ґермантську сторону, а тітка має знати, що годі розрахувати час, коли вирушаєш у таку прогулянку.

— Ну ось бачите, Франсуазо! — гукала тітка. — А не я вам казала, що вони пішли на ґермантську сторону! Мабуть, добре виголодалися! А ваша баранина, певне, пересмажилася. Ну хіба можна приходити так пізно? Отже, ви ходили на ґермантську сторону?

— Йй-бо, я думала, ви знаєте про це, Леоніє, — відповідала мама. — Мені здавалося, Франсуаза бачила, як ми виходили через садову хвіртку.

Справді, в комбрейських околицях було два кінці для прогулянок, настільки протилежні, що ми виходили з дому через різні двері, залежно від того, в який бік хотіли йти: в бік Мезегліз-ла-Вінеза, який ще йменували «стороною Сванна», бо шлях тут пролягав повз його садибу, або ж у той бік, де ґермант. Сказати по щирості, я знав не самий Мезегліз, а напрямок до нього, не знав і людей, що приїздили в неділю прогулятися до Комбре, людей, яких навіть тітка зовсім не знала і які на тій підставі належали до «людей, мабуть, з Мезегліза». Що ж до ґерманта, то я вивчив його краще, але це сталося значно пізніше, й коли Мезегліз уподовж усієї своєї юності був для мене таким самим недоступним, мов обрій, коли він зоставався, хоч би як далеко ми зайшли, схованим десь поза пагорбами, вже не схожими на комбрейський край, то ґермант малювався мені радше примрійним, ніж реальним, межею тієї сторони, своєрідним абстрактним географічним терміном, чимось на зразок екватора, полюса, сходу. Тоді потрапити в Мезегліз, рушивши на ґермант, чи навпаки, здалося б мені таким самим абсурдом, як потрапити на захід, ідучи на схід. Батько завше говорив про мезеглізьку сторону, мов про найкрасивішу долину, яку він будь-коли бачив, а про ґермантську сторону, — наче про типове поріччя, і я наділяв їх, уявляючи двома різними сутностями, тією внутрішньою злукою, тією єдністю, які належать лише творінням нашої думки. Найменша часточка кожної з них здавалася мені коштовністю й виражала їхню високу досконалість, тоді як, перш ніж ступити на священний ґрунт котрогось із цих напрямків, ми починали дивитися на прокладені довкола ідеальної рівнини та пречудового поріччя рукотворні дороги не пильніше, ніж завзятий театрал дивиться на вулички, сусідні з театром.

Але ще більше, ніж кілометри, пролегли між цими двома сторонами, їх ділила відстань між частинами мого мозку, якими я про них думав, щось таке, що не тільки віддаляє, а й роз'єднує і вміщує в різні площини. Рубіж між цими двома сторонами зробився різкішим через те, що ми ніколи не ходили на прогулянку водночас туди й туди, — сьогодні ми йшли на мезеглізьку сторону, завтра — на ґермантську, і це робило їх непізнавальними одну для одної, так би мовити, замикало далеко одна від одної, в закупорені й не сполучні посудини пообідніх годин.

Збираючись вирушити на мезеглізьку сторону, не дуже рано й навіть коли небо хмарилось, бо прогулянка мала бути недовга й не заводила нас надто далеко, ми виходили, нібито нам було байдуже, парадними дверима тітчиного дому на вулицю Святого Духа. Нам уклонявся зброяр, ми опускали листи до поштової скриньки, принагідно від імени Франсуази передавали Теодорові, що в нас уже скінчилась олива чи кава, і виходили з міста шляхом, що тягся понад білою загорожею парку пана Сванна. Ще на підході до паркану нас вітав, виходячи назустріч, запах безу. Самі ж безові кущі цікаво вистромлювали з-за штахетів оточені зеленими, свіжими сердечками листя султани з лілового й білого пір'я, блискучого навіть у затінку. Деякі бези, напівприховані будиночком під черепицею, де жив сторож, будиночком, охрещеним домом стрільців, увінчували його Готичний шпиль своїм рожевим мінаретом. Весняні німфи видалися б вульгарними поряд з цими юними гуріями, які наділяли французький сад живими й чистими тонами перських мініатюр. Мені страх як кортіло обвити руками їхній гнучкий стан, пригорнути до себе зірчасті кучерики духмяних головок, але ми йшли не зупиняючись. Після одруження Сванна мої рідні перестали навідуватися в Тансонвіль, і тепер, аби не створилося враження, ніби зазираємо до парку, ми звертали зі шляху, який тягся попід парканом і виводив у чисте поле. Обирали іншу путь до того самого поля, тільки кружну, обхідну, заломлюючи чортові ковбасу. Одного разу дідусь зауважив батькові:

— Сванн учора казав, що з нагоди від'їзду дружини та доньки до Реймса він хоче на день-другий заскочити до Парижа. Ми могли б сьогодні пройти повз парк, адже дам тепер тут нема: це б дуже скоротило нашу дорогу.

Ми спинилися біля паркану. Без уже одцвітав, на деяких куцах високі лілові люстри ще надимали делікатні пухирі своїх квітів, але на багатьох, де ще тиждень тому серед листя буяло запашне шумовиння, в'янув і чорнів накуп, порожній, сухий і позбавлений запаху. Дідусь показав батькові, де саме парк лишився незайманим і що в ньому змінилося відтоді, як вони зі Сванновим батьком гуляли тут у день смерті його дружини. Користуючись нагодою, дідусь іще раз оповів нам про цю прогулянку.

Навпроти нас до дому в глибині маєтку піднімалася сонячна алея, обсаджена настурціями. Праворуч, пониззям, розлігся парк. Ставок, обсаджений високими деревами, загатив ще Сваннів батько, але навіть коли людина створює щось зовсім штучне, вона працює на природу; деякі куточки так і тримають усе під своєю зверхністю; з давніх-давен пильнують у паркові свої незнищенні годла, ніби людської

руки тут і не знали, ніби нетрі знов і знов обступали їх звідусіль, прибираючи з біди їхні обриси й накладаючи на рукотворні речі. Так у кінци алей, що спускалася до ставка, утворився двоярусний, сплетений з незабудок та барвінку, вінок, оточивши світлотінь водяної гладіні, а косарики, схиляючи з царственою величавістю свої мечі, простягали над сідачем і водяними жовтцями на мокрих ніжках розтріпані бузкові й жовті лілейні квіти свого ставкового берла.

Від'їзд панночки Сванн виключав страшну небезпеку побачити на алеях цю пестунку долі, яка приятелювала з Берґоттом і оглядала з ним старовинні собори, яка мене упізнавала й гордувала мною. Але через це мені вже не так хотілось помилуватися на Тансонвіль, коли вперше мені було дозволено його відвідати. Навпаки, в дідусевих та батькових очах ця обставина, здається, надавала маєткові Сванна особливого затишку, нетривалої зваби, вона була для них усе одно, що безхмарне небо під час виправи у гори: завдяки цьому день здавався винятково сприятливим для прогулянки на мезеглізку сторону.

Я бажав, щоб їхні розрахунки провалилися, щоб якимсь дивом панна Сванн та її тато раптом опинилися перед нами, а ми не встигли б утекти й мусили мимоволі з нею познайомитися. Ось чому, помітивши на траві знак її можливої присутності — покинутий кошик і поряд вудку, поплавок якої гойдався на воді, — я спробував одвернути батькову й дідову увагу від цього.

А втім, Сванн же сам казав, що йому не випадає їхати звідси, бо завітали родичі, а, отже, вудка могла належати комусь із гостей. Одначе на алеях не видно було ані душі.

Розтинаючи верхів'я високого дерева, незримий птах, збуваючи безконечно довгий день, вивіряв протяглою нотою довколишню пустку, але діставав од неї такий одноставний відгук, таку потужну відсіч затишшям і супокоем, що виникало враження, ніби птах, домагаючись, аби ця хвилинка чимшвидше минула, зупинив її назавше. Сонячне світло так немилосердно лилося з застиглого неба, що хотілось утікати від нього. Навіть заснутий ставок, чий сон ненастанно порушували комахи, марячи, мабуть, про якийсь фантастичний Мальстрем, і той загострював тривогу, яку викликав у мене корковий поплавець. Мені здавалося, ніби його ось-ось понесе з запаморочливою швидкістю по безмовних небесних просторах, відбитих у ставку; начебто поставлений майже сторчма поплавець нараз пірне у воду, і я вже питав себе: може, попри все моє палке бажання й страх познайомитися з панночкою Сванн, я мушу попередити її, що риба клює, але мені довелося бігом наздоганяти батька й дідуся, вони кликали мене, здивовані, що я не пішов за ними в поле стежкою, на яку вони вже звернули.

Над стежкою роївся дух глodu. Живопліт скидався на ряд капличок, похованих під купами квітів, звалених на вітварі, долі біля вітвара сонце вимальовувало світляні квадратики, ніби пройшовши крізь віконні шибки. Від живоплоту ширився елейний, такий же специфічний дух, ніби я стояв перед вітварем Богоматері, і квіти, так само ошатні, як там, недбало тримали пишні китички тичинок — ці тонкі променисті стрілки «пломінкої» готики, подібні до тих, що в церкві ажурують поруччя амвону або віконні рамена. Але тут вони розпустилися білим м'якушем квітів полуниці. Якими безхитрими й сільськими здаються проти них квіти шипшини, що за кілька тижнів стануть і собі пнутися на осоння цією самою глухою сакомкою, вбрані в рожеві блузки з гладенького єдвабу, так що пазуха їхня розхристується від найслабшого леготу!

Але даремно я зупинявся перед кушем глodu, вдихаючи цей невидимий, характерний запах, намагаючись утямити його (хоча моя голова не знала, що робити з ним), гублячи його й віднаходячи, зливаючись із тим ритмом, який з юнацькою легкістю розкидав ці квіти там і сям, через несподівані прогалини, як несподіваними бувають деякі музичні інтервали. Квіти з невичерпною гойністю без кінця ущедряли мене своєю розкішшю, але не дозволяли її зглибити, подібно тим мелодіям, які переграєш сотні разів поспіль, нітрохи не розкусивши їхньої таємниці. Я облишав їх на хвилику, щоб знову зі свіжими силами взятися за них. Відшукав очима за живоплотом, на узбіччі гори, де починалися ниви, погублені маки, вони відбилися через свої лінощі від інших квітів, які подекуди декорували кручу. Це нагадувало бордюр Гобелена, де скупо намічено сільський мотив, який старшинуватиме вже на самому гобелені. Розкидані, наче ті будинки на стерчку, що попереджають про наближення міста, ці обрідні квітки попереджали мене про безмежні гони, де хвилями ходять хліба, де кучерявляться хмари. А вгледівши самотній мак, що заткнув на своїй шпиглі над масним і чорним бакеном розмаяний на вітрі червоний вимпел, я відчув серцебиття, як той мандрівник, коли помічає в пониззі першого витягнутого на берег човна, якого вже конопатять, і, не бачачи більше нічого, репетує: «Море!»

Потім я вертався до глodu, як ото вертаються до шедеврів мистецтва, бо нам здається, ніби вони справляють краще враження по тому, як певний час не дивився на них. Але я даремно наставляв руки дашком, аби в полі зору залишався тільки глід: пробуджене ним відчуття було темним і непевним, і воно марно намагалось звільнитись і злитися з квітами. Глід не пояснював мені мого відчуття, а інші квіти не вдовольняли. Й ось, коли я млів од тієї радості, що переповнює людину під час споглядання полотна улюбленого художника, зовсім несхожого на інші його образи, або коли тобі показують картину, яку ти раніше бачив в олівцевому шкіці, або коли музична п'єса, яку чув лише у виконанні на роялі, постає перед тобою в чудовому оркестровому наряді, — мене покликав дідуся і, киваючи на живопліт тансонвільського парку, промовив:

— Ти любиш глід, поглянь же на цей рожевий куц ліпота, та й годі!

І справді, цей куц рожевого глodu був ще прекрасніший, ніж білий. Він теж пишався у святкових шатах — тих, у які вбираються на церковні, тобто справжні, свята, бо вони тим і різняться від свят мирських, що випадкова примха не приточує їх до днів, для них не призначених, у яких нічого святкового, власне, немає; але вбрання цього куца було ще багатше, бо квіти, що обліплювали гілля віночком, наче помпони, які обсіпали пастушу патерицю в стилі рококо, й обнизували ввесь куц були «пишнобарвні», а, отже, за комбрейською естетикою, — найвищого ґатунку, якщо судити про нього за цінником у рундуку на майдані або крамниці пана Камю, де найдорожчими бісквітами були рожеві. Та я й сам вище цінував сир з рожевими вершками, тобто той, куди мені дозволяли надушити суниць.

Рожеві квіти глodu прибрали барви істинної речі або ж пишної оздоби святкової сукні, бо діти бачать, у чому їй виграш, найочевидніше здається їм найкрасивішим, і на цій підставі вони обирають саме його, найяскравіше і, як на них, найприродніше, навіть коли дізнаються, що ці квіти нічого ласого їм не обіцяють і що кравчиня не чіпляла їх на вбрання. Й справді, я зразу відчув, як відчував це, побачивши білий глід, але тільки з більшим захватом: святковий настрій віддається квітами не штучно, подібно хитрощам людського виробу, — так щиро, з простодушністю сільської жінки, яка оздоблює вуличний вітвар, виразила його сама природа, переобтяживши куц занадто ніжного відтінку розетками в стилі провінційного «помпадуру». На кінцях гілок, мов на рожевих куциках у вазонах, задрапованих паперовим мереживом,

кущиках, які в дні великих свят розкидають на престолі тонку кордовську шкіра, а посереді цих пуп'янків, наче на дні чаші з рожевого мармуру, видніли червоні як жар цятки. Ось чому пуп'янки ще більше, ніж самі квіти, видавали своєрідну, безконечно привабливу сутність глуду, котра всюди, хоч би де він розпускався, хоч би де розквітав, могла бути тільки рожева. Ставши складником живоплоту, але відрізняючись од нього (так вирізняється дівчина в святковому строї з-поміж одягнених побуденному своїх сестер, які зостаються вдома), вже зовсім готовий до травневих Богородичних відправ, куц наче брав у них участь — отак лишав, усміхаючись, цей чудородний католицький куцу своєї рожевій обнові.

Крізь живопліт видніла паркова алея, обсаджена ясином, братками та вербеною, між якими левкої відкривали свої свіжі рожеві торбинки, пахучі й жухлі, як стара кордовська шкіра, а на самій алеї, посиленій жорствою, довгий фарбований назелено рукав, звиваючись своїми кільцями, метав над квітами, жадібно вбираючи в себе їхній пах, вертикальне і призматичне віяло барвистих краплин.

Нараз я зупинився — не міг ступити далі ні кроку, як це буває, коли видиво перед тобою не просто постає, але й вимагає глибшого сприйняття й захоплює все твоє єство. Піднявши личко, всіяне рожевими цятками, на нас дивилася рудувата дівчинка, яка, здавалось, поверталася з прогулянки й тримала в руках копирсалку. Її чорні очки блищали, але я не вмів тоді, та й згодом не навчився, розкладати сильні враження на об'єктивні елементи; не мав того, щр зветься «спостережливістю», потрібною для того, аби точно визначити колір очей, а тому шрразу, як про неї думав, блиск тих очей ще довго світив у моїй пам'яті яскравою блакиттю, бо дівчинка була білява, і якби очі вдалились не такі чорні (ця чорнота вражала кожного, хто бачив її вперше), — я б, може, не закохався так у ці очі, які видавалися мені небесними.

Спершу я дивився на неї не тільки поглядом — посланцем очей, а й поглядом-вікном, звідки з німим захватом виглядають усі почуття, поглядом, якому кортить доторкнутися, завоювати, умикнути з собою споглядуване ним тіло, а разом з тілом і душу. Потім, побоюючись, коли б дідусь та батько, помітивши дівчинку, не забрали мене від неї, не звеліли вести перед, я став дивитися на неї вже іншим поглядом, несвідомо благальним, поглядом, який намагався привернути її увагу, змусити побачити мене, познайомитися зі мною. Дівчинка повела очима спочатку вперед, потім убік, аби оцінити мого дідуса та батька, щр це за одні, і, мабуть, усі ми троє справили на неї несприятливе враження, бо вона відвернулася з байдужим і презирливим виглядом, щрб моєму дідусеві й батькові не було видно її обличчя. А ті взагалі не помітили дівчинки, верстаючи далі свою путь, випередили мене, а вона, наскільки сягало її око, кидала в мій бік якісь байдужі й сліпі погляди, проте дивилася пильно й з півусміхом, якого я не міг витлумачити на підставі здобутих мною уявлень про гарне виховання інакше, як свідчення найбільшої зневаги. А рука дівчинки в цей час ледь помітно виписувала по вітрі непристойний образливий жест, уже добре мені відомий з внутрішнього підручника г'речности, коли цей жест звернуто до незнайомої людини, він має єдине значення — зумисної образи.

— Жільберто, ходи! Чого ти там застряла? — різким і владним голосом гукнула дама в білому, якої раніше мені не доводилося бачити. Неподалік від дами стояв добродій у полотняній парі, теж незнайомий, і, витріщивши очі, дивився на мене. Переставши нараз осміхатися, дівчинка схопила копирсалку й, не обертаючись у мій бік, пішла геть з виглядом покірним, непроникним і лукавим.

Так ім'я «Жільберта» було вручене мені наче талісман, який, певне, допоможе згодом віднайти ту, щр з досі розпливчастого образу стала завдяки імені живою особистістю. Так шугнуло воно над ясином і левкоями, терпке та свіже, мов ті краплини, щр струмували з зеленого шланга, насичуючи й забарвлюючи зону чистого повітря, яку пронизало й відособило таємницею життя тієї, кого могли так охрестити щасливці, котрі жили й спілкувалися з Жільбертою; шугнуло, відкриваючи мені, крізь рожевий глід, на рівні мого рамена, сутність таких болісних для мене взаємин людей із нею, заодно з усім тим незнаним, щр було в її житті, куди мені було зась.

Поки ми йшли, мій дідусь мимрив:

— Бідолашний Сванн! На яку роль вони його прирекли! Його сплавили, щрб вона могла зостатися зі своїм Шарлюсом. Бо то був Шарлюс, я впізнав його! А та крихітка бачить увесь той бруд!

Враження, справлене на мене деспотичним голосом, яким Жільбертина мати звернулася до неї, тим самим демонструючи, щр дівчинка теж когось слухається, а не заправляє всім, — дешр заспокоїло мою муку, подало певну надію й погамувало любов. Але невдовзі любов спалахнула в мені знову як реакція: моє впокорене серце рвалося, аби піднести до рівня Жільберти чи опустити її до мого рівня. Я кохав її, я шкодував, щр не встиг і не придумав, як скривдити Жільберту, як дошкулити й дати пам'ятного. Вона здавалась мені такою гарною, щр страшенно кортіло повернутися й крикнути, повівши плечима: «Яке ви страшидло, яка ви потворна, яка ви бридка!» Одначе я йшов собі назавше, наче перший ковток щастя, неприступного таким, як я, дітям з огляду на несхитні закони природи, несучи з собою образ рудоволосої дівчинки з рожевими цяточками на виду, яка тримала в руці копирсалку і з усміхом спрямовувала на мене довгий лукавий погляд.

І ось уже чар, яким її наймення зладанило, подібно до змари фіміаму, те місце, де ми, презираючись крізь рожевий глід між собою, відчули його одночасно, поймав, насичував, напоював своїм духом усе, щр оточувало Жільберту: її дідуса та бабусю, з якими мали таке незрівнянне щастя бути знайомими мої дідусь та бабуся, найпочесніший фах біржового зайця, знідлу дільницю Єлсейських Полів, де Жільберта мешкала у Парижі.

— Леоніє! — сказав дідусь після повернення з прогулянки. — Шкода, щр з нами не було тебе. Ти не впізнала б Тансонвіля. Якби я не був полохливий, то зрізав би для тебе галузку рожевого глуду, адже ти так його любиш!

Дідусь докладно розповів тітці Леонії про нашу прогулянку, бажаючи розважити її чи, може, й досі плекаючи надію витягти в поле. Колись тітка дуже любила ту садibu, та й потім, коли двері дому зачинилися для всіх, останній, кого вона ще приймала, був Сванн. І тим самим тоном, яким, коли той цікавився її здоров'ям, наказувала відповісти йому (з усіх наших домочадців Сванн жадав побачитись тільки з нею), щр вона зморена, але його прийме наступного разу, — тим самим тоном тітка сказала йому того вечора:

— Так, колись у гарну годину я прокатаюся повозом аж до паркової брами.

Вона говорила це цілком щиро. З дорогою душею побачила б ще раз Сванна й Тансонвіль, але просте бажання поглинало всю решту її сил,

уволити це бажання було їй не до снаги. Іноді гарна година бадьорила тітку, вона вставала, вдягалась, але, ще не дійшовши до суміжної кімнати, втомлювалася й вимагала, щорб її повернули до постелі. Для неї вже почалось, — раніше, ніж для інших, — велике зречення старости, яка рихтується до смерті, сповиваючись у лялечку; те зречення, котре можна спостерігати перед кінцем кожної людини, що зажилася на світі. Навіть у найдавніших і найпалкіших коханців, між приятелями, пов'язаними найдуховнішими взаєминами, коли по стількох роках вони нараз переставали їздити один до одного чи навіть просто виходити з дому, переставали листуватися, бо знали, що спілкуванню між ними на цьому світі край.

Тітка, мабуть, чудово усвідомлювала, що більше не побачить Сванна, відтак не покине й свого дому, але це дожиттєве ув'язнення вона, здається, легко переносила з тієї рації, з якої, на нашу думку, це мало б бути для нас особливо болісним: на ув'язнення її прирікав занепад сил. Цей занепад тітка Леонія спостерігала щодня, й відтак кожна дія, кожен рух утомлювали її, оберталися тортурами, а безчинність, усамітнення, мовчанка приносили благословенну, покріплювальну солодкість супокою.

Тітка Леонія так і не вибралась подивитися живопліт з рожевого глуду, але я раз у раз питав своїх рідних, вибереться вона чи не вибереться або чи часто була раніше в Тансонвілі, намагаючись таким чином викликати їх на розмову про батьків і про дідуся та бабусю панночки Сванн, які здавалися великими, наче боги. Імення Сванна зробилося для мене майже міфологічним, і, розмовляючи з батьками, я відчував хворобливу потребу почути його з їхніх вуст. Сам не зважувався вимовляти його, але зумисне заводив розмови на теми, близькі до Жільберти, що торкалися її особисто і не відганяли геть од мене. Так, скажімо, вдаючи, ніби вважаю, що дідусеву посаду раніше обіймав хтось іще в нашому маєтку або що живопліт з рожевого глуду, який хотіла побачити тітка Леонія, проходив по громадській землі, я змушував батька поправляти мене, говорити ніби всупереч мені, ніби своєю волею:

— Де там, це не так, ця посада була за батьком Сванна, цей живопліт належить до парку Сваннів.

Тоді я відсапувався: так це ймення давило те місце, де воно було вписане назавше, так гнітило мене, бо тоді, коли я його чув, здавалося мені вагомим за всяке інше: воно важчало щразу, як я, ще не розкривши рота, подумки вимовляв його. Це ім'я додавало мені втіхи, якої я, не без сорому, домагався в родичів, адже втіха ця була така велика, що, мабуть, вимагала від них неабиякого труду, труду без винагороди, бо для них не була втіхою. І я з делікатності переводив розмову на інше. А ще через свої гризоти. Коли родичі вимовляли ймення «Сванн», я знову віднаходив у ньому давній чар. І тоді виникало враження, що таке саме хвилювання відчувають і мої родичі, бо поділяють мій душевний стан, бо від них не сховалося моє мріяння, бо вони мені прощають, бо теж плекають його, і я побивався з розпачу, як ніби я їх підманув і знепутив.

Того року наші надумали повернутися до Парижа дещ раніше, ніж звикле. Перед від'їздом зібралися повести мене до фотографа і з такої okazji вранці завили моє волосся, вперше обережно наділи на мене капелюха й вирядили в оксамитну куцину. Через певний час по звершенні мого туалету й після довгих пошуків мама нарешті знайшла мене на стежині біля тансонвільського парку: я прощався з глудом, обіймаючи колюче галуззя й, мов та принцеса з трагедії, обтяжена непотрібними коштовностями, без усякої вдячності до докучливої руки, яка напустила мені на лоба кучерики, плакав і топтав зірвані з голови папільютки та свого нового капелюха.

Сльози не зворушили матері, але вона несамохіть скрикнула, побачивши мою розтріпану зачіску і порвану куцину. Я нічого й нікого не чув, тільки голосив:

— Квітоньки мої хороші! Це не ви мені завгорюєте, не ви мене везете звідси. Ви зроду не кривдили мене! За це я завше любитиму вас!

І, втираючи сльози, я обіцяв їм, що коли виросту великий, то не житиму тим убогим життям, як інші люди, і, навіть у Парижі, навесні, замість ходити з візитами і слухати дурні теревені, їздитиму в село побачити перший квіт глуду.

Вийшовши на прогулянку в поле, ми вже не розлучалися з ним уздовж усієї дороги вбік Мезегліза. Полям гасав заволокою-невидимцем вітер, який здавався мені добрим Генієм Комбре. Щороку в день нашого приїзду, аби відчути, що я справді в Комбре, я забирався на пагорок: вітер шпортався в полах мого плаща й підганяв межі плечі. Вітер завжди дме ходовий, якщо йти на мезеглізьку сторону, височиною, де упродовж багатьох льє не трапляється жодної западини. Я знав, панночка Сванн часто їздить на кілька днів до Лана, і хоча до цього міста було не близько, відстань здавалась не такою великою, бо дорога слалася рівна й гладенька. Коли в гарячі пообіддя я бачив, як вітер, повіявши ген-ген з-за обриву, хилить по землі збіжжя, хвилю розливається по всій неосяжній рівнині і, шелесткий та теплий, лягає до моїх ніг заячим горохом та конюшиною, то ця спільна для нас обох рівнина зближувала, гуртувала нас. Мені уявлялося, начебто цей самий вітерець пронісся повз неї, він був вісточною від неї, нашіптє мені щось, чого я не можу вловити, і я цілував його на льоту. Ліворуч було село Шамп'є (Champus Pagan[8], за поясненням кюре). Праворуч, за хлібами, видніли мереживні шпилі сільської церквивиці Андрія Первозванного в полях, обидва шпилі були гінкі, лускаті, пористі, гільйошировані, буро-жовті, ядренисті, наче колоски.

Безподібно орнаментовані листям, яке не сплутаєш з листям іншого дерева, яблуні на рівній відстані одна від одної розкривали білі атласні пелюстки або звисували несміливі китиці блідо-рожевих пуп'янків. Під час прогулянок на мезеглізьку сторону я вперше звернув увагу на круглу тінь, відкинуту яблунями на освітлену сонцем землю, і на примарні золотаві шовкові нитки, які навскіс пряло під їхнім листям призахідне сонце. Батько намагався розірвати їх ціпком, але вони залишалися незрушні.

Вряди-годи полудневим небом покрадьки, без усякої пишноти, білий, наче хмаринка, сунув місяць: так невихідна актриса, вбрана в буденну одягу, манірно нітячись, аби «не впадати в очі», пробирається в залу для глядачів подивитися на гру товаришів. Я любив віднаходити зображення місяця на полотнах і в книгах, але ці твори мистецтва — принаймні за ранньої юности, до того, як Блок привчив мої очі і мій розум сприймати тоншу гармонію, — були дуже відмінні від тих, де місяць показався б мені гарним тепер і де я не впізнав би його тоді. Це був, скажімо, роман Сентіна або краєвид Глейра, де місяць чітко вимальовується на небі срібним серпом, коротше, один з витворів, які були такі нехитрі й недосконалі, як мої тодішні мистецькі смаки, і моє захоплення ними обурювало бабусиних сестер. Вони гадали, треба змалку плекати смак на творах, які по-справжньому полюбиш уже в зрілості. Ці старі діви, мабуть, уявляли собі естетичні вартості уподіб матеріальних речей, які тільки сліпий не помітить, була б душевна дійшлість відповідного сприймання, а поступово доростати до цього не обов'язково.

На мезеглізькій стороні, у Монжувені, на березі великого ставка, на крутому косогорі, порослому кущами, стояв дім Вентейля. Тут ми

Часто здобували його дочку — вона їдила кабриолетом і сама поганяла. З якоюсь часу почала з'являтися в товаристві своєї старшої подруги, що мала в наших околицях лиху славу й раптом оселилася в Монжувені. Це викликало пересуди: «Мабуть, бідолаха Вентейль зовсім осліп, не зважає на те, що люди про неї говорять, і дозволяє дочці, — а вона ж червоніє на кожне «гниле» слово, — водитися й жити під одним дахом з такою жінкою! Вентейль стверджує, буцімто та особа чудова людина, в неї золоте серце, з неї вийшла б видатна піаністка, якби вона розвинула свої музичні здібності. Він може бути певен, що не музикою вона займається з його донькою».

Але пан Вентейль усіх переконував, що та займається саме музикою. Справді, ось що чудово: всяка особа, що перебуває в фізичній близькості з іншою особою, завжди викликає захоплення своїми моральними прикметами в родичів останньої. Фізична любов, геть несправедливо ославлена, так владно змушує людину ділитися своїми скарбами доброти й самовідданості, що вони впадають в очі найближчим. Доктор Переп'є, якому зичний голос і густі брови дозволяли скільки заманеться грати роль інтригана (зовсім йому, як поглянути, не підходить), не наражаючи нітрохи своєї міцної й незаслуженої репутації «добродушного бурмила», вмів розсмішити до сліз кюре й ще кого завгодно.

— Так он воно що, — заявляв він грубувато. — Виявляється, вона музикує зі своєю подругою, панною Вентейль! Це вас дивує? О, я нічого не знаю, нічогосінько! Сам старий Вентейль сказав мені вчора про це. Зрештою, дівчисько має цілковите право кохатися в музиці. Я ніколи б не став перешкоджати розвитку артистичних здібностей у дітей. Вентейль, мабуть, теж. До того ж він сам музикує з подругою своєї дочки. Атож, достолиха, справжній музичний заклад, а не дім! Чого ви смієтесь? Я хочу лише сказати, що ці люди надто багато музикують. Недавно я спіткав дядька Вентейля біля кладовища. Він ледве тримався на ногах.

Всякому, хто подібно до нас бачив, що пан Вентейль цурається знайомих, а помітивши їх, одвертається, що за останні місяці зовсім постарів, що горює своє горе, живе тільки одним — доччиним щастям, днює й ночує на могилі дружини, — неважко було б зрозуміти: він скоро помре з горя, бо до нього чутки не можуть не доходити. Вентейль знав, що говорять, і може, навіть вірив чуткам.

Певне, нема людини, хай би якої високоморальної, котрої збіг обставин не змусив би вживатися з гріхом, нею ж недвозначно осуджуваним, — хоча ця людина не зразу розпізнає цей гріх під машкарою незвичайного, якою той личкується, аби втертися до неї в довіру, а потім вразити: під машкарою дивачних слів, сказаних одного вечора, незбагненого поводження того, кого вона за багато чого любить. Для такої людини, як пан Вентейль, мабуть, було б болісніше, ніж для когось, миритися зі становищем, яке неслухно вважається винятковим привілеєм богеми: це становище створюється щразу, як гріх починає шукати собі притулку та безпечності, причому він закладений у дитині змалку й розвивається самою природою, іноді просто зміщуючи прикмети батька й матері, як ото зміщує барву їхніх очей.

Але з того, що пан Вентейль, може, знав про поводження своєї дочки, зовсім не впливає, ніби культ її в нього підірвався. Наш внутрішній світ недоступний фактам, не вони його породили і не їм нищити його. Факти можуть завдавати людським віруванням брехню, але це їм не шкодить: ціла лавина нападів чи хвороб, які звалюються на ту чи ту родину, не змусить її зневіритися в Божій благодаті чи в умільстві лікаря. Але коли пан Вентейль, думаючи про доньку та про себе, згадував про свою славу, коли він подумки знов помістив себе разом з донькою на той щабель, який їм обом одводила громадська думка, він судив себе й доньку тим самим судом, як судив би їх найбільший їхній ворог з-поміж комбрейців. Йому ввижалося, ніби вони з дочкою скотились на саме дно, і в його манерах давалася взнаки якась упослідженість, запобігливість до тих, хто нині стояв вище за нього й на кого він дивився знизу вгору (хоча раніше все було навпаки), марними були його потуги піднятися до них, коротше, на ньому висло тягарем усе те, що є сливе неминучим наслідком життєвого краху.

Якось проходячи разом зі Сванном комбрейською вулицею, ми наткнулися на пана Вентейля — той вийшов з-за рогу й просто налетів на нас. І тут Сванн повівся з викличним милосердям світської людини, яка відмовилась од моральних забобонів і бачить у безчесті ближнього лише привід виявити до нього зичливість. Зовнішні ознаки її тим паче приємні самолюбству доброзичливця, що він відчуває, настільки вона дорога згн'ябленому. Сванн завів з паном Вентейлем довгу розмову, хоча досі був з ним ледве знайомий. А на прощання попросив його прислати якось свою доньку до Тансонвіля, щоб там пограла. Два роки тому така пропозиція обурила б пана Вентейля, а тепер він був удачний і лише зі скромності вважав за обов'язок відмовитися. Сваннова люб'язність видавалася йому шляхетною і вчасною підтримкою, але пан Вентейль усе ж вирішив: краще, мабуть, не скористатися з неї, хіба мало — спізнати суто платонічну втіху від того, що її тобі дано?

— Яка людина! — сказав він по тому, як Сванн пішов, сказав з тим урочистим благоговінням, якими переймаються розумні й гарні міщаночки, захоплені своєю дюкинею, навіть коли вона бридка й дурна. — Який чоловік! Шкода тільки, що він так невдало одружився...

І найщиріші люди схильні до лицемірства, розмовляючи з кимось, вони криються зі своєю думкою про нього, але не встигне той одійти, як викладають навпрошки все, що про нього думають. Мої родичі приєдналися до жалів пана Вентейля з приводу невдалого одруження Сванна, приєднались в ім'я тих засад та умовностей, які нібито не порушувалися в Монжувені. Саме як люди одного з паном Вентейлем кола, вони заявили, що тут двох думок бути не може.

Пан Вентейль так і не вирядив своєї доньки до й той шкодував про це. Щоразу, вже попросившись після чергового здибання з паном Вентейлем, Сванн згадував, що давно вже збирається розпитати в нього про одну особу, яка носить таке саме прізвище, мабуть же, про Вентейлевого родича. І він твердо поклав собі не забути довідатися про нього, коли пан Вентейль пришле доньку до Тансонвіля.

Проїздка на мезеглізьку сторону була коротша проти іншого нашого маршруту і в непевну погоду ми воліли виряджатися туди; оскільки ж там часто дощило, то завше трималися руссенвільського узлісся, в гущавині якого можна було перебути.

Часто сонце ховалося за хмарою, розтоплювало її й золотило закрайки. Блиск (але не освітлення) втівав з рівнини, де ніби завмирало все життя, тоді як сільце Руссенвіль з гнітючою чіткістю й викінченістю малювало на тлі неба мереживо білих гребінців своїх покрівель. Подмук вітру зігнав з дерева крука, й він пропав у безвісті, а проти білястого крайнеба синіли далекі ліси, наче намальовані на однобарвних картинах, почеплених у перестінках старих будинків.

В інші ж дні йшов дощ, яким погрожував нам капучин, виставлений у вітрині оптика; водяні краплини, подібно перелітним птахам, що рушають у вирій усією зграєю, падали з неба щільними зімкнутими лавами. Вони не відривались одна від одної, не летіли наосліп у своїй ярій навалі, — ні, кожна, витримуючи своє місце в лаві, тягла за собою наступну, й небо темнішало від них ще дужче, ніж при відльоті

пастівок.

Ми ховалися в лісі, аж поки хмару проносило й згори падали тільки окремі крапельки, слабші, повільніші. Ми виходили зі схрону, земля не встигла розгрузнути, а краплям добре на листі, не квапляться падати: яскріючи проти сонця, вони вигравують на жилках край листка, а потім зриваються з високої гілки просто тобі на носа.

Часто ми ховалися від дощу заодно з кам'яними святими та патріархами на паперті храму Андрія Первозванного-в-полях. Яка це була французька церква! Надбрамні святі, королі-лицарі з лілеєю в руці, сцени весілля й похорону були зображені так, як вони могли постати в уяві нашої кухарки. Різьбар оповів анекдоти про Арістотеля й Вергілія в тому ж дусі, в якому Франсуаза охоче говорила на кухні про Людвіка Святого, ніби особисто знала його, говорила, звичайно, для того, щб присоромити моїх дідуся та бабусю, які були не такі «праведні». Відчувалось: уявлення середньовічного художника й середньовічної селянки (яка дожила до ХІХ ст.) про древню й християнську історію, уявлення безхитрі й неточні, були запозичені не з книжок, а з переказів, старожитніх і безпосередніх, безперервних, усних, спотворених, невпізнаних і живих.

Ще одного комбрейця, таємно перетвореного, я впізнавав у Готичному різьбленні храму Андрія Первозванного-в-полях: був то Теодор, хлопець на побігеньках у крамаря Камю. І я як у воду дивився: Франсуаза так гостро відчувала в ньому рідний корінь і свого сучасника, щ коли тітка Леонія недугувала й Франсуаза не могла без чужої допомоги перевертати її в постелі чи переносити до крісла, вона воліла посилати по Теодора, аби лиш не дозволяти посудниці пертися нагору, а то ще, не дай Боже, западе в око господині. Й ось цей хлопак, шелихвіст, яких мало, був сповнений духу, яким віяло від Андрія Первозванного-в-полях. То був дух щиросте, щр його Франсуаза виявляла до «нещасних хворих», до своєї «бідолашної пані», і коли Теодор піднімав тітчину голову над подушкою, його обличчя прибирало виразу простодушної старанносте, мов на барельєфах у янголят, які зі свічками в руках юрмилися круг Пречистої Діви в годину її успіння. Вигляд у янголят був такий, ніби ці істоти, сірі й голенькі, були деревами, охопленими зимовою сплячкою, ніби вони накопичують сили, щрб раптом ожити й знову завітнути численними селянськими обличчями, побожними й хитрими, як у Теодора, розмальованими рум'янцем стиглого яблука.

Там височіла також, але вже не притулена, як ті янголята, до муру, а, щрб уберегти ноги од вогкості, поставлена біля паперті на постамент, наче на табуретку, свята зростом вища за людину, шкрат, грудаста, її перса напинали покривало, наче гроно винограду напинає торбину, вузьколоба, кирпата й задерикувата, з глибоко посадженими очима, здоровим, загрубленим і безтурботним лицем, як у місцевих селянок. Цю подібність, котра несподівано для мене олюдиновала статую, часто засвідчувала сільська дівчина, щр теж ховалася тут від дощу, і її приявність, яка насувала думку про витку рослину, щр обвивається круг лози, висіченої з каменю, ніби ставила за мету дозволити нам з допомогою зіставлення з природою судити про те, наскільки правдивий цей художній твір.

Перед нами, в даліні — Руссенвіль, земля обітована чи, може, проклята Богом. Руссенвіль, на вулицях якого я зроду не бував. Коли тут уже не дощило, він усе ще зазнавав кари, наче оте біблійне місто, його обкидали дощрві стріли, скоса вганяючись у садиби, й він діставав розгрішення від Вседержителя, який слав до нього нерівної довжини торочкові золотаві, схожі на променистий ковчег, стебла свого знову вискаленого сонця.

Іноді погода псувалася безнадійно, нам доводилось вертатися й сидіти крячкою вдома. В посмерках і вогкості рівнина робилася подібною до моря, а в далечині поодинокі будинки, приліплені до схилу пагорба, оповитого мороком і пасмами дощу, блищали, наче суденця, щр позгортали вітрила й ноцують у чистому морі. Ну й хай дощ, ну й хай буря! Влітку негода — це лише тимчасова поверхнева примха підшкурної й гарної години, дуже відмінної від несталої й швидкоплинної зимової погоди, бо поліття, навпаки, розгостившись на землі, утвердившись у густому листі, яке обливає дощ, нітрохи не псуючи його одвічної веселости, на цілий сезон розвішує на міських вуличках, на мурах будинків і садових штахетах свої бузкові або білі едвабні стяги.

Читаючи перед обідом у віталеньці, я чув, як з наших каштанів плється вода, але знав, щр злива лише покошує листя й воно провисить на гіллі всю горобину ніч як запорука літа, а, отже, й доброї години. Я знав, щр хоч нині плє як з цебра, завтра над білими штахетами Тансонвіля колихатимуться так само численні, як оце зараз, листяні сердечка, й мені зовсім не боліло, коли я бачив, як тополя на вулиці де Першан благає в бурі помилювання й розпачливо б'є їй поклони; мені не боліло, коли з глибини саду до мене долинали останні удари грому, щр торохжав у куцах бузку.

Якщр хмарилося вже з ранку, мої родичі не йшли на прогулянку, і я теж не виходив з дому. Згодом привчився ходити сам на мезег'лізьку сторону, але це вже було тієї осені, коли ми мусили приїхати в Комбре з нагоди спадщини по тітці Леонії, бо вона нарешті померла, і ця кончина була тріумфом як для тих, хто запевняв, щр нездоровий спосіб життя зрештою її доконає, так і для тих, хто завжди твердив, ніби тітчина хвороба не уявна, а найсправжнісінька, очевидність якої повинні визнати навіть скептики, тепер, коли вона упокоїлася. Своєю смертю тітка Леонія завдала горя тільки одній особі, але це горе було незмірне. Останні два тижні Франсуаза не покидала смертної ні на мить, не роздягалася, нікого не підпускала до тітки, а потім не розлучалася з небіжкою аж до самої ями. Тільки тепер до нас дійшло, щр неустанне побоювання тітчиних докорів, підозр, спалахів гніву розвинули у Франсуази почуття, яке ми брали за зненависть, але яке насправді було благоговінням і любов'ю. Справдешньої господині, чій задуми годі було передбачити, каверзи важко поламати, а добре серце легко вмилювати; Франсуазиної цариці, загадкової і всесильної повелительки не стало.

Проти небіжчиці ми були ніщр. Давно минув той час, коли, приїжджаючи на вакації до Комбре, ми користувалися такою самою любов'ю Франсуази, як і тітка. Тієї осені мої рідні були заклопотані безконечними формальностями, переговорами з нотарями і фермерами, отож гуляти часу не було, та й сльота заважала, тому вони відпускали мене самого на мезег'лізьку сторону, вгортаючи від дощу в довгий плед, який я то охвітніше накидав собі на плечі, щр його шотландські кратки обурювали Франсуазу. Адже їй годі було довести, ніби колір убрання нічим не пов'язується з людською скорботою, вона взагалі дулася на нас за те, мовби ми переживаємо тітчину смерть не досить гостро, бо не влаштували бучних поминок, говорили про неї буденним тоном, а я іноді навіть наспівував. Я певен, у тому сам скидався на Франсуазу, щр таке уявлення про жалобу в дусі «Пісні про Роланда» й скульптур на паперті Андрія Первозванного-в-полях викликало б у мене співчуття. Але тільки-но Франсуаза підходила до мене, якийсь лихий під'юджував мене дратувати її, і я за кожної нагоди казав, щр оплакував тітку, бо тітка, попри всі свої дивацтва, була доброю людиною, а зовсім не тому, ніби вона моя родичка. Якби була іншою людиною, я б її терпіти не міг, і смерть не завдала б мені ніякого горя, а проте в книзі така думка здалася б геть безглуздою.

Франсуаза, як той поет, сповнена про жалобу невизраних думок та родинних спогадів, виправдовувалася, що не вміє спростувати мої вигадки, мовляв, «я не така язиката». Почувши це визнання, я зі своїм іронічним і грубуватим глуздом, гідним здорового глузду доктора Переп'є, триумфував, і якщр Франсуаза додавала: «А проте вона ваша кривнячка, а кривняків треба шанувати», я знизував плечима й казав собі: «Хіба я дурний, щрб сперечатися з темною бабою, яка плутається в словах!»

У цих судженнях про Франсуазу я поділяв вузький погляд тих, хто на життєвих підмостках виступає резонером: міркує нібито безсторонньо, а насправді геть зневажає своїх ближніх.

Мої прогулянки тієї осені були то приємніші, щр я виходив з дому, просидівши кілька годин з книжкою. Втомившись читати цілий ранок у покоях, накладався пледом і йшов собі. Тіло, вимушене протягом довгого часу перебувати без руху, накопичувало моторність, і тепер, мов запущена здиґа відчувало потребу витратити її без усякого стриму. Стінам будинків, тансонвільському живоплоту, деревам руссенвільського лісу, заростям, до яких тулився Монжувен, діставалось ударів моєї парасольки або ціпка, вони чули переможні вигуки: і в тих вигуках, і в ударах виливалися невизрані думки, які хвилювали мене й не знаходили виходу, тож замість повільного й важкого з'ясування шукали втіхи в легше доступному солом'яному вогні. Більшість удаваного тлумачення того, щр переживаємо, це є наше бажання спекатися його, викинути назовні таким сирим, аж упізнати годі.

Силкуючись усвідомити, чим я завдячую мандрівкам на мезеглізьку сторону, прагнучи охопити маленькі відкриття, для яких ті мандрівки правили за випадкові рамки або на які мене надихали, я пригадую, саме тієї осені, на стежці, біля зарослого чагарями косогору, який прикривав Монжувен, мене вперше вразила розбіжність між людськими враженнями та їхнім звиклим виразом. Після години веселого борювання з дощем і вітром я вийшов на берег монжувенської саджавки, до критої черепицею хатки, де садівник пана Вентейля тримав своє зняряддя. Тієї миті визирнуло сонце, і його позолота, вимита зливою, знову засяяла на небі, на деревах, на стіні хатки, на її ще мокрій черепичній покрівлі, гребенем якої проходжувалася курка. Вітер пригинав поземо пророслі на стіні билинки і стовбурчив пір'я на курці, отож і ті билинки, й пір'я віддавалися на волю вітрові з покірністю безвладних легесеньких предметів. Дахівки вивели на плесі, яке знову стало дзеркальним, мармурову рожеву прожилку — раніше я її не зауважував. Побачивши, як бліда усмішка на воді та на стіні відповідає усмішці сонця, я закричав у дикому захваті, вимахуючи згорнутою парасолькою: «Ого-го-гого!» Але одразу відчув, щр не можу обмежитися цими безглуздими вигуками, я повинен пильніше вдивитися в своє захоплення.

Зустрівши на дорозі незнайомого селянина, я вигукнув:

— Такої чудової днини добре гуляється, еге ж? — При цьому мало не ткнув його парасолею в обличчя. І так доволі понурий чоловіч'яга щр дужче нахмурився, щрсь мені сквашено буркнув, з чого я прирозумів, щр одні й ті самі емоції не виникають у різних людей одночасно, за усталеним наперед порядком. Згодом щрразу, коли після довгого читання мені хотілося побалакати, товариш, до якого звертався, встигав почухати язика й уже мріяв про одне: щрб йому не заважали читати. А коли я з чулістю думав про своїх батьків, якщр ухвалював найобачніші постанови, котрі мали б особливо радувати їх, то саме в цей час вони довідувалися про якийсь мій давнозабутий грішок і, коли я кидався поцьомати їх, починали мене сварити.

Вряди-годи до екзальтації, породженої самотою, домішувалось ще інше відчуття, і я не знав, якому з них віддати перевагу: це, друге, народжувалось бажанням несподівано побачити селянку й стиснути її в обіймах. Супутня з цим бажанням утіха виникала раптово, коли в моєму мізку роїлися розмаїті думки, отож я не встигав точно визначити, звідки вона, й мені здавалося, ніби це апогей насолоди, спричиненої тими думками.

Я вловлював ще одну звабу в усьому, щр зараз уливалось в мою душу: в рожевому відблиску дахівки, в билинках на стіні садівникової хатки, в Руссенвілі, куди мене надило вже давно, в тамтешньому лісі, в дзвіниці сільської церкви, в тому невідомому хвилюванні, завдяки якому всі ці явища робилися ще бажанішими: адже мені здавалось, ніби саме вони й породжують у мені хвилювання і єдина мета цього хвилювання — аби чимскоріш перенести мене до них, надимаючи моє вітрило досі не відомим мені могутнім ходовим вітром.

Прагнення зійтися з жінкою додавало в моїх очах до красот природи щрсь іще збудливіше, зате чар природи розширював і поглиблював обмежений чар жінки. Мені здавалося, краса дерев є водночас і її красою, а поцілунок розкриває переді мною душу цих виднокіл, душу Руссенвіля, душу книжок, прочитаних цього року. Таким чином уява черпала нові сили в зіткненні з чуттєвістю, чуттєвість зрошувала всі зарини уяви, і моя жага була вже невтоленна. Ось чому — як це буває в хвилини, коли, замріявшись на лоні природи, відкидаєшся од своїх вичок, перестаєш зважати на абстрактні поняття й сповнюєшся глибокою вірою в неповторність місць, де перебуваєш, вірою в те, щр вони живуть своїм окремішнім життям, — я бачив у перехожій, до якої рвалося моє серце, не просто представницю якогось спільного типу, типу жінки, але необхідне й природне породження саме цієї землі. Бо в ті часи все, щр не було мною, земля та живі істоти, здавалися мені дорогоціннішими, значнішими, більш наділеними реальним життям, ніж це уявляється вже людям уматерілим.

Я не відокремлював землі й живих істот. Я жадав селянку мезеглізьку чи руссенвільську, рибальчиху-бальбечку так само, як бажав сам Мезегліз чи Бальбек. Якби міг своєю волею змінити обстановку, розкоші, яких сподівався од цих жінок, і вони здалися б мені не такими істинними, я б перестав вірити в них. Зійтися в Парижі із рибальчихою з Бальбека або селянкою з Мезегліза — це було б для мене все одно, щр одержати в дар від когось мушлі, яких ніколи не бачив на морському березі, або папороть, якої не знаходив у лісі. Це означало б забрати в утіхи, яку дала б мені жінка, ті втіхи, посеред яких мені її малювала уява.

Проте тинятися руссенвільськими лісами й не пригорнути селянки було все одно, щр не відати, де в цих лісах сховано скарб, не відати, в чому таємниця їхньої краси. Мені ця дівчина уявлялася в сітці тіней, якою її сповивало листя, та й сама вона була начебто місцевою рослиною, але тільки вищро ґатунку, чия будова дозволяє гостріше відчутти неповторну самотність урочища. Повірити в це мені було просто, як і в те, щр її пестощі теж були б своєрідні й завдали б мені втіхи, якої не засмакувати з іншою жінкою. Таж і я довго не виходив з того віку, коли цю втіху ми ще не відділяємо від усіх тих жінок, з якими її зазнали, ще не звівши до спільного поняття, щр дозволяє розглядати жінку як мінливе зняряддя завжди однакової втіхи. В цих літах та втіха не є навіть чимось окремішнім, відрубним, кінцевою метою нашого знайомства з жінкою, причиною її вістового — бентеги. Ми навіть не маримо про неї, як звичайно марять про близьку насолоду, ми ладні звернути все на жіночу звабу, бо за себе не думаємо, думаємо лише про те, як вийти за межі свого «я». Невизрано передбачувана, незнищенна, затамована, ця втіха в мить, коли її скуштуємо, здатна доводити розкоші від ніжних зорів, од поцілунків тієї, щр нині при нас, до такої нестями, аж вона стає чимось на зразок екстатичної вдячності нашій подрузі за доброту серця та зворушливу

прихильність, яку вона нам довела і яку вимірюємо її благодіяннями, тим щастям, яким ущедрила нас.

Еге, даремно я благав донжон руссенвільського замку послати мені назустріч якусь сільську дівчину. Я звертався до нього як до єдиного повірника моїх перших прагнень, коли з мансарди нашого комбрейського дому, з напахненої ірисом кімнатки, я бачив тільки цю вежу в чотирикутнику прочиненого вікна, зазнаючи героїчних вагань мандрівника-першопрохідця або кандидата на самогубці й, знемагаючи, торував у собі самому нову дорогу, — дорогу, як мені здавалося, смерті, торував доти, доки на листі перевислої до мене дикої смородини проступав такий собі природний слід, схожий на слід слимака.

Даремно я благав вежу під час прогулянки. Даремно шастав очима по довкіллі, маючи надію приворожити поглядом якусь жінку. Так я міг дійти аж до паперті храму Андрія Первозванного-в-полях: ніде не помічав дівчини, яка незмінно траплялася мені дорогою, коли я гуляв з дідусем і не міг озватися до неї. Я безконечно довго вдивлявся у стовбур далекого дерева, з-за якого вона вихилялася й ішла мені назустріч. Обрій, хоч як я п'яв на нього очі, залишався пустельним; смеркало. Тепер без усякої надії зосереджував я всю увагу на цьому яловому ґрунті, на виснаженій землі, ніби сподіваючись, що під нею ховаються живі істоти. І вже сказано, а не радісно шмагав парасолькою дерева руссенвільського лісу, з-за яких не вигулькнуло ні лялечки, ніби це були дерева, намальовані на полотні, шмагав, хоча мене бісила думка, що треба вертатися додому, так і не пригорнувши жадану жінку, — шмагав доти, доки був змушений визнати, що випадкова зустріч навряд чи можлива, й вертав свої стопи назад, до Комбре.

А втім, якби я навіть спіткав жінку, чи стало б мені духу озватися до неї? Мені здавалось, вона поглянула б на мене як на божевільного. Я вже зневірився, що інші істоти зрозуміють мене, що бажання, виниклі під час прогулянки й знебулі, можуть мати якусь достеменність. Тепер вони малювалися мені як суто суб'єктивні, жирні, примарні творіння мого темпераменту. Не мали вже зв'язку з природою, з реальністю, яка втрачала для мене всі свої чари, всілякий глум і ставала умовною рамкою життя, на кшталт тієї, якою є для дії роману вагон, де пасажир читає, аби збути час.

Можливо, в підставі іншого враження, яке склалося в мене поблизу того самого Монжувена, але за кілька літ по тому, враження, тоді ще млистого, в мене значно пізніше виникло уявлення про садизм. Свого часу читач побачить, що через зовсім інші мотиви спогад про це відіграє неабияку роль у моєму житті. Сталося це в велику спеку, мої рідні відлучилися були на цілий день і дозволили мені не поспішати з поверненням додому. Й ось, дійшовши до монжувенської саджавки, щоб помилуватися відбитком дахівки, я ліг і заснув під кущем на пагорбі, навислому над будинком, там, де я, бувало, чекав батька, коли він гостював у пана Вентейля. Вже зовсім споночило, коли я прокинувся. Хотів був устати, але в цю хвилину побачив панну Вентейль; я її насилу впізнав, бо рідко зустрічався з нею в Комбре, та ще коли вона була дівчам. Нині стала панною: мабуть, швидко прийшла додому й стояла лицем до мене, всього за кілька кроків, у тій самій кімнаті, де її тато гостив мого батька й де вона тепер улаштувала маленький салон. Вікно було прочинене, горіла лампа, я бачив усі її рухи, сам залишаючись невидимим для неї, але якби рушив з місця, куці затріщали б, вона почула б і подумала, що хтось за нею шпигує.

Вона була в глибокій жалобі: недавно помер батько. Ми її не провідали, мою матір утримувала одна-однісінька чеснота, здатна заморозити будь-яку чуйність: високоморальність. Але мати співчувала сироті, пам'ятала смутний схилок життя пана Вентейля, цілком поглинутого спочатку взятими на себе клопотами матері й няньки, яких він заступив доньці, потім гризотами, завданими донькою. Мама бачила перед собою страдницький вираз, який останній час оселився на виду в старого; знала — пан Вентейль відмовився переписувати набіло свої твори останніх літ, недолугі п'єски відставного викладача музики, старого сільського органіста, Ми були переконані, що цінність їхня дуже невисока, але не ставилися до них зневажливо, бо ними дуже дорожив Вентейль: вони надавали сенсу його існуванню перед тим, як він пожертвував своє життя доньці. Хоча більшу їхню частину Вентейль навіть не занотував, а заховав лише в пам'яті, та й ті, що лишилися на клаптиках, годі було прочитати, і вони були приречені на забуття. Мама не могла не думати ще й про друге, куди болісніше розчарування, яке спостигло пана Вентейля: прощай його надія на статечне доччине щастя. Усвідомлюючи все страшне безголів'я вчителя музики моїх двоюрідних бабусь, вона побивалася всім серцем і з жахом думала про те гнітюче горе, яким мала горювати панна Вентейль; це горе поглиблювали гризоти на думку, що головною винуватицею батькової смерті є саме вона.

— Бідолашний Вентейль! — мовила мати. — Він жив задля рідної дочки і вмер через неї, не діставши віддяки за свою любов. Чи дістане він її по смерті і яка це буде віддяка? Віддячитися йому може тільки донька.

На коминку в салоні панни Вентейль стояв портретик її тата, й вона схопила його саме тоді, коли за вікнами почувся гуркіт карети. Потім опустила на канапу, присунула столика й поставила на нього фотокарточку, — достоту так, як пан Вентейль хапався покласти на пюпітр п'єску, яку збирався зіграти моїм рідним. Небавом до кімнати ввійшла подруга. Сплівши руки на карку, панна Вентейль привіталася з нею не встаючи й трохи відсунулася, певне, даючи місце, щоб та сіла поряд. Але раптом відчула, що цей рух подруга може сприйняти як настирність. А бува та воліє сісти трохи далі, на стільці? Панна злякалася власної неделікатності, відчула докори сумління, знову розляглася на канапі, заплющила очі й заходилась позіхати, мовляв, до такої пози змушує дрімота. Під настирливою фамільярністю панни Вентейль я впізнавав запобігливі й неспівливі жести та раптову сором'язливість небіжчика. Нараз вона підвелась і вдала, ніби намагається причинити віконниці, але не може дати собі ради.

— Не причиняй, мені задушно, — мовила подруга.

— Але ж нас можуть побачити, — заперечила панна Вентейль.

Певне, вона побоювалася, коли б та не подумала, що ці слова сказано, аби викликати її на бажану відповідь, якої панна Вентейль домогалася, але зі скромности давала їй змогу заговорити першій. Ось чому, хоча мені з мого сховку було не дуже добре видно, погляд панни Вентейль, здається, набув того виразу, який так подобався моїй бабусі, коли панна додала:

— Я хотіла сказати: можуть побачити нас за читанням. Страх як неприємно усвідомлювати, що за тобою підглядають, навіть якби ти займався найпрозаїчнішою справою.

Через вроджену делікатність і несвідому ґречність вона втримала слова, які ладні були злетіти з вуст і без яких її прагнення навряд що б співнилося. Й увесь час у глибу неї самої неспівлива й благальна дівчина молила й відтісняла нечесу-солдафона-звितяжця.

— О так, тут такі розигри, щр за нами напевно стежать, — ущипливо відповіла подруга. — Але чи не все одно? — докинула вона (вважаючи своїм обов'язком лагідно й лукаво моргнути, вимовляючи ці слова зумисне цинічним тоном, а вимовляла вона їх так із сердечної доброти, бо знала, щр цим потішить панну Вентейль), — якщр й побачать, то так навіть краще.

Панна Вентейль, здригнувшись, обернулась до неї. Совісне й чуйне серце не знало, які слова можуть несамохіть скотитися з язика, бо почуття брало гору. Вона намагалась по змозі знехтувати свою істинну моральну природу, знайти мову, властиву зіпсутій дівчині, за яку бажала себе видати, але боялася, коли б слова, які та вимовила б щиро, не пролунали фальшиво в її гарних вустах. І в тому, щр панна дозволила собі сказати, звична сором'язливість паралізувала зухвальство і, вимовлене вимушеним голосом, воно пересипалося запитаннями: «Тобі не холодно?.. Тобі не дуже жарко?.. А може, хочеться лишитись самій і почитати?»

— Здається мені, панно, сьогоднішні ваші думки якісь сороміцькі, — сказала панна Вентейль на завершення репліку, очевидно, чути не раз від подруги.

Відчувши, як у викот крепового корсажу її облік поцілунок подруги, панна Вентейль тихо скрикнула, випручалася, й обидві почали ганятись одна за одною, підскакуючи, змахуючи руками, мов крилами, щебечучи й тінкяючи, наче закохані пташки. Нарешті панна Вентейль упала на канапу, а та — поверх неї. Але подруга опинилась плечима до столика, на якому стояв портрет старого вчителя музики. Панна Вентейль зрозуміла, щр та не побачить його, якщр не повернути до нього її уваги, тож скрикнула, ніби щрино сама помітила портрет:

— Ох, батько дивиться на нас! Не знаю, хто його сюди поставив. Адаже я двадцять разів казала, щр тут йому не місце.

Я згадав — саме так говорив пан Вентейль моєму батькові про свої музичні твори. Мабуть, цей портрет служив дівчатам для ритуального святотатства, бо приятелька відповіла словами, взятими, очевидно, з їхнього службника:

— Та облиш його, хай собі стоїть, тепер він нам не докучатиме. Заспокойся, вже не скиглитиме, не туркатиме, щрб ти куталася в пальто, коли вікно відчинене. Паскудна мацапура!

Панна Вентейль відповіла: «Годі-бо, годі!», й проказала це тоном м'якого докору, щр свідчив про доброту серця, бо в словах не було обурення (вона, очевидно, привчила себе — з допомогою яких це софізмів? — не давати в такі хвилини волю обуренню). Цей своєрідний гамулець вона добровільно, аби не здатись егоїсткою, сама накладала на розкоші, які хотіла справити її подруга. Крім того, ця усміхнена тактовність у відповідь на блюзнірство, лукавий і ніжний докір, може, видавалися її щирій і добрій натурі наймерзненішим і найоблеснішим проявом того плюгавства, в яке намагалася викачатись. Але вона не могла опертись звабі люботи, яку їй обіцяли пестоші тієї, щр була така нещадна до безборонного небіжчика. Панна скочила на коліна приятельки, наставила невинно їй до поцілунку лоба, ніби була її дочкою, раюючи від самої думки, щр вони вдвох виявляють до пана Вентейля крайню жорстокість, і далі збиткуючись над його батьківськими почуттями, хоча він уже в сирій землі. Подруга взяла її голову й почоломкала в лоба, до чого не довелося силувати себе, бо щиро прихилилась до панни, а, крім того, прагнула по змозі скрасити печальне життя сиротини.

— Знаєш, як би я вчинила з цим старим опудалом? — вирекла подруга, беручи портрет.

І щрсь щепнула на вухо панні, але я не розчув.

— Де тобі! — відгукнулась панна Вентейль. — Не стане в тебе духу!

— Не стане духу плюнути? Ось на це? — перепитала приятелька з навмисною брутальністю.

Більше я нічого не чув, бо панна Вентейль з виразом утоми, незграбна, заклопотана, невинна й сумна, підійшла до вікна й зачинила віконниці, але тепер я вже знаю, яку віддяку дістав по смерті пан Вентейль од своєї доньки за все, щр переніс через неї за життя.

А проте згодом мені подумалося: якби пан Вентейль міг бути свідком цієї сцени, він, може, не втратив би віри в добре серце своєї доньки і, може, не так-то й розминувся б із правдою. Звісно, в кожному вчинку панни Вентейль зло аж кричало, пишаючись в усій своїй красі, на яку тільки здатна садистка. Радше при рампі бульварних театрів, аніж при світлі лампи сільської хати, можна побачити дівчину, котра під'юджує приятельку плювати на портрет свого батька, який присвятив їй усе життя, а в житті садизм найчастіше лише закладає наріжний камінь під естетику мелодрами. Насправді, може, й трапиться така дівчина, аж ніяк не садистка, здатна з неменшою, ніж панна Вентейль, жорстокістю глумитися над пам'яттю та волею померлого батька, але вона не стане збиткуватися задирливо, не допустить жесту, сповненого такої примітивності й такої простодушної символіки. Те, щр є в її поведженні кримінального, буде залічковане від чужих і навіть від власних очей, бо вона сама собі не признається, нібито чинить зло. І якщр спустити з думки те, як це здавалося збоку, то, безперечно, зло в серці панни Вентейль, принаймні на первісній стадії, було не без підмісу.

Садистка штибу панни грала в зло, тоді як викинчена гріхородниця в зло грати не може, бо зло не поза її «я», воно здається їй цілком природним. Зло від неї невіддільне; й оскільки така гріхородниця ніколи не плекала культу чесноти, культу пам'яті померлих, то паплюження всього цього не завдавало їй блюзнірських розкошів.

Такі садистки, як панна Вентейль, — сентиментальні кваші, чеснотливі на вдачу, отож навіть у тілесних утіхах їм бачиться щрсь негарне, вони вважають, щр це — для людей зіпсутих. І якщр згоджуються на мить віддатися злу, то намагаються самі влізти й змусити до цього своїх партнерів, у щуру зледащіння, щрб спізнати на мить ілюзію втечі з ніжної й совісливої натури в нелюдський світ насолоди.

І коли я побачив, наскільки до цього зась панні Вентейль, я збагнув, наскільки це для неї бажано. В ті хвилини, коли вона намагалася не бути схожою на батька, хід думок і манера висловлюватись особливо нагадували покійного вчителя музики. Куди завзятіше, ніж його фотографію, панна паплюжила й змушувала служити насолоді свою схожість із батьком, а ця схожість постійно вставала між нею та насолодою й заважала нестямно віддаватися порокові. Панна ганьбила блакитні очі своєї матері, які та передала доньці в спадок, мов родинні клейноди. І люб'язність, котра роз'єднувала панну Вентейль та її гріх з допомогою фразеології й світосприймання, не створених для гріха, й котрі не давали їй ставитися до нього, як до чогось геть од мінного від численних зобов'язань, накладуваних на неї вихованням і таких звичних для неї. Не порок штовхав до насолоди, яка спокушала; сама насолода здавалася порочною. Й оскільки

щоразу, як панна віддавалася гриху, в неї виникали брудні, спорзні думки, загалом зовсім чужі її добросердешному розумові, то зрештою вона почала вбачати в утіхах щось диявольське, стала ототожнювати їх зі Злом.

Може, панна Вентейль відчувала, що подруга зледащіла, але не остаточно, і що блюзнірські її слова нещирі. Але в кожному разі було приємно відчувати на своєму обличчі усмішки, погляди, може, брехливі, але які своєю розпусністю й ницістю свідчили, що так усміхатись і дивитися здатна істота жорстока й любострасна, а не добра й страдницька. На мить панна Вентейль могла уявити, що й справді зайшла зі збоченою в гру, в яку грала б донька, котрій таки осоружна пам'ять батька. Можливо, зло не здавалося б їй таким рідкісним, незвичайним явищем, іншим краєм, одвідавши який щоразу почуваєш себе посвіжілою, якби вона і в собі, й в інших уміла вбачити байдужість до завданих страждань, які є, хоч би як їх назвати, страшним і невиводним різновидом жорстокости.

Якщо мандрівка на мезег'лізьку сторону була справою порівняно простою, то зовсім інакше стояло з прогулянкою в бік Германта, бо йти туди було далеко й доводилося зважати на погоду. Коли ясным дням, здавалося, не буде кінця-краю, Франсуаза, побиваючись через те, що на «бідні ниви» не впало ні краплини дощу, й спостерігаючи, як спокійною небесною блакиттю пропливають білі хмарини, справляла ухи й охи:

— Ці хмари — справжнісінькі тобі акули, вистромлять писки з води й жирують! Чи ж їм у голові, щоб покропити землю дощиком ради безталанних селянок! А ось коли збіжжя пополовіє, то дощ так і заторочить на тижні, не зважаючи, куди ллє, ніби під ним море!

Коли я незмінно діставав сприятливі відповіді од садівника й рд барометра, то хтось казав за обідом:

— Завтра, якщо втримається на годині, підемо на германтську сторону.

Ми відразу ж після сніданку виходили садовою хвіркою на вулицю де Першан, вузьку, криву, затрав'янілу, в якій дві-три осі цілі дні збирали гербарії, вулицю таку ж примхливу, як і її назва. З тієї назви, мабуть, і витікали її цікаві особливості й непривітний лик. Цю вулицю ми даремно шукали б у теперішньому Комбре, бо на її місці нині височіє школа. Подібно до будівничих школи Вйо-ле-ле-Дюка, які, вирішивши, ніби відкрили під амвоном доби Ренесансу та вівтарем XVII ст. сліди романського хору, надають будові того вигляду, який вона нібито мала в XII віці, зрівнюють із землею новий будинок, знову промощують і реставрують вулицю де Першан (це картина з моєї уяви). І треба сказати: вона має точніші розрахунки для відновлення, ніж звичайно є в розпорядженні реставраторів.

У моїй пам'яті й досі живуть образи, може, останні й приречені на скорий загин, — образи того, чим був Комбре в дні мого дитинства. Оскільки ж це він сам, перш ніж зникнути з лиця землі, накреслив їх у мені, то ці образи хвилюють мене не менше, — якщо тільки можна зіставити фотографії зі славетними шедеврами мистецтва, репродукції з яких полюбляла дарувати мені бабуся, — ніж старовинні гравюри з «Таємної вечереї» або ж полотно Джентіле Белліні, де ми можемо бачити вже втрачений витвір Леонардо да Вінчі й портал храму Святого Марка.

Ми проходили вулицю Пташиною перед старим готелем «Підранок», у велике подвір'я якого вкочували в XVII сторіччі повози дюкинь де Монпансьє, Германт і де Монморансі, коли їм треба було приїжджати в Комбре чи то через тяганину з васалами, чи щоб привести васалів до присяги. Потім ми виходили на променаду, з-за дерев якої визирала дзвіниця храму Святого Іларія. І мені кортіло цілий день тут читати, сидячи на лаві, й слухати гру дзвонів. У цьому куточку було так гарно й тихо, що здавалося, наче бій дзигарів не розбиває спокою, а лише звільняє від зайвого тягаря і що дзвіниця недбало й старанно, як хтось знічев'я, тисне на безгоміння, щоб у певну мить вичавлювати з його щерти кілька золотих крапель, які повільно й природно визбирує жарота.

Найбільше наші мандри на германтську сторону манили тим, що майже весь час доводилося йти вівоннським берегом. Уперше ми перехоплювалися через річку хвилин за десять після кладки, званої Старим мостом. Щороку по нашому приїзді, коли стояло на годині, я вже наступного дня — Великоднього ранку, — вислухавши проповідь, гнав сюди, аби подивитися на річку в тому розгардіяші, який зчиняється вранці на великі свята, коли за пишними приготуваннями так коле очі вбозтво ще не прибраного господарського начиння. Річка вже котила свої небесно-голубі води серед ще чорних і голих берегів, повна надто раннього рясту, передчасно розквітлого первоцвіту, берегів, подекуди увінчаних голубим полум'ям фіалок, стебла яких нагиналися під вагою медвяних крапель у їхніх річках.

Старий міст виходив на стежину бечівника, влітку вкритого обабіч коверцями блаватного листя ліщини, під якою вгніздився рибалка в солом'яному брилі. В Комбре я знав усіх, мов отченаш, відав, котрий коваль чи хлопчик з бакалійної крамнички ховається під лівреєю церковного сторожа чи під стихарем півчака, а хто такий цей рибалка — для мене залишилося загадкою. Мабуть, рибалка був знайомий з моїми рідними, бо піднімав бриля, коли ми його проминали. Я поривався розпитати, хто це, але мені подавали знак мовчати, щоб я не розполохав риби. Ми йшли кручею, той берег, низький, стелив луки аж до містечка, навіть до розташованого ще далі вокзалу. В високій траві ховалися руїни замку давніх графів Комбрейських, — замку, який у середні віки прикривала Вівонна од наїздів державців германтських та абатів мартенвільських. Від замку зосталися, піднімаючи рівнину, ледь помітні руїни веж, рештки стрільниць, звідки стріляв арбалетник, а дозорець спостерігав за тим, що відбувається в Невпоні, Клерфонтені, Мартенвіль-ле-Секу, Байо-д'Екзані, за всіма денними володіннями Германтів, у які вганявся клином Комбре, нині зарослими травою й захопленими учнями братської школи. Учні прибігали сюди вчити уроки або гуляли під час перерви, — сива давнина, зарита в землю, вивернута на березі річки, наче зморений погуляльник.

Час давав моєму розумові щедру поживу, змушував розуміти під найменням «Комбре» не тільки нинішнє маленьке містечко, а й вельми відмінне од нього древнє місто, що полонило мою уяву незрозумілим старосвітським образом, витканим з квіток жовтцю. Цих квіток тут була сила-силенна, вони облюбували ділянку для своїх ігор у траві, росли тут поодинокі, парами, купами, яскраві, мов яечний жовток, глянуваті до сліпучого блиску, ото ж, нездатний віднести втіху, яку вони робили мені своїм виглядом, до якогось смакового відчуття, я милувався їхньою золотавою поверхнею, поки мій надпорив сягав такої сили, що я починав умлівати над цією марною красою.

Ї таклішло з мого малого малецтва, коли я, ступивши на стежинку бечівника, сягав по них рукою, хоча не навчився ще вимовляти прегарне казкове ім'я цих прибульців, переселених до нас кілька віків тому, здається, з Азії і натуралізованих біля містечка. Прибульці звикли до скромних круговидів, закохалися в сонце та в берег річки, дотримують вірність убогому виду вокзалу, а проте все ще, як деякі наші старі картини, зберігають у своїй люді овій простоті поетичну ауру Сходу.

Мені було так цікаво дивитись, як рибалять хлопці, запускаючи в Вівонну карафки. Наповнені річковою водою, самі мокрі від неї, карафки були і «вмістищем» з прозорими, ніби стверділими водяними стінками, і «вміщеним», зануреним у більше вмістище з рідкого й текучого кришталю, і давали чарівніше й дражливіше відчуття свіжости, ніж якби стояли на застеленому столі, створюючи цю свіжість лише текучістю, неустанними переливами води, в якій мої руки не могли впливати її, й нетекучого скла, якого моє піднебіння не засмакувало б. Я все збиралася знову прийти туди з вудкою: мені перепалили хлібні недоїдки після трапези, я ліпив з них галки й кидав у Вівонну. Здавалося, вони викликають у воді явище пересичення, бо вода враз згущувалася довкола них яйцюватими кім'яками пуголовків-здохлі, досі, безперечно, розчинених у воді і незримих у чеканні на цю кристалізацію.

Трохи далі течію Вівонни перепиняють водяні рослини. Спершу вони трапляються поодиночі, наприклад якесь латаття, виросле на своє безголів'я там, де бистрина йому спокою не давала, і воно, як той саморушний пором, причалувало до одного і мерщій верталось до другого берега, тобто снувалось туди-сюди. Гнана до берега, його квіткова ніжка випростовувалася, видовжувалася, напиналася, сягала крайньої межі свого розтягу, поки її підхлюпувала течія, зелена снасть перекручувалась і вертала сердешний глечик до вихідного пункту, саме вихідного, краще не скажеш, оскільки він, не спиняючись ні на мить, повторював той самий маневр.

Хоч би скільки гуляв, застаючи ту саму картину, я думав про тих неврастеніків, до яких мій дід зараховував і тітку Леонію, здатну цілі роки демонструвати нам видовисько своїх чудернацьких навичок, які збиралася ось-ось викоринити, але яких дотримувала несхитно поки віку. Втягнуті в триби своїх недуг і маній, ці люди марно силкуються вирватися з них, але тільки вибивають з гнізда клямку, на якій тримається їхня дивна, непереборна і згубна дієтика. Так і це латаття скидалось на того бідолашу, чий незвичні, пекельні тортури привернули цікавість Данте, і той розпитав би докладніше мученика, як йому ведеться й за які злочини катується, якби Вергілій не поспішав і не змушував Данте бігти слідком, як біг я оце за моїми рідними.

А далі плін Вівонни сповільнюється, річка проходить приватним обійстям, але доступ туди відкритий, власник обійстя кохався в водяних рослинах і посадив у ставочках, які там утворює Вівонна, цілі садки латаття. Береги, лісисті в цих краях, кидали рясну тінь на воду, і тому вода була тут переважно стемна-зелена, але іноді, коли ми вертали додому погідного післягрозового вечора, я бачив на поверхні ясну прозрічасту блакить, яка аж ліловіла, зроблена під перегородчате японське клуазоне. Тут і там на плесі, мов суніці, червоніли квітки латаття з червоногарячим осереддям, білим по вінцях. Далі квітів ряснішало, але вони були блідіші і не такі лискучі, шкарубкіші, в густіших складочках і розкидані примхливо такими гарними закрутками, щр мені здавалося, ніби їх несло за водою, як після смутного фіналу статечного свята, коли гірлянди блідопінних троянд уже розповито.

Інший куточок нібито був припасений для простих гатунків, поділених щрнайчистішою біллю й рожевістю вечорниць, вимитих з домовитою ретельністю, наче порцеляновий сервіз, а віддалік громадилися, немов на плавучій клумбі, такі собі братки, вони метеликами розгортали свої налощені синясті крильця над прозрічастою косиною цього водного квітника, а також квітника небесного, бо ґрунт, посаджений на водяних квітах, здавався коштовнішим й зворушливішим від барви самих квітів. І чи висявав він у пообіддя калейдоскопом задуманого, німого, легкого щастя або рожевів надвечір, наче далека сага, й наливався замрією сонячного заходу, — мінливий і водночас зрідні круг віночків, покрась яких була стійкіша, всьому, щр є найглибшого, найневловнішого, найсокровеннішого, всьому, щр є безконечне в часі, — тобі здавалося, ніби ці квіти розквітають на небесних гонах.

Минувши цей парк, Вівонна знову текла прудко. Скільки разів я стежив за веслярем, скільки присягався, коли заживу по своїй вольній волі, наслідувати його: кинувши весла, він лежав горілиць у човні, човен несло течією, а весляр бачив, як угорі над ним тихо суне небо, і на обличчі виступало передчуття щастя й супкоюю.

Ми всідалися над водою серед півників. На святочному небі звільна мандрувала ледача хмарина. Вряди-годи, знуджений, скидався в пориві розпачу короп. Нам пора було підкріпитися. Перш ніж рушити в путь, ми довго їли фрукти, хліб і шоколад, сидючи на траві, і до нас докочувалися по-земі, полегшені, але ще густі металеві звуки дзвону церкви Святого Іларія. І вони не танули в повітрі, хоча довгенько його краляли і, шматовані безупинним дрижем своїх хвиль, бриніли понад квітами, біля наших стіп.

Іноді ми минали зведений на лісовому березі будиночок, схожий на загублену десь геть на стирчку дачу, щр тільки й бачила на світі оцю річку, яка полоскала їй ноги. Біля вікна, прикипівши очима до човна, пришвартованого недалеко од хвіртки, стояла молода жінка, чие замислене личко й ошатне одіння свідчили, щр вона нетутешня й щр, так би мовити, поховала себе в цих нетрищах, аби скуштувати гіркої втіхи від свідомосте, щр її ім'я, а надто ім'я того, хто розлюбив її, тут невідомі. Та ось вона неухважно здійняла погляд, почувши за бережнямком голоси перехожих, із яких, ще не бачачи облич, могла пересвідчитися, щр вони не знають і зроду не знатимуть того зрадливця, щр нічого в їхньому минулому не носить його сліду і щр нічого в їхньому прийдешньому його й не носитиме. Відчувалось, вона зреклася світу добровільно і, покинувши краї, де могла бодай узріти свого коханого, обрала собі інші, які ні разу його не бачили. Я помітив, як жінка, повернувшись із прогулянки, де аж ніяк не могла з ним здібатися, стягала зі своїх упокорених рук довгі рукавички, вкладаючи в цей рух уже зайву тепер Грацію.

Проходжуючись на ґермантську сторону, ми ніколи не добиралися до джерел Вівонни, про які я часто думав і які малювалися мені такими далекими, такими неймовірними, аж, дізнавшись, щр вони-таки в нашому департаменті, за кільканадцять кілометрів од Комбре, був уражений, як того дня, коли почув, нібито на землі справді є таке місце, де во врем'я оно зяяло війстя до пекла. Так само ніколи не доходили ми й до крес, до яких мені так кортіло добратися, — до самого Германта. Я знав, там замок дюка й дюкині

Ґермантських, знав, то люди реальні, суцї, проте щрразу, коли думав про них, уявляв їх собі чи то на Гобелені — на взір графині Ґермантської в Коронуванні Естер у нашій церкві, чи то в мінливих барвах, як Жільберт Лихий на вітражі, де з капустяно-зеленого він робився слив'яно-синім залежно від того, чи занурював я ще руку у святу воду чи підходив до наших стільців. Або ставав зовсім безплотним, як образ Женев'єви Брабантської, родоначальниці Германтів, — чарівний ліхтар водив її по шторках моєї кімнати чи змушував дертися на стелю. Коротше, я уявляв їх собі завше оповитими таємницею меровінзької доби і скупаними, наче у промінні призахідного сонця, в жовтожарі, — це світло випромінював сам склад «ант».

А все ж вони, просто як дюк і дюкиня, були для мене живі, хоча й незвичайні істоти, зате дюкова їхня сутність розширялася до безмежжя, зречевлювалася на те, щрб замкнути в собі Германт, де вони герцогствували, всю сонячну ґермантську сторону, Вівонну, латаття,

красляті дерева та безконечну вервечку прекрасних літніх днів.

А ще я знав, що вони не тільки носять титули дюцтва Германтських, але, починаючи з XIV сторіччя, після марних спроб узяти гору над колишніми своїми сеньйорами, Германти породичалися з ними, поробилися також графами Комбрейськими, отже, першими громадянами Комбре і водночас єдиними громадянами, які не жили тут: графами Комбрейськими, котрі посідали Комбре, присвоїли його й перебрали собі притаманну тільки Комбре своєрідну молитовну журбу. Були вони державцями цілого міста, а не якогось окремого будинку, замешканими, звичайно, надворі, між небом і землею, як той Жільберт Германтський, на якого я, задержавши голову, дивився, коли ходив по сіль до Камю і бачив на вітражі апсиди церкви Святого Іларія лише вкритий чорним лаком зворотний бік.

Вряди-годи, мандруючи на германтську сторону, я проходив повз вогкі садки, звідки звисали гірлянди темних квітів. Я простоював перед ними, гадаючи набути якесь цінне нове знання. Здавалося, ніби перед моїми очима частина поріччя, де так хотілось побувати по тому, як я познайомився з описом його в одного з улюблених авторів. І ось, коли почув від доктора Переп'є про квіти та про чудові струмки в замковому паркові, я подумки утотожив Германт, якому моя уява надала іншої подоби, з цим поріччям, з цією порізаною бурчаками землею. Мені марилося, як дюкиня Германтська, спалахнувши любовною жагою, запросила мене до себе. Цілий день ми ловили з нею форель, а ввечері, гуляючи зі мною під руку, вона показувала мені квіти, які звішували над низьким муром мотки лілового та червоного шовку, і називала їх.

Дюкиня цікавилась моїми майбутніми поезійками. Я готувався стати письменником, а ці мрії нагадували мені: час вирішувати, про що саме писати. Але тільки-но ставив собі ці запитання, стараючись знайти сюжет, в який міг би вкласти найглибший філософський зміст, — мій мозок переставав працювати, розумові очі бачили лише пустку, я відчував, що безталанний або якась душевна хвороба заважає моєму талантові розвинути.

Іноді я розраховував на тата. Він був такою всесильною людиною, йому так потурали можновладці, що він ламав закони, які Франсуаза навчала мене вважати непохитнішими, ніж закони життя й смерті. Наприклад, тільки він у всьому кварталі міг не тинькувати ще цілий рік свій дім, вистарав у міністра для сина пані Сазра, яка збиралася на води, дозвіл здати випускні іспити на два місяці раніше, разом з кандидатами, чий прізвища починалися на літеру А, не дожидаючись, коли надійде черга С. Якби я тяжко захорував, якби мене викрали бандити, то, сподіваючись на блат батька серед достойників, на силу його рекомендаційних листів до Господа Бога, я ставився б до своєї хвороби як до полону або як до химер, для мене цілком безпечних, і любісінько собі чекав би, коли настане пора неминучого повернення до відрадної дійсності, пора визволення чи одужання. Так ось, може, це безталання, ця чорна діра, зяюча в моєму мозку, коли я думав, про що мені писати, — це не що інше, як безпідставне мізкування, воно урветься завдяки втручання батька: він домовиться про мене з урядом і Провидінням, і я стану першим пером своєї епохи. Але коли мої рідні нетерпеливилися, бачачи, як я пасу задніх, моє нинішнє життя переставало здаватися мені творінням мого батька, котре він міг змінити, як йому заманеться, — а, навпаки, було ніби вміщене в немилосердну реальність, створену не для мене, в якій я не мав спільників і яка не таїла в собі нічогосінько. Тоді мені здавалося, що я такий самий, як і всі, що я зістаріюся й умру, як і всі, і що я належу до тих, хто позбавлений літературного хисту. Отож, знеохочений, зрікався назавше словесности, незважаючи на підбадьорливі заклики Блока. Це інтимне і безпосереднє відчуття власної нікчемности переважало всі втішні слова, всі компліменти, хоч би хто їх роздавав: так докори сумління нуртують у лиходієві, хоча всі підносять до небес його добрі вчинки.

Одного разу мама сказала мені:

— Ти все розводишся про дюкиню Германтську; так ось, чотири роки тому доктор Переп'є вилікував її, а тепер вона приїде до Комбре на весілля його доньки. Ти зможеш побачити її в церкві.

Про дюкиню Германтську я найчастіше чув саме від доктора Переп'є, і він же показав нам число ілюстрованого журналу, де фотограф зняв її в тій сукні, яка була на ній на костюмованому балу в принцеси Леонської.

І ось під час весільної меси церковний сторож перейшов на інше місце, дозволивши мені побачити в капличці біляву даму з великим носом, з колючими голубими очима, з прищиком під крилом носа; на шії в неї був намотаний пишний шарф з гладенького нового блискучого еддабу. А ще на червоному обличчі дюкині (її, мабуть, було дуже парко) я розрізняв — розпливчасті й ледь уловимі — штрихи подібности з журнальним портретом. А позаяк найсамобутніші її риси я міг би передати в тих самих виразах, що й доктор Переп'є, який описував мені дюкиню (великий ніс, голубі очі), то я сказав собі: «Ця дама схожа на дюкиню Германтську».

Однаке капличка, звідки дама слухала месу, була капличкою Жільберта Лихого, під могильними плитами якої, золотавими і витягнутими вздовж, мов медові стільники, спочивали давні князата Брабантські, а мені запам'яталися чийсь слова: коли хтось із роду Германтів приходив на церковну відправу у Комбре, для нього відводилося місце в цій капличці. Очевидно, іншої жінки, схожої на пані Германтську з портрета, сьогодні, коли саме її чекали, в капличці Жільберта Лихого не могло бути: це вона!

Розчарування моє було величезне. Думаючи передусім про дюкиню Германтську, я ні разу не впіймав себе на тім, що уява малює її мені на gobелені чи вітражі, переносить до іншої доби, творить не з того тіста, з якого виліплено інших людей. Ось чому я був розчарований. Зроду б мені не спало на думку, що вона може мати червоні щрки, ліловий шарф, як пані Сазра, та й овалом лица дуже скидалася на деяких моїх домочадців, через що в мене майнула підозра (правда, зараз же й розвіялася), що ця дама своїм фізичним складом, усіма молекулами, становить різкий контраст із дюкинею Германтською; її тіло, несвідоме титулу, яке носить, належить до певного жіночого типу, що охоплює також жінок лікарів та комерсантів.

«То це і є дюкиня Германтська?» — мабуть, малювалося на моєму виду, поки я здивовано розглядав її подобу, яка, звичайно, не мала нічого спільного з тими, котрі під іменем дюкині Германтської стільки разів марилися мені. Бо ця ось подоба, на відміну від інших, не була створена моєю фантазією — вона вперше постала перед моїми очима кілька секунд тому тут, у храмі; бо природа цієї жінки була інша; бо її годі було обарвити в інший колір, як ті, що слухняно наливалися жовтожаром одного-єдиного складу. Вона була такою реальною, що все в ній, аж до прищика під крилом носа, засвідчувало її підлеглість законам життя, як у театральному апофеозі складка на одінні феї чи тремтіння мізничка видають тілесну сутність живої актриси. А якби цього не було, ми залишилися б у непевності, чи перед нами не картина чарівного ліхтаря?

Але водночас до цієї подоби, чий великий ніс і колючі очі припнули до себе мій погляд (може, тому, що спочатку порвали були його, поставили на ньому перший штамп, коли я не встиг ще зміркувати, чи ця постала переді мною жінка й справді є дюкиня Германтська), до цієї подоби, ще зовсім свіженької, не стужавілої, я пробував притулити думку: «Це дюкиня Германтська», але хоч як маніпулював, накладки не виходило. Так не сходяться відокремлені певною відстанню два кружала. Зате нині, коли я побачив, що та сама вимріяна мною дюкиня Германтська існує навсправжки, окремо від мене, вона ще дужче полонила мою уяву, — поцілувавшись отак з дійсністю, що не справдила моїх надій, вона потроху отямилася й почала нашіптувати мені: «Германти, окриті хвалою ще до Карла Великого, мали право карати й милувати своїх васалів, дюкиня Германтська веде свій родовід од Женев'єви Брабантської. Вона не знайома й нізащо не рачить знайомитися ні з ким із присутніх тут, у церкві».

І — о чудородна незалежносте зорів людських, які тримаються на слабенько напнутій, на довжелецькій, на такій розтяжній нитці, що їм вільно пастися попаски, далеко від обличчя! — тоді як дюкиня Германтська сиділа в капличці над могильними плитами предків, погляд її блукав, п'явся по колонах, затримувавсь навіть на мені, наче сонячний промінь зазирає у приділ, але такий промінь, який коли пестив мене, здавався смисленим. Що ж до самої дюкині Германтської, то вона сиділа нерухомо, подібно до матері, яка вдає, ніби не бачить вибриків і неподобства своїх діток, що граються й зачіпають незнайомих людей, і я не міг зрозуміти, схвалює вона чи ганить у своєму душевному порожнюванні саму себе за те, що так ото блукає поглядом.

Я благав Бога, щоб вона не пішла, перше ніж я надивлюся на неї досхочу, адже вже кілька років страх як мріяв побачити її, і я не зводив з неї ока, як ніби кожен з моїх поглядів міг матеріально відірвати й скласти до скарбонки моєї пам'яті довгий ніс, багрові щірки, всі особливості, котрі — так мені здавалося — дають цінне й докладне уявлення про самобутність її вроди.

Тепер, коли всі думки про неї нашіптували мені, що вона гожа, а може, не так думки, як своєрідний інстинкт плекання всього найкращого, що маємо ми самі, намагання будь-що уникнути розчарувань, — і я відлучав її від решти роду людського (оскільки дама й та дюкиня Германтська, яку раніше створював у своїй уяві, були однією й тією самою особою, тоді як чисте й щире споглядання її тіла на мить стопило дюкиню з ним, — нині мене обурювали балачки про неї: «Вона ладніша за пані Сазра, за панну Вентайль», — бо ж ті її у підметки не годилися! І, зупиняючи погляд на ясних дюкининих косах, на блакитних очах, на лінії шиї й залишаючи без уваги риси, які могли б нагадати інші жіночі обличчя, я вигукував перед цим зумисне незавершеним шкідом: «Яка вона гожа! Що то люди шляхетного коліна! Переді мною на правду дюкиня Германт, нащадок Женев'єви Брабантської!»

І моя увага, зосереджена на цьому обличчі, такою мірою ізолювала його, що, згадуючи про весільну церемонію, я вже нікого не бачу, окрім неї та церковного сторожа, який відповів ствердно на моє запитання, чи ця дама справді дюкиня Германтська. Але особливо чітко я бачу її, коли весільчани рушили до ризниці, яку освітило вискалене з-поза хмари сонце того вітряного й дощового дня, коли дюкиня Германтська опинилася серед комбрейців. Вона не знала навіть їхніх імен, але вищість її так упадала в очі, що дюкиня не відчувала до них нічого, крім найщирішої доброзичливості. До того ж вона знала, що простотою й люб'язністю зачарує їх ще більше.

Дюкиня не мала змоги посилати погляди, куди їй заманеться, й надавати їм певного виразу, як дивляться на знайомого в юрбі, — її неухайні думки пливли щедрим потоком голубого світла, який вона була безсила стримати й старалась нікого не спантеличити, поводитися так, щоб про неї не подумали, ніби гордує низотою, яку цей потік зустрічав на своєму шляху, омиваючи його щирими.

Досі бачу над пишним ліловим шарфом її лагідно здивовані очі, вираз яких вона доповнювала несміливою усмішкою, не признаючи її нікому зокрема, але так, щоб кожному дісталася часточка, усмішкою удільної княгині, яка кохає своїх васалів і в чомусь їх перепрошує. Усмішка ця впала і на мене, того, хто не зводив з неї ока. Тоді, згадавши погляд, який вона зупинила на мені під час меси, голубий, мов промінь сонця, коли пронизує вітраж Жільберта Лихого, я сказав собі: «Ну, звісно, вона мене помітила!»

Я уявив, що сподобався їй, що дюкиня, пішовши з церкви, думатиме про мене і що, може, сьогодні ввечері, у Германті, сумуватиме без мене. І я теж закохався в неї. Адже для того, щоб покохати жінку, часом досить перехопити її зневажливий погляд, як погляд панни Сванн, спрямований на мене; часом буває достатньо уявити, що жінка ніколи не належатиме тобі; іноді, навпаки, вистачає доброзичливого погляду, як оце в дюкині Германтської, а буває досить помислити, що вона може належати тобі. Очі її синіли, наче барвінок, цей барвінок я не міг зірвати, але вона дарувала його мені. І сонце, хоча його й загрожувала поглинути хмара, поки, з усієї своєї моці протинаючи жалами проміння майдан і ризницю, воно заливало барвою герані вистелені для більшої врочистості червоні килими, якими з усмішкою простувала дюкиня Германтська, й додавало до їхньої червіні вогняного кармазину, вистеляло світляним надшкурнем, уносило в радісну церемонію своєрідну ніжність і величаву м'якість, такі характерні для Лоенґріна, для деяких картин Карпаччо; ось чому Бодлер прикладає до звуку сурми епітет «солодкий».

Як часто відтоді після прогулянок на Германтську сторону я ще дужче, ніж раніше, побивався, бо мені бракує літературного хисту й треба розлучитися з мрією вийти в славетні письменники! Думаючи про це на самоті з собою, я зазнавав страшених мук, і, щоб якось утишити ці муки, мій розум ніби сам собою накладав вето на скорботу й переставав зовсім думати про вірші, романи, про літературну стежу, на яку мені годі вийти через безталання. Ось тоді-то, поза всякою залежністю від моїх мистецьких клопотів, поза всяким зв'язком з ними, нараз дах якоїсь будови, сонячні іскри на камені або степові запахи давали мені втіху, мали такий загадковий вигляд, ніби таїли щось недоступне моєму зорові, ладні відступити це мені, та тільки я ніяк не вмів того виявити, — мали такий загадковий вигляд, аж я несамохіть зупинявся.

Відчував усе й тому стояв, як мурований, брав очі в руки, дихав на повні груди, намагався ввійти думкою в образ, у запахи. І якщо мені треба було наздогнати дідуся, верстати путь далі, я йшов заплуштившись; намагався закарбувати в пам'яті лінію даху, колір каменю, бо мені хтозна-чому здавалося, ніби вони сповнені бажання відкритися й надати мені те, чого були лише оболонкою.

Зрозуміло, ці враження не могли воскресити в мені надію стати з часом письменником, адже вони завше пов'язувалися з конкретним предметом, позбавленим інтелектуальної вартості і не причетним до абстрактної істини. Принаймні вони завдавали мені ірраціональну втіху, створювали злуду запліднення, розганяли нуду, почуття безпорадності, якого я зазнавав щоразу, шукаючи філософської теми для великого літературного твору. Але обов'язок сумління перед враженнями від форми, пахощів або ж барви, обов'язок, який полягав у тому, аби спробувати вловити приховане за ними, був такий важкий, що я довго шукав відмовки не виконувати його над силу й скинути з себе цей клопіт.

На щастя, мене кликали родичі, я відчував, що на разі недостатньо спокійний, щоб розсудливо вести пошуки, й ліпше перестати думати про це до повернення додому й не втомлювати себе марними зусиллями. Коротше, я вже перестав з'ясовувати незнане, скрите під формою або ж під запахом, і це мене нітрохи не обходило, бо знав, що під покровом образів донесу додому його живим, — так у ті дні, коли мене відпускали на риболов, я приносив у кошмичку свою здобич, прикриту травою, завдяки чому риба лишалася свіжа. Прийшовши додому, я починав думати про щось інше, й у голові (як у кімнаті — квіти, зірвані під час прогулянок, або одержані у дар дрібнички) громадилися камінь із ряхтінням світла, покрівля, гра дзвону, аромат листя, безліч різних образів. Раніше я відчував за ними життя, мені тільки не вистачило волі його виявити, а тепер було видно, що це життя давно вже в них вигасло.

А втім, одного разу, коли загулялися й почало вже вечоріти, ми зраділи, бо на півдорозі нас наздогнав Переп'є повозом і, впізнавши, зупинив коней і зголосився підвезти, — тоді мені пощастило трохи поглибити одне з таких вражень. Мене всадовили на козлах коло візника, коні бігли швидко, бо доктор ще мав заїхати в Мартенвіль-ле-Сек до хворого, і ми мали почекати його біля дому. На одному повороті я несподівано зазнав ні з чим не зрівняної втіхи, побачивши освітлені вечоровим сонцем верхи мартенвільської церкви. Через те, що наш повіз рухавсь, а дорога вилясала, верхи ввесь час ніби переміщались. А потім до цих двох верхів прилучилася дзвіниця в'єв'євського храму, вона була за горбом і долиною, на вищому місці, а мені ввижалося, ніби дзвіниця їхня близька сусідка.

Закарбовуючи в пам'яті форму шпилів, пересування контурів, блиск їхніх стін, я відчував, що моє враження цим не вичерпане, за тим рухом, за тим сяянням щось є, і це щось вони містять у собі й водночас криють.

Верхи здавалися такими далекими, а повіз так повільно наближався до них, що я був уражений, коли ми за кілька хвилин зупинилися перед мартенвільською церквою. До мене не доходило, чому мене так тішило споглядання їх віддалеки, і зрозуміти це здавалося дуже нелегким, хотілося лише зберегти в пам'яті ці рухомі у сонячному світлі обриси й більше про них не думати. І вельми імовірно, що якби я так і діяв, то ці дві дзвіниці поділили б долю стількох дерев, дахів, запахів, звуків, які я вирізняв з-поміж інших, бо завдяки їм зазнав утіхи. Але то була втіха незбагненна, й зглибити її так і не зумів.

Поки ми чекали на лікаря, я зліз додолу й погломонів із родичами. Потім лікар повернувся, й ми рушили далі, я знову сів у передку й озирнувся, аби ще раз глянути на церкву. Трохи згодом її верхи пропали за поворотом. Візник на мої репліки здебільша відмовчувавсь, тож я мусив, не маючи ліпшого товариства, обмежитися власним і спробував пригадати вигляд церковних шпилів. Незабаром їхні контури, їхні сонячні поверхні залупилися, наче кора на деревах, світлячи подекуди тим, що ховалося од мене. І тут мені саянула думка і вбралася в слова, а втіха, якої я допіру зазнав, побачивши дзвіниці, настільки зросла, що я геть сп'янів, не міг думати ні про що інше. В цю мить, хоча ми вже від'їхали далеко од Мартенвіля, я обернувся і знов їх углядів; цього разу вони були зовсім чорні, бо сонце вже сіло. Вряди-годи на скрутах вони ховалися від моїх очей, нарешті майнули востаннє, й більше я їх не бачив.

Я не сподівався, що приховане за мартенвільською церквою може вилитися в якусь гарну фразу, проте оскільки воно постало мені в одежі слів, які потішили мене, я попросив у лікаря паперу й олівця, після чого для годиться й даючи волю захваті, скомпонував, хоч екіпаж трясло, такий уривок, який потім відшукував і наводжу тут з незначними правками:

«Самотою піднесені над рівниною й наче загублені в пустці тяглися до неба два мартенвільські шпилі. Небавом ми побачили третій: сміливим стрибком їх наздогнала припізніла в'єв'євська дзвіниця. Хвилини летіли, ми їхали швидко-швидко, і все ж три шпилі, подібні до птахів, нерухомо стояли в полі й, чітко видимі в сонячному світлі, бовваніли далеко попереду. Потім в'єв'євська дзвіниця від'єдналася, відстала, і мартенвільські шпилі zostалися самі, позолочені вечоровим сонцем; навіть на такій відстані я бачив, як його проміння грає й усміхається на їхньому узбіччі. Ми так повільно наближались до них, і я думав, що сплине багато часу, перш ніж досягнемо їх, як раптом віз крутонув і доставив нас до їхніх стіп. Верхи так притьмом вигулькнули назустріч, що якби фурман не осадив коней, повіз налетів би на паперть. Ми знову рушили в путь, трохи згодом покинули Мартенвіль; село, яке проводжало нас кілька секунд, зникло, й на обрії залишилися тільки шпилі його церкви та ще в'єв'євська дзвіниця; вони спостерігали нашу втечу, прощаючись кивками своїх сонячних шпилів. Коли-не-коли один з них відступав, щоб іншим було нас видко, потім дорога змінила напрям, шпилі звертенилися трьома золотими починками й зникли з очей. Але трохи згодом, коли ми під'їздили до Комбре й сонце вже сіло, я побачив їх востаннє здалеку. Тепер це були лише три квітки, вималювані на небесах, над низьким польовим видноколом. Вони нагадували мені також трьох дівчат із казки, які осмеркли на безлюдді; і поки ми чвалом їхали від них, а вони злякано металася в пошуках дороги, їхні шляхетні силуети позадкували, пригорнулись один до одного, сховались один за один, стопилися на ще рожевому небі в єдину темну масу, чарівну й покірну, й, нарешті, пропали в мороці».

Потім я забув про цю сторінку, та коли, сидячи на краєчку передка, куди фурман ставив звичайно кошика з птицею, придбаною на мартенвільському базарі, дописав, я відчув, що щасливий, з мене, завдяки цьому записові, спали, як камінь із серця, дзвіниці і те, що таїлося за ними, і я заспівав на ціле горло, схожий на курку, яка знесла яйце.

Цілими днями під час тих прогулянок я міг мріяти про те, яке це щастя — бути другом дюкині Германтської, ловити форель, кататися човном на Вівонні й, хоча жадібно поривався до цього щастя, я просив у такі хвилини від життя тільки одного: хай би воно все складалося з низки тихомірних післяполуденних годин. Ліворуч від дороги видніла ферма, досить відлегла од двох інших, розташованих по сусідству. Від Комбре цю ферму відокремлювала лише дубова алея, по один бік якої зовсім близько тяглися яблуневі садки, де росли на однаковій відстані одна від одної яблуні, вирисовуючи на спаді сонця японське мереживо тіней. Коли на зворотній путі я помічав цю ферму, серце моє тьохкало, я знав, що менше ніж за півгодини ми будемо вдома, і, як це буває в дні прохідок на Германтську сторону, коли обідаємо пізніше, мене пошлють спати після першої ж страви. Моя мама, лишаючись за столом, як при гостях, не підніметься до мене побажати на добраніч.

Терен смутку, куди я збирався вступити, був так само відмежований од терену, де я швидко веселився, як іноді в небесах рожеву смужку відокремлює від зеленої чи чорної якась невидима риска. Ви бачите, птах летить по рожевому, наближається до краю, майже торкається чорняви, потім пропадає в ній. Ще мить тому круг мене роїлися бажання — піти в Германт, подорожувати, жити щасливо, тепер же я був настільки далекий від тих бажань, що їхнє здійснення не додало б мені жодної втіхи.

Як охоче я жертвував би всім цим лише за те, щоб мені дозволили цілу ніч проплакати в обіймах у мами! За столом я тремтів, не

Звідки стривожли очей з обличчя матері, яка не появляється ввечері в кімнаті, де я вже бачив себе в постелі. Мені хотілося померти, й цей стан триватиме до завтра, поки ранкове сонце, ніби садівник драбину, обіпре світляні свої пасмуги об мур, повитий настурціями, що спадають до вікна, і я зіскочу з ліжка й побіжу в садок, забувши про те, що знову настане вечір і разом з ним хвилина прощання з матір'ю.

Так прохідки на ґермантську сторону навчили мене розрізняти стани, які поперемінно оволодівали мною на певний проміжок часу й навіть ділили між собою кожен мій день з пунктуальністю переміжної лихоманки: один наставляв і проганяв іншого. Хоча вони стикались, але це були зовсім різні терени, між собою ніяким світлом не сполучні, отож, перебуваючи в одному стані, я не міг зрозуміти й навіть уявити собі, чого бажаю, чого страшуся, що роблю, поки перебуваю в іншому.

Отож мезеґлізька сторона і ґермантська сторона пов'язуються для мене з безліччю дрібних подій в одному з тих життів, якими живемо рівнобіжно, в рясному на перипетії, в найбагатшому на пригоди, тобто в житті інтелектуальному. Ясно, воно еволюціонує в нас невловно, ми віддавна готуємо відкриття істин, які змінили для нас його сенс і подобу, освітили нам нові шляхи, але ця підготовча робота несвідома, віримо — ми відкрили їх того дня й тієї хвилини, коли вони стали для нас видимі. Квіти, які грали тоді в траві, вода, що струмувала на сонці, коротше, природа з її бездумним чи неухажним виразом, серед якої вони появилися, завше супроводжувала спогад про них. І, звичайно, коли все це довго споглядав невідомий перехожий, мрійливий хлопчина (так дивиться на царя загублений у юрбі хроніст), — цей куточок природи, ця ділянка садка й гадки не мали, що завдяки перехожому вони довго житимуть з усіма їхніми мимолітними особливостями.

А проте моя екзальтованість не проочила ні запаху глоду, який оповивав живопліт і мав незабаром поступитися запахів шипшини, ні м'яких кроків по жорсткій стежині, ні пухирця, що набубнявив біля водяної рослини на поверхні річки й одразу ж лопнув. І їй пощастило все це пронести крізь стільки років, тоді як протоптані тут стежки затрав'янили, повмирили ті, хто ними ходив, ба вмерла й сама пам'ять про них.

Іноді цей краєвид, донесений мною допосі, зовсім відмежовується і, ніби квітнучий Делос, самотньо дрейфує в моєму мозку, а я не потраплю навіть сказати, з яких місць і з яких часів — чи, може, просто з марень — вилонився він. І все ж мезеґлізьку сторону та ґермантську сторону я вважаю за найглибші поклади в духовній моїй землі, за найтвердіший ґрунт, на якому я зараз іще стою. А все це, бо, спостерігаючи це роками за людьми, я був певен, що мені досі близькі й досі тішать мене тільки ті речі, тільки ті люди, з якими там зіткнувся. Чи то тим, що в мені вичерпалася живодавча снага, чи тим, що реальність твориться лише в пам'яті, але квіти, які я бачу вперше нині, здаються мені несправжніми. Мезеґлізька сторона з отим бузком, глодом, блаватками, маком, яблунями; ґермантська сторона з її річкою, де кишіли пуголовки, з лататтям і жовтнем назавше створили для мене образ країни, де я хотів би жити, де б насамперед можна було ходити на тоню, кататися човном, бачити руїни Готичних твердинь і знаходити серед збіжжя монументальну церкву, таку, як храм Андрія Первозванного-в-полях, правдивий, сільський і золотавий, як скирта пшениці, й оскільки волошки, глід, яблуні, які мені трапляються на дорозі, коли гуляю, розташовані на тій самій глибині, на рівні моєї минувшини, вони відразу ж стають близькими моєму серцю.

І все ж у кожній місцині є щось індивідуальне, коли тебе огортає спрага знову побачити ґермантську сторону, ту спрагу не вгамуєш, прийшовши на берег річки, де росло б так само гарно, навіть ще гарніше, ніж на Вівонні, латаття, так само як, повертаючись додому ввечері, в часину пробудження туги, яка згодом переселяється в любов, причому в інших — назавше, — я не бажав би, щоб до мене прийшла прощатися мати, красивіша й розумніша від моєї рідної неньки. Ні, подібно тому, щоб я заснув щасливим сном, з тим безмежним спокоєм у душі, якого не могла дати жодна полюбогниця, бо ми сумніваємося в них, навіть коли ще їм віримо, й тому не владні над їхніми серцями так, як я був владний над серцем матері, коли вона з поцілунком віддавала його мені, віддавала беззастережно, цілковито, без утайки. Мені потрібна була вона, треба було, щоб вона наді мною нахилилась і я побачив у неї під оком рубець, який був мені так само дорогий, як усе її обличчя. Достоту так само мені потрібна ґермантська сторона, в тому вигляді, в якому я її знав, з фермою, розташованою дещо осторонь від двох інших, притулених одна до одної при повороті на дубову алею. Потрібні моріжки, на яких, коли сонце робить їх дзеркальними, мов ставок, вимальовується листя яблунь. Потрібний увесь цей ландшафт із його самотністю, яка обчаровує мене в безсонні ночі з якоюсь майже ворожитиською силою і розвіюється, тільки-но я прокинусь.

Безперечно, завдяки тому, що в мені нерозривно пов'язані розмаїті враження, пов'язані лише через те, що склалися вони одночасно, мезеґлізька сторона й ґермантська сторона згодом принесли мені чимало розчарувань, ба більше: через них я допустився багато похибок. Адже я часто мріяв побачитися з тією чи тією людиною, не усвідомлюючи, що моя мрія викликана лише тим, що ця людина нагадала мені глід, і я переконував себе та інших, що в мені озвалася колишня симпатія, тоді як просто хотілося з'їздити туди. Але з цього ж таки приводу, а ще тому, що давні мої враження живуть у нинішніх, з якими в них є певний зв'язок, вони правлять їм за підпору, надають глибини, якогось особливого виміру. До того ж наділяють їх чарами, вагою, доступною лише мені. Коли літнього вечора сповнене гармонії небо починає рикати, як дикий звір, і всі нарікають на бурю, я один стою на мезеґлізькій дорозі і крізь шум зливи з залассям удишаю дух невидимого й незбутного бузку.

Ось так я часто лежав до ранку, думаючи про комбрейські часи, про смутні безсонні вечори, про стільки днів, чий образ воскресений був недавно мені смаком — комбрейці сказали б «ароматом» — чаю й за асоціацією спогадів про те, що через багато років після мого від'їзду з цього містечка я дізнався про любов Сванна, яку той пережив ще перед моїм народженням. Дізнався до пяти, адже подробиці зібрати легше, якщо йдеться про людей, померлих кілька століть тому, ніж коли це пов'язане з твоїми щирими друзями. Така докладність здається справою неможливою, як здавалося колись неможливим розмовляти з іншим містом, поки не вигадано способу усунути таку незмогу.

Всі ці спроквола нагромаджені спогади мало-помалу утворили в мені одну цілість, не настільки проте однорідну, щоб я не міг розрізнити між ними — між найдавнішими й порівняно свіжими, посталими з аромату, а потім між спогадів іншої особи, яка поділилася ними зі мною, — якщо не розколини, якщо несправжні зсуви, то принаймні прожилки, цяточки, які в деяких гірських породах, у деяких мармурах зраджують походження, вік, «формацію».

Звичайно, на той час, коли розвиднювалося, коротка непевність мого пробудження вже розвіювалася остаточно.

Я знав, у якій кімнаті перебуваю насправді, відбудовував її довкруг себе в п'ятмі — чи то з пам'яті, чи користуючись як орієнтиром слабким світлом, під яким примостив фіранки, — відбудовував цілковито й умельшовував не згірш за архітектора й шпалерника, зберігаючи первісне розташування вікон і дверей, ставив на звичне їм місце шафи й свічада. Та заледве денне світло, — а не взятий

мною за нього відблиск недожеврїлих головошок на мідному пруті порт'єри, — проводило у темряві, наче крейдою, свою першу білу напрямну, вікно з фіранкою покидало одвірок, де я його помилково притулив, у той час як писемне бюрко, яке моя пам'ять нездарно поставила там, де вікно, втікало, щрб дати йому місце, навзаводи, підганяючи коминок і відсуваючи коридорну стінку. Дворик запанував там, де ще мить тому була моя туалетна, і зрештою житло, яке я відбудовував у п'ятьмі, зазнало долі інших осель, щр маячили в круговерті мого пробудження: його погнав у розтіч цей блїдий знак, накреслений над фіранками перстом передзорнього дня.

ЧАСТИНА ДРУГА

СВАННОВЕ КОХАННЯ

Щоб належати до «кола», до «купки», до «кланчика» Вердюрєнів, досить було виконати одну, але доконечну умову: треба було мовчазно прийняти символ віри, один із пунктів якого зводився до того, щр молодий піанїст, яким того року опікувалася панї Вердюрєн і про якого вона казала: «Щоб хтось так зіграв Ваґнера, хай він трїчі вмїється!», «заломлює» і Планте, і Рубїнштейна, а доктор Коттар як діагност куди кращий за Потєна. Всякий «новобранець», якого Вердюрєни не могли переконати, щр на вечорах у тих, хто не буває у Вердюрєнів, страшенна нудота, негайно засуджувався на вигнання. Жїнки бували щрдо цього норовливіші за чоловіків: хїба можна було їм відмовитися від суетної цікавості і бажання з'ясувати самим, щр там в інших салонах дїється, і Вердюрєни, стурбованї, як би допитливий дух і демон суетности не заразили інших і не внесли схизми до їхньої ортодоксальної церквїці, мусили банїтувати одну по одній усіх «вірних» жїночої статї.

Якщр не рахувати молодї докторші, то біла челядь була репрезентована цього року винятково (сама панї Вердюрєн була особа вельми добродїсна і походила зі статечної буржуазної сїм'ї, дуже багатї і зовсїм невідомї, з якою вона мало-помалу з власного почину урвала всякі взаємини) молодю жїною майже з напївсвїту, панєю де Кресї, яку панї Вердюрєн називала на ім'я, Одеттою, і заявляла, щр вона «цяця», та тїткою піанїста, схожою на колишню консьєржку; обох їх, не обїзнаних зі свїтом, легко було, завдяки простотї душєвнїй, переконати, щр княгиня Саґанська та дюкїня Ґермантська платять великі гроші нещасним гостям, інакше на їхні званї обїди нїхто б не ходив; тим-то, якби хтось зголосився добути запрошення для цих двох великосвїтських дам, колишня консьєржка і кокотка зневажливо відкинули б таку пропозицію.

На обїд Вердюрєни не запрошували: кожен із членів «купки» знав, щр для нього приготовлений куверт. Вечори не мали певної програми. Молодий піанїст грав, але тїльки як «був у гуморї», бо нїкого нї до чого не силували, і пан Вердюрєн казав: «У нас по-друзньому, хай живе панїбратство!» Якщр піанїст хотїв грати «Полїт Валькїрїї» або прелюдію до Трїстана, то панї Вердюрєн заперечувала не тому, щр ця музика їй не подобалася, а, навпаки, тому, щр вона справляла на неї надто сильне враження. «Ви щр, хочете, щрб у мене розходїлася мїгрєнь? Аджє після цього у мене завжди болить голова. Я себе знаю! Завтра вранці я не зможу встати з лїжка, — нї, дякую красно!» Якщр піанїст не грав, то нав'язувалася спільна розмова, і котрийсь із приятелїв, найчастїше художник, який був тодї у Вердюрєнів у фаворї, «викидав», як казав пан Вердюрєн, «якусь таку пікантну штучку, аж усі качалися зо смїху», надто панї Вердюрєн, яка звикла так дослївно розумїти метафори стосовно її душєвного стану, щр доктор Коттар (тодї початкївець-практикант) мусив вправляти їй звихнуту щєлепу.

Надївати фрак було заборонєно, пам'ятайте: тут усі «свої», боронь Боже скидатися на «зануд», від зануд урїж поли і тїкай, як від чуми, їх запрошували тїльки на великі вечори, влаштуованї якнайрїдше, та й то, щрб розважити художника або щрб музика придбав собі нових шанувальникїв. Удовольнятися грою в шаради, давати костюмованї вечєрї, але у своєму гуртї, без участї чужих.

Проте «свої» у життї панї Вердюрєн посїдали все бїльше й бїльше мїсця, а тому все, щр одривало їх від салону, щр інодї зв'язувало їм руки, робилося для неї нудним, неподобним: мати одного з них, професїя другого, лїтнївка чи нездужання третього. Якщр доктор Коттар вважав за свїй обов'язок устати з-за столу, поспїшаючи до якогось тяжкохворого, панї Вердюрєн мовила: «Хто знає, може, для нього буде куди кращє, якщр ви не станете турбувати його сьогоднї ввечєрї, без вас він тїльки швидше засне, а завтра вранці ви одвідаєте його й побачите, щр він зовсїм здоровий». Уже на початку грудня вона робилася хворою на саму думку, щр «вірнї» «дмухнуть од неї» на Рїздво чи Новий рїк. Тїтка піанїста вимагала, щрб він їшов з нею цього дня на сїмейний обїд до її матерї.

— Невже ви думаєте, щр ваша матїнка помре, — з серцем гукнула панї Вердюрєн, — якщр ви не пообїдаєте з нею на Новий рїк, пане провїнциале?

її неспокїй одроджувався на Бїлий тиждень.

— Ви, докторє, учений, вїльнодумець, ви, звїсно, прийдете до нас на Бїлий тиждень, як будь-якого іншого дня? — спитала вона Коттара першого року, коли виник «клан», і спитала таким тоном, нїби не могла сумнїватися в його вїдповїдї. Насправдї вона дуже потерпала, бо, якби доктор не приїшов, у них нїкого не було б.

— На Бїлий тиждень я приїду... попрощатися з вами, бо Великдень ми проведемо в Овернї.

— В Овернї? Та вас там поїдом їстимуть блохи й жуа! Ну щр ж, вїншую вас!

Потїм, помовчавши трохи:

— Ви бодай попередили б нас, ми б усе нарїхтували і поїхали б гуртом, цїлком комфортно.

Достоту так само, коли в когось зі «своїх» заводився приятель, або якась «завсїдниця» починала крутити роман, і через це вони могли «дрєменути», Вердюрєни, яких анітрохи не лякало те, щр жїнка має бахура, аби лиш вона являлася вдвох із ним, аби лиш вони флїртували перед їхніми очима і не цуралися їх, казали: «Гаразд, приведїть сюди вашого друга». І його пїддавали спробї, щрб з'ясувати, чи здатний він не мати секретїв од панї Вердюрєн і чи можна його прийняти до «гурту». Якщр він не годився, то «свого» або «свою», якї того привели, відкликали набїк і намагалися їх посварити з другом чи з коханкою. Якщр ж «новачок» подобався, то він ставав теж «своїм». Ось чому, коли цього року дама з напївсвїту сказала пановї Вердюрєновї, щр познайомилася з чарївним чоловіком, паном Сванном, і натякнула, щр

Він був би щасливий, якби Вердюрени запросили його, пан Вердюрен одразу переказав її побажання друзині. (Він ніколи не зраджував своєї думки, не вислухавши спершу жінки, вся його роль зводилася до того, щрб уволати її волю і волю вірних, у чому він показував дивезну вигадливість.)

— Власне, пані де Кресі має до тебе прохання. Вона хотіла б рекомендувати тобі свого приятеля, пана Сванна. Що ти на це скажеш?

— Ну хіба можна відмовити в чомусь такій чарівниці? Мовчіть, ніхто вашої думки не питає, кажу вам, щр ви чарівниця.

— Ну, воля ваша, — відповідала Одетта манірно і додавала: — Ви ж саме здорові знаєте: я не fishing for compliments[9].

— Гарзд! Приведіть вашого приятеля, якщо він справді такий милий.

Звісно, «гурток» Вердюренив був геть чужий товариству, де обертався Сванн, і справжні світські люди вважали б, щр тому, хто посідав таке виняткове становище, навряд чи треба домагатися запрошення до Вердюренив — хто вони такі, щрб з ними панькатися. Але Сванн так любив жінок, щр, перезнайомившись з усіма аристократками, взявши від них усе, чого вони могли навчити його, він дивився на ту грамоту про натуралізацію, трохи не диплом шляхетства, виданий йому Сен-Жерменським передмістям, як на мінову вартість, як на вексель, власне, безвартісний, хоч він дозволяв йому виступати козирем у якійсь провінційній дірі чи в паризькій закутані, де йому впала в око донька полупанка або присяжного. Жага і кохання будили під ту пору в ньому марнославство, якого він нині здихався в повсякденному житті (бо саме марнославство подвигло його робити світському кар'єру, через яку він змарнував свою кебету на суєтні втіхи, а своєю ерудицію в питанні мистецтва поставив на службу світським дамам, радячи їм які купити картини і як обставити їхні осбняки), і марнославство ж таки порвало його на те, щрб сяннути перед гожою незнайомкою, яку ім'я Сванна саме по собі не заворожувало. Надто Сваннові починало кортіти, коли незнайомка була з простолюддя. Розумна людина не боїться видатися дурнем іншій розумній людині, — так само і світській людині не страшно, щр її світськості не поцінує вельможа, — вона боїться сплхувати перед простаком. Відтоді як світ стоїть, три чверті душевних переживань, три чверті брехні, до якої людей під'юджувало марнославство і від якої вони тільки програвали, було витрачено перед тими, хто нижче від них на суспільному щаблі. І Сванн, простий і природний у поводженні з дюкинею, боявся сісти маком перед її покоївкою і позував перед нею.

Сванн досить відрізнявся від тих численних людей, які чи то з лінощів, чи то з покори спевняючи покладений на них високим становищем обов'язок — залишатися все життя пришвартованими до певного берега, бокувати від утіх, які може дати їм життя за межами того кола, де вони замуровані поки віку, — зрештою, махнувши на все рукою, за браком ліпшого називають утіхами убогі розваги і стерпну нуду, на яку їх прирікає світ. Сванн не силував себе називати гарненькими жінок, з якими він марнував час, — він намагався марнувати час із жінками, яких справді вважав за гарненьких. І нерідко він марнував час із жінками, чия врода була солодкава; тілесна їхня зваба, яка його мимоволі надила, розминалася з тим, щр так захоплювало його в жіночих портретах чи погруддях роботи його улюблених майстрів. Замислений або журливий вираз охолоджував його запал і навпаки — здорове, дорідне, рожеве тіло збуджувало його.

Якщр в подорожі він здибав сімейство, з яким йому, з погляду етикету, краще було б не знатися, але в якому він помічав жінку, оздоблену щр невідомим для нього чаром, то залишитися «осторонь», дурити самого себе, щр йому до неї байдуже, замінити насолоду, яку він міг би спізнати з нею, іншою насолодою, викликавши листовно свою колишню коханку, — це показалося б йому таким самим боягузством перед життям, такою самою безглуздою відмовою від нового щастя, як коли б він замість вирушити в мандрівку замкнувся в себе вдома і почав милуватися на паризькі види. Він не замикався в вежі своїх взаємин, він змайстрував собі польовий намет, такий, як ото беруть із собою мандрівці, щрб його можна було напинати скрізь, де він щрйно захоувався в жінку. Все у щр в цих взаєминах не можна було переносити з місця на місце або ж обмінювати на щр не спізнану насолоду, не важило для нього нічого, хоч як би на те добро поривали очі інші. Скільки разів він як стій утрачав вплив на якусь дюкиню, яка вже кілька років намагалася зробити йому щрсь приємне, але все не знаходила нагоди, — втрачав лише через те, щр в нетактовній депеші просив телеграфної рекомендації, розраховуючи з її допомогою познайомитися з управителем дюкині, чия донька впала йому в око десь на селі, — так голодний ладен вимінати діамант на кусень хліба! Діставши одкоша, він лише підсміювався над собою: річ у тім, щр йому була притаманна дрібка нахабства, яке спокутувалося в нього рідкісною делікатністю. Крім того, він був з тих розумних і гулящих людей, які втішають і, може, навіть виправдують себе тим, щр неробство дає їхньому уму поживу, гідну не меншої уваги, ніж мистецтво чи наука, і щр Життя багате на цікавіші й романтичніші перипетії, ніж усі написані романи. Так принаймні запевняв він самого себе і легко переконував у цьому найвитонченіших своїх друзів з аристократів, надто барона де Шарлюса, якого любив розважати розповідями про свої пікантні пригоди: про жінку, яку спіткав у поїзді і повіз до себе, а вже потім виявив, щр то рідна сестра державця, в чіях руках зосереджувалися тоді всі нитки європейської політики, і от завдяки такій чарівній пригоді Сванн був у курсі цієї політики; або про те, щр від майбутнього обрання папи на конклаві залежало, через складну гру обставин, пощастить чи не пощастить йому, Сваннові, стати полюбовником однієї куховарки. А втім, не одну тільки блискучу фалангу цнотливих матрон, генералів, академіків, з якими він був особливо близький, Сванн так цинічно змушував свашкувати. Всі його друзі звикли діставати вряди-годи листи, де він просив рекомендувати його з кимось познайомити, просив з тим самим дипломатичним хистом, який не підводив його ні в романтичних пригодах, ні за будь-яких інших обставин, і попри його промахи, засвідчував незмінне прагнення добитися свого. Уже значно пізніше, почавши цікавитися вдачею Сванна через схожість з моюю, хоч ця схожість була геть в іншому, — я часто просив його розповісти, як мій дідусь (який тоді ще не був дідусем, бо, власне, десь у рік мого народження почалося сильне захоплення Сванна, через яке він довго не вдавався до звичних своїх прийомів), впізнавши на конверті руку свого друга, почав вигукувати: «Ого, Сванн про щрсь мене просить: стережися!» Чи то з недовіри, чи то з несвідомого демонічного почуття, яке спонукає нас пропонувати людям лише те, чого вони ніяк не потребують, мої дідусь і бабуся з порога відкидали легко здійсненні його прохання, наприклад, познайомити його з панночкою, яка обідала у нас неділями, і щрразу, коли Сванн заводив про неї мову, вони запевняли, щр більше з нею не зустрічаються, тоді як насправді цілий тиждень сушили собі голову, кого б їм запросити на обід разом з нею, та так нікого й не знайшли, хоча досить їм було б подати знак Сваннові, і той, ошасливлений, примчав би до них.

Іноді якась знайома з моїми дідусем і бабусею подружня пара, яка доти нарікала, щр Сванн геть про них забув, нараз з утіхою і, може, навіть з якимсь бажанням викликати заздрість, казала, щр Сванн просто душка, і запевняла, щр він з ними не розлучається. Дідусь не хотів псувати їм приємности, він тільки лукаво позирав на бабусю і наспівував:

В чому тут таємниця?

Не збагнути мені.

Або:

Це зникоме видіння...

Сам чорт зламає ногу,

Якщр в це діло влізе...

Кілька місяців згодом, коли дідусь питав нового Сваннового приятеля: «А як же Сванн? Ви все ще бачитеся з ним часто?» — обличчя співрозмовника видовжувалося: «Не згадуйте при мені цього імені!» — «А я думав, щр ви з ним нерозлийвода...» Кілька місяців він був вхожим до рідних моєї бабусі, обідаючи у них кожен Божий день. І нараз, без усякого попередження, перестав з'являтися у них. Висунено гадку, щр він захворів, і хазяйка дому збиралася вже послати покоївку, щрб дізнатися про його здоров'я, коли раптом знайшла у буфетній Сваннового листа, забутого в книзі куховарчиних видатків. Там Сванн повідомляв куховарку, щр їде з Парижа і більше сюди не приїде. Куховарка була його коханкою, і коли він поклав собі покинути її, то вважав за необхідне повідомити про це її одну.

Але якщр його чергова коханка була, навпаки, світська дама або принаймні жінка, чий низький рід або непевне становище не перешкождали йому ввести її у світ, то задля неї він повертався туди, але єдино — на ту орбіту, на якій вона оберталася або на яку він зтягнув її. Сьогодні на Сванна розраховувати годі, — казали його знайомі, — адже ви знаєте, щр цього дня його американка в Опері. Він діставав для неї запрошення у важкоприступні салони або в доми, де він був своїм, куди сам приходив щртижня обідати, де грав у покер; щрвечора, злегка збивши своє цупке волосся, від чого пом'якшувалася жвавість його зелених очей, Сванн вибирав квітку до бутоньєрки й вирушав обідати до тієї чи іншої дами його кола, щрб зустрітися у неї з коханкою; і тоді, скоро він уявляв собі, як усі перед ним упадатимуть у присутності коханої жінки і як його франтуваті епігони запевнятимуть його у своїй прихильності, — набридле йому світське життя знов надило його, і сама його речовина, пронизана і обарвлена в гарячі тони запаленого в ній його заходами бурхливого полум'я, здавалася йому вартісною і прекрасною, відтоді як він увів у це життя чудову й коштовну нову любов.

Кожна з цих інтрижок і кожен з цих фліртів з більшою чи меншою повнотою втілювали Сваннову мрію, зроджувану тоді, коли він закохувався в чиєсь лице або тіло, красою яких захопився, не силуючи себе.

Та ось одного разу в театрі один з давніх приятелів Сванна познайомив його з Одеттою де Кресі, про яку він ще раніше говорив з ним як про чарівну жінку, натякнувши, щр Сванн може від неї щрсь урвати, й воднораз, аби набити ціну своїй послугі, змалювавши її неприступністю, ніж вона була насправді, — і Одетта справді видалася Сваннові гарною, але гарною тією вродою, до якої він був байдужий, яка не будила в ньому жодної хоті й навіть викликала якусь фізичну відразу (бо в кожного з нас є свій тип жінки, несхожий на інші типи), тож нова його знайома була Сваннові не до мислі. Як на його смак, вона мала надто різко окреслений профіль, надто ніжну шкіру, випнуті вилиці, риси на обличчі надто буйні. Очі Одетта мала гарні, але завеликі, аж наче витрішкуваті, від них марніло все личко і тому здавалося, ніби вона або нездужає або в злому гуморі. Через якийсь час по тому знайомстві в театрі вона прислала Сваннові листа і попросила дозволу оглянути його колекції, які неабияк цікавили її, «жінку темну, але наділену слабкою до гарних речей», додавши, щр вона краще пізнає його, коли побачить його в home[10], в затишній обстановці, за чаєм, серед книжок, хоча і не приховувала свого подиву, щр він мешкає в похмурій дільниці, не досить smart[11] для такої світської людини, як він. Він запросив її до себе, і вона, прощаючись, висловила жаль, щр так мало пробула в домі, де відчула себе щасливою; із слів її про самого Сванна випливало, щр він для неї важив більше, ніж хтось інший, вона ніби натякнула на те, щр в них уже романтичні стосунки, і цим викликала у Сванна усмішку. Але в тому критичному віці, до якого уже наближався Сванн, у тому віці, коли вдовольняються самим почуттям закоханосте, бо воно приємне, не надто домагаючись взаємносте, — тоді це зближення сердець уже не є, як у ранню юність, метою, до якої так поривається любов, а проте воно, це зближення, залишається з'єднаним з любов'ю такою міцною асоціацією, щр може породити любов навіть тоді, коли виникло раніше за неї. Раніше ми мріяли підкорити серце жінки, в яку були закохані, тепер саме чуття, щр ти посідаєш серце жінки, може виявитися достатнім, щрб ми закохалися в неї. Тож у віці, коли здається (бо ми шукаємо в любові переважно суб'єктивної втіхи), щр найголовніше — це жіноча врода, любов може зродитися — любов найплотськіша — за цілковитого браку її попереднього бажання. На ту пору ми вже не раз зазнавали любовних поривів; любов уже більш не розвивається в нашому враженому і пасивному серці самотійно, скоряючись своїм власним, незбагненним і фатальним законом. Ми охоче підігруємо їй, ми підробляємо її з допомогою наших спогадів і навіювання. Впізнавши один з її симптомів, ми закликаємо, ми відтворюємо інші. Гімн її геть чисто ввесь закарбований у наших серцях, а тому нам не треба, щрб жінка співала його з самого початку, сповненого захоплення перед красою, — ми й так згадаємо його продовження. Хай вона навіть заводить його з середини — з сердечної близькосте, з того, щр годі жити одне без одного, — ми завчили цей гімн напам'ять, і досить співачці зробити паузу, як ми дружно підхоплюємо мелодію.

Одетта де Кресі незабаром знов одвідала Сванна, відтак почала вчащати до нього; і, безперечно, кожен її прихід викликав у ньому розчарування, коли він бачив її личко, чії риси дещр забувалися у проміжку між зустрічами, дарма щр воно було в неї таке виразне і таке не на її літа змарніле. Розмовляючи з Одеттою, він шкoduвав, щр рідкісна її врода не належала до того типу, який мимоволі викликав у нього захват. Треба, до речі, зауважити, щр личко Одетти здавалося йому худішим і довгообразішим через те, щр лоб і верхня частина щік, ці гладенькі і майже плескаті поверхні, були закриті пасмами волосся, — жінки начісували їх тоді на лоба «кучериками», завивали «баранцем» і напускали недбалими локонами на вуха; щр ж до її напрочуд зграбної фігури, то дуже важко було уявити її як єдине ціле (важко тільки через тодішню моду, бо вбиратися з таким смаком, як Одетта, уміло не гурт парижанок): корсаж піднімався так, ніби під ним був великий живіт, потім випинався мисок, і уже під корсажем здувався розтруб подвійних спідниць, створюючи враження, щр жінка складається з різнорідних частин, погано припасованих одна до одної; рюшки, шлярки, виточки, скоряючись лише примсі узору чи щільності краму, цілком вільно мандрували до бантиків, до мереживних нашивок, до цупких торочок чорного стекляруса або вкладалися вздовж корсета, але не мали ніякого зв'язку з живим тілом, а тіло, незалежно від того, облягали його всі ті витребеньки чи, навпаки, відіймалися від нього, задихалося або тонуло в них.

Та коли Одетта покидала його, Сванн з усмішкою згадував її жалі, щр так довго тягтиметься для неї час, поки він дозволить їй знову прийти до нього; йому пригадалося, з яким схвильованим, збентеженим виразом вона просила була колись, щрб він не дуже відкладав її зустріч із нею, яке несміливе благання прозирало тоді в її погляді, благання таке саме зворушливе, як її круглий білий солом'яний капелюшок з

китичкою штучних братків, підв'язаний підборіддям чорними шовковими стрічками. «А хіба ви, — спитала вона, — не прийдете якийсь до мене на філіжанку чаю?» Він послався на невідкладну роботу, на етюд, занедбаний ним уже кілька років тому, про Вермера Делфтського. «Я розумію, що я ні на що не здатна, знаю, якою я здаюся нікчемною з такими поважними вченими людьми, як ви, — відповіла вона. — Я — жаба перед ареопагом! І все ж мені так кортить учитися, багато знати, бути втаємниченою! Як це має бути цікаво — порпатися в старих книгах, зазирати в рукописи! — вела далі вона з самовдоволенням виглядом елегантною жінки, яка запевняє, що ніби тільки й мріє про те, щоб сісти, не боячись закалятися, за якусь брудну роботу, ну, скажімо, куховарство, і «власноручно місити тісто». — Ви сміятиметеся наді мною, але я нічого не чула про цього малюра, який заважає вам прийти до мене (вона мала на увазі Вермера), — він ще живий? Чи є якісь його полотна у Парижі? Я хочу скласти собі уявлення про те, в чому ви кохаєтеся, спробувати відгадати, що ховається під цим високим думним чолом, у цій голові, де працює без втоми думка, я маю знати: от про що він мислить! Яке щастя було б підсобляти вам у вашій роботі!» Він виправдувався тим, що боїться заводити нових друзів, причому це побоювання він узивав елегантно побоюванням зробитися нещасним. «Ви боїтеся прихилля? Диво, та й годі. А я тільки цього й шукаю, я б за це наклала головою, — промовила вона природним і переконаним тоном, який зворушив його. — Вам, мабуть, довелося страждати через якусь жінку. І ви вирішили, що всі інші такі самі, як вона. Вона не зуміла вас зрозуміти, адже ви зовсім особливий! Саме за це я і вподобала вас із першого погляду, я зразу відчула, що ви не такий, як усі». — «Та й ви самі теж, — докинув слівце він. — Я добре знаю, що таке жінки, у вас має бути кула справ, нема ні промитого хвилини». — «У мене? Що ви! Мені зовсім нема чого робити! Я завжди вільна і завжди буду вільна для вас. Вам хочеться мене бачити, пошліть по мене в будь-яку пору дня й ночі, і я з радістю прилечу до вас. Гаразд? Як було б славно, якби ви познайомилися з пані Вердюрен, я до неї ходжу щовечора. Бачте, ми б з вами там сходилися, і я думала б, що ви буваєте у неї трошки й ради мене!»

Звісно, згадуючи розмови з нею, думаючи про неї на самоті, Сванн лише уявляв у романтичних своїх мріях її образ серед безлічі інших жіночих образів, але якби завдяки якійсь випадковій обставині (або навіть незалежно від неї, бо тієї самої миті, коли притлумлюване почуття дається знаки, обставина іноді ніяк на це не впливає), образ Одетти де Кресі поглинув би всі його мрії, якби спогад про неї злився з цими мріями, то її тілесний гандж не мав би для нього ніякої ваги, як не мало б ніякої ваги, чи врода її йому до мислі: відтоді, як вона стала б вродою його коханої, це було б для нього єдине джерело усім його радощам і стражданням.

Випадково дідусь мій добре знав родину Вердюренів (чого не можна сказати про жодного з його нинішніх приятелів). Але він розцурався з тим, кого він узивав «молодим Вердюреном», вважаючи (очевидне спрощення), що «молодий Вердюрен» оточив себе богемою і всякою шушваллю, причому його мільйони збереглися. Якось він дістав листа від Сванна, в якому той питав дідуса, чи не може він познайомити його з Вердюренами. «Стережіться! Стережіться! — вигукнув дідусь. — Це нітрохи не дивує мене: саме так має закінчити Сванн. Гарне товариство! По-перше, я не можу уволити його прохання, бо я більше не знайомий з цим добродієм. А потім, у цьому, мабуть, криється якась бабська історія, в такі справи я лізти не хочу. Сванн ускоче в халепу в цих Вердюренів, а на нас потім усе окошиться!»

Дідусь відмовився піти назустріч, і до Вердюренів увела Сванна сама Одетта.

У день першої появи Сванна на обіді у Вердюренів були: доктор Коттар із дружиною, молодий піаніст із тіткою і художник, який був у них тоді у фаворі, а ввечері до цих осіб прилучилося ще кілька «вірних».

Доктор Коттар ніколи не знав, яким тоном слід відповідати співрозмовникові, він не міг дібрати — жартує той чи говорить поважно. Тому про всяк випадок збагачував будь-який вираз на своєму обличчі запобігливою, пробною, умовною усмішкою, очікувальна кмітливість якої звільняла б його від докору в наївності, якби виявилось, що це жарт. Але йому треба було зважати і на протилежну можливість — ось чому він не дозволяв цій усмішці розцвісти виразно, на лиці його вічно буяла непевність, і в ній читалося запитання, якого він не смів поставити: «Ви це серйозно?» Так само непевно, як у гостях, почувався він і на вулиці і взагалі в житті; на перехожих, на повози, на всілякі приклучки він дивився з тою самою лукавою усмішкою, яка відводила від нього докір у тому, що він поводить незграбно, бо засвідчувала, коли він допускався недоречности, що він сам усе чудово усвідомлював і що його нетактовність не що інше, як жарт.

Проте у всіх тих випадках, коли щире запитання здавалося йому цілком слухним, доктор прагнув зменшити кількість прогалин у своїй освіті й підкуватись у знаннях.

Ось чому, за порадою передбачливої матері (та давала їх йому, коли він покидав провінцію), Коттар не пропускав жодного незнайомого йому крилатого виразу або власного імені, намагаючись зібрати про них якнайточніші дані.

Що ж до образних висловів, то тут він був невситимий: він часто вилуцував з них докладний зміст, якого насправді вони не мають; він хотів з'ясувати, що власне означають ті з них, які йому доводилося чути найчастіше: «феєрверк красномовства», «блакитна кров», «купатися в багатстві», «чверть години Рабле», «законодавець мод», «під масть», «упасти з місяця» тощо, і в яких випадках він сам міг би повернути їх у розмові. За браком у своїй мові цих висловів він грався завченими каламбурами. Коли ж при ньому називали невідоме йому ім'я, не питав, хто то такий, вважаючи, що досить повторити це ім'я питальним тоном, щоб дістати потрібне пояснення.

Доктор вірив, що ставиться до всього критично, тоді як саме критичного підходу він був позбавлений геть-чисто, ось чому витончена гречність, яка полягає в тім, що, роблячи комусь послугу, ми запевняємо (нітрохи не бажаючи, щоб нам повірили), що, навпаки, послугу зроблено нам, до Коттара зовсім не доходила: він усе розумів у буквальному значенні. Хоч як була пані Вердюрен засліплена Коттаром, проте Коттар, дарма що вона вважала його людиною великого розуму, зрештою роздратував її тим, що, коли вона, запросивши його до літерної ложі на Сару Бернар, сказала, мастячи йому медом: «Ви дуже люб'язні, докторе, тим паче, що я певна: ви бачили Сару Бернар не раз і не два, до того ж, ми, мабуть, сидимо за близько до сцени», — він, вступивши до ложі з усмішкою, ладною розквітнути на виду або зникнути, залежно від того, який буде відгук про виставу якогось авторитету, проголосив: «Справді, ми надто за близько до сцени, та й Сара Бернар мені вже в печінках. Але ви побажали, щоб я прийшов. Ваше бажання для мене наказ. Я радий, що можу бодай чимось віддячитися вам. Чого б я тільки не зробив, щоб потішити вас, ви сама доброта! — І вів далі: — Сару Бернар величають Золотий голос, еге ж? А ще про неї часто пишуть, що вона спалює себе. Чудернацький вираз, га?» — спитав він, чекаючи коментаря, але його не було.

— Знаєш, — сказала пані Вердюрен чоловікові, — ми зі скромности применшуємо вартість того, що даруємо докторові, як на мене, це неабиякий промах. Він із тих учених, хто відірваний від практичного життя, він нічого не тямить, чого варті ті чи ті речі і свято бере на віру все.

— Я не хотів тобі казати, але я теж це помітив, — відповів, пан Вердюрен.

І на Новий рік замість послати докторові Коттарові рубін вартістю три тисячі франків з цидулкою, що це, власне, марничка, пан Вердюрен купив за триста франків штучного самоцвіта і натякнув, що інший такий гарний діамант навряд чи можна знайти.

Коли пані Вердюрен ознаямила, що на вечері у них буде Сванн, доктор перепитав: «Сванн?» — тоном аж брутальним з подиву, бо навіть найменша новина завжди захоплювала знеацька цього мужа, який гадав, що він готовий до всяких сюрпризів. Ніхто не відповів йому. «Сванн? А хто такий цей Свалн?» — рикнув доктор стурбований, але його стурбованість як стій уцхнула, коли пані Вердюрен пояснила: «Та це ж приятель Одетти, вона казала нам про нього». — «Ага, гаразд, гаразд, зрозуміло!» — відгукнувся заспокоєний доктор. Зате художник, той був у захваті від несподіваної появи Сванна у пані Вердюрен: він припускав, що Сванн закоханий в Одетту, а сприяти любовним походенькам було його хобі. «Женихання — то мій коник, — признавався він на вухо докторові Коттарові. — Досі мені тут неабияк таланило, навіть у жінок!»

Мовлячи Вердюренам, що Сванн вельми smart, Одетта сполошила їх: ану ж він «зануда»? Але все склалося навпаки: він справив на них гарне враження, чому спомагало (Вердюрени цього сном і духом не знали) те, що він належав до великопанського товариства. Справді-бо, Сванн мав над людьми, навіть інтелігентними, але не з вищого світу, перевагу того, хто обертається там і тому не приоздоблює світу і не бокує від нього — для нього цей світ байдужий. Гречність таких людей, цілком вільних від усякого снобізму та від побоювання видатися надто гречним, доведена до цілковитої незалежності й наділена невимушеністю і Грацією рухів, притаманним тим, чиє гнучке тіло кориться їхній волі, без недоречної і незграбної участі зайвих членів. Прості й елементарні рухи світської людини, яка люб'язно подає руку незнайомому юнакові, якого їй рекомендують, чи невимушено схиляється перед послугою, якому рекомендують її, зрештою непомітно для самого Сванна, стали його світськими звичками, і коли він опинився серед людей, поставлених нижче за нього на суспільному щаблі (як-от панство Вердюренів та їхні друзі), то інстинктивно виявив увагу та послужливість до всіх, і Вердюрени зміркували, що «зануда» так би не поведився. Сухуватий попервах він був лише з доктором Коттаром: вони ще й словом не перемовилися між собою, а доктор уже заходився підморгувати йому і заусміхався двозначно (цю міміку сам Коттар узивав «Ласкаво просимо»), тож Сванн помислив, що доктор, мабуть, чи не впізнав його, що вони зустрічалися десь у зеленому затишку, хоча Сванн одвідував ці місця рідко, бо не любив розпустити. Від такого натяку Сванна аж скорчило, надто тому, що його зроблено в присутності Одетти, яка могла скласти про нього погане уявлення, і Сванн напустив на себе крижаний вираз. Проте довідавшись, що поряд із доктором сидить його дружина, він подумав, що такий молодий, як він, чоловік, не став би натякати при ній на розваги такого штибу, і вже не бачив у докторовій змовницькій міні якоїсь небезпеки для себе. Художник одразу ж запросив Сванна одвідати разом з Одеттою його ательє, і Сванн вирішив, що він дуже славна людина. «Може, ви удостоїтеся там більшої прихильності, ніж я, — сказала пані Вердюрен удавано ображеним тоном, і вам покажуть портрет Коттара (сама пані Вердюрен замовила його художнику). — Постарайтеся, метре Біш, — нагадала вона художникові, якого давно вже величали жартома «метром», — віддати на полотні цей гарний вираз його очей, цю крутійську іскорку в погляді. Адже ви знаєте, що для мене найголовніше — його усмішка, я просила вас намалювати портрет його усмішки». Ця репліка сподобалася їй самій, і вона ще раз голосно її проказала, щоб та не залишилась непочута, устигнувши ще раніше під якимось незрозумілим приводом згуртувати біля себе своїх гостей. Сванн попрохав познайомити його з усіма гостями, навіть із давнім другом Вердюренів Саньеттом, який через свою несміливість, простодушність і доброту втратив пошану людей, а тимчасом був тямущий палеограф, багата людина з гарної родини. Говорив він із кашею в роті, і це було чарівно, бо відчувалося, що то не мовний дефект, а душевна прикмета, так наче в ньому назавше збереглася якась дитинність. Коли Саньетт ковтав якусь шелестівку, то здавалося, ніби він демонструє неспромогу сказати якусь брутальність. Прохаючи пані Вердюрен відрекондувати його пану Саньетту, Сванн змусив її порушити запроваджений у домі лад (і вона, знайомлячи їх, зумисне наголосила на різниці між ними: «Пане Сванн! Дозвольте мені рекомендувати вам нашого друга Саньетта»), але цим він прихилив до себе Саньетта, про що, до речі, Вердюрени ніколи Сванна не повідомляли, бо Саньетт трохи драгував їх і вони не заохочували дружніх стосунків між ним і їхніми гостями. Зате Сванн надзвичайно ворушив Вердюренів, вважаючи за свій обов'язок попросити їх, щоб його познайомили слідом за Саньеттом з тіткою піаніста. Вбрана вона була як завше в чорну сукню, бо вважала, що чорний колір завжди личить і що одягатися в чорне — шик, а обличчя у неї було багрове, як завжди після трапези. Вона шанобливо вклонилася Сваннові, але одразу ж велично випросталася. Тітка залишилася без освіти і боялася показати своє невігластво, тому навмисне слезбізувала, думаючи, що коли вона обмовиться, то обмовка потоне в невиразному белькоті й чужі вуха її не почують, одне слово, гостя не говорила, а харамаркала, і з цього харамаркання лише вряди-годи вилонювалися окремі слова, в чийй вимові вона почувала себе певною. Сванн застеріг собі право пошкилювати з неї в розмові з Вердюреном, але той сприйняв жарт холодно.

«Це чудова жінка! — відповів він. — Я згоден з вами: вона не засліплює з першого погляду, але запевняю вас, буває чарівна, коли розмовляєш з нею сам на сам». — «Я не сумніваюся, — поспішив заспокоїти його Сванн. — Я хотів лишень сказати, що вона здалася мені «особою видатною», — додав він із притиском на двох останніх словах, але взагалі то був радше комплімент!» — «Стривайте, — сказав Вердюрен, — зараз я здивую вас. Вона пише чарівно. Ви ніколи не чули, як грає її небіж? Прегарно, чи не так, докторе? Хочете, я попрощу його зіграти що-небудь, пане Сванн?» — «Це було б щастям...» — почав був Сванн, але його з насмішкватим виразом урвав доктор. Десь він чув і запам'ятав, що пишномовність і проречистість вийшли з ужитку, і нині, коли при ньому поважно вимовляли якесь красиве слово, скажімо «щастя», він вважав, що той, хто так висловлюється, стає в позу резонера. А що це слово видалося йому ще й старосвітським, дарма що належало до найзвичайнісінських, то доктор одразу ж вирішив, що репліка дочата ним, — жартівлива, й завершив її іронічним загальником, ніби приписуючи співрозмовникові намір говорити так, тоді як тому це й не снилося.

— Щастям для Франції! — насмішкватю вигукнув він, патетично звівши руки догори.

Пан Вердюрен не міг утриматися від сміху.

— Над чим це вони так хихочуть, ці добродії? Бачу, в нашому затишному куточку ніхто не нудиться! — гукнула пані Вердюрен. — Невже ви думаєте, що мені дуже весело зоставатися отут самій, ніби сидючи під карою? — промовила вона вередливо, наче скривджена дитина.

Пані Вердюрен сиділа на високому шведському стільці з вощеної сосни, подарованому їй шведським скрипалем, і хоча стілець той скидався на дзиглика і не пасував до гарних старосвітських меблів, він стояв у неї на видноті, бо вона вважала за потрібне виставляти напоказ подарунки, піднесені їй «вірними» — хай «вірні» радіють, завітавши в гості й побачивши свої приносини. Вона силкувалася їх переконати, що найкраще дарувати квіти й цукерки, чий вік принаймні короткий, але «вірні» були завзяті, і мало-помалу в її домі зібралася

ціла колекція грілок, подушечок, стінних дзиґарів, параванів, барометрів, ваз — склад даріжної всячини, правда, не всякої, а одного типу.

Пані Вердюрен сиділа на своєму підвищенні, беручи найшвидшу участь у розмові «вірних» і тішачись їхніми фіґлями, але потому як вона звихнула щелепу, вона вже уникала пирхати і вдовольнилася умовною мімікою, невтомливою і безпечною, — мовляв, вона теж регоче до сліз. Тільки-но хтось із завідників (на превеликий жаль для Вердюрена, який весь час поривався підпускати меду не менше, ніж його дружина, але, регочучи від душі, швидко видихався, тоді як пані Вердюрен, пускаючись на хитрощі, удавала безнастанний регіт і, отже, завжди брала гору над мужем) пришивав квітку якомусь «зануді» або колишньому «вірному», зарахованому до обозу «зануд», — пані Вердюрен пронизливо вищала, примружуючи свої пташині очиці, які вже починало затуляти більмами, а потім раптом, ніби застукана зненацька напристойним видовиськом чи відбиваючи смертельний удар, щільно затуляла обличчя руками, щоб нічого не бачити, і прикидалася, ніби шрсили намагається стриматися, притлумити напад сміху, який, аби дати йому волю, довів би її до зомління. Так, приголомшена веселощами «вірних», упоєна якимсь панібратством, людською обмовою і схилинням, пані Вердюрен, подібна до птаха, чий покорм змочили Глінтвейном, квоктала на своєму сідалі від надміру дружніх почуттів.

Тимчасом пан Вердюрен, попросивши у Сванна дозволу запалити люльку («у нас без церемоній, амікошонство»), заходився умовляти молодого піаніста сісти за рояль.

— Дай йому спокій, не набридай йому, він прийшов сюди не на те, щоб його мордували! — скрикнула пані Вердюрен. — Я не хочу, щоб його мордували!

— Але звідки ти взяла, щоб ми збираємося його мордувати? — спитав пан Вердюрен. — Може, пан Сванн не знає сонати фа дієз, відкритої нами. Він зіграє нам її в аранжуванні для роялю.

— Ох, ні, ні, ради Бога, не мою сонату! — зойкнула пані Вердюрен. — А то я вмюся слізьми і підхоплю нежить разом із запаленням лицьового нерва, як минулого разу; уклінно дякую, я сита по горло, вам добре — не доведеться цілий тиждень вилежуватися в постелі!

Ця сценка поновлювалася щразу, як піаніста укоськували грати, і так поривала приятелів дому, ніби вони бачили її вперше, бо вона була для них доказом оригінальносте «принципалки» і її музичности. Ті, щоб сиділи біля неї, подавали знак куріям і картарям підійти, ніби тут щось діялося, і репетували, як репетують у рейхстазі, коли там назріває якась сенсація: «Слухайте! Слухайте!» А назавтра гості жаліли тих, хто не був напередодні, бо вчора склалася сценка, ще цікавіша, ніж звикле.

— Гаразд, вирішено, — сказав пан Вердюрен, — він зіграє лише анданте.

— Лише анданте, ач який розумний! — вигукнула пані Вердюрен. — Саме через анданте я й стаю вся розбита. Наш «принципал» воістину незрівнянний! Це все одно, щоб сказати про Дев'яту: послухаймо лише фінал або: послухаймо увертюру до «мейстерзинґерів».

Проте доктор став упрохувати пані Вердюрен дозволити піаністові зіграти, і не тому, щоб думав, ніби музика справді її не діймає, — неврастенічні кондиції він визнавав, — а тому, щоб, за прикладом багатьох лікарів, зразу ж пом'якшував суворість своїх приписів, коли відбувалися збори, на його думку, важливіші, ніж розладнання здоров'я, і коли в них верховодила його пацієнтка; тут він, учасник зборів, радив їй забути на один вечір і про своє травлення і про нежить.

— Сьогодні ви не захворієте, ось побачите, — проголосив він, гіпнотизуючи її очима. — А захворієте, ми вас вилікуємо.

— Правда? — спитала пані Вердюрен таким тоном, наче у сподіванні на таку милість їй не залишилося нічого іншого, як здатися. А може, постійно правлячи, щоб захворіє, пані Вердюрен часом забувала, щоб вона все це вигадала і вживалася в ролю. А відомо, щоб хворі, виведені з рівноваги своєю залежністю від постулату, щоб чим більше вони шануватимуться, тим рідше матимуть загострення, забирають собі в голову, щоб зможуть безкарно робити все, щоб заманеться (і щоб їм зазвичай шкодить), коли тільки здадуться на ласку якоїсь могутньої істоти, щоб, не вимагаючи жодного зусилля з їхнього боку, одним якимось закляттям чи пігулками знову поставить їх на ноги.

Одетта рушила до гобеленової канапи біля роялю.

— Ви знаєте, це мій улюблений куточок, — сказала вона пані Вердюрен.

Ця остання, помітивши, щоб Сванн сидить на стільці, підняла його:

— Вам там незручно, сідайте поряд з Одеттою. Одетто, серденько, посуньтесь!

— Який чудовий «бове»! — перш ніж сісти, сказав Сванн, бажаючи бути люб'язним із пані Вердюрен.

— Я дуже рада, щоб вам до вподоби моя канапа, — відповіла пані Вердюрен. — Даю голову на відруб, щоб іншої такої вам ніколи не трапиться. Ніщоб з нею не зрівняється. Стільці теж чудові. Потім ви уважніше їх обстежите. Кожна бронзова оздоба відповідає сюжетові на сидінні; якщоб вам захочеться розглянути зблизька, то все це, повірте, потішить, ви будете в захваті, ручаюсь вам. Ось, бачите, ця фризова крайка, виноградне листячко на червоному тлі з «Лисиці та Винограду». Який малюнок! Що на це скажете? Так, як на мене, вони вміли малювати. Хіба ці грона не смакота? Мій чоловік твердить, щоб я не люблю фруктів, бо їм їх менше, ніж він. Неправда, я ласунка більша, ніж усі ви разом узяті, але не відчуваю потреби запихатися бубками, адже я можу поїдати очима. Чого це ви всі гичете? Спитайте у доктора, він скаже вам, щоб цей виноград мені розвільняє шунок. Дехто їздить лікуватися до Фонтенбло, зате я відбуваю свій маленький курс у Бове. Пане Сванн! Ви торкніться до цієї бронзи на спинках. Патица, егеж? Та ви всією жменею, торкніться гарненько.

— Ну, як пані Вердюрен напоролася на бронзу, то музики сьогодні нам уже не почути, — кинув художник.

— Цитьте, нечемо! Власне, — сказала вона, звертаючись до Сванна, — нам, бідолашним жінкам, заказано розваги далеко не такі спокусливі. Адже ніяке тіло з цим не зрівняється! Коли пан Вердюрен сподобив мене чести, влаштуваючи мені сцени ревнощів... Послухай-но лишень, бодай раз у житті будь душкою, не заперечуй, щоб ти влаштуував мені...

— Та я ж нічого не кажу. Докторе, беру вас у свідки: я ж не пустив і пари з уст.

Сванн із ґречности й досі все обмацував бронзу.

— Ось щр, ви ще встигнете її попестити, зараз пеститимуть вас самого, пеститимуть ваш слух, такі пестоші, я думаю, ви любите, оцей приємний молодик потішить зараз ваш слух.

Коли піаніст дограв, Сванн поставився до нього ще ласкавіше, ніж до інших гостей, і ось чому.

Торік на одному вечорі Сванн чув музичний твір для роялю і скрипки. Спершу він сприймав лише матеріальну обслону звуків. Великою втіхою для нього було вже те, щр під потічком скрипки, тоненьким, пружким, густим, напрямним, він нараз узрів ладну шгнуту текучим сплеском озію фортепіанних звуків, розмаїту, нечленовану, окрилену, міньйону, здиблену бузковими хвилями, заворожену й приспану місячним сьайвом. Але певної миті, не вмюючи чітко розрізнити обриси, дати назву тому, щр йому подобалося, Сванн, раптово зачарований, силкувався утримати в пам'яті фразу чи гармонію, — він і сам не відав, щр саме, — яка щрйно пропливла перед ним і розчахнула йому душу, так у нас тріпочуть ніздрі від аромату троянд, розлитого у वोкому вечірньому повітрі. Може, через те, щр Сванн не знався на музиці, у нього й склалося невиразне враження — з тих, які тільки й можна назвати щиро музичними, нерозтяжними, наскрізь оригінальними, незрівнянними ні з якими іншими. Такі короткі враження це, так би мовити, враження *sine materia*[12]. Зрозуміло, ноти, які ми чуємо в такі миті, уже силкуються заповнити собою перед нашими очима, згідно з висотою своєю й довжиною, більшу чи меншу поверхню, накреслити арабески, дати нам відчуття ширини, тонкості, сталості, химерности. Але ці ноти відлітають, перш ніж у нас устигають сформуватися відчуття, — їх забивають інші, народжувані тими, щр йдуть слідом або лунають водночас.

І такий плін і далі поглинав би і затоплював мотиви, які вряди-годи виринають нагору — ледь уловні — щрб одразу знову зринуті і пропасти; їх, приступних нам лише завдяки утісі, яку вони дають, годі було б описати, відтворити, назвати, виразити, якби пам'ять, наче робітник, який мурує серед бурхливих хвиль міцні стояни, не майструвала для нас відбитків перелітних музичних фраз і не дозволяла нам порівнювати їх із наступними фразами і відрізнити їх. Ось чому, скоро-но солодке відчуття, спізнане Сванном, гасло, пам'ять як стій підсовувала йому транскрипцію з цього почуття, і хоча транскрипція не відзначалася повнотою і точністю, а проте, поки гра тривала, вона була у Сванна перед очима, тож коли пережите враження зненацька поверталася, його можна було піймати. Сванн уявляв собі протяглість фрази, симетричну її побудову, її узор, її художню виразність, перед нами була вже не чиста музика, тут відчувалися і малярство, і архітектура, і думка, і все вкупі нагадувало музику. Цього разу він чітко розрізнив фразу, яка кілька секунд витала над звуковими хвилями. Такого сп'яніння Сванн ще зроду не зазнавав, він усвідомлював, щр відчув його лише завдяки їй, і пройнявся до неї якоюсь незнанною любов'ю.

Повільним ритмом вона вела його то туди, то сюди, потім ще кудись-інде, до якогось щастя, високого, незбагненного, але очевидного. Він покійно йшов за нею, але досягнувши відомої межі й витримавши коротку паузу, вона круто повернула і вже іншим темпом, навальним, дрібним, меланхолійним, безперервним, відрадним, порвала його до невідомого виднокла. Потім вона пропала. Він палко бажав почути її втретє. І вона появилася знову, але мова її залишалася невиразною, і навіть насолоди він зазнав цього разу не такої глибокої. Але вернувшись додому, Сванн затужив за нею; він нагадував чоловіка, у чие життя випадково здибана на вулиці незнайомка внесла образ незнані раніше краси, збагативши його внутрішній світ, хоча він навіть не знає, чи побачить коли-небудь ту, кого вже кохає, але й досі не відає, як її звати.

Ця любов до музичної фрази, здавалося, дає Сваннові змогу відмолодитися душею. Він так давно уже перестав пориватися до якихось ідеальних цілей; натомість ганявся лише за щдренними втіхами і вважав, не признаючись у цьому навіть самому собі, щр так триватиме аж до самої смерті. Ба більше, Сванна вже не бентежили високі помисли, і він перестав вірити у їхню реальність, хоча й не відкидав її остаточно. Тим-то він завів собі звичку копатися в дрібницях, яка одвертала його од дум про наше буття-життя. Він ніколи не питав себе, чи не краще йому оминати салони, зате він добре знав, щр як він прийняв якесь запрошення, то треба йти, і щр як він там більше не появлятиметься, то повинен принаймні завозити туди візитівки; так само і в розмові він завзято не боронив своїх сокровенних поглядів, зате викладав безліч фактичних подробиць, які мали якусь самостійну цінність і дозволяли йому не розкривати своєї душі. Він був напрочуд точний, повідомляючи кулінарний рецепт або відповідь на запитання, коли народився і помер якийсь славетний маляр чи як називається його полотно. Вряди-годи він усе таки висловлював своє критичне судження про якийсь твір, про чиесь світосприймання, але ущипливим тоном, так ніби усувався від того, щр говорив. І от, подібно до хворих, чие здоров'я зміцнюється завдяки зміні місця, режиму, а в деяких завдяки мимовільним і таємничим процесам в організмі, і вони починають поважно рахуватися з можливістю, доти зовсім безнадійною, захити на старість новим життям, — Сванн у самому собі, у спогадах про почуту фразу, у сонатах, які він просив грати йому, сподіваючись відшукати цю фразу, виявляв присутність однієї з тих невидимих реальностей, у які перестав вірити, але музика зворушувала його зачерствілу душу, і він знову міг би відчуті у собі бажання і навіть снагу присвятити їм своє життя. Але оскільки попри всі зусилля йому не пощастило дізнатися, хто автор почутого ним твору, то він не міг його придбати і зрештою зовсім забув про нього. Щоправда, в останні дні він зустрічався з кількома присутніми на тому вечорі особами і спитав їх, але більшість цих людей приїхали після музики, а деякі поїхали перед її початком; ті, хто був при виконанні, розмовляли в іншій кімнаті, а ті, хто слухав, могли розповісти не більше від них. Що ж до господарів дому, то вони знали лише, щр це якийсь новий твір; запрошені ними музики попросили дозволу його зіграти, й одразу ж після вечора вирушили в турне, — коротше, Сванн так і не допитався. Серед музик він мав друзів, але хоча він добре пам'ятав ту своєрідну і непередавану втіху, яку йому справляла ця фраза, хоча перед його зором чітко поставав намальований нею узор, він не міг її проспівати. Потім він перестав про неї думати.

Та ось як тільки молодий піаніст у салоні Вердюренів узяв кілька акордів і протяг через цілих два такти одну високу ноту, Сванн раптом побачив, як із-за довгого звука, напруженого, наче дзвенюча завіса, над таємницею зачаття мелодії вилітає і лине до нього заповітна, шелестка, вичленована музична фраза, у якій він як стій упізнав свою надхмарну й духмяну улюбленицю. Вона була така небуденна, сповнена такого питомого, такого індивідуального чару, аж Сваннові здалося, ніби він зустрів у вітальні у приятелів жінку, яка полонила колись його на вулиці і з якою він не сподівався більше зійтися. Нарешті ця фраза, провідна, торопка, загубилася в хмарі своєї запашистості, залишивши на Сванновім обличчі відблиск своєї усмішки. Але тепер він міг спитати ім'я незнайомки (йому сказано, щр це анданте з Вентейлевої сонати для рояля і скрипки), він її впіймав, він міг мати її цілком у своєму розпорядженні, міг спробувати вивчити її мову і зглибити її секрет.

Ось чому, коли піаніст дограв, Сванн підійшов до нього й палко подякував, чим дуже сподобався пані Вердюрен.

— Чарівник, еге ж? — звернулася вона до Сванна. — Як він, мале стерво, прочув цю сонату! Ви, мабуть, і не сподівалися, що можна бути таким віртуозом на роялі. Тут було все, але тільки не рояль, слово чести! Щоразу я попадаюся на гачок: мені здається, що я чую оркестр. Але це краще за оркестр, повнозвучніше.

Юний піаніст уклонився і з усмішкою, карбуючи кожне слово, ніби говорив щось дотепне, заявив:

— Ви дуже поблажливі до мене.

Пані Вердюрен сказала чоловікові: «Ну, принеси-но йому оранжаду, він цілком заслужив його», а Сванн під той час розповідав Одетті, як він закохався в цю коротку музичну фразу. Коли пані Вердюрен, а вона сиділа осторонь, промовила: «Я чую, Одетто, що вам розповідають щось цікаве», — Одетта відгукнулася: «Атож, це дуже цікаво», і її простодушність видалася Сваннові чарівною. Він заходився випитувати її про Вентейля, про його твори, коли саме написана ця його соната; а найбільше його інтригувало, що хотів сказати композитор цією короткою фразою.

Але всі ті, хто звеличував композитора над усяку міру (коли Сванн сказав, що соната справді прегарна, пані Вердюрен гукнула: «Ще б пак не прегарна! Вентейлеву сонату не можна не знати, сором не знати», а художник додав: «Це Грандіозно, еге ж? Про неї годі сказати, що це «красиво», що це «загальнодоступно», еге ж? Але чутливим до краси людям вона западає в душу»), всі вони ніколи, здавалося, не загадувалися цими питаннями, бо ніхто з них не був здатний відповісти на них.

Навіть на кілька зауважень Сванна про його улюблену фразу пані Вердюрен одрекла:

— Знаєте, сміх та й годі, раніше я не зважала на неї. По щирості сказати, я не скнара, і не буквоїд, ми не любимо розмінюватися на дрібняки, у нас це не заведено, — розводилася пані Вердюрен, тоді як доктор Коттар позирав на неї з блаженным захватом і вченим запалом людини, яка плаває у хвилях готових виразів. А втім, і він, і пані Коттар з достатньою обачністю, притаманною деяким простолюдцям, остерігалися висловлювати свою думку або ж удавати, ніби вони мліють від музики, котра, як вони щирсердо признавалися одне одному вдома, була їм так само малозрозуміла, як і малярство метра Біша. Зваба, чари, а також явища природи відкриваються широкій публіці через шаблони засвоєного мистецтва, хай не зразу, але доступного її душі, — на протигагу оригінальному митцеві, шаблонорцєві, — і тому пан і пані Коттар, типові представники цієї публіки, а не її виняток, не знаходили ні в сонаті Вентейля, ні в портретах художника того, що становило для них гармонію у музиці і красу в малярстві. Коли піаніст грав сонату, їм видавалося, що це розгартіяш звуків, здавалося тому, що ці звуки розминалися зі звичними для них музичними формами, а коли вони розглядали полотна Біша, у них виникало враження, що художник квацяє свої мазки як попало. Якщр ж вони і розпізнавали на його картині якесь зображення, то вважали, що воно вийшло якесь грубувате, банальне (тобто позбавлене елегантности, властивої тій школі малярства, очима якої вони бачили навіть перехожих на вулиці) і ненатуральне, ніби метр Біш не знав, як збудовані у людини рамена і що жінки не мають лілового волосся.

Одначе тільки-но «вірні» розпорошилися, доктор відчув, що зручна нагода трапилася, і скоро пані Вердюрен завершила свою хвалу Вентейлеві сонаті, Коттар кинувся у воду, ніби плавець-початківець, обравши, одначе, такий момент, коли глядачів не гурт.

— А це вже, так би мовити, композитор *di primo cartello*![13] — випалив він з несподіваним завзяттям.

Сваннові пощастило тільки з'ясувати, що свіжо опублікована соната Вентейля справила велике враження на композиторів авангардистів, але широкій публіці залишилася невідома.

— Я знаю таку собі людину на прізвище Вентейль, — сказав Сванн, маючи на увазі того, хто навчав музики сестер моєї бабусі.

— Може, то він і є! — вигукнула пані Вердюрен.

— О ні, — зі сміхом відповів Сванн. — Якби ви лише глянули на нього, ви б не поставили мені такого запитання.

— Хіба поставити запитання означає уже розв'язати його? — втрутився доктор.

— Може, то його родич, — вів далі Сванн. — Досадно, звичайно, хоча, до речі, геній може бути крєвним якогось старого дурня. Якщр це так, присягаюся, нема таких тортур, яких я не переніс в ім'я того, щрб цей старий дурень познайомив мене з автором сонати: насамперед тортур спілкуватися зі старим дурнем, бо це, певно, жах.

Художник знав, що Вентейль тяжко недугує і що доктор Потен потерпає за його життя.

— Як це! — гукнула пані Вердюрен. — Невже у Потена ще хтось курується?

— Ох, пані Вердюрен! — удавано обуреним тоном заявив Коттар. — Ви забуваєте, що це мій колега, ба більше — мій учитель.

Художник чув десь, ніби Вентейлеві загрожує паморока на розум. І він заходився запевняти, що подекуди це дається взнаки в сонаті. Зауваження художника не здалося Сваннові безглуздим, але воно збентежило його: адже твори чистої музики позбавлені того логічного зв'язку, порушення якого у мові людини є свідченням божевілля, адже божевілля, відчуте в сонаті, здавалося йому таким самим загадковим, як сказ пса, сказ коня, хоча такі оказії в житті трапляються.

— Дайте мені спокій з вашими учителями, у вас знань удесятеро більше, ніж у нього, — відрізала докторові Коттарові пані Вердюрен тоном особи, яка не боялася різати правду в вічі і давала відкоша тим, хто з нею ставав на прю. — Ви, докторе, принаймні не морите своїх хворих!

— Пробачте, пані, адже він академік! — іронічно заперечив їй доктор. — Якщр пацієнт воліє померти від руки наукового світила... Куди шикарніше мати змогу сказати: «Лікує мене Потен!»

— Шикарніше? — перепитала пані Вердюрен. — Значить, і в хворобах нині є шик? А я цього не знала... Ну й насмішили ж ви мене! — скричала вона раптом, ховаючи лице в долонях. — А я, добра душа, сперечаюся з вами, не помічаючи, щр ви мене за носа водите.

Пан Вердюрен подумав, щр реготати з такого нікчемного приводу не варто, а тому вдовольнився тим, щр пихнув з люльки і з сумом констатував, щр на терені ґречности йому з дружиною годі змагатися.

— Знаєте, ваш друг мені дуже до вподоби, — сказала пані Вердюрен Одетті, коли та прощалася з нею. — Він простий, чарівний. Якщр всі ваші друзі — такі самі, як він, приводьте їх, будь ласка, сюди.

Пан Вердюрен зауважив, щр Сванн належно не поцінував піаністової тітки.

— Він ще не притерся, бідолаха, — відповіла пані Вердюрен. — Не станеш же ти вимагати, щрб із перших одвідин він уловив дух нашої оселі, він же не те щр Коттар, цей давній член нашого маленького кланчика. Перші одвідини не рахуються. Просто треба було до нього принохатися. Одетто, умовмося, щр пан Сванн зустрінеться з нами в Шатле. Приведіть його з собою.

— Та ні, він не захоче.

— А, зрештою, роби, як сама знаєш. Аби тільки він не втік від нас в останню мить!

На превеликий подив пані Вердюрен Сванн і не думав «тікати». Він скрізь бував у їхньому товаристві: у замиських ресторанах, куди, до речі, вони потрапляли порівняно рідко, бо сезон ще не почався, і, переважно, у театрі: пані Вердюрен була завзята театралка, і коли якось у себе в вітальні сказала в його присутності, щр корисно було б мати перепустку на прем'єри та Гала-спектаклі, а то в день похорону Ґамбетти їм було непереливки, Сванн, який досі ніколи не говорив про свої блискучі зв'язки, а згадував лише про ті, які ставилися невисоко, через щр він вважав за несмак їх приховувати (до них Сен-Жерменське передмістя привчило його залічувати зносини зі світом офіційним), неждано-негадано оголосив:

— Обіцяю вам усе залагодити: ви матимете на відновлення «Данишевих» перепустку: власне завтра я снідаю у Єлисейському палаці разом із префектом поліції.

— Як це, в Єлисейському палаці? — гарикнув доктор Коттар.

— Так, у пана Ґреві, — відповів Сванн, дещр збентежений ефектом, зробленим його словами.

А художник звернувся до доктора задержувато:

— А чого це вас так схвилювало?

Діставши пояснення, Коттар звичайно примовляв: «А, гаразд, гаразд, розумію», після чого не виказував анінайменших ознак хвилювання. Але цього разу останні слова Сванна не тільки не дали йому звичного заспокоєння, а, навпаки, він дивувався: як це так, людина, яка сиділа з ним за одним столом, людина, яка не посідала ніякого офіційного становища, людина не значна, зустрічається з головою держави.

— Себто як у Ґреві? Ви знайомі з паном Ґреві? — гукнув він з тупою і недовірливою міною гвардійця, якого незнайомиць питає, чи можна побачити президента Республіки і який, зрозумівши з цих слів, «з ким має справу» (як пишуть газети), запевняє нещасного божевільця, щр того негайно проведуть до президента, а натомість спроваджує його до спеціального ізолятора при поліційному відділенні.

— Я з ним знайомий, хоч і не близько, у нас є спільні друзі (Сванн не насмів сказати, щр один з його друзів — принц Валлійський). Зрештою, він не перебирає гостями, та й сніданки його, запевняю вас, нічим цікавим не відзначаються, ніякої помпи там не буває, за столом ніколи не збирається більше восьми душ, — відповів Сванн, усіяко намагаючись переконати співрозмовника, щр в його стосунках із президентом нема нічого надзвичайного.

Коттар як стій узяв Сваннові слова за щире золото і вирішив, щр запрошення пана Ґреві — не бозна-яка велика честь, щр такі запрошення розсилаються всім і кожному. Він уже не дивувався, щр Сванн має вступ до Єлисейського палацу, якщр туди так вільно всіх пускають. Доктор навіть пожалів Сванна, адже тому, за його власними словами, випадає нудитися на цих сніданках.

— А, гаразд, гаразд, розумію, — сказав він тоном митного наглядача, який щрйно на вас позирав, але тепер, після ваших роз'яснень, дає візу й пропускає без перегляду.

— О, я цілком вірю вам, щр в сніданках цих нема нічого цікавого, ви відбуваєте своє лихо, — озвалася пані Вердюрен. Для неї президент Республіки був тільки «зануда», та ще й особливо небезпечний «зануда», бо в його розпорядженні були засоби корупції і примусу, які могли зманити її «вірних». — Кажуть, він глуха тетеря і їсть пальцями.

— Ну, в такому разі ці сніданки для вас невелика втіха, — сказав доктор із ноткою співчуття у голосі. Потім, згадавши, щр запрошених буває не більше як восьмеро душ: — Що ж, ці сніданки інтимні? — спитав він у Сванна не так із простої цікавості, як через те, щр в ньому прокинувся запал лінгвіста.

Але авторитетність президента Республіки подолала у докторових очах і скромність Сванна, і нехїть пані Вердюрен, і при кожному обіді Коттар цікаво запитував: «Чи сьогодні ми побачимо Сванна? Він тісно спілкується з паном Ґреві. Пана Сванна можна назвати справжнім джентльменом, чи не так?» Доктор навіть запропонував Сваннові запрошення на виставку зубних протезів.

— За цим прошенням ви пройдете з будь-ким, але собак туди не пускають. Я, бачте, попереджаю вас тому, що дехто з моїх друзів не знав про таке правило і повернув голоблі.

Ніхто, крім її мужа, не звернув уваги, що пані Вердюрєн аж пересмикнуло, коли вона довідалася, що Сванн має впливових друзів, про яких він досі навіть не згадував.

Якщо не планувалося якоїсь виправи, то Сванн заставав увесь гурток у Вердюрєнів, але приходив він до них лише ввечері і майже ніколи, як його не просила Одетта, не появлявся на обід.

— Я могла б навіть обідати одна з вами, якщо це вам більше до вподоби, — казала вона йому.

— А як же пані Вердюрєн?

— О, це дуже легко. Я скажу, що моя сукня не була готова, що запізнився кеб. Завжди можна якось виправдатися.

— Ви дуже любі.

Але про себе Сванн думав, що своєю згодою зустрічатися з Одеттою тільки по обіді він натякає їй на те, що втісі бачити її він прекладає інші втіхи, і цим ще міцніше прихляє її до себе. До того ж Сваннові куди більше за Одетту подобалася свіжа і пишна, наче троянда, молода гризетка, в яку він був тоді закоханий, і йому кортіло надвечір'я провести з нею, а потім побачитися з Одеттою, тим паче що зустріч не могла не відбутися. З тих самих причин він ніколи не дозволяв Одетті заїздити по нього дорогою до Вердюрєнів. Гризетка чекала на нього неподалік од дому, на розі, і Сваннів візник це знав; вона сідала поряд зі Сванном і спочивала в його обіймах до тої хвилі, коли повіз підкочувався до під'їзду Вердюрєнів. Тільки-но Сванн заходив, пані Вердюрєн, показуючи на прислані ним троянди, казала: «Я мушу вас вилаяти», і показувала йому на місце біля Одетти, а піаніст грав для них двох коротку фразу з Вентейлевої сонати, яка ніби стала гімном їхнього кохання. Він починав завше зі скрипкових тремоло, і протягом кількох тактів лунали лише вони й наповнювали своїм звучанням увесь перший план, потім вони нараз нібито розсувалися, і, як на тих полотнах Пітера де Гюха, де враження глибини створюється вузькими рямцями прочинених дверей, десь далеко-далеко, у м'якому світлі, яке лилося збоку, зринала ніби іншого обертону фраза, танечна, пасторальна, чужорідна, епізодична, приналежна до іншого світу. Її рухи були сповнені безсмертною широти, і наближалася вона все з тією самою незбагненною усмішкою, розсипаючи довкола себе дари свого чару, але тепер Сваннові вчувалося в ній якесь розчарування. Вона ніби усвідомлювала марноту щастя, до якого показувала путь. У її надхмарній Грації було щось завершене, в ній вгадувалася та відреченість, яка приходить на зміну печалі. Але Сванна це не обходило, він бачив у ній не так музичну фразу (не те, чим вона була для композитора, який при її творенні не знав, що існують Сванн і Одетта, і чим була для всіх, хто слухатиме її протягом століть), як запоруку, як пам'ятку про його кохання, яке змусить навіть Вердюрєна і юного піаніста думати водночас про нього і про Одетту, сполучаючи їх докупі; Сванн навіть зрікся думки, поступаючись Одеттиній примсі, прослухати у виконанні якогось піаніста цілу сонату, з якої йому й досі був відомий лише цей уривок.

«Навіщо вам знати решту? — казала Одетта. — Тільки цей шматочок там наш». Ба більше: коли та фраза проходила так близько від них, залишаючись усе ж таки безконечно далеко, Сванн страждав від думки, що, звертаючись до них обох, вона їх не знала; він майже шкодував про те, що в ній криється якийсь зміст, якась безперечна внутрішня краса, незалежні від них — так, милуючись піднесеними нам клейнодами чи навіть читаючи листи від коханої жінки, ми чіпляємося до чистоти води каменя та до письмових фраз, бо в них відбивається не лише винятковість нашого скороминущого захоплення та кохана істота з усіма її відмітними рисами.

Часто Сванн так загаювався зі своєю молоденькою гризеткою перёд приїздом до Вердюрєнів, що піаніст ледве встигав зіграти свою сакраментальну фразу, як Одетта вже вирушала додому. Він проводжав її до її вілли на вулиці Лаперуза, за Триумфальною аркою. І може, саме щоб не здобутися у неї повної ласки, він жертвував не такою важливою для себе втіхою бачити її раніше і приїжджати з нею до Вердюрєнів, натомість зберігаючи визнане Одеттою право їхати від них разом, цим правом він дорожив особливо, бо воно зміцнювало його переконання, що ніхто інший не бачиться з нею, не стає між ними, не перешкоджає їй усе ще зоставатися з ним потому, як вони розходилися.

Отож щвечора поверталася вона в кареті Сванна; одного разу, коли вони вже розлучилися до завтра, вона кинулася до палісадника, зірвала там останню хризантему й кинула її Сванну. Дорогою назад Сванн увесь час тулив хризантему до уст, а коли через кілька днів квітка зав'янула, обережно сховав її до скриньки письмового бюрока.

Але до Одетти він не заходив. Двічі тільки він був у неї вдень на «чаюванні» — цій такій важливій у її житті церемонії. Відособленість і пустельність цих коротких вулиць (забудованих майже суціль притуленими один до одного особнячками, чюю одноманітність зненацька порушувала убога крамничка — історичний пережиток, брудний вишкребок тих часів, коли ця дільниця мала неславу), сніг, який лежав у саду і висів на гіллі, нехлюйна пора року, сусідство природи — все це надавало якоїсь особливої таємничосте теплу, квітам, затишку в її оселі.

По ліву руку на високому партері, коли Сванн туди входив, була спальня Одетти, повернута на паралельну вуличку. Сходи вели до салону й будуару, посеред темно мальованих стін, завішаних східними тканинами і турецькими рожанцями, і освітлювалися великим японським ліхтарем, прикріпленим на шовковому шнурі (а втім, щоб не позбавляти одвідувачів останніх досягнень західної цивілізації, у цьому ліхтарі горів газ). Перед самим салоном Сванн проходив ще вузькі сіни, де погід стінами, розлінованими дерев'яним трельяжем, таким самим, як у саду, тільки позолоченим, тягнулися прямокутні скриньки, там, ніби в теплиці, квітли рядами буйні хризантеми, тоді ще рідкісні й не такі пишні, як ті, що їх згодом зуміли викохати садівники. Панівна ще з минулого року мода на ці квіти дратувала Сванна, але тут йому було приємно бачити, як сяяли цього сіренького дня духмяні промені цих ефемерних зірок, обарвлюючи півсутінки у сінях нарожево, нажовтожаро і набіло. Одетта прийняла його в рожевому шовковому домашньому платті, дуже відкритому на шії і плечах. Вона посадила Сванна біля себе в одному з численних затишних закутків, влаштованих у фрамусі салону під листям величезних пальм у китайських вазах або за параванами, увішаними знімками, бантиками та вахлярами. Вона сказала: «Вам так незручно, стривайте, зараз я вас улаштую», і з марнославним смішком (от, мовляв, яка я винахідлива!), підклала Сваннові під голову і під ноги великі подушки з японського шовку, спершу перебивши їх недбало і цим показуючи, що їй начхати на всю цю розкіш. Лакей заходився вносити лампу за лампою, і тепер вони,

Всі в китайських вазах, парами чи поодиноці, падали на розмаїтій столиках та підставках, наче на вітварях, і в уже згустілих сутінках короткого зимового дня мовби продовжували яскріння вечірнього тлива, лише це вечірнє тливо було рожевіше і людяніше, і в цей час знадвору на них, може, дивився самотній закоханець, який зупинився мрійливо перед тайною цієї оселі, виставленою напоказ і водночас приховуваною освітленими вікнами, — і весь той час, поки лакей порався з лампами, Одетта зизом пильно наглядала, як він їх розставляє. Їй здавалося, що як бодай одна лампа опиниться не там, де треба, то пропаде весь ефект ансамблю її салону, а її портрет на мольберті, задрапованому плюшем, буде невідгледно освітлений. Ось чому вона гарячково стежила за рухами цього незграби і зробила йому гостре зауваження, коли він пройшов надто близько від двох жардиньєрок, які вона витирала сама, боячись, як би він не знівечив рослин, — а потім пішла перевірити, чи не почавив він їх. Вона вважала за «утішні» форми всіх своїх китайських дрібничок, а також орхідей, а надто катлей; катлей та хризантеми були її улюбленими квітами, бо мали величезну вартість: вони були зовсім не схожі на квіти, а здавалися зробленими з клаптів шовку чи атласу. «Он ота нібито вирізана з підшивки мого пальта», — сказала вона Сваннові, показуючи на одну з орхідей, з ноткою пошани до цієї «шикарної» квітки, до цієї ошатної і непередбачуваної посестри, подарованої їй природою, посестри, яка стояла так далеко од неї на шаблях живих істот, а проте куди рафінованішою, ніж багато хто з жінок, вхожих до її салону. Показуючи Сваннові то химер з вогненними язиками, намальованих на китайській вазі чи гаптованих на екрані, то м'ясисті пелюстки орхідей, то дромадера зі срібла і чорні, в якого очі були рубінові і який стояв на коминку поряд з нефритовою жабою, вона прикидалася, ніби її лякає злісний вигляд чудовиськ, ніби її смішать їхні кумедні ряжки, ніби вона шаріє рум'янцем, бо квітка натякає їй на щось сороміцьке, ніби їй страшенно кортить поцьомати дромадера і жабу і назвати їх «душками». І це її вдавання різко контрастувало з щирістю її побожності, скажімо, перед Лаг'єтською Богоматір'ю, яка колись у Ніцці зцілила її від смертельної недуги; з тих пір вона завжди носила на собі золотий образок її, приписуючи йому чудодійну силу. Наливши Сваннові «своєї гербати», Одетта спитала: «З цитриною чи з вершками?» і, коли той відповів: «З вершками», сказала зі сміхом: «З набілом!» Він заявив, що чай чудовий. «Ось бачте, я знаю, який вам смакує!» І справді, цей чай здався Сваннові, як і Одетті, чимось вишуканим, а що любов прагне знайти собі виправдання, запоруку тривалості в насолодах, яких не існувало б без любові і які відходять вкупі з любов'ю, Сванн, покинувши її о сьомій годині, щоб повернутися додому й переодягтися на вечерю, цілу дорогу приказував собі з радісним почуттям, сидючи в своєму екіпажі: «Як приємно одвідувати молоду жінку, яка може почастувати тебе такою рідкістю, як смачний чай». Через годину він отримав від Одетти цидулку і миттю упізнав її розкішне письмо, якому напускна британська штивність надавала, попри літери накриво, позірносте дисципліни, хоча неупереджені очі, може б, розгледіли в цих кривулях безладність думки, поверхову освіту, нещирість і слабоволля. Сванн забув у Одетти портсигар. «Ох, чому ви не забули у мене і свого серця! Я ні за що йому вам не повернула б».

Друга візита Сванна до Одетти мала для нього, мабуть, ще більшу вагу. Прямуючи того дня до неї, він, як завжди перед побаченням з нею, малював собі її образ, і необхідність (з тим щоб довести, що вона гарна на личко) зосереджувати увагу на рожевих і свіжих вилицях, аби не бачити її щік, часто жовтих, змарнілих, іноді в червоних плямах, гнітила його (чим не доказ, що ідеал — річ недосяжна, а щастя — ілюзорне). Він привіз їй Гравюру, яку вона хотіла подивитися. Вона почувала себе не зовсім здоровою і прийняла його в ліловому креспешинному пенюарі, прикриваючи свої груди як плащем гаптованою хустиною. Одетта стала біля Сванна, зронивши на шрки пасма розпущеного волосся і, зігнувши ногу, ніби збиралася танцювати, а насправді на те, щоб легше було нахилитися над гравюрою, яку вона розглядала своїми великими очима, такими змарнілими і жмурими, якщо ніщо їх не пожвавлювало, і Сванна вразила її схожість із Сепфорою, Юфоровою донькою, намальованою на фресці в Сикстинській капелі. Сванн завжди любив виявляти на полотна* давніх майстрів не лише загальну подібність із доквіллям, а й те, що зазнає узагальнення найменше: індивідуальні риси наших знайомих, так, наприклад, у погрудді дожа Лоредана роботи Антоніо Ріццо йому впадали в очі випнуті вилиці та дугасті брови візничого Ремі, як і взагалі дивовижна подібність із ним; під мазками Гірландайо — ніс пана де Палансі; в одному портреті Тінторетто — пухкі шрки з висіяними уже на них бурцями, ламаний ніс, гострий зір і набряклі повіки доктора дю Бульбона. Сванн завжди шкодував, що ціле життя витрачає на одвідування світських салонів, на розмови і, може, намагався знайти у великих митців виправдання для себе в тому, що й вони з утіхою споглядали і малювали такі обличчя, які надають їхнім картинам життєвосте й справдешности, які надають їм посмаку сучасносте; можливо, він так загруз у суєтності світського товариства, що відчував потребу знаходити в давніх творах мистецтва заповіданий заздалегідь і відмолодний натяк на нині суцх. А може, навпаки — він зберіг у собі художню натуру настільки, щоб ці характерні індивідуальні риси справляли йому втіху, набуваючи для нього загальнішого змісту, коли, виокремлені, вирвані з землі, вони нараз спливали на старосвітському портреті, мальованому з геть-то іншого оригіналу. Хай би там як, а, може, завдяки надміру пережитих за останній час вражень, хоча враження накочувалися на нього радше з любові до музики, смак до малярства в нього загострився, а втіха від нього поглибилася, щоб справити на нього тривалий вплив, відтоді як він побачив схожість Одетти з Сепфорою Сандро ді Маріано, якого охочіше взивають Боттічеллі, бо це прізвисько давно вже сполучається не з творчістю маляра, а з повсякденним, банальним і фальшивим уявленням про нього. Сванн уже не зважав на те, гарні чи негарні Одеттині щічки, не сподівався відчути чисто плотську ніжність її губенят, якщо колись наважиться її поцілувати, — нині личко її було для нього сплетом тонких і гарних ліній, які його погляд розмотував, стежачи за їхніми звоями, за стромом її карку, за каскадом волосся і розкидом брів; ніби перед ним був портрет, завдяки якому образ її личка ставав зрозумілим і ясним.

Він дивився на неї, в її личку і в її постаті воскресала частина фрески, яку Сванн віднині завше намагався в ній побачити, чи був він біля Одетти, чи тільки думав про неї. І хоча Сванн так палко кохався в шедевр флорентинця напевне лиш тому, що знаходив його в ній, а проте ця схожість робила і її дорожчою і кращю для нього. Сванн докоряв собі, що не поцінував зразу жінки, яка зачарувала б великого Сандро, і радів, що врода Одеттина цілком задовольняє його естетичні критерії. Він переконував себе, що Одетта пов'язується з його мріями про щастя не тому, що нема за неї кращї, як він досі думав, а тому, що вона цілком відповідала його витонченому художньому смаку. Він забув про те, що Одетта через це не ставала для нього бажанішою, оскільки Сваннові бажання досі розминалися з його естетичними вимогами. Термін «малярство флорентинське» був для Сванна на руку ковчійкою. Це було щось ніби титул, який дозволяв йому ввести образ Одетти у світ своїх мрій, куди вона досі доступу не мала і де вона ушляхетнилася. Плотське уявлення про цю жінку, постійно сіючи сумніви щодо вроди її личка, ставности її постаті, охолоджувало його пал, але сумніви нараз позникали, кохання звитяжно утвердилося, скоро він виявився здатним обґрунтувати його на непорушних положеннях своєї естетики, і, звичайно, поцілунок і посідання, яке здалося б йому природним і пересічним, якби він домігся свого від жінки неапетитної, нині, коли вони мали увінчати його подив перед музейним шедевром, малювалися йому чимось надприродним і заласним.

І коли у нього виникли жалі, що ось уже кілька місяців він лише бачиться з Одеттою, він казав собі, що цілком слушно присвятити стільки часу на вивчення безцінного шедевра мистецтва, відлитого з незвичного, напрочуд приємного матеріалу в єдиному примірникові, який Сванн оглядав то покїрним, одухотвореним і безкорисливим зором митця, то гордовитим, егоїстичним і хтивим поглядом колекціонера.

Він поставив на столі, так як би то був Одеттин знімок, репродукцію доньки Іофора. Він милувався на її великі очі, тонкі риси личка, на преципні кучері, які так гарно контрастували з нездоровою шкірою, спадаючи на змарнілі щічки. Прикладаючи свій ідеал краси до образу живої жінки, щрб оцінити її жіночі принади, Сванн радів, щр знаходить цілий їхній букет у приступній йому істоті. Та невиразна симпатія, яка надить нас до мистецького твору, тепер, коли Сванн упізнав утілений оригінал доньки Іофора, переростала у нього в жагу, якої досі так і не збудило в ньому Одеттине тіло. Цілі години милуючись на цього Боттічеллі, він думав про власного Боттічеллі, вважав, щр той ще прекрасніший і, наближаючи до себе карточку Сепфори, уявляв, ніби тулить до серця Одетту.

Проте він намагався запобігти не лише переситу Одетти, а й своєму власному переситу; помітивши, щр відтоді, як Одетті не треба було домагатися побачень з ним, особливих тем для розмови з ним у неї, здавалося, не знаходилося, — він злякався, як би її недбала, завше однакова, завчена манера триматися з ним зрештою не вбила в ньому романтичних надій на те, щр вона освідчиться йому, адже тільки завдяки цій надії він закохався в неї й залишався їй далі закоханим. І ось, щрб якомсь розворушити душу Одетти, чия нерухомість могла йому увіритися, Сванн вряди-годи писав їй листи, сповнені удаваного розчарування і робленого пересердя, посилаючи їй із таким розрахунком, щрб вона одержувала їх до обіду. Він знав, щр вона злякається, поспішить відповісти йому, і сподівався, щр тільки-но серце її стиснеться зі страху втратити його, у неї вихопляться такі слова, яких вона ніколи ще не говорила йому, і справді, саме завдяки цьому викруту він діставав од неї щрнайніжніші листи, один з яких, надісланий у полудень з «Золотого дому» (там відбувалося добродічне свято на користь поведян у Мурсії), починався так: «Друже мій! Рука мені так тремтить, щр я ледве пишу»; ці Одеттині листи Сванн заховав до тієї самої скриньки, де лежала всохла хризантема. Якщо ж їй ніколи було відповісти, то як тільки він переступав поріг у Вердюренів, вона кидалася до нього зі словами: «Мені треба поговорити з вами!» — і він цікаво пантрував, як відбивається на її личкові та в мові усе, щр досі ховалося в її серці.

Ще тільки під'їжджаючи до дому Вердюренів і заглянувши великі освітлені вікна (віконниць не замикали ніколи), Сванн розчулювався на саму думку, щр зараз побачить, як розквітне ця зваблива істота в золотавому ламповому світлі. Іноді тонесенькі й чорні тіні гостей, застуючи світло, відбивалися в вікнах, як на екрані, викликаючи в уяві прозорий абажур, увесь світний, окрім тих частин, на які понаклеювано образки. Сванн силкувався розрізнити Одеттину силветку. Тільки-но він переступав поріг, очі його променилися такою радістю, аж пан Вердюрен мовив художникові: «Еге! Здається, справа повелася гаразд». Справді, присутність Одетти наділяла цей дім у Сваннових очах тим, чого не було в жодному домі, де його приймали: чимось наче орган чуття, нервова система, яка розгалужувалася по всіх покоях і безперестань стимулювала роботу його серця.

Таким чином просте функціонування цього соціального організму, яким був «кланчик», автоматично Гарантувало Сваннові щрденні побачення з Одеттою і дозволяло йому прикидатися, ніби йому байдуже, побачить він її чи ні, і навіть удавати, наче йому зовсім неохота бачитися з нею, чим він не наражав себе на великий ризик, бо хоч би там щр він писав їй удень, увечері він бачився з нею і одвозив її додому неодмінно.

Та якомсь, подумавши з досадою про це неминуче спільне повернення додому, він повіз свою молодесеньку Гризетку аж до Булонського лісу, щрб відсунути момент приїзду до Вердюренів, і появився там так пізно, аж Одетта, не дочекавшись його, подалася додому сама. Переконавшись, щр Одетти серед гостей нема, Сванн відчув, як серце його занило, він уперше побачив, яка для нього радість — зустріч з Одеттою, бувши досі певний, щр такої радості він може зазнати будь-коли, і, як наслідок, переживаючи її не так гостро, а то й зовсім не відчуваючи її сили; і ось тепер від свідомості, щр цієї радості його позбавлено, по тілові йому пробігли дрижаки.

— Ти помітила, яку міну він скроїв, коли побачив, щр її нема? — спитав пан Вердюрен у жінки. — Ніби його вщипнули.

— Скроїв міну? Хто? — аж скинувся доктор Коттар: він щрйно приїхав від пацієнта по дружину і не знав, про кого мова мовиться.

— Як? Хіба ви не зіткнулися у дверях із найкращим із Сваннів?

— Ні. А пан Сванн тут був?

— Ох, іще хвилю тому. Він був дуже збуджений, нервовий. Бачте: він не застав Одетти.

— Ви хочете сказати, вона зайшла з ним так далеко, щр дозволяла йому все? — спитав доктор, зважуючи кожен вираз.

— Та ні, нічого подібного. Між нами кажучи, як на мене, Одетта робить велику дурницю і поводить як дурна дурепа, а втім, вона дурепа і є.

— Хо-хо! — іронічно протяг пан Вердюрен. — Звідки ти знаєш, щр між ними нічого такого нема? Адже ми свічку їм не тримали!

— Будьте певні, від мене вона б не крилася, — гордовито відповіла пані Вердюрен. — Про всі свої походеньки вона мені розповідає. Зараз вона нікого не має, і я умовляла її зійтися з ним. Вона заявляє, щр не може, щр вона в нього втелепалася, він з нею несмілий і цим і її знесмілює, і щр вона кохає його не так, щр він для неї ідеал і щр вона боїться профанації свого почуття, — коротше, щрсь у цьому дусі. Але власне це їй, мовляв, і треба.

— Я твоєї думки дозволю собі не поділити, — втрутився пан Вердюрен. — Мені не до вподоби цей пан, я вважаю його позером.

Пані Вердюрен застигла, як мурована, вона ніби перекинулася на статую, і ця її гра ніби показувала іншим, щр вона не чула слова «позер», нестерпного для її ушей і здатного навіть думку, ніби в її домі можна позувати, а отже, ставити себе над ними, подружжям Вердюренів.

— Зрештою, якщо навіть між ними нічого немає, то, либонь, не через те, щр цей пан вважав її чеснотливою, — іронічно промовив пан Вердюрен. — Хоч це діло темне, бо він, очевидно, думає, щр вона розумна. Ти не чула, чого він цими днями намолов їй про Вентейлеву сонату? Я люблю від усього серця Одетту, але, щрб читати їй лекції з естетики, треба зовсім не мати олії в голові!

— Прошу не говорити про Одетту погано, — тоном зманіженої дитини перебила його пані Вердюрен. — Вона чарівна.

— Але ж це аж ніяк не заважає бути чарівною, ми не говоримо про неї нічого поганого, ми тільки заявляємо, що вона не втілення добродітності і не світильник розуму. По суті, — звернувся він до художника, — хіба вам так важливо, аби Одетта була добродітна? Хто знає: може, тоді пропали б усі її чари.

На сходах Сванна наздогнав метрдотель, який відлучався, коли Сванн приїхав, і сказав, що Одетта просила — аж годину тому! — передати Сваннові, якщо він усе-таки завітає сюди, що дорогою вона заїде до «Прево» випити чашку шоколаду. Сванн одразу ж рушив до «Прево», але його щокрок затримували інші карети або пішоходи, і він думав, з якою втіхою позмітав би всі ці завади, якби поліцей, що почав був складати протокол, не затримав його ще надовше, ніж хтось із перехожих. Він гарячково рахував хвилини, додаючи до кожної з них по кілька секунд для більшої певності, що він не скорочує їх і що має якийсь шанс — насправді невеликий — приїхати до «Прево» вчасно і ще застати там Одетту. І нараз намілює ока подібно до температурного хворого, коли той прочується й починає усвідомлювати безглуздя маячні, з якої ніяк не може вирватися, до Сванна дійшло, що думки, які зародилися в ньому, як тільки-но йому сказали у Вердюрєнів, що Одетта уже поїхала, — це не його думки, що серце в нього защеміло так уперше, і що новизну цього щему він зрозумів лише зараз, ніби прокинувшись від глибокого сну. Як! Усе це хвилювання лише через те, що він побачить Одетту не раніше завтрашнього дня, тоді як саме цього він і бажав лише годину тому, вирушаючи до пані Вердюрєн? Він мусив визнати, що хоча та сама карета везла його до «Прево», він сам був уже не той, що він був зараз не один, що з ним була інша істота, зрощена, злютована з ним, якої йому, мабуть, уже не спекатися, з якою доведеться панькатися, як панькаються зі своїм принципалом або зі своїм здоров'ям. А проте з тієї хвилини, як він відчув, що з ним зрісся хтось іще, життя показалося йому цікавішим. Даремно він говорив собі, що побачення з нею у «Прево» (чекання на яке так пустошило, настільки позбавляло глузду згаяний час, що він не міг зачепитися ні за одну думку, ні за один спогад, аби дати відпочинок мозку), якщо тільки воно відбудеться, мабуть, нагадуватиме всі інші — побачилися, та й годі. Все буде так, як щовчора: кинувши нишком погляд при вході на її личко, личко таке мінливе, й одразу ж одвівши його зі страху, як би вона не прочитала в ньому натяку на бажання і перестала вірити в його безкорисливість, він утратить здатність навіть думати про неї, — настільки його поглинуть пошуки приводу, аби не йти від неї негайно, щоб потім з удаваною нехиттю вирвати у неї обіцянку побачитися завтра у Вердюрєнів: іншими словами, продовжити, а наступного дня відновити розчарування і муку від безплідних зустрічей із цією жінкою, з якою він зближувався, не наважуючись обняти її.

Одетти у «Прево» не було, і Сванн вирішив оглянути всі ресторани на бульварах. Щоб вигадати час, він сам рушив в одному напрямку, а в другий послав свого візничого Ремі (дожа Лоредана роботи Ріццо); згодом, не знайшовши її, він почав чекати на слугу в умовленому місці. Карета не поверталася, і Сванн уявляв собі момент її повернення і так і сяк: Ремі скаже йому: «Та дама там», або Ремі скаже йому: «Тієї дами нема в жодному ресторані». Тож і кінець вечора малювався йому по-різному: або він зустрінеється з Одеттою і вона розіб'є його туго, або він муситиме зрєктися всякої надії знайти її сьогодні ввечері, примиритися з тим, що він повернеться, не побачивши її, додому.

Візничий повернувся, але коли він зупинив повіз, Сванн замість запитати його: «Ну як, знайшов ту даму?» — сказав: «Нагадай мені завтра розпорядитися про дрова, а то припас наш уже вичерпується». Може, він переконав себе, що коли Ремі відшукає Одетту в якомусь ресторані, де вона очікувала Сванна, то злочасний цей вечір буде заглажений його щасливим кінцем і що йому можна не квапитися назустріч своєму щастю: адже воно уже спіймане і нині в надійному місці, звідки більше не втече. Але тут діяла також сила інерції, Сваннова душа була, так би мовити, неповоротка, як буває неповоротке у деяких людей тіло: коли треба ухилитися від удару, од скочити од вогню, зробити швидкий рух, вони не квапляться, деякий час не міняють пози, ніби з тим, щоб зібратися на силі і взяти розгін. І звичайно, якби візничий перебів його і сказав: «Та дама там-то», — він відповів би: «Ага, я ж вас посилав... Отакої! Зовсім вилетіло з голови!» — і говорив би далі про дрова, щоб потаїти своє хвилювання, перебороти тривогу й порадіти з усією щирістю.

Проте візничий доповів, що ніде не знайшов її, після чого дозволив собі висловити думку на правах старого служника:

— Гадаю, панові краще вернутися додому.

Проте байдужість, яку Сванн так легко напускав на себе, поки Ремі не розвіяв його надії, де й поділася, тільки-но той спробував умовити його зрєктися свого наміру і покинути пошуки.

— Нізащо! — гукнув Сванн. — Мусимо знайти цю даму, це вкрай важливо. Вона буде дуже роздосадувана — у нас є одна справа — і образиться, якщо я не розшукаю її.

— Не розумію, чому їй ображатися, — пробурчав Ремі. — Адже вона поїхала, не діждавшись пана, веліла переказати, що буде у «Прево», а сама зникла.

Зрештою почали гасити вогні. Під бульварними деревами блукали ще поодинокі перехожі, але їх ледве можна було розрізнити в таємничій темряві. Вряди-годи до Сванна підступав привид жінки, шептав йому на вухо, просив провести її додому, і щоразу він здригався. Він прикипав поглядом до цих примарних постатей, немовби серед тіней у попідземному царстві шукав Евридіки.

Зароджується кохання по-різному, по-різному сіється насіння цього святого лиха, але, безперечно, його найдійовіший збудник — скажений вихор тривоги, який вряди-годи налітає на нас. У такому разі жереб кинуто: ми неодмінно покохаємо жінку, з якою нам зараз добре. Для цього не треба навіть, щоб раніше вона подобалася нам більше, ніж інші, чи навіть однаково. Треба тільки, щоб нас вабило до неї з нездоланною силою. І потяг стає нездоланим, коли вона обманує нас і коли пошуки насолоди, яку дає нам її врода, раптово змінюються непереборним жаданням, яке викликає в нас ця жінка, жаданням нестямним, оскільки закони Цього світу не дають змоги заспокоїти його і перешкоджають зціленню, шаленим і болісним жаданням посідати нею.

Сванн розпорядився везти його в нічні ресторани, це була єдина надія на щастя, яка його підбадьорювала; він уже більше не приховував свого хвилювання, не приховував, яка важлива для нього ця зустріч, і обіцяв, у разі успіху, віддячитись візничому, ніби у візничого була сила, якщо тільки його підбити і якщо їхні інтереси переплетуться, влаштувати так, що хоча б Одетта й вернулася додому і лягла спати, вона все-таки виявиться в одному з бульварних ресторанів. Він доїхав до «Золотого дому», двічі заходив до «Тортоні», потім до «Англійського кафе», і ніде її не знайшов, але коли він, замотилившись, рушив до свого повозу, який піджидав його на розі Італійського бульвару, то зіткнувся з жінкою: то була Одетта. (Вона розтлумачила йому, що, не знайшовши столика у «Прево», поїхала вечеряти до «Золотого дому», проте він не помітив її у фрамусі, і тепер вона верталася до своєї карети.)

Зустріти Сванна вона вже втратила надію, тож несамохіть здригнулася. Що ж до Сванна, то він обнишпорив увесь Париж не тим, що сподівався знайти її, а тим, що йому було надто тяжко зректися своїх пошуків. Зате радість, яка сьогодні ввечері (так вважав його розсудок), здавалося, наживала п'ятами, нині його переповнювала: адже він не розтрачував себе, розраховуючи на її прихід, — вона сама до нього явилася; йому не треба було силувати свій мозок, щоб підтримувати її в собі — вона променіла сама, кидала на нього жмутки світла, і її протуберанці розвіювали, мов кошмар, страшну його самоту, — та сама радість, на якій він ґрунтував, будував, хай і несвідомо, свої солодкі марення. Так подорожній, прибувши в поліття на середземноморське узбережжя і засумнівавшись у тім, що краї, звідки він приїхав, таки існують, стоїть і озирається: хоч би як сліпило йому очі іскристе саяво ярої морської блакиті.

Він сів з Одеттою до її повозу і звелів своєму візничому їхати слідком.

Одетта тримала в руці букет катлей, і ще Сванн побачив ці самі орхідеї під мереживною хустиною у її волоссі, де вони були приколоті до китиці з лебединого пір'я. Під мантилею вона була сповита потоком чорного оксамиту, внизу, де була спідниця, в цей потік уганявся широкий трикутник білого крепфаю, у викоті на грудях виднілася вставка теж із білого крепфаю, а за викот було встромлено ті ж таки катлеї. Вона ще не оговталася від переляку, викликаного зустріччю зі Сванном, як раптом, наскочивши на якусь перешкоду, схарапудився кінь. Їх підкинуло, Одетта скрикнула, її взяли дрожі, подих їй урвався.

— Дарма, дарма, — примовляв Сванн, — не бійтеся. Щоб підтримати її, він обхопив її за плечі й пригорнув до себе.

— Тільки прошу, не розмовляйте, — промовив він, — відповідайте лише на мигах, інакше не відсапаєтеся. З вашого дозволу, я поправлю квіти на корсажі. Після струсу вони у вас ладні розсипатися. Як би ви їх не розгубили, я хотів би засунути їх глибше.

Одетта, не при звичаєна, щоб чоловіки так із нею панькалися, відповіла з усмішкою:

— Так, так, прошу.

Її відповідь дещо збентежила Сванна, до того ж йому, мабуть, хотілося створити враження, ніби він говорить не знарошна, а може, й сам повірив у свою щирість.

— Ні, ні, прошу вас, не розмовляйте! — гукнув він. — Вам знову заб'є дух. Можете спокійно відповідати мені жестами, я зрозумію. Отже ви дозволяєте? Дивіться, ось тут трошечки... мені здається, вас обсипав пилок, дозвольте, струсну. Може, в мене виходить незграбно, надто брутально? Не боїтеся лоскоту? Це я, щоб не пом'яти вам суknі. Бачите, їх неодмінно треба прикріпити, а то повипадають, ось тепер, як я застромлю їх глибше... скажіть по щирості: вас це не обурює? А якщо я нюхну? Треба ж побачити, пахнуть вони чи ні. Я ніколи не нюхав їх, не знаю їхнього запаху. Можна? Тільки щиро.

Весь час усміхаючись, вона легесенько низила плечима, наче хотіла сказати: «Чудій, та й годі! Ви ж бачите, мені це до вподоби».

Другою рукою він попестив Одеттину щрку, вона пильно подивилася на нього м'яким і поважним поглядом, характерним для жінок флорентинського майстра, з якими він побачив у неї подібність; приплюснені блискучі очі, великі й довгасті, достоту як у тих жінок, здавалося, ось-ось бризнуть двома сльозинами. Вона вигинала шю, як жінки на полотнах із поганського життя і на полотнах релігійних. І хоча ця поза була для неї, безперечно, звичною, хоча вона знала, що в такі хвилини ця поза найефективніша, і хоча вона пильнувала, як би не забути її, а проте вдавала, ніби щодуху намагається опертися незримій силі, яка притягувала її до Сванна, й не змінити своєї постави. Та перш ніж вона ніби всупереч своїй волі наблизилася уста до Сванна, він на мить оповив її голову руками. Йому хотілося, щоб його думка встигла прилинути, упізнати мрію, яку вона так довго плекала, і стати свідком здійснення цієї мрії, — так запрошують родичку, щоб вона раділа успіху її коханого чада. А може, тут заважило ще й це: востаннє бачачи ту Одетту, ще не ціловану, не взяту ним, він втупився в неї поглядом, яким ми в день від'їзду дивимось на землю, куди більше не повернемося, немовби силкуючись увібрати її в себе.

Він узяв її того ж таки вечора, початого з чепуріння квітів. Але він був такий несміливий з нею, що чи то з побоювання образити її, чи то зі страху, що вона, хоча б минулою датою, побачить у ньому звідника, чи то через те, що він не наважувався відразу домагатися від неї більшого (нескромністю поправляти квіти він не вважав, адже Одетта першого разу на нього не розсердилася), і в наступні дні Сванн удавався до того самого приводу. Якщо до її корсажу були приколоті катлеї, він казав: «Який жаль: сьогодні не треба поправляти катлеї, а тоді вони у вас мало не випали, проте мені здається, що оця чогось перехилилась. Можна понюхати? Все-таки цікаво, чи вони пахнуть, як тамті?» А якщо орхідей не було: «Ох! Сьогодні жодної катлеї! Нема чого поправляти!» Отож якийсь час зберігався порядок, заведений першого вечора, коли Сванн почав з того, що торкнувся пальцями і губами до Одеттиних грудей, і щразу це були його перші пестоці, і багато часу згодом, коли чепуріння (чи радше ритуальна гра в чепуріння) катлей вийшло з ужитку, метафора «катлетітисся», обернута в них у найзвичайніший термін, якого вони вживали, не думаючи про його дослівне значення, а маючи на увазі тілесне посідання, — що його той термін зовсім не передбачав, — важива в їхній мові й пережила забутий звичай. І можливо, цей своєрідний спосіб означувати любові мав інший відтінок, ніж решта їхніх синонімів. Хай ми пересичені жіночою любов'ю, хай ми вважаємо, що посідання найрозмаїтіших жінок завше однакове і що тут усе відоме заздалегідь, воно все ж здається нам незвіданою насолодою, коли ми маємо справу з важкодоступними жінками або якщо вони важкодоступні в наших очах, — ось чому ми йдемо на якийсь вибрик у наших взаєминах, як першого разу Сванн пішов на вибрик, що треба причепурити квіти. Того вечора він грів бліду надію (кажучи собі: а що як Одетта не здогадається, і він її підмане!), що посідання цієї жінки можливе з їхніх широких лілових пелюсток, і тільки через те, що Одетта (думав Сванн) допустить уже пізнавані ним у цю мить розкоші, сама їх не відчуваючи, — такими самими, як і йому, вони здавалися, мабуть, первісній людині, яка дізнала їх серед квітів земного раю, — йому марилося, що цих розкошів раніше ніколи не було, що він сам пробує створити їх, що ці розкоші, яким він має сам потім прибрати особливого назви, щоб слід їхній заховався, що ці розкоші чудові й неймовірні.

Тепер щвечора, підвозячи Одетту додому, він мав заходити до неї, і вона часто проводжала його в капоті до самого повозу й цілувала перед очима візничого, кажучи: «Чи ж мене обходить, що бачать сторонні?» В ті вечори, коли він не ходив до Вердюренів (що траплялося іноді з тих пір, як він дістав змогу сходитися з нею деінде) або коли він — усе рідше й рідше — одвідував вище товариство, вона просила його заїжджати до неї дорогою додому, незважаючи на пізню добу. Стояла весна, весна ясна й холодна. Вийшовши з салону, він сівав у вікторію, окривав ноги запоною, казав друзям, які їхали одночасно з ним і запрошували його їхати разом, що він не може, що йому не по

розозі, і візничий, добре знаючи, куди їхати, віз його навзаводи. Друзі дивом дивувалися, і справді, Сванн був уже не той. Ніхто з них не діставав від нього листів, де він просив би познайомити його з якоюсь жінкою. Він перестав зважати на жінок і обминав десятою вулицею ті місця, де їх звичайно можна зустріти. У ресторанах і за містом його манера поводитися була зовсім не та, за якою ще вчора знайомий здалеку пізнав би його і яка, здавалося, збережеться в нього назавжди. Так жага робиться нашою другою вдачею, тимчасовою і відмінною од колишньої; ця вдача змінює людину і стирає її досі незмінні риси. Натомість незмінною нинішньою звичкою Сванна було обов'язково заїжджати до Одетти. Шлях до неї він долав невідворотно, наче то був спадистий і валкий узвіз його життя. Щиро кажучи, засидівшись у когось, він часто волів би вернутися прямо додому, не роблячи цього довгого кінця і відклавши побачення з Одеттою до наступного дня; але той факт, що він завдавав собі клопоту одвідувати її в таку ненормальну годину, його думки про те, що друзі, розлучаючись із ним, можливо, казали один одному: «Його убрали в шори; певно, якась жінка вимагає, щоб він приходив до неї в будь-яку годину», — все це нагадувало йому, що він переживає найсправжніший роман, який, змушуючи його приносити супокій і затишок у жертву своїм палким мріям, набуває якогось нездоланного чару. Крім того, тверда певність, що вона чекає на нього, що вона не з іншим, що він додому, не побачившись із нею, не повернеться, розбивала несвідомо для нього, хоч і забуту ним, але завжди ладну воскреснути тугу, яка дослівно замордувала його того вечора, коли він не застав Одетти у Вердюренів, а тепер змінилася солодким душевним сумиром, який можна було назвати щастям. Може, саме цієї тузі завдячував Сванн те, що Одетта таки взяла над ним силу. Звичайною людськї істоти нам такі байдужі, що коли ми приписуємо якійсь із них здатність завдавати нам прикроссть чи радості, то така людина здається нам вихідцем з іншого світу, ми оточуємо її ореолом, вона надає нашому життю якогось нового хвильного виміру, де до неї там уже палицею докинути. Сванн не міг без хвилювання гадати над тим, чим стане Одетта в майбутньому для нього. Іноді, коли прегарної студеної ночі Сванн їхав у вікторії і стежив за тим, як простір між його очима й пустельними вулицями заливає своїм світлом яскравий місяць, він мислив про таке саме ясне, рожевувате, як місячний лик, личко, яке колись з'явилося перед його тямом і в чиему таємничому сяйві йому бачиться нині весь світ. Якщо він приїздив сюди потому, як Одетта спроваджувала свою челядь спати, то перш ніж подзвонити біля садової хвіртки, він ішов на іншу вулицю, куди разом з геть однаковими, але темними вікнами сусідніх будинків виходило тільки одне освітлене вікно її спальні на партері. Він тарабанив у шибку, і вона, відповівши на його стук, бігла зустріти його на другий бік дому біля садової хвіртки. На роялі були розгорнуті ноти її улюблених п'єс: «Вальсу троянд» або «Бідолашного шаленця» Тальяфіко (вона заповіла грати їх на її похороні), проте він просив виконати фразу з Вентейлевої сонати. Правда, Одетта грала дуже зле, але найчудовіші візії, які не перестають стояти у нас перед очима після музики, часто злипають над фальшивими звуками, добутиими незграбними пальцями з розладнаного фортепіано. Коротка фраза все ще асоціювалася у Сванна з його коханням до Одетти. Він ясно відчував, що те кохання розминається зі світом зовнішнім, що воно нікому, поза ним, не зрозуміле, він знав, що ніхто не ставить Одетти так високо, як він, — тут важило лиш одне: хвилини, проведені ним біля неї. І часто, коли у Сванна перемагали міркування холодного розуму, він ладен був перестати приносити в жертву цій уявній насолоді стільки розумових та громадських інтересів. Але тільки-но він чув коротку фразу — як вона очищала в ньому необхідний для неї простір, порушувала душевні його виміри; якийсь краєчок його душі припасався для радощів, які теж не пов'язувалися з жодним явищем зовнішнього світу, але які, на протигагу почуттям чисто особистим, скажімо, кохання, Сваннові уявлялися мов якась вища реальність, поставлена над конкретними речами. Пробуджуючи в ньому прагнення незвіданого заласся, фраза Вентейля не давала йому способу його вдовольнити. Отже, ті частини Сваннової душі, звідки ця фраза вигнала повсякденні клопоти, житейські дрібнички, для нас, людей, здавалося, такі важливі, зосталися у нього незаповненими, чистими сторінками, де він міг написати Одеттине ім'я. Вентейлева фраза сполучала, злютовувала таємничу свою сутність із тим перелітним і оманим, що крилося за його захопленням Одеттою. Глянувши на лице Сванна, коли він слухав фразу, можна було подумати, що він знавав анестезування, щоб мати змогу глибше дихати. І справді, насолода, яку йому давала музика і яка переродилася в нього в справжню пристрасть, у такі хвилини була нагадувала насолоду, яку він діставав од пахощів, од зіткнення зі світом, для якого ми не створені, який здається нам безформним, бо наші очі його не розрізняють, і позбавленим глуду, бо він недоступний нашому розумінню, і досліджуємо ми його лише з допомогою одного з наших чуттів. Великим супокоем, таємничим оновленням було для Сванна, — для нього, чий очі, тонкі поціновувані малярства, і чий розум, гострий спостерігач звичаїв, носили на собі незнищенне тавро яловости його життя, — відчувати, що його обернуто на істоту, несхожу на людину, сліпу, позбавлену логіки, в такого собі однорожця, в казкову химеру, наділену здатністю сприймати світ лише слухом. А що його ум безсилий був зглибити сенс короткої фрази, хоча він його й дощукувався, то якого незвичайного блаженства він мав зазнавати, позбавляючи хлань своєї душі будь-якої розумової підпори, проціджуючи її саму через ситечко, через темний фільтр звуку! До нього починало доходити, скільки скорботи, чи навіть таємної навтоленности містила в собі приємна для вуха музична фраза, і все ж вона не завдавала йому жодного болю. Хай вона запевняє — кохання нетривале, чи його це обходить, коли кохання його таке міцне! Журлива мелодія будила охоту вдарити лихом об землю, він відчував, що вона його оповиває, але оповиває як пестоші, які тільки поглиблюють і всолоджують його щастя. Десять, двадцять разів поспіль змушував він Одетту повторювати фразу, водночас вимагаючи, щоб Одетта не переставала його цілувати. Поцілунок будить хіть нового поцілунку. Ох, на світанку кохання поцілунки народжуються так легко! Вони тиснуться, вони сиплються, порахувати, скільки тих поцілунків на годину, все одно, що порахувати в маю лучні квіти. Нарешті вона вдавала, ніби припиняє гру, кажучи: «Ти просиш, щоб я грала, а сам мене тримаєш! Усе робити зразу я не вмію. Вибирай щось одне. Що я маю робити — грати чи милуватися?» Він сердився, а вона заходила сміхом, що переходив у зливу поцілунків. Відтак її погляд ставав понурим, і перед ним знов поставало личко, гідне прикрашати Боттічеллієве «Життя Мойсея», і він переносив його туди, надаючи шії Одетти потрібного вигину; і коли портрет її в такий-от спосіб був подумки намальований водяними фарбами на стіні Сикстинської капели XV сторіччя, свідомість того, що Одетта все-таки залишається тут, при роялі, що в цю хвилину він може обняти її, мати її, що вона з тіла й костей, що вона жива, так п'янила його, що із скаламутнілими очима, випнувши спідню щелепу, наче збирався пожерти її, він накидався на цю дівулю Боттічеллі і впливався в її щрки. А коли він її покидав, — часто при цьому повертаючись, щоб поцілувати її ще раз, бо не забрав з собою упам'ятку якоїсь прикмети її запаху або якоїсь її риси, — і рушав у своїй вікторії, то благословляв Одетту за те, що вона дозволяла ці щоденні його візити, адже, відчуваючи, що вони давали їй невелику втіху, він, проте, знав, що вони оберігають його від ревливих думок, від повторення лютого болю, який охопив його того вечора, коли він не застав її у Вердюренів, від нових душевних криз, перша з яких така була болісна і залишилася до цих пір єдиною, — і щиро пережиті ним майже чарівні, неймовірні в його житті хвилини він міг порівняти лише з тим, що переповнювало його, коли він повертався від неї по пустельному Парижу, заллятому місячним світлом. І, помічаючи під час цих поїздок, що нічне світило за цей час перемістилося й звалилося аж на крайнебо, відчуваючи, що його любов теж улягає незмінним і природним законам, Сванн питав себе, чи довго ще потриває цей період життя його, а може, незабаром дороге її личко ледь маячитиме в його свідомості, змарніле і вже майже позбавлене здатности обчаровувати. Бо Сванн, закохавшись, знову почав знаходити у речах чари, як у дні молодости, коли він уявляв себе художником; але то вже були не ті чари: то, власне, Одетта оновлювала все кругом. Він відчував, як у ньому воскресають юнацькі пориви, розсіяні пустим і марнотним його пізнішим життям; але всі ті пориви носили на собі відбиток, відблиск єдиної істоти; нині, черпаючи витончену втіху в тім, що домарював наодинці зі своєю воскреслою душею, він мало-помалу робився самим собою, але — її.

Він ходив до неї тільки вечорами і зовсім не знав, як вона проводить день, як зовсім не знав і її минулого, ба більше: йому бракувало навіть тих первісних дрібних даних, які дають нам доповнити уяву те, чого ми не знаємо, і під'юджують нашу цікавість. Ось чому він не загадувався питанням, що вона може нині робити чи як складалося раніше її життя. Він лише усміхався на думку про те, що кілька років тому, коли він не був ще знайомий з нею, хтось говорив йому про одну жінку — і ця жінка, якщр пам'ять його не зраджувала, була, звісно, Одетта, — говорив як про дівку, як про утриманку, як про одну з тих жінок, яким він тоді приписував, ще мало знаючи їх, крайню розбещеність, зледащіння, все те, чим їх щедро наділили деякі повістярі. Тепер він казав собі, що для того, щоб узнати людину, не треба зважати на думку про неї світу, і на доказ своїх слів протиставляв вигаданій Одетті Одетту справдешню, добру, наївну, Одетту-ідеалістку, майже нездатну брехати, настільки нездатну, що коли він якось попросив її листовно повідомити Вердюренів про своє раптове нездужання, бо йому хотілося пообідати з нею наодинці, то назавтра йому впало в око, як вона спаленіла після запитання пані Вердюрен про стан її здоров'я, як забубоніла щрсь незрозуміле, як несамохіть личко її зрадило муку, страждання від вимушеної брехні і як вона, нагромаджуючи вигадані подробиці вчорашнього свого нездужання, благальним поглядом і скрушним тоном ніби перепрошувала за очевидну брехливість своєї відповіді.

Іноді, вельми рідко, Одетта приходила до нього вдень й уривала його сніння або роботу над вивченням Вермера, за яке він знову засів. Йому доповідали, що пані де Кресі у віталеньці. Сванн виходив до неї і тільки відчиняв двері, як на рожевому Одеттиному личку, міняючи розріз її губ, вигляд очей і форму щік, розквітала усмішка. Зоставшись сам, він згадував цю усмішку або ту, якою вона усміхалася йому напередодні, або ту, якою усміхалася тоді-то й тоді-то, або ту, якою відповідала йому в кареті, коли він спитав: може, їй неприємно, що він чепаурить катлє; оскільки він не уявляв, чим займається Одетта, коли він не з нею, на нейтральному і безбарвному тлі свого життя без нього вона здавалася чимось схожим на етюди Ватто, де на ясно-жовтому папері олівцями трьох кольорів понамальовувано там і сям, уздовж і вшир, незліченні усмішки. Але іноді, відгулюючи куточок її життя (який уявлявся Сваннові геть-то порожнім, хоча розсудок запевняв його, що коли уява пасує, то це ще ні про що не говорить), хтось із друзів, здогадавшись, що вони кохаються, а тому, не зважуючись сказати про неї щрсь значне, креслив перед ним силует Одетти, котру він бачив уранці на вулиці Аббатуччі, як вона простувала у «візитці» зі скулсами, у капелюшку Рембрандт і з букетом фіалок на грудях. Цей простенький щік вражав Сванна, — він бачив, що в Одетти своє власне життя; він хотів знати, кому намагається вона сподобатися цим туалетом, невідомим йому; він вирішив спитати у неї, куди вона ходила того ранку, немовби все безбарвне життя — життя, що майже не існувало, бо він його не бачив, — зводилося, якщо не рахувати всіх отих адресованих йому усмішок, до одного: прогулянки його полюбовниці у капелюшку Рембрандт, з букетиком фіалок на грудях!

Крім прохання замість «Вальсу троянд» зіграти Вентейлеву фразу, Сванн ніколи не просив її виконувати його улюблені п'єси, так само як не робив спроби виправляти її несмак ні в музиці, ні в словесності. Він добре бачив, що Одетта нерозумна. Їй дуже хотілося почути його судження про великих поетів, і вона уявляла, що зараз почує від нього геройську або романтичну тираду в дусі віконта де Бореллі або навіть ще зворушливішу. Що ж до Вермера Делфтського, то вона спитала, чи не переживав той у своєму житті любовної досади і чи не жінка була надихала його, а коли Сванн відповів, що нічого про це не знає, вона перестала цікавитися цим художником. Вона часто казала: «Я певна, що не було б на світі нічого прекраснішого за поезію, якби все це була правда, якби поети справді думали так, як вони пишуть. Але дуже часто вони грабовиті. В цих справах я трохи знаюся. Одна моя приятелька любила так званого поета. У своїх віршах той тільки й мовив, що про кохання, про небо, про зорі. І якого ж він їй підвіз воза! Той добродій влетів їй більше ніж у триста тисяч франків!» Коли Сванн пробував їй роз'яснити, в чому краса художнього твору, як слід насолоджуватися поезією чи малярством, вона скоро переставала його слухати. «Так... ніколи собі не уявляла нічого подібного», — мовила вона. Сванн відчував, яка вона розчарована, і волів брехати, заявляючи їй, що все це неістотне, все це пусте, що йому нема коли заглиблюватися, що тут є ще інше. Тоді вона жваво допитувалася: «Інше? А що ж саме? Скажи-но мені». Але він мовчав, знаючи, наскільки це видається їй жалюгідним і несхожим на те, чого вона чекала, не таким сенсаційним і не таким зворушливим і, побоюючись, як би, розчарувавшись у мистецтві, вона не розчарувалася також і в любові.

І справді, Сванн видався їй не таким тямущим, як вона гадала спершу. «Ти якийсь надто поміркований, я не можу тебе зрозуміти». Куди більше їй подобалася його байдужість до грошей, його г'речність з усіма, його делікатність. І справді, навіть люди видатніші за Сванна, науковці, митці, ті, що в оточення на видноті, бачать доказ визнання своєї вищрсти не в захопленні їхніми ідеями, бо вони доквітлю недоступні, а в пошані до їхньої доброти. Світське становище Сванна теж викликало в Одетти пошану, але вона не прагнула попасти у світ. Може, вона відчувала, що всі його спроби ввести її туди приречені на невдачу, а може, боялася навіть, як би звичайна розмова про неї не вивела її на чисту воду. Хоч би що там було, вона вимагала від нього щразу обіцянки ніколи не вимовляти її імені. Як причину, чому вона зрікається одвідувати світ, вона називала одну суперечку зі своєю давньою приятелькою, яка, щрб помститися їй, заходила плескати про неї язиком. Сванн заперечував: «Та хто ж її знає, цю твою приятельку!» — «Ох, обмова все одно що масна пляма, світ такий злостивий!» До Сванна ніяк не доходило, чому Одетта так випинає цю історію, але, з другого боку, він знав, що такі твердження, як «Світ такий злостивий!», «Обмова все одно що масна пляма», звичайно вважаються істинними, а, отже, є такі випадки, до яких їх можна причувати. Що ж, випадок з Одеттою — один з їхнього числа? Він мучився над цим питанням, але недовго, бо коли йому доводилося мати справу з якимсь клопотом, він був такий самий туподум, як і його батько. А втім, той великий світ, такий страшний для Одетти, мабуть, не дуже її надив до себе, він був за тридев'ять земель від того, який вона знала, отож мрівся їй дуже невиразно. Водночас, залишаючись опрощєнцем (вона приятелювала, як і раніше, з дешевою кравчиною, яка більше не обшивала, і майже щдня п'ялася до неї крутими, темними і смердючими сходами), Одетта любила «шикувати», але уявляла «шик» по-своєму, не так як світські люди. Для цих останніх «шикувати» — це властивість порівняно небагатьох осіб променіти вогнем на вельми значну відстань, властивість, яку менше почувають ті, хто перебуває в самому осередді спілкування з ними, властивість освітлювати світлом коло своїх друзів і друзів своїх друзів, чії імена утворюють своєрідний каталог. Світські люди знають цей каталог напам'ять, у цих питаннях у них справжня ерудиція, яка наділяє їх особливим смаком, тактовність, і якщо, скажімо, Сванн читав у газеті прізвища осіб, присутніх на якомусь обіді, то він не потребував удаватися до свого знання світу, щрб одразу визначити щабель шикарности цього обідю, — так добрий літературознавець з однієї тільки фрази може точно оцінити літературний рівень її автора. Але Одетта належала до таких осіб (ім'я їм легіон, хай би там що торочили люди світські, і вони, ці особи, існують у всіх класах суспільства), не наділених такими знаннями, осіб з уявленнями зовсім іншими про шик, бо шик набуває зовсім різних ликів залежно від середовища, до якого належать люди, одначе йому буває притаманна одна спільна ознака, — чи то шик, який вимріяла собі Одетта, чи то шик, перед яким схилялася пані Коттар: доступність усім. Але й той шик, про який ми почали мову, шик світських людей — сказати по щирости, загальнодоступний, він не вимагає нічого, крім часу для набуття його. Одетта говорила про когось:

— Він завжди ходить тільки в шикарні місця.

А коли Сванн питав, що вона розуміє під цим, вона відповідала дещо зневажливо:

— Ну, Господи, в шикарні місця! Ти ще такий зелений, що тобі треба розтлумачувати, що таке шикарні місця? Ти хочеш, щоб я тобі все розжовувала? Ну, скажімо, недільного ранку — авеню Імператриці, о п'ятій — прогулянка довкола озера, у четвер — театр Еден, у п'ятницю — іподром, бали...

— Такі бали, які даються в Парижі, звісно, шикарні бали. Взяти хоча б Ербенже, ти ж бо знаєш його — це біржовик, ти повинен знати його, його знає увесь Париж, високий молодий блондин, страшений сноб із квіткою в петельці, в ясному пальті зі складкою на спині, завше водить на всі прем'єри якусь корову. Так ось днями він видав бал — цілий шикарний Париж зібрався на ньому. Як я хотіла потрапити туди! Але треба було показати запрошення при вході, а я ніяк не могла дістати його. Власне, тепер я навіть задоволена, що не пішла туди, там був такий тиск, я нічого б не побачила. Зрештою, якщо туди й варто було потрапити, то хіба тільки для того, щоб мати право сказати потім: я була в Ербенже. Ти знаєш, я ж бо дуже марнославна! А втім, можеш бути певен: половина жінок, які розповідають, ніби вони були там, брешуть... Але мене дивує, що ти, такий пшот, не був там.

Змінити її уявлення про шик Сванн навіть не пробував, усвідомлюючи, що його власне уявлення про шик таке саме безпідставне, таке саме безглузде, таке саме поверхове, як і її, він не відчував жодної потреби просвітити очі своєї коханки, завдяки чому уже через кілька місяців вона перестала цікавитися особами, у яких він бував, окрім тих випадків, коли через них можна було дістати квитки на дербі, на кінні змагання, на прем'єру. Одетта палко обстоювала корисні знайомства, але відмовилася вважати їх за шикарні потому, як побачила якось на вулиці маркізу де Вільпарізі, — та йшла пішки у чорній вовняній сукні і в чепчику зі стьошками.

— Але ж у неї вигляд капельдинерки, старої консьєржки, darling[14]. Оце то маркіза! Я не маркіза, але хай мене озолотять, у таких лахах я на вулицю не вийду!

Вона не могла збагнути, як це Сванн може жити на Орлеанській набережній; не зважаючи на сказати йому про це відкрито, вона вважала це непристойним.

Правда, вона твердила, ніби любить «старожитності» і прибирала захопленого вигляду знавця, кажучи, що обожаює порпатися цілі дні у «всякій всячині», відшукуючи «антикваріат». Вона уперто не бажала відповідати, вважаючи це справою честі (і ніби дотримуючись якихось родинних настанов) на запитання Сванна і уникала «здавати звіт» у тім, як вона проводить час, а все ж якось сказала Сваннові, що була у приятельки, у якої все «стильне». Але Сванн не міг добитися від неї, який же це саме стиль. А втім, подумавши трошки, вона відповіла: середньовічний. Вона мала на увазі, що стіни були там обшиті панелями. Через деякий час Одетта знову заговорила з ним про цю приятельку — нерішучим тоном, але з обізнаним виглядом того, хто править про незнайомця, чиє ім'я йому невідоме, з яким ми напередодні обідали і якого хазяї трактували як знаменитість, отож співрозмовник наш, надіємося ми, зразу здогадається, про кого мова мовиться: «її їдальня у стилі... у стилі вісімнадцятого віку!» Одетта вважала цю їдальню, до речі, жакливою, голою, дім наче недобудований, жінки виглядають там моторошно, і мода, здавалося, туди не зазірала. Нарешті вона втретє заговорила про це зі Сванном і показала йому візитівку того, хто ту їдальню опоряджав: її кортіло, коли вона розживеться, запросити його і спитати, чи не побажає він опорядити і її їдальню, — зрозуміла річ, не так, як ту, бо вона мріяла про іншу їдальню, для якої її оселя була, на жаль, замала, з високими буфетними шафами, з меблями ренесанс і з коминками, як у замку в Блуа. Ось тут Одетта і сказала, якої вона думки про Сваннову квартиру: Сванн був зауважив, що обстава в Одеттиної подруги не в стилі Людовіка XVI, бо стиль Людовіка XVI не робиться на замовлення, а що це підробка під старовину, хоча підробка сама по собі може бути чарівна. «Не можеш ти вимагати, щоб вона жила, подібно до тебе, серед зламаних стільців і протертих килимів», — вигукнула Одетта, у якої міщанський страх перед людською думкою взяв гору над наживним дилетантизмом кокетки.

Колекціонери, шанувальники поезії, ті, що зневажали дріб'язковість, марили про любов і гонор, творили для Одетти еліту, вицвіт людства. Можна було й не мати таких уподобань, досить було тільки заявити про них: якщо Одеттин сусіда за обіднім столом признавався, що любить блукати вулицями, ритися в поросі крамничок зі старожитностями, що його ніколи не оцінять у теперішній Гендлярський вік, оскільки він не дбає про свої вигоди, що він пережиток, вона, повернувшись додому, казала: «Яка гарна душа, яка вражлива натура! Ніколи б не подумала!» — і починала шанувати його як Бога. Натомість щирі поклонники прегарного, такі як Сванн, які утримувалися розп'якувати про свої уподобання, залишали її холодною. Звичайно, вона визнавала, що Сванн не грошолоб, але додавала, закопиривши губки: «Ну, він зовсім не те»; по суті до душі її промовляла не сама безкорисливість, а її фразеологія.

Почуваючи, що часто він не може вволити її бажання, Сванн принаймні турбувався про те, щоб їй було з ним добре, не спростовував її вульгарних думок, не сперечався з її несмаком, який проявлявся геть в усьому, ба більше: він любив її судження і її смаки, як любив усе, що було їй притаманне, навіть захоплювався ними, бо завдяки цим особливостям сутність її відкривалася йому, прояснялася. Ось чому, коли вона мала щасливий вигляд, бо збиралася на «Королеву топазів» або коли її погляд робився поважним, тривожним і нетерпеливим, якщо вона боялася пропустити квіткове свято або просто спізнитися до чаю з мафінами і тостами, до чаю на Королівській, одвідини якого Одетта вважала необхідними, щоб зміцнити за собою славу елегантної жінки, Сванн захоплювався нею, ніби побачивши дитину, яка не грається в дорослого, або побачивши портрет, що, здавалося, так хвацько його намальовано; Сванн тоді так ясно бачив на личку своєї коханки дзеркало її душі, що не міг утриматися від спокуси підійти до неї і торкнутися губами її щік. «Ох, маленькій Одетті так кортить, щоб її взяли на свято квітів, їй кортить, щоб нею захоплювалися, ну, гаразд, ми візьмемо її туди, нам залишається тільки скоритися їй». Сванн став трохи короткозорим і, працюючи вдома, мусив надівати окуляри, а в світі появлятися з моноклем, який його не так спотворював. Побачивши його з моноклем, Одетта не могла стримати захвату. «Ну що ж, для чоловіка, по-моєму, це з біса шикарно, це безперечно! Тобі це так личить! У тебе вигляд правдивого джентльмена. Бракує тільки титулу», — додавала вона з ноткою жалю в голосі. Сванн любив Одетту саме такою, — так само в бретонці, якби він у неї закохався, йому подобався б її чепець, подобалося б те, що вона боїться привидів. Досі, як у більшості людей, чий художній смак розвивається незалежно від їхньої чуттєвості, у Сванна існувала якась дивна розбіжність між його мистецькими запитаннями і тим, як він їх удовольняв. Сванн насолоджувався найвитонченішими творами мистецтва у товаристві найвідсталіших жінок, так, скажімо, він приводив молодесеньку покоївку в ложу бенуара на декадентську п'єсу або на виставку імпресіоністів, сам, до речі, переконаний, що освічена світська дама зрозуміла б не більше, ніж покоївка, але у неї не вистачило б терпцю так мило промовчати. Навпаки, покохавши Одетту, Сванн спізнавав неабияку втіху в тім, щоб дивитися на все однаковими очима,

виявляти з нею одностайність у всьому, тішитися всім, що подобалося їй, і йому не тільки наслідувати її звички, а й засвоювати її думки подобалося тим дужче, що нічого спорідненого у його власній душі ці звички та думки не мали, вони тільки нагадували йому про його любов, задля якої він ішов на жертву. Він кілька разів дивився «Сержа Паніна», він дізнавався, коли оркестром диригуватиме Олів'є Метра, бо йому давало втіху з'ясовувати, чим живе Одетта, поділяти її смаки. Чар її близькості давали Сваннові улюблені її твори чи куточки природи, і цей чар здавався йому таємничішим від чару, притаманного чомусь іще прекраснішому, але не пов'язаному з нею. До того ж занедбавши свої юнацькі захоплення й остудивши навіть їх, непомітно для себе, скептицизмом світської людини, він думав тепер (або принаймні так довго про це міркував, що вже почав це проповідувати), що в царині мистецтва беззастережних вартостей немає, що все тут залежить від доби, від класу, що все зводиться до моди, причому найвulg'арніші люди не згірші від нібито найшляхетніших. Він вважав, що хвилювання Одетти через запрошення на вернісаж не смішніше, ніж утіха, якої раніше зазнавав він сам від сніданку у принца Валлійського, а її захват перед Монте-Карло чи Рігі не дурніший, ніж його замилювання Голландією, в якій Одетта не бачила нічого гарного, або Версалем, який здавався їй нудним. Тож він не їздив ні туди, ні туди, тішачись думкою, що ради Одетти він відчуває так само, як і вона, і любить те саме, що й вона.

Сванн любив товариство Вердюренів, як усе, що оточувало Одетту і було якоюсь мірою тільки засобом бачити її, розмовляти з нею. Всі розваги, обіди, музичні вечори, ігри, костюмовані вечери, виправи за місто, одвідини театру, навіть рідкісні «великі раути» для «зануд» мали для нього значення лише остільки, оскільки він міг там втішатися присутністю Одетти, розмовляти з Одеттою, тож Вердюрени робили Сваннові безцінний дар, запрошуючи його до себе, — у них, у їхньому гуртку він почувався краще, ніж деінде, і намагався переконати себе, що тут і справді добре і що він усе життя приходив би сюди собі в втіху. Ніколи не зважуючись признатися собі, — з побоювання засумніватися в щирості своїх слів, — що завше кохатиме Одетту, він принаймні намагався припустити, що не перестане одвідувати Вердюренів (таке апріорне припущення викликало менше принципових заперечень з боку його здорового глузду), він уявляв, що надалі зустрічатиметься щвечора з Одеттою; це, може, не те саме, що кохати її вічно, але наразі, доки він кохав її, йому досить було вірити в те, що він не перестане зустрічатися з нею, — це було все, чого він прагнув. «Яка чарівна атмосфера! — казав він собі. — Власне, це ж бо і є справжнє життя! Наскільки вони всі інтелігентніші, наскільки у них усіх більше художнього смаку, ніж у представників великосвітського товариства! Як щиро ця пані Вердюрен, попри свою екзальтацію, іноді кумедну, кохається в малярстві, в музиці, який у неї фанатизм до мистецтва, як вона любить потішати митців! Людей світських вона уявляє собі хибно, але ж вищий світ уявляє собі художній світ іще хибніше. Може, щодо розумних розмов вимоги у мене не вельми високі, але в товаристві Коттара я відчуваю себе дуже добре, хоча його каламбури ні в тин, ні в ворота. А цей художник, хоч який манірний, коли намагається епатувати, — одна з найсвітліших голів, які я тільки знаю. А головне, там відчуваєш себе вільно, розкуто, нема ніякого примусу, ніяких церемоній. Так весело у них завжди в салоні! Бігме, за найрідшими винятками, я більше нікуди не стану ходити. Це буде мій осідок, мій отчий дім».

А що високі прикмети, які Сванн приписував Вердюренам, були єдино відблиском того блаженства, яке йому давала у них його любов до Одетти, то ці високі прикмети робилися для нього істотнішими, глибшими, серйознішими в міру того, як зростали його радощі від любови. Пані Вердюрен іноді ущедряла Сванна тим, що тільки й могло бути для нього щастям; якось на вечері, коли він з тривогою помітив, що Одетта розмовляє з одним із гостей більше, ніж з іншими, і, роздосадуваний, zvolікав із запрошенням її їхати додому, пані Вердюрен внесла сумир і радість у його душу, спитавши мовби ненароком: «Одетто! Ви ж їдете з паном Сванном, га?»; а коли наближалось літо і він завчасу турбувався, чи не поїде Одетта кудись без нього, чи зможе він, як і раніше, бачитися з нею щодня, а пані Вердюрен запросила їх обох провести літо разом на літницьку, то вдячність і особистий інтерес несамохіть проникли в його розсудок і змінили його думки, і він уже вирішив про себе, що пані Вердюрен — жінка шляхетна і щиросерда. Коли хтось із його давніх товаришів по Луврській школі забалакував з ним про витончених і видатних художників, він відповідав: «У сто крат вище ставлю я Вердюренів». І з емпазою, невластивою йому, розжовував свою думку: «Це люди щиросерді, а тільки щиросердість, сказати по щирості, і має в житті вагу, і тільки вона підносить людей. Бачиш, усі люди поділяються на щиросердих і нещиросердих, а я вже досяг того віку, коли треба уже вибирати остаточно, вирішити раз і назавше, кого ми хочемо любити, а кого зневажати, і триматися тих, кого ми полюбили і, щоб надолужити час, марно згааний з іншими, не розлучатися з ними поки нашого віку. Так ось, — вів далі він з тим самим легким хвилюванням, яке ми спізнаємо, коли навіть не здаючи собі справи висловлюємо якесь твердження не тому, що воно істинне, а тому, що нам приємно висловлювати його, і в нас виникає враження, ніби це не ми, а хтось інший мовить за нас, — жереб кинуто, віднині я любитиму тільки щиросердих і житиму лише в атмосфері щиросердості. Ти питаєш мене, чи справді пані Вердюрен інтелігентна жінка. Можу запевнити тебе, що вона довела мені, яке у неї шляхетне серце, яка у неї висока душа, а тобі має бути зрозуміло, що це можливе при високому напрямі думок. Безперечно, мистецтво вона відчуває тонко. Але найдивовижніше в ній, мабуть, усе-таки не це: навіть у дрібному вона така чуйна до мене, така напрочуд люб'язна й г'речна, така проста в своїй духовній величч, що не можеш не прийти до думки: розуміння життя вона виявляє набагато глибше за всі ваші філософські трактати».

Сваннові годилося б, однак, згадати, що серед давніх приятелів його родичів були люди такі самі прості, як і Вердюрени, що друзі його юности теж кохалися в мистецтві, що деякі його знайомі теж мали велике серце, але відтоді, як він став поклонятися простоті, мистецтву та щиросердю, він зовсім перестав бачитися з ними. Але всі ці люди не знали Одетти, а якби і знали, то ніколи б не стали знайомити з нею Сванна.

Отож у всьому Вердюреновому гуртку, звісно, не знайшлося б жодного «вірного», який любив би їх, — або думав, що любить, — так само, як Сванн. А проте, коли Вердюрен сказав, що Сванн йому не подобається, він висловив не тільки свої власні почуття до Сванна, але й угадав, як трактує Сванна пані Вердюрен. Безперечно, любов Сванна до Одетти відзначалася такою своєрідністю, що він утримувався щодня втаємничувати пані Вердюрен у всі подробиці їхньої романтичної пригоди; звичайно, та поміркованість, з якою він користувався гостинністю подружжя Вердюренів, часто не приходючи до них обідати, причому справжній мотив його відсутності залишався їм невідомим, і вони були певні, що він зрадив їх задля «зануд»; звичайно, його блискуче становище у світі, про яке вони хай не зразу, а все ж дізналися, попри всі ужиті ним предостороги, — все це під'юджувало їх проти нього. Але причина такої нехоті лежала все-таки куди глибше. Річ у тім, що вони дуже скоро відчували в ньому заповітний, недоступний куточок, де він і далі вірив у те, що княгиня Саганська ніякий не людський посміх і що жарті Коттара нітрохи не дотепні, і хоча він завше ставився до них однаково люб'язно і без ремства приймав їхні догмати, накинути йому свої догмати, цілком напернути його у свою віру вони були безсилі — їм ще не доводилося раніше стикатися з таким завзяттям. Вони вибачили б йому одвідини «зануд» (яких він, до речі, ставив у глибу душі куди нижче Вердюренів та всього їхнього гуртка), якби він одверто від них відцурався у присутності «вірних». Але Вердюрени скоро зрозуміли, що їм ніколи не пощастить вирвати у нього цього зречення. До чого ж несхожий на Сванна був новачок, якого Одетта попросила дозволу запросити до Вердюренів, хоча сама зустрічалася з ним усього кілька разів, і на якого Вердюрени уже поклали великі надії, — граф де Форшвіль! (На превеликий їхній подив,

Він виявився шуряком Саньєттові: старенький архіваріус тримався так скромно, аж «вірні» вважали, що він нижче за них становив, вони ніяк не сподівалися, що він людина багата і навіть значного коліна.) Звичайно, Форшвіль був з голови до ніг «пшют» — на відміну від Сванна, і він, звісно, наперекір Сваннові, ніяким світлом не поставив би «ядро» Вердюренів над усі інші гуртки. Але він був позбавлений вродженої делікатності, яка перешкоджала Сваннові прилучитися до надто недоречних наскоків пані Вердюрен на адресу знайомих їм осіб. Щодо претензійних і вульгарних тирад, виголошуваних іноді художником, і комівояжерських дотепів, які пускав доктор Коттар, то Сванн, який щиро любив їх обох, легко прощав їх, але йому не ставало духу, ані лицемірства плескати у долоні їм, тоді як розумовий рівень Форшвіля був такий, що випадки художника дивували і захоплювали його, хоча значення їх до нього не доходило, і він млів перед дотепністю доктора. Уже перший обід у Вердюренів, на якому був присутній Форшвіль, висвітлив усю різницю між ним і Сванном, підкреслив добрі Форшвілеві прикмети і прискорив неласку щрдо Сванна.

Був на тому обіді, крім постійних гостей, професор Сорбонни Брішо, який познайомився з паном і пані Вердюрен десь на водах і охоче приходив би до них частіше, якби його університетські обов'язки і наукові праці залишали йому більше часу. Його вирізняли допитливість та смак до життя, які у поєднанні з певною дозою скептицизму щрдо своєї діяльності, надають деяким інтелігентним людям найрозмаїтішого фаху, — лікарям, які не вірять у медицину, викладачам ліцеїв, які не вірять у користь латини, — репутації умів широких, блискучих і видатних. Міркуючи у салоні пані Вердюрен на філософські та історичні теми, він любив проводити якнайсучасніші паралелі, передусім тому, що вважав історію і філософію лише підготовкою до життя, а в «кланчику», на його думку, спостерігається практичне здійснення того, що досі було йому відоме тільки з книг, — а потім, може, ще й тому, що, ввібравши в себе замолоду і зберігши пошану до деяких предметів, він гадав, ніби скидає з себе університетську тогу, дозволяючи собі щрдо цих дисциплін деяку невимушеність, яка, до речі, через те й здавалася йому невимушеністю, що в ній він не переставав носити університетську тогу.

На самому початку обіду Форшвіль, опинившись по праву руку від пані Вердюрен, яка ради «новачка» обшугалася на туалет, мовив: «Яка оригінальна ця сукня барви бланш!», і доктор, що цікавий знати, як поводить ся автентичний граф, пас того очима, шукаючи нагоди привернути його увагу і ввійти з ним у тісніші стосунки, ввіймав на льоту слово «бланш» і, уткнувшись у тарілку, перепитав: «Яка Бланш? Бланш де Кастій?» — А потім, усе так само не зводячи голови, тайкома кинув ліворуч, непевний і усміхнений погляд. Болісне і марне зусилля Сванна вичавити на устах усмішку свідчило про те, що каламбур, на його думку, вийшов ідіотський, а Форшвіль, навпаки, показав тим часом, що він оцінив докторів дотеп і що він уміє поводитися в товаристві, тож не дивно, що його щира, але утримувана в належних рамках веселість зачарувала пані Вердюрен.

— Як вам цей учений подобається? — звернулася вона до Форшвіля. — Двох хвилин з ним не можна розмовляти серйозно. Ви розмовляєте так і в своєму шпиталі? — спитала вона доктора. — Пацієнти в такому разі там не повинні нудитися. Бачу, доведеться мені попроситися до вас у лікарню.

— Здається, доктор назвав ім'я цієї, даруйте на слові, старої відьми Бланш де Кастій? Я не помилився, пані? — спитав Брішо у пані Вердюрен, а пані Вердюрен затіпалася, зажмурившись, від сміху затулила лице руками, і з-під її пальців іноді вихоплювалися притлумлені повискування. — Хай Бог милує, я зовсім не хочу ображати сих людей із побожним настроєм, якщр такі, *sub rosa*[15], сидять за цим столом... зрештою я визнаю, що наша горезвісна атенська — розатенська! — республіка пошанувала б в особі цієї обскурантської капетинки першого нашого префекта поліції з міцною хваткою. Авжеж, любий господарю, це так, саме так, — вирубуючи кожне слово, гучно повторив він, не даючи розкрити рота панові Вердюрену.

— «Хроніка монастиря Сен-Дені», достовірність якої безперечна, не полишає ніякого сумніву щрдо цього. Годі собі уявити кращу заступницю секуляризованого пролетаріату, ніж ця мати святого, якому вона, як запевняє Сюжер, а також святий Бернар, допекла до живого, — адже у неї кожен дістав по заслугі.

— Хто цей пан? — спитав Форшвіль у пані Вердюрен. — Він, очевидно, ясна голова.

— Як? Ви не знаєте славетного Брішо? Він має всеєвропейську славу.

— А, це Брішо! — гукнув Форшвіль, не розчувши. — Розкажете мені про нього докладніше, — вів далі він, витріщивши очі на знаменитість. — Завжди буває цікаво обідати з видатною людиною. Яке ж усе-таки вишукане товариство у вас за столом! У вас людина не знудиться!

— О! — вірікала скромно пані Вердюрен, — найголовніше те, що тут усе по ширості. Кожен висловлюється навпростець, і в усіх золотії уста. Сьогодні Брішо, щрпавда, не в ударі, але одного разу, ви знаєте, він був сліпучим, хотілося впасти перед ним навколішки, але то він такий у мене, деінде він зовсім інша людина, вся його дотепність де й дівається, доводиться тягти його за язика, він стає якимсь занудою.

— Цікаво! — вразився Форшвіль.

Дотепність Брішо була б поцінована як звичайнісінький дур у тих колах, де обертався молодий Сванн, хоча цей дур не виключав яскравих здібностей. А вродженим і неабияк розвиненим професоровим здібностям могло б позаздрити багато представників світського товариства, яких Сванн вважав за дотепних. Але ці світські люди зрештою зуміли прищепити Сваннові свої смаки й упередження — принаймні в усьому, що торкається світського життя і навіть тих його царин, які радше належать до сфер духу, як, скажімо, мистецтво вести розмову, — ото ж-бо жарту Брішо здавалися Сваннові заяложеними, пласкими і несмачними. До того ж Сванна, при звичаєного до гарних манер, разив шорсткий, майже казармений тон, яким цей професор-солдафон звертався до всіх присутніх. І нарешті того вечора Сванн утратив свою постійну поблажливність тому, що він бачив надмірну Гречність пані Вердюрен до Форшвіля, введеного сюди через якусь дивну забаганку Одетти. Відчуваючи деяку ніяковість перед Сванном, вона спитала його по приїзді:

— Ну, як мій запрошений?

І Сванн, уперше зауваживши, що Форшвіль, з яким він давно знався, може подобатися жінкам і навіть досить гарний з себе, відповів: «Препротивний!» Звичайно, він і в думці не покладав ревнувати Одетту, але того вечора не почувався добре, як звикле, і коли Брішо, почавши розповідати історію матері Бланш де Кастій, котра «кілька років жила з Генріхом Плантагенетом невінчаною», і бажаючи почути від Сванна заохоту до дальшої оповіді, спитав у нього: «Правда, пане Сванн?» — тим панібратським грубуватим тоном, яким ми

звертаюся до неотесаного мужляя, спускаючись до його рівня, або до старого служачки, щоб заохотити його, Сванн, розлютивши хазяйку дому, не дав змоги професорові попишатися, перепросивши у нього за те, щр не може виявити належного інтересу до Бланш де Кастій, бо має дешр з'ясувати у художника. Художник був удень на виставці іншого, недавно померлого художника, приятеля пані Вердюрен, і Сванну кортіло од нього дізнатися (бо він цінував його смак), чи й справді в останніх роботах небіжчика було щрсь більше, ніж віртуозність, яка й раніше дивувала публіку.

— З цього погляду він незрівняний, але мені здавалося, щр його мистецтво не належить до «високого», — з усмішкою сказав Сванн.

— Високого... як світлиця, — перебив його Коттар, звівши з комічною урочистістю руки.

Весь стіл пирскнув сміхом.

— Ну, не казала я вам, щр він неможливий! — звернулася пані Вердюрен до Форшвіля. — Коли ви найменше чекаєте, він щрсь вам і утне.

Але її уваги не минуло, щр Сванн навіть не посміхнувся. Він і справді був невдоволений, щр Коттар його висміяв у присутності Форшвіля. А тут ще й художник, замість сказати Сваннові на відповідь щрсь цікаве, щр він, мабуть, і вчинив би, коли б вони були наодинці, захотів вразити присутніх дотепним спостереженням над майстерністю покійного метра.

— Я підійшов упритул до його полотна, — сказав він, — щрб подивитися, як це зроблено, і аж уткнувся в нього носом. Ге-ге! Чорта з два! Ви ні за щр не визначите, чим його намальовано: клеєм, рубіном, милом, бронзою, сонячним світлом, лайном!

— Ага! Ну, тоді лайном! — вигукнув доктор з таким запізненням, щр ніхто не второпав, щр він хоче сказати.

— Казна-чим, — вів далі художник. І розкусити його викрутаси годі, так само годі, як у «Нічному дозорі» або в «Реґентках», а пензель у нього ще замашніший, ніж у Рембрандта чи в Гальса. Із нічого все, ладен вам побожитися!

І подібно до співаків, які, взявши найвищу, яку тільки дозволяє голос, ноту, виводять далі фальцетом, піано, художник зі сміхом забубонів, нібито у красі цього малярства було щрсь кумедне:

— Воно добре пахне, вам шибас в голову, забиває віддих, мурашки бігають по тілу, а як його зроблено, не збагнеш, хоч лопни, це ворожитство, шахрайство, диво (зайшовшись реготом): це навіть нечесно! — Тут він глянув на присутніх козирем і завершив низьким басом, намагаючись надати йому особливої милозвучності: — І така сумлінність!

Коли художник дійшов до слів: «Ще замашніший, ніж у «Нічному дозорі»», — на нього завзялася пані Вердюрен, якій його слова здалися блюзнірством, бо «Нічний дозир» разом з «Дев'ятою» та «Самофракією» вона вважала за найбільші світові шедеври. Промовивши: «Намальовано лайном», — пан Форшвіль обвів поглядом стіл, але, переконавшись, щр все «зійшло з рук», скривив губи в маніжноромовницькій усмішці, і поки художник говорив далі, всі, окрім Сванна, вже не відривали від нього захоплених очей.

— Коли він отак закозириться, я просто на нього милуюся! — вигукнула, давши художникові закінчити, пані Вердюрен у захваті від того, щр чаркування таке жваве сьогодні, коли пан Форшвіль переступив їхній поріг уперше. — А ти чого сидиш роззявивши рота і ні пари з уст? — накинулася вона раптом на чоловіка. — Адже тобі відомо, який він проречистий. Можна подумати, щр він слухає вас уперше. Якби ви бачили його під час вашої промови! Він прямо пив ваші слова! Завтра він повторить усе, щр ви сказали, не пропустивши жодного слова.

— Уявіть собі: це не жарти, — заявив художник, захоплений успіхом своєї промови. — У вас, пані, такий вигляд, ніби я напускав вам туману в очі, ніби я вам баки забивав. Я поведу вас туди, і ви тоді скажете, пересада це чи ні. Б'юся об заклад, щр вас це ще більше порве, ніж мене!

— Звідки ви взяли, щр ми ладні вас ловити на пересаді? Ми хочемо тільки, щрб ви їли і щрб мій муж теж їв, покладіть-но цьому добродієві нормандської камбали, хіба ви не бачите, щр риба у нього охолола? Ми нікуди не поспішаємо, а ви женете, як на пожежу, з салатою можна зачекати.

Пані Коттар відзначалася скромністю і маломовністю, але як на неї находило, то вона могла ускочити в слово. Відчувши, щр сказане нею буде к строці, вона ставала сміливою, і в розмову вона вступала не так на те, щрб було дотепніш, як на те, щрб прислужитися чоловікові. Ось чому вона підхопила слово «салата», яке вийшло з уст пані Вердюрен.

— А ця салатка не японська? — сказала вона упівголоса, звертаючись до Одетти.

Врадувана і збентежена слухністю і зухвалістю тонкого, але прозорого натяку на нову і вже голосну п'єсу Дюма, вона залилася чарівним сміхом інженю, не дуже гучним, але таким нестримним, щр кілька хвилин не могла опанувати себе.

— Хто ця дама? Вона з біса дотепна! — мовив Форшвіль.

— Ні, але ми приготуємо таку салатку, якщо ви всі прийдете до нас обідати у п'ятницю.

— Ви вважатимете мене за справжню провінціалку, — сказала пані Коттар Сваннові, — але я ще не бачила цього пресловутого Франсильона, про якого стільки розмов. Доктор уже бачив цю п'єсу (я пригадую навіть, він казав мені, щр йому було приємно провести вечір з вами), і визнаю, щр це нерозумно з його боку — витратитися на квитки і йти вдруге зі мною. Звичайно, про вечір, проведений у Французькій комедії, шкодувати не доводиться, там завжди так добре грають, але ми маємо дуже ширих друзів (пані Коттар рідко називала імена і звичайно висловлювалася так: «наші друзі», «одна моя приятелька», і, вважаючи це ознакою «ґречности», вимовляла ці терміни фальшивим тоном і з важливою міною особи, привченої згадувати поіменно тих, про кого йдеться, тільки з її доброї волі), — і вони, ті друзі, часто мають свої ложі і настільки люб'язні, щр нас запрошують на всі нові вистави, які варто подивитися, і я цілком певна, щр рано чи пізно побачу Франсильона і складу про нього свою думку. Але мушу визнати, щр я попала в тісну діру, бо куди не прийду, всюди,

зрозуміло, тільки й мовлять, про цю злочасну японську салату. Це починає навіть трохи набридати, — додала вона, бачачи, що Сванн не цікавився, як можна було сподіватися, такою животрепетною темою. — Принаймні, цій п'єсі треба віддати належне, вона надихає на досить веселі витівки. Я маю приятельку, неабияку дивачку, але гарненьку: зітхальники так і в'ються і б'ються за неї, так ось вона твердить, що одного разу замовила куховарці зробити японську салату й покласти в неї все, про що Александр Дюма-син згадує у своїй п'єсі. Запросила вона кількох приятельок, щоб погостувати. На жаль, я не належу до їхнього числа. Але вона все нам розповіла у свій найближчий приймальний день; певне, подали якусь гидоту, ми животи надірвали зо сміху. Але знаєте, тут усе залежить від того, як розповідати, — зауважила пані Коттар, бачачи, що Сванн навіть не усміхнувся, а тоді, пояснивши це його байдужістю до Франсильйона, вела далі: — Зрештою боюся, що мене чекає розчарування. Не думаю, щоб ця п'єса могла зрівнятися з «Сержем Панінім», божищем пані де Кресі. Оце вже справжня п'єса, глибока така, викликає у вас стільки роздумів, але давати рецепт салати на підмостках Французької комедії! Зате «Серж Панін»! А втім, перо у Жоржа Оне все-таки спритне. Не знаю, чи бачили ви «Власника гуті»? Як на мене, це ще ліпше, ніж «Серж Панін».

— Даруйте мені, — озвався Сванн з іронією в голосі, — але до обох цих шедеврів я, признаюся, однаково байдужий.

— Правда? Чим вам вони не догодили? Ви остаточно утвердилися в цій оцінці? Може, вам це здається надто похмурим? До речі, я завжди правлю, що про повістарство і театр не сперечаються. У кожного своє уподобання: вам це відворотне, а мені любе.

Тут її перебив Форшвіль, звернувшись із запитанням до Сванна. Річ була ось у чім: поки пані Коттар розводилася про Франсильйона, Форшвіль висловив пані Вердюрен захоплення тим, що він називав «маленьким спічем».

— Наш друг обдарований красномовством і пам'яттю, — сказав він пані Вердюрен, коли художник закінчив. — Кат його мамі, мене просто завидки беруть! З нього вийшов би першорядний проповідник. Можна сміливо сказати, що разом з паном Брішо у вас сьогодні два чудові номери, я навіть думаю, що як оратор художник, мабуть, візьме гору над професором. У нього все виходить так органічно, не з-письменська. Щоправда, іноді він схильний до міцних виразів, але зараз це якраз модно; мені нечасто траплялося бачити, щоб хтось міг так довго не затикати пювачки, як мовили у нас у полку, де, між іншим, я мав товариша, чимось подібного до нашого гостя. Про що завгодно, ну хоча б про цю чарку, він міг правити теревені годинами, та ні, не про чарку, — це я ляпнув здуру, — про битву під Ватерлоо, про що завгодно він підносив вам за одним заходом такі речі, про які ви уявлення не мали. До речі, Сванн служив у нашому полку, він повинен знати його.

— Ви часто бачите пана Сванна? — поцікавилася пані Вердюрен.

— Гай-гай, ні! — відповів граф де Форшвіль, а що він, аби запобігти ласки у Одетти, примілявся до Сванна, то тепер поклав собі скористатися нагодою і підхлібити йому, заговорити про його аристократичні знайомства, але заговорити як світська людина, як щиро прихильний критик, не вдаючи при цьому, ніби він вітає його з несподіваним здобутком: — Правда, Сванне? Ми не бачимося з вами ніколи. Та й як, зрештою, з ним можна бачитися? Ця тварюка вічно сидить то у Ла Тремуї, то у Лом, то ще у кого-небудь, такого самого розбору!..

Тим часом ця пеня була зовсім даремна, Сванн уже цілий рік майже ніде не бував, окрім Вердюренів. Проте у Вердюренів кожне незнайоме прізвище зустрічалося упередженою мовчанкою. Пан Вердюрен, побоюючись, як би ці імена «зануд», названі нетактовно при всіх «вірних», не справили прикрого враження на його дружину, потайки кинув на неї стурбований і заклопотаний погляд. Він побачив тоді, що пані Вердюрен, сповнена твердого наміру не зважати на свіжу новину, ніяк не реагувала на неї, вдавала з себе не лише німу, а ще й глуху, як ми прикидаємося глухими, коли зрадливий друг намагається побіжно виправдатися перед нами (вслухати його без заперечувань означало б прийняти його виправдання), або коли вимовляють при нас заборонене ім'я невдячника, і водночас, прагнучи, щоб її мовчання передавало не згоду, а бездушну мовчанку неживих речей, зробила безживне, геть нерухоме обличчя; її пукате чоло було тепер тільки чудовим етюдом округлості, крізь яку ім'я цих Ла Тремуї, Сваннових обранців, не могло проникнути ніяким світлом; її ледь зморшкуватий ніс з'яв двома шкалубинами, ніби виліпленими з природи; її розхилений рот, здавалося, от-от озветься. Але це був тільки восковий зліпок, тільки гіпсова маска, тільки макет пам'ятника, тільки погруддя для виставки в Палаці промисловості, погруддя, перед яким зупинилася б публіка помилуватися на майстерність різьбярів, який зумів передати безмірний гонор Вердюренів, цих гідних суперників де Ла Тремуї і де Лом, за яких вони анітрохи не гірші, так само як і за всіх «зануд» на світі, і надати майже папського маєстату білоті й шарубкості каменю. Але мрамор зрештою ожив і дав зрозуміти, що треба мати здоров'я, щоб ходити до цих людей, де жінка завжди напідпитку, а чоловік настільки невіглас, що замість коридор мовить калідор.

— Хай мене озолотять, але я їх на поріг не пушу, — завершила пані Вердюрен, кидаючи на Сванна убивчий погляд.

Звісно, вона не сподівалася, що Сванн піде на те, щоб удавати святу простоту піаністової тітки, яка гукнула: «Погляньте-но! Знаходяться ще такі, хто з ними водиться, це мені в голові не вкладається! Я б на таке не пішла! Можна ускочити по самі халяви! Це ж треба мати таку товсту шкуру, щоб підбивати до них клиночки!» На це Сванн не міг відповісти бодай як Форшвіль: «Ба, вона все-таки герцогиня, а на деяких людей це ще впливає», — що принаймні дозволило б пані Вердюрен гукнути: «Ну і на здоров'я!» Натомість Сванн засміявся, чим показав, що така недоречність тільки на сміх і заслуговує. Пан Вердюрен, усе ще скрива зиркаючи на дружину, з сумом бачив і добре розумів, що вона метає громи і блискавки Великого інквізитора, свідомого свого безсилля викоринити ересь, отож щоб схилити Сванна до зречення (оскільки завзяття, виявлене людиною, здається завжди рахують і боягузством в очах тих, перед ким вона обстоє думку), пан Вердюрен звернувся до нього:

— Скажіть по ширості, що ви думаєте про них, ми вас не видамо.

На те Сванн відповів:

— Та я ніскілечки не боюся герцогині (якщо ви говорите про де Ла Тремуї). Запевняю вас, у неї бувати люблять. Не скажу, щоб це була людина «глибока» (він вимовив «глибока» так, нібито це слово було смішне; Сваннова мова заховала слід тих навичок, які в ньому тимчасово стерло душевне оновлення, породжене інтересом до музики, — ніні він висловлював іноді свої переконання палко), але я можу сказати вам з усією щирістю: вона натура інтелігентна, а чоловік її всебічно освічений. Це люди чарівні.

Гут пані Вердюрен, що один схизматик може розколати увесь її гурток, і люта на цього упертюха, який не бачив, якого болю завдають їй його слова, з серцем гукнула:

— Думайте про них усе, що вам заманеться, але, будь ласка, не кажіть цього нам!

— Все залежить від того, що ви називаєте інтелігентністю, — мовив Форшвіль, якому теж хотілося вразити. — Нумо, Сванне, що ви розумієте під інтелігентністю?

— Власне! — підхопила Одетта. — Це саме одна з тих поважних речей, про які я хочу знати його думку, а він як набрав у рот води.

— Воно, то так, але... — запротестував Сванн.

— Не викручуйтесь! — гукнула Одетта.

— А хіба він крутій? — спитав доктор.

— Для вас, — вів далі Форшвіль, — інтелігентність — це світське патякання, це уміння підсипатися?

— Доїдайте ж, треба прибирати тарілки! — роздратовано сказала пані Вердюрен Саньєтту, який, поринувши в роздуми, перестав їсти. І може, дещо засоромлена своїм тоном, додала: — Та ні, ви не поспішайте, це я тільки так сказала, щоб не затримувати інших.

— Є досить цікаве визначення інтелігентності, — почав Брішо спроквола, — у цього мирного анархіста Фенелона...

— Слухайте! — звернулася пані Вердюрен до Форшвіля і до доктора. — Зараз він нам викладе, як визначав інтелігентність Фенелон, це ж цікаво, не щодня почуєш такі речі.

Але Брішо чекав, щоб Сванн дав своє визначення. А Сванн мовчав, і це його одмагання потопило словесний турнір, яким пані Вердюрен збиралася похастувати Форшвіля.

— Отак само й зі мною! — вередливо сказала Одетта. — Благо, що не тільки я, з погляду пана Сванна, не рачила до нього дорости.

— Скажіть, а ці де Ла Тремуй, зображені панею Вердюрен так непривабливо, — спитав Брішо, виразно карбуючи слова, — не походять від тих, з якими ця поштива снобка пані де Севіньє рада була, за її визнанням, познайомитися, бо це знайомство прислужилося її кметам? Щоправда, маркіза мала ще одну рацію, для неї ще істотнішу, бо з її письмацькою сверблячкою їй хотілося спитати кожного зустрічного. І ось із щоденника, який пані де Севіньє регулярно посилає доньці, випливає, що де Ла Тремуй, добре з усім обізнана завдяки своїм високим зв'язкам, робила закордонну політику.

— Та ні, це, мабуть, однопрізвищні, — бовкнула пані Вердюрен навмання.

Саньєтт, передавши квапливо метрдотелеві свою ще повну тарілку, знову задумався, але потім прочувся і зі сміхом заходився розповідати, як він обідав з дюком де Ла Тремуйем і як за столом з'ясувалося, що дюк не знає, що Жорж Санд це псевдонім жінки. Сванн, щиро прихильний до Саньєтта, зголосився навести приклади, які доводили, що подібне невігластво річ неможлива для такої культурної людини, як дюк, але раптом умовк: до нього дійшло, що Саньєтт доказів не потребує, бо все це висмоктане з пальця, його імпровізований вимисел. Цей славний муж потерпав через те, що Вердюрени записали його в «зануди», а що він бачив, що на цьому обіді він геть бліденький, то надумав бодай на кінець трапези зробити спробу розвеселити товариство. Спасував він одразу і, з нещасним виглядом людини, яка побачила, що провалилася, і ніби закликаючи Сванна припинити марну суперечку, залепетав легкодухо: «Ваша правда, ваша правда, але як я її перебрехав, то це, маю надію, не злочин», — після чого Сваннові закортіло запевнити його, що все, звісно, так і було і що це прецікаво. Доктор, свідок їхньої розмови, вирішив, що зараз слушно було б повернути *Se non O vero*, але побоявся пошитися в дурні.

По обіді Форшвіль підійшов до доктора.

— Ця пані Вердюрен колись не була погануля, до того ж з нею можна погомоніти про всяку всячину, а для мене ця річ не остання. Звичайно, вона вже марніє. Зате пані де Кресі — оце, я вам скажу, козир-дівка, тільки й знає, шельма, бісики пускати! Ми говоримо про пані де Кресі, — пояснив він Вердюренові, коли той підійшов до них, посмоктуючи люльку. — По-моєму, жінка огненна...

— Нехай огненна, аби до мене, — ускочив у слово Коттар: міркуючи, як би втулити цей заяложений дотеп, він усе підстерігав, коли Форшвіль передихне, і потерпав, що як розмова перескочить на інше, то дотеп пропаде, і проголосив він його з тою надмірною прихвалістю та самопевністю, які личкують невід'ємні від хизування холод і тремтіння. Форшвіль цей дотеп знав і з чемности посміявся. Зате пан Вердюрен прикинувся, ніби йому дуже смішно, бо недавно винайшов спосіб, як передавати, коли ти в веселому гуморі, спосіб зовсім одмінний од жіночого, але такий самий простий і ясний. Він брався судомно посіпувати головою і плечима, як той, хто мало не лусне за сміху, а потім закашлювався, ніби в горлі дерло у нього від диму своєї люльки. І, затиснувши люльку в зубах, він міг на безрік удавати задуху і напад сміху. Тож він і пані Вердюрен навпроти нього, яка, слухаючи якусь художникову історію, жмурилася, перш ніж упустити голову на руки, скидалися на дві театральні машари, які уособлювали, кожна по-своєму, веселощі.

Пан Вердюрен учинив, до речі, дуже обачно, не вийнявши з рота люльки, бо Коттар, змушений на хвильку відлучитися, упівголоса утнув жарт, який від когось недавно почув і який щразу з такої нагоди незмінно повторював: «Мені треба одвідати кабінет задуми», отож Вердюрен знов почав своє кахи.

— Послухай, випусти люльку з рота, ти ж задихнешся, якщо будеш робити такі зусилля, аби стримати сміх, — зауважила пані Вердюрен, обносячи гостей лікером.

— Яка премила людина ваш чоловік, у дотепності нема рівні, — звернувся Форшвіль до пані Коттар. — Дякую вам, дякую! Такий старий

вояк, як я, ніколи не відмовиться від чарчини.

— Пан де Форшвіль просто зачарований Одеттою, — сказав пан Вердюрєн своїй благовірній.

— А вона не проти якось пообідати з вами. Ми це залагодимо, але без Сванного відома. Бачте, він трохи стає на заваді. Зрозуміло, звідси не випливає, що ви не повинні приходити до нас обідати, ми маємо надію бачити вас дуже часто. От-от потеплішає, і ми будемо трапезувати просто неба. Як ви ставитеся до обідів у Булонському лісі? Гаразд, гаразд, це буде дуже славно. А ви що, збираєтеся сьогодні ухилитися від роботи? — гукнула вона раптом юному піаністові, щоб похизуватися перед «новачком» такого ґтибу, як Форшвіль, і своїм гострим язичком і своєю тиранічною вдачею над «вірними».

— Пан де Форшвіль щойно водою бризнув на тебе, — сказала пані Коттар чоловікові, який повернувся до салону.

Доктор, усе ще поглинутий думкою про вельможне походження Форшвіля (ця думка хвилювала його від самого початку обіду), сказав йому:

— Я лікую зараз одну баронесу, баронесу Пютбюс. Пют-бюси брали участь у хрестових походах, чи не так? У них у Померанії озеро завбільшки з десятеро майданів Згоди. Я лікую її від сухого артриту, жінка вона чарівна. Зрештою, з нею знайома, якщо я не помилюся, пані Вердюрєн.

Ця заява дозволила Форшвілю, коли він знову опинився наодинці з пані Коттар, доповнити сприятливе судження про її чоловіка:

— А крім того, він цікава людина, зразу видно, що бував у бувальцях. Ба, ці лікарі знають усі таємниці.

— Я зіграю для пана Сванна фразу з сонати, — проголосив піаніст.

— Достолиха! Сподіваюся, що це не сонатарій? — вигукнув Форшвіль, розраховуючи справити ефект.

Але Коттар, який ніколи не чув цього каламбуру, не збагнув його і подумав, що Форшвіль обмовився. Він одразу підскочив, щоб поправити його:

— Та ні, не сонатарій, а сонетарій, — вимовив він завзято, урочисто й переможно.

Форшвіль пояснив, що сонетарій — це збірка сонетів, а він має на увазі збірку сонат. Доктор зашарівся.

— Визнайте, докторе, що це дотепно, еге ж?

— Та я це бозна-коли чув, — відповів Коттар.

Тут вони замовкли; з-під топуна скрипкового тремоло, трепетний залом якого зметнувся над нею на дві октави вище, — так з гребеню двохсотфутового шпилья, за позірною карколомною нерухомістю водоспаду бачиться крихітний силует туристки, — спливла в далечині куца грайлива фраза, підтримувана тривалим погойдунням прозорої, безкрайої, дзвінкої запони. І Сванн у серці своєму звернувся до неї як до посестри своєї любовної таємниці, як до Одеттиної приятельки — приятельки, яка, мабуть, порадила б йому не зважати на цього Форшвіля.

— Шкода, що ви спізналися! — сказала пані Вердюрєн одному з «вірних», якого вона зумисне запросила лише на «шапкобрання», — такого Брішо ви ще не чули, — вулкан красномовства! Але він поїхав. Як ви думаєте, пане Сванн? Здається, ви бачили його вперше, — сказала вона, щоб підкреслити, що знайомство з Брішо той завдячує їй. — Правда ж, наш Брішо — сама зваба!

Сванн ґречно вклонився.

— Вам так не здається? Отже, він вас не вразив? — сухо спитала пані Вердюрєн.

— Ні, чому ж, пані, дуже, я у захваті. Ось тільки, може, він занадто категоричний і занадто галасливий, як на мій смак. Я волів би менше прямолінійности, більше м'якоти, але відчувається, що він усевіда і душка.

Розходилися пізно. Доктор Коттар поспішив поділитися з дружиною своїми враженнями:

— Рідко коли пані Вердюрєн буває в такому ударі, як нині.

— А ця пані Вердюрєн, що за одна? Звідниця? — спитав Форшвіль у художника, якому запропонував поїхати разом.

Одетта з жалем дивилась, як ішов Форшвіль; вона не посміла сказати Сваннові, щоб той не проводжав її, але в екіпажі була в злому гуморі, і коли він спитав, чи можна до неї зайти, відповіла: «Авжеж», хоча з серцем знизала при цьому плечима.

Відпустивши гостей, пані Вердюрєн сказала мужеві:

— Ти бачив, яким дурносміхом показав себе Сванн, коли ми згадали про пані Ла Тремуй?

Вона помітила, що Сванн і Форшвіль, вимовляючи прізвище цієї дами, кілька разів опускали часточку «де». Не сумніваючись, що вони робили це навмисне, показуючи, що не схиляються перед титулами, пані Вердюрєн прагнула бути й собі незалежною, але не вловила до пуття, як передати цю незалежність граматично. Але її малописьменність брала гору над її республіканством, і тому вона не переставала говорити «де Ла Тремуй» або користувалася скороченням у дусі шансонеток чи підписів під карикатурами, які ковтали «де»: «д'Ла Тремуй», але вчасно похоплювалася і поправлялася: «пані Ла Тремуй». «Дюкиня, як величає її Сванн», — додавала вона з іронічною

поспішкою, мовляв, вона тільки посилається на нього, але знімає з себе всяку відповідальність за таке хлоп'яцьке і безглузде величання.

— Скажу тобі, щр він здався мені дурним як довбня. Пан Вердюрен підтримав її:

— Він людина нешира, лукава, завжди крутить хвостом. Йому хочеться, щрб і кози ситі, і сіно ціле. Яка разюча несхожість з Форшвілем! У цієї людини щр на душі, те й на язичі. Або пан, або пропав, не так як той — ні риба, ні м'ясо. Зрештою, Одетті, як я розумію, більше до вподоби Форшвіль. Цей Сванн ламає з себе світського лева, трубадура дюкинй. А той Форшвіль має принаймні титул: він завше був і зостається графом де Форшвілем, — смачно вимовив пан Вердюрен останні слова, нібито як знавець історії цього графства він якнайретьельніше зважував питому вагу наданого Форшвілю дворянства.

— Скажу тобі, — знову озвалася пані Вердюрен, — Сванн дозволив собі визвіритися на Брішо досить уципливо, але зовсім по-дурному. Очевидно, побачивши, як з Брішо у нас носяться, він завзявся дошкулити нам і кинути ложку дьогтю у бочку меду. Він з таких: у ноги кланяється, а за п'яти кусає.

— Я ж тобі давно казав, — відповів пан Вердюрен, — це просто невдаха, нікчемник, завидющий до всього, щр його переростає.

Насправді, не було «вірного», хто залишався б таким вірним Вердюренам, як Сванн, але всі вони обачно здобрювали своє лихослів'я збитими дотепами, мікроскопічною дозою теплоти і сердечности, тоді як найменша ознака стриманости, на яку йшов Сванн, — стриманости, не загнаної в такі заяложені звороти, як, скажімо: «Я не держу каменя за пазухою», які здавалися йому принизливими для себе, — вважалася віроломством. Найменша вільність деяких справжніх письменників обурює читача, бо ці письменники навіть гадки не мали догодити читачеві, отож і не скапарили для нього прописні істини, до яких той звик. Саме це дратувало пана Вердюрена у Сванні. Подібно до таких письменників, Сванн своєрідністю свого мислення вселяв підозру, щр він тільки на всеє зле проворний.

Сванн ще не здогадувався, яка неласка йому загрожує, і свавілля Вердюренів бачилося йому в рожевому світлі, оскільки він сприймав це свавілля крізь свою любов до них.

Бачився він з Одеттою більше вечорами, боячись набриднути їй удень, але йому все ж хотілося постійно оселитися в її думках, і він щрхвилини намагався нагадати їй про себе, але так, щрб це було приємно їй. Якщр на вітрині квіткової чи ювелірної крамниці його вабили квітки або клейноди, першою думкою Сванна було послати їх Одетті; він уявляв собі, як вона поділить утіху, якої зазнав він, як ця втіха подвоїть її ніжні почуття до нього, і наказував віднести закупку на вулицю Лаперуза негайно, щрб їй чимшвидше вручили його принос і він зміг відчути себе коло неї. Головне, аби при доставі вона була вдома, тоді вона буде ще ніжніша на побаченні у Вердюренів, а може, — хто його знає? — якщр хазяїн крамниці виявить моторність, вона пришле йому до обіду листа, а то й явиться до нього сюрпризом, щрб віддячитися. Раніше, аби вплинути на Одетту, Сванн гнівався, але нині він намагався, заслуживши її вдячність, видобути те найпотаємніше, щр крилося в її почутті до нього і чого досі вона не відкрила.

Одетта часто опинялася на міліні, і тоді якийсь невідкладний борг змушував її просити Сванна виручити її. Він бував щасливий допомогти їй, як бував щасливий щразу, коли міг наочно показати коханці, як він кохає її, або принаймні наочно показати, щр він для неї розумний порадник, щр його корисність безперечна. Звісно, якби на початку їхнього знайомства хтось сказав йому: «її підкупає твоє місце в суспільстві», а нині: «Твої гроші, ось щр вона любить», — Сванн не повірив би, але й не дуже обурився б, якби з'ясував, щр, на думку всіх, їх зводять до купи такі сильні руші, як снобізм чи гроші. Але якби навіть і він сам допустив таку можливість, то, мабуть, не дуже побивався б відкриттям, щр у любові Одетти до нього це міцніша підпора, ніж його тілесна врода чи душевні прикмети: інтерес, робив би їхній розрив неможливим. Осипаючи її подарунками, прислужуючись їй, він поки щр міг покластися на переваги, не пов'язані з його особистістю, з його розумом, він міг не пнутися зі шкури, намагаючись їй сподобатися. І це раювання бути закоханим, жити тільки коханням, тією реальністю, в якій він іноді сумнівався, ще зростало в його очах через те, щр він, прихильник нематеріальних переживань, охоче оплачував кохання, — так люди, не певні, чи справді видовище моря і гомін хвиль п'янять, переконуються в тому, а за одним заходом і в шляхетності й цілковитій безкорисливості своїх уподобань, винаймаючи за сто франків денно готельний номер з виглядом на всі ці красоти.

Якось роздуми такого роду привели йому на пам'ять час, коли йому говорили про Одетту як про утриманку, і йому знову здалося цікавим це чудернацьке роздвоєння особи: одна Одетта — утриманка, мінливо іскрявий сніг незнаних і демонічних елементів, обвитий отруйними квітами, цією оправою для самоцвітів, Одетта, щр ніби зійшла з картини Гюстава Моро, і друга Одетта, чие личко світилося то жалем до нуждаря, то обуренням кривдою, то вдячністю за благодію, коротше, тими самими чуттями, які колись спізнавала його мати, які спізнавали його друзі, — Одетта, яка часто зачіпала в розмові те, щр було йому знайоме найкраще: його колекції, його кабінет, його старого служника, банкіра, в якого Сванн тримав свої папери, — і тут Сванн усвідомив, щр думка про банкіра нагадала йому, щр треба позичити в нього гроші. Справді, якщр в цьому місяці він не подасть Одетті такої самої гойної допомоги, як у минулому, коли він вручив їй п'ять тисяч франків, якщр він не піднесе їй діамантового намиста, про яке вона так мріяла, то підупаде їй захоплення його щедрістю, поменшає її вдячність, — а це її захоплення і вдячність його ошчасливилювали, — і їй чого доброго закрадеться думка, щр він уже (через стриманість у любовних освідченнях) не так кохає її, як раніше. Тоді він раптом спитав себе: а чи не цим, власне, визначається зміст виразу «утримувати жінку» (ніби це поняття могло й справді виникнути не з таємничих елементів зледащіння, а з пучини його буденного інтимного життя, з таких деталей, як тисячфранкова банкнота, така хатня й буденна, роздерта і склеєна, яку його камердинер, оплативши місячні рахунки і комірне, замкнув до шухляди письмового бюрка, звідки Сванн дістав її і послав Одетті разом з чотирма іншими такими ж банкнотами), і чи не можна все-таки прикласти до Одетти, але тільки з початку їхнього знайомства (бо ні на секунду він не допускав, щрб вона раніше брала гроші від когось іншого), цей такий, на його думку, несумісний з нею епітет: утриманка. Він не міг зглибити цієї думки, напад розумової лінії, яка була в нього спадкова, періодична і фатальна, погасив ясність його інтелекту з такою швидкістю, з якою в нашу добу електрики можна вимикати світло в цілому домі. Якусь хвилику його думка блукала помацки, потім Сванн скинув окуляри, протер шкельця, провів рукою по очах і нарешті побачив світло потому, як наткнувся на зовсім іншу думку, а саме — щр йому треба наступного місяця послати Одетті не п'ять, а шість чи навіть сім тисяч франків, аби справити їй несподіванку і радість.

У ті вечори, коли Сванн не сидів удома в чеканні на побачення з Одеттою у Вердюренів або, точніше, в одному літньому ресторані у Булонському лісі й особливо часто в Сен-Клу, місцях, уподобаних Вердюренами, він вирушав обідати в великопанський будинок, де раніше був завсідником. Він не хотів утрачати зв'язків з людьми, які — як знати? — можуть колись прислужитися Одетті і завдяки яким йому і тепер часто вдавалося справляти їй приємність. До того ж давалася взнаки давно набута звичка до світського товариства, де

розкоші породжували в ньому не лише зневагу до цього світу, але й гостру потребу в ньому, і хоча його розум тепер не бачив різниці між убогими халупами і князівськими палацами, чуття його так звиклися з палацами, що в халупах йому було дещо не по собі. Він ставив на одну дошку — самі вони в таку цілковиту неперебірливість ні за що не повірили б — скромних міщів, які запрошували його на танцювальні вечори (сходи Д, шостий поверх, ліворуч), і принцесу Пармську, чії бали славилися на весь Париж; але він не мав враження, що пробуває на балу, коли з батьками сімейств сидів у спальні в господині, і вигляд умивальників, прикритих серветками, і ліжок, обернутих у роздягальні, де просто на ковдри звальювали пальта й капелюхи, гнітив його, як гнітить нині людей, привчених за двадцять років до електрики, сморід чадної лампи або нічника. Коли Сванн обідав у місті, він велів закладати коней о пів на восьму; переодягаючись, він увесь час думав про Одетту, отож не чув себе самотнім, бо постійна думка про Одетту надавала хвилинам, коли він був далеко від неї, того самого своєрідного зачарування, яким були сповнені хвилини, проведені з нею разом. Він сідав до карети з таким відчуттям, ніби ця думка цибала туди ж таки і вмоцнювалася в нього на колінах, наче укохана звірючка, яку скрізь беруть з собою і яка просидить на колінах у тебе цілий вечір, залишаючись непоміченою для сусідів. Він пестив свою думку, він угрівався біля неї і, засовуючи у петельку пучечок орликів, відчував якусь млість і посіпував шиєю і морщив носа, ловлячи при цьому дрижаки. Сваннові нездужалося в останній час, він ходив як у воду опущений, особливо потому, як Одетта познайомила Вердюренів з Форшвілем, і його тягло відпочити на лоні природи. Але ні на один день поїхати з Парижа від Одетти він не зважувався. Стояла теплінь, прийшли найпогідніші весняні дні. Даремно кодував він по кам'яному місту, поспішаючи до якогось задушного особняка, — перед очима у нього весь час стояв парк у Комбре, там з четвертої години з мезег'лізьких полів віяв вітерець, там, недалеко від грядок спаржі у затінку дерев або на березі ставка, облямованого косариками і незабудками, або за обіднім столом, круг якого гасали наввипередки посаджені мішма трояндові і порічкові кущі, можна було дихати на всі груди.

Якщо зустріч у Булонському лісі або в Сен-Клу призначалася на ранню пору, Сванн так квапливо уставав з-за столу — надто, коли заносилося на дощі можна було боятися, що «вірні» розійдуться раніше, — аж якось княжна де Лом (у неї обідали пізно, і Сванн попрощався перед кавою, щоб устигнути до Вердюренів на острові в Булонському лісі), зауважила:

— Їй-бо, якби Сванн був на тридцять років старший і йому дошкуляв сечовий міхур, то втечу його можна було б дарувати. А так це просто неподобство.

Сванн казав собі, що чар весни, яким він не міг натішитися в Комбре, знайдеться і на Лебединому острові чи в Сен-Клу. А що він думав лише про Одетту, то потім навіть не зумів пригадати, чи відчував він запах листя і чи світив місяць. При його появі лунала коротка фраза з сонати, її виконували в саду на ресторанному роялі. Якщо інструмента в саду не було, Вердюрени домагалися, щоб його туди доставили з окремого кабінету або з бенкетної зали. Сванна вони не полюбляли ще більше, ніж раніше, але думка влаштувати незвичайну розвагу, навіть для того, до кого вони не прихильні, будила в них під час приготувань перелітні й випадкові почуття симпатії й широти. Іноді він казав собі, що ось минає ще один весняний вечір, і змушував себе поглянути на дерева, на небо. Але при Одетті він завжди хвилювався, до того ж останні дні його трохи трясла трясця, позбавляючи спокою і доброго гумору, того необхідного тла, на якому ми сприймаємо природу.

Одного вечора, коли Сванн за обіднім столом у Вердюренів сказав, що завтра у нього приятельська гостинка, Одетта заявила привселюдно, у присутності Форшвіля, який належав тепер до «вірних», у присутності художника та Коттара:

— Так, я знаю, що у вас завтра гостинка, отже побачимось у мене, але приходьте не надто пізно.

Хоча увага Одеттина до когось із «вірних» ще не будила у Сванна жодної підозри, але йому було дуже приємно, коли вона при всіх признавалася, з такою спокійною безсоромністю, у їхніх шовечірніх побаченнях, запевняла, що він у неї у привілейованому становищі і що, отже, він у неї перший серед інших. Звичайно, Сванн часто усвідомлював, що Одетта — найзвичайнісінька жіночка; він бачив, що влада над істотою, яка стояла набагато нижче за нього, не може тішити гонор, і що тут нема чим хвалитися перед «вірними», але тільки-но він спостеріг, що Одетта подобається багато кому, що вона вабить чоловіків, жага, яку вона викликала у них, будила в нього гостру потребу завоювати всі криївки її серця. І йому стали безконечно дорогі ті хвилини, проведені у неї ввечері, коли він садовив її собі на коліна, розпитував її, що вона думає про те і про се, коли він робив огляд тим благам, які вона так цінувала. Ось чому після обіду він одвів Одетту набік і став палко дякувати їй, намагаючись показати їй розмір своєї вдячності й переконати, що вона здатна звести для нього цілу ступанку раювання, і найвище раювання буде в тому, щоб уберегти його, поки триватиме його кохання і поки він з цього боку вразливий, від ревнощів.

Коли назавтра Сванн покинув гостинку, лило як з цебра, а до його послуг була тільки відкрита вікторія; хтось із приятелів зголосився одвезти його додому в екіпажі, а що Одетта, покликавши його до себе, тим самим довела, що нікого до себе не чекає, то Сваннові можна було зі спокійною душею і легким серцем, замість мокнути під дощем, їхати додому спати. Але його відразу ж обсіли сумніви: ану ж Одетта, побачивши, що він не дорожить своїм правом проводити з нею всі пізні вечори без винятку, скасує цей привілей саме тоді, коли він буде такий йому любий?

З'явившись у неї аж по одинадцятій, він перепросився, Одетта ж відповіла, що зараз і справді дуже пізно, що буря розшарпала їй нерви, що в неї болить голова, і заявила, що дасть йому посидіти з півгодини, не довше, до півночі; скоро вона відчула втому й захотіла спати.

— Отже, сьогодні жодних катлей? — спитав він. — А я так розраховував на гарненьку маленьку катлею.

Вона відповіла йому набурмосено й нервово:

— Ні, ні, коханий, сьогодні жодних катлей, ти ж бачиш, мені зле.

— Може, тобі від цього стало б краще, але я не наполягаю.

Вона попросила його погасити світло перед відходом, він запнув запону й пішов собі. Опинившись удома, він раптом подумав: а що як Одетта когось чекала, що як вона прикинулася втомленою і попросила його погасити світло лише на те, аби він повірив, ніби вона збирається на боковеньку, а насправді — тільки він за поріг, вона знову запалить вогонь і впустить того, хто мав провести з нею ніч? Він

зирнув на годинника. Минуло уже майже півтори години відтоді, як він покинув її. Він вийшов з дому, узяв візника і велів зупинитися біля її дому, у завулку, перпендикулярному тій вулиці, куди виходили зади її дому і звідки він стукав іноді у вікно її спальні, щорб вона йому відчинила; він спустився з повозу, довкола стояла пільма і пуста, він ступив кілька кроків і опинився біля її дому. Серед темних вікон, погашених уже давно, він побачив тільки одне, звідки витікав крізь віконниці вичавлюваний ними тасмничий золотавий сік світла, яке заливало кімнату і стільки разів ще здалеку радувало серце Сванна; тільки-но він, дійшовши до цієї вулички, помічав його, як воно ніби вістило: «Вона там і чекає на тебе», проте нині воно жалило його в серце: «Вона там із тим, кого виглядала». Йому нетерпеливись довідатися, з ким же це вона, він прокрався попід стіною до освітленого вікна, але крізь слупчик віконниць не міг нічого бачити; у нічній тиші чувся тільки приглушений гомін розмови. Звісно, йому боліло дивитися на це світло, в золотистому ореолі якого рухалася за вікном незрима і ненависна парочка; йому боліло чути тихий гомін, знак присутности того, хто прибув сюди після її відходу, знак брехливосте Одетта, яка раювала в цю хвилину з іншим. А проте він був радий, щр прийшов, душевна мука, яка вигнала його з дому, втратила разом з безпричинністю і гостроту, втратила саме тепер, коли Одеттине життя, яке викликало досі в нього болісну і безсилу підозру, було он там, у його руках, яскраво освітлене лампою, і коли Одетта, сама того не підозрюючи, стала полонянкою цієї кімнати, де він, якби захотів, міг упіймати її на гарячому і накрити; ні, краще постукати, як стукав він щразу, коли найждав пізенько; так Одетта принаймні довідається, щр йому все відомо, щр він бачив світло і чув розмову; і якщр він допіру уявляв собі, як Одетта сміється разом з іншим з його легковірности, то зараз йому здавалося, щр вони нині у блаженному невіданні, щр пошили в дурні не вони його, а він їх, адже вони думають, ніби він за тридев'ять земель од них, тоді як Сванн, — тепер він уже точно знав, — ось зараз візьме й постукає у віконницю. І може, те майже приємне відчуття, яке він спізнавав у дану мить, не пов'язувалося ні з тим, щр розв'язався його сумнів, ні з тим, щр ущух біль: це швидше скидалося на гру розумову. Коли він закохався, речі знову набули для нього тієї дециці привабливости, яку вони мали в його очах раніше, але тільки якщр їх осявав спогад про Одетту, а нині ревності воскресили в ньому іншу прикмету його допитливої юности: жагу до істини, але до істини, яка стояла між ним і його коханкою, істини, яка діставала світло від неї, істини щиро суб'єктивної, яка пропонувала для вивчення одну однісіньку річ, річ нечуваної вартости, річ таку пречудову, щр в пізнанні її не крилося майже нічого корисливого, — вчинки Одеттини, її стосунки, її наміри, її минуле. Раніше Сванн не надавав великої ваги дрібним учинкам та щрденним жестам якоїсь особи, коли він чув пащєкування про когось, то пропускав його повз вуха, а якщр й дослухався, то лише з нечестивої цікавости, в такі хвилини він вважав себе жалюгідним сіряком. Але в незвичну пору його життя, в пору кохання, суб'єктивний первень досяг у Сванна такої глибини, щр цікавість, з якою він колись вивчав історію, нині пробуджував у ньому побут коханої жінки. І все, чого він ще вчора посоромився б, — підзори у вікно, а завтра — хто знає? — може, спритні розпити сторонніх, підкуп служників, підслухи біля дверей, — стало для нього тим самим, щр розшифрування текстів, зіставлення свідчень, тлумачення старовинних пам'яток, тобто стало методом наукового дослідження, наділеним безперечною інтелектуальною вартістю, таким доречним при пошуках істини.

Збираючись уже стукати в віконницю, він відчув сором на думку, щр Одетта довідається про його підозри, про його повернення, про його стояння під вікном на вулиці. Вона часто казала йому, які її осоружні ревнивіці, коханці-підглядачі. Він чинить украй негарно, Одетта тепер зненавидить його, тоді як у цю хвилину, поки він не постукав, вона, може, навіть зраджує, кохає його. Адже не раз уже чийсь щастя занাপастив отакий нетерпець вдовольнити негайно свою жагу. Проте бажання дощукатися істини взяло гору — в цьому, як думав Сванн, найшляхетніший порятунк. Він переконував себе, щр за цим змережаним світловими пасмугами вікном — як за тисненою золотом палітуркою коштовного рукопису, до чийх художніх скарбів не може залишатися байдужим навіть учений дослідник, — за рамою вікна перед ним відкриється справжній стан речей, а за те, щрб знати його, він ладен був накласти головою. То була доведена у нього до сласноти жадоба пізнати істину в цьому єдиному сувої, зникомому й коштовному, прозірчастому, такому теплому й чудовому. До того ж перевага, яку, на його думку, він мав перед ними, — а відчувати таку перевагу йому було дуже важливо, — полягала не так у самому знанні, як у змозі показати їм, щр йому відоме все. Він став навшпиньки. Постукав. Його не почули, він стукнув ще раз, дужче, гомін змовк. Чоловічий голос (натужуючи слух, Сванн силкувався розпізнати, у кого ж воно з Одеттиних знайомих такий голос) запитав:

— Хто там?

Сванн так і не впізнав цього голосу. Він постукав ще раз. Хтось відчинив вікно, потім віконниці. Давати задки було вже пізно, а щр зараз Одетта мала збагнути все, він, щрб не здаватися надто нещасним, надто ревним і цікавим, гукнув недбало й весело:

— Не. хвилюйтеся, я проходив мимо, побачив світло і захотів дізнатися, чи вам не краще.

Він звів очі. Перед ним у вікні стояло двоє старих, один з них тримав лампу, і тоді він побачив кімнату, кімнату зовсім незнайому. Звикнувши, коли він приходив до Одетти пізно, пізнавати її вікно з того, щр тільки одне з однакових вікон світилося, він помилився і постукав до сусіднього вікна в домі поруч. Він одійшов, перепросившись, од вікна і повернувся до себе, врадуваний тим, щр утамування цікавосте не підважили їхнього кохання і щр, вдаючи щрдо Одетти байдужість, він своїми ревностями не показав їй, щр кохає її без міри, а саме такий доказ раз і назавжди звільняє коханця, який дістає його, від повинности кохати однаково сильно.

Про свою знегоду Одетті Сванн не сказав нічого, і сам перестав про неї думати. Але часами думка його мимоволі натикалася на спогад про цей випадок, дощукяляла йому, вганялася глибше, і Сванн відчував гострий біль у серці. Біль цей був ніби фізичний, бо Сваннові думки були безсилі полегшити його, але якби тільки фізичний! Адже фізичний біль незалежний од думки, думка може зосередитися на ньому, ствердити, щр він зменшився, щр він на мить ущух! Але цей біль думка відновлювала тим, щр нагадувала про нього. Хотіти не думати про нього — означало все ще думати про нього, все ще від нього страждати. І коли за розмовою з приятелями він про свій біль забував, нараз чийсь випадкове слово змушувало його мінитися на виду — так спотворюється обличчя у пораненого, коли чиясь незграбна рука необережно торкається до враженого місця. Покидаючи Одетту, він був щасливий, спокійний, згадував її усмішки, лукаві, коли вона говорила про того чи того їхнього знайомого, і ніжні, коли вона озивалася до нього, згадував, яка важка була в неї голова, коли вона, відмовляючись тримати її, схиляла, майже мимоволі впускала її на його уста, як це робила вперше в кареті, згадував млосні погляди, які вона, мерзлякувато припадаючи до його плеча головою, кидала на нього, коли він її обіймав.

Але одразу ж ревності, ніби то була тінь його кохання, творили йому двійника нового усміху, яким Одетта обдарувала його ще сьогодні ввечері, але який нині сміявся зі Сванна і повнився коханням до іншого, двійника нахилу її голови, впущеної на інші уста, і всіх знаків ніжносте, яку Одетта виявляла тепер не до нього, а до іншого. І всі солодкі спогади, які він ніс із собою від неї в серці, були ніби щкіцами, начерками (подібними до тих, які нам пропонує декоратор), і за ними Сванн намагався уявити, який любовний вогонь і яку млість викликали у неї інші. І зрештою він уже шкодував про кожне заласся, звідане з нею. Шкодував, щр мав необачність їй показати, які розкішні

всі ті пестощі, вигадувані ним для неї, шкодував про ті зваби, які він у ній відкривав, — шкодував, бо знав, що трохи згодом це стане новим знаряддям його тортур.

Тортири ці робилися ще лютішими, коли Сванн згадував побіжний погляд, який він кілька днів тому вперше перехопив в Одетти. Це було по обіді у Вердюренів. Чи то Форшвіль, відчувши, що його шуряк Саньєтт попався в неласку до Вердюренів, надумав гострити на ньому свою дотепність і підлататися його коштом, чи то його вивела з рівноваги незграбність, якої Саньєтт допустився щодо нього, але якої, до речі, інші не помітили, не зрозуміли, що то був ніби камінь у його город, тим паче, що каменя за пазухою Саньєтт і не держав, чи то Форшвіль шукав в останній час нагоди викинути за поріг того, хто забагато знав про нього і хто був настільки делікатним, що Форшвіля іноді аж пересмикувало від самої його приявности, про що той здогадувався, — хай би там як, а Форшвіль відповів на невдалу Саньєттову репліку вкрай брутально і захопився паплюжити його, а перелякана страдницька міна і благання жертви до гарячого ще й приском сипнули, і зрештою безталанний Саньєтт, спитавши у пані Вердюрен, чи не краще йому піти, і не діставши відповіді, пішов геть, щось мурмочучи, зі слізьми на очах. Одетта всю цю сцену споглядала мовчки, та коли двері за Саньєттом грюкнули, Одетта, так би мовити, прибрала на хвилину звичний вираз зі свого личка, щоб при цій нагоді в нищості не поступитися Форшвілеві: в її очах сяйнула лукава усмішка, яка похвала вибрикові Форшвіля і глум на адресу його жертви, вона кинула на Форшвіля погляд співучасниці в злочині, мовляв: «Оце я, розумію, езекуція! Ви помітили, який у нього приголомшений вигляд? Він навіть пустив реви», — отож Форшвіль, зустрівши її погляд, затнувся і вмовк, його щирий чи вдаваний гнів вичах, він посміхнувся і мовив:

— Аби він шанувався, не довелось б брати ноги на плечі. Добра прочуханка корисна в будь-яких літах.

Одного дня, не заставши знайомого вдома, Сванн, який ніколи не був у Одетти в цій порі, але знав, що вона зараз у себе, відпочиває чи пише листи перед чаюванням, надумав, щоб не турбувати її, заскочити до неї на хвилинку. Придверник сказав, що вона, здається, вдома; Сванн подзвонив, йому почулися шерех, гомін, але йому не відчинили. Стурбований, роздосадуваний, він подався на вуличку, куди виходили зади дому, і став під вікном Одеттиної спальні; шторки заважали йому щось розгледіти; він затарабанив у вікно, погукав; вікно не відчинилося. Він помітив, що на нього дивляться сусіди. Думаючи, що йому, може, вчулося, ніби хтось ходить по кімнаті, він пішов собі, але не міг уже ні про що думати. Через годину він повернувся назад, Одетта його впустила, вона сказала, що була в себе, коли він дзвонив, але спала; дзвінок розбудив її, вона здогадалася, що то Сванн, побігла відчинити, але його вже й слід прохолов. Стук у вікно вона, звичайно, чула. Сванн одразу ж виявив у її белькоті сталки фальшу, за які хапаються спіймані на гарячому брехуни, щоб уплести їх у свою вигадку, щоб потім годі було відокремити факт від вигадки, ладної позичати правдоподібність у самої істини. Звісно, коли Одетта щось робила крадькома від інших, вона прагла сховати цей учинок десь у дрімучому закамарку своєї душі. Та тільки-но вона опинялася віч-на-віч із тим, кому вона збиралася брехати, її огортало сум'яття, всі думки її плуталися, винахідливість і тямущість де й дівалися, в голові гула пуста, а тим часом треба було щось сказати і з язика зривалося саме те, що містило в собі істину і що їй хотілося приховати. Вона відщипувала від нього якийсь незначний клаптик, кажучи собі, що так краще, що вигадана подробиця небезпечніша за ту, яку можна перевірити. «Принаймні я кажу правду, — казала вона собі, — і це вже добре, він може розпитатися — і переконається, що я сказала правду, так я не зостануся на цідилці». Вона помилялася: саме тоді вона і зоставалася на цідилці; до неї не доходило, що місце справжньої подробиці тільки всередині справжньої пригоди, звідки вона її самовільно видерла, і що, хоч би якими хитромудрими вигаданими подробицями вона їх оточила, щось назовні та й вилізе, а є чогось бракуватиме, бо ця подробиця не звідси. «Вона признається, що чула мій дзвінок, потім стук, і зміркувала, що то я, вона зраділа мені, — думав Сванн. — Але це не узгоджується з тим, що вона мене так і не пустила».

Проте на цю суперечність він її уваги не звернув: він сподівався, що Одетта, полишена сама на себе, може, прибреше і ця брехня буде йому хоч за блідий відбиток правди; вона говорила далі; він не перебивав її, він жадібно і святобливо збирав її слова, розрізняючи за ними, наче за священною запоною, невиразну тінь істини (розрізняючи саме тому, що Одетта силкувалася запнути істину словами), неясно вималюючи обриси правди, коштовної, але, на жаль, невловної: правди про те, що вона робила о третій годині, коли він до неї заїхдував — правди, від якої залишався ці небиллиці, тільки ці непереконливі, чудернацькі прикмети і яка існувала лише у потайливій пам'яті оцієї істоти, яка не відала, яка це цінність, і не хотіла поділитися нею з ним. Звичайно, часом він дуже сумнівався, щоб повсякденне порання Одетти могло пробудити до себе палкий інтерес і щоб її взаємини з іншими чоловіками несамохіть і обов'язково навіювали кожній мислячій істоті смертну журбу, здатну довести до маячні про самогубство. У такі хвилини він усвідомлював, що тільки він один і хворий цим інтересом і цією журбою і що, тільки хвороба минеться, вчинки Одетти та її поцілунки знову зробляться такими самими некривдними, як учинки й поцілунки інших жінок. Проте з'ясувавши, що джерело болісної цікавості тільки в ньому самому, Сванн не став доводити собі, що така цікавість і така палка жадоба заспокоїти її безрозумні. Сванн наближався до тих літ, коли його особиста філософія, підкріплювана філософією доби, а також того середовища, яке оточувало Сванна багато років, філософія кола принцеси де Лом, де вважалося, що розумна людина має сумніватися в усьому і що єдина реальна і безперечна річ — уподобання кожного з нас, — коли його філософія уже перестала бути філософією його юности; то була філософія позитивна, майже лікарська, філософія людини, яка замість об'єктизувати мету власних прагнень пробує вирізнити з уже прожитих років якийсь відстояний осад навичок і пристрастей і, визнавши їх за характерні для себе й незмінні, якнайзавзятіше дбає насамперед про те, щоб обраний триб життя сприяв її навичкам і вдовольняв її пристрасті. Сванн вважав за слушне взяти наповажне свої муки через незнання того, що зараз робить Одетта, як він брав наповажне те, що його екзема загострюється від вогкого підсоння, — і передбачити у своєму бюджеті видатки значної суми на одержання інформації, як проводить час Одетта (без цієї інформації він не міг би жити), притримуючи якісь кошти на інші забаганки, вдоволення яких, як він це вже звідав, могло потішити його, — принаймні поки він не був закоханий, — наприклад, на колекціонування і на добру кухню.

Коли Сванн ковав прощатися, Одетта попросила його посидіти ще трошки і навіть притримала його, схопивши за руку в ту мить, як він збирався відчинити двері. Але він не звернув на це уваги, адже з безлічі жестів, реплік, дрібних перипетій, з яких плететься розмова, ми необачно нехтуємо те, що криє правду, яку наші прозріння шукають наосліп, і спиняємося саме на тому, що не таїть у собі нічого. Одетта знай товкла: «Шкода, що ти не приходиш до мене вдень! А коли єдиний раз прийшов, я тебе прогавила!» Він добре знав, що вона не настільки закохана в нього і не може так гостро побиватися за тим, що їхня зустріч зірвалася, але вона була добра, вона любила втішати його і часто сумувала, коли він на неї дувся, тим-то він вважав цілком слушним, що засумувала вона і тепер, позбавивши його втіхи побути з нею годину — втіхи дуже великої, але не для неї, а для нього. А проте то була дрібничка, і зовсім не тому скорбота, яка не сходила з її личка, вразила його. Вона тепер більше, ніж будь-коли, скидалася на жіночі лики творця «Весни». Вона мала ту саму, що й вони, розбиту й страдницьку міну, міну тих, хто знемагає під надсильним тягарем якогось горя, просто даючи погратися немовляті Ісусові Гранатом або дивлячись, як Мойсей наливає воду до кам'яного жолобу. Він уже помічав колись на її обличчі жаль-тугу, але забув коли. І нараз пригадав: це було, коли Одетта брехала пані Вердюрен другого дня після обіду, на який вона не прийшла нібито тому, що нездужала, а насправді

тому, що зосталася зі Сванном. Звісно, якщо вона була навіть жінкою найправдивішою, навряд чи вона відчувала б гризоту через таку невинну брехню. Але Одетті раз у раз доводилося допускатися не такої-то вже й невинної брехні, щоб її не вивели на чисту воду, очорнивши в очах знайомих. Ось чому, коли вона плела смаленого дуба, перестрашена, свідомо, що вона надто слабо озброєна, щоб відборонитися, непевна успіху, то їй хотілося плакати, плакати з утоми, як плачуть іноді невиспані діти. Крім того, вона знала, що її брехня неабияк ображає людину, якій вона бреше, і що як вона збреше невдало, то попаде в залежність від неї. І вигляд у неї був скрушений і покірний. Коли ж вона вдавалася до світської брехні з дріб'язку, асоціація з давніми враженнями та спогадами була така сильна, що вона й тоді відчувала перевтому, жаль і каяття.

Яку ж гнітючу олжу плела вона тепер Сваннові, дивлячись на коханця таким страдницьким поглядом і мовлячи таким жалібненьким голосочком, який наче уривався від надмірних зусиль і благав пощади? Він мав таке враження, що Одетта намагається потаїти від нього не лише обставини сьогоднішньої події, але щось куди істотніше, щось, чого ще не було, але що от-от станеться і проллє світло на все. У цей момент пролунав дзвінок. Одетта мовити не перестала, але це була вже не мова, а ячання: її скруха щодо того, що вони не зійшлися зі Сванном удень, що вона йому не відчинила, переросла у зойк розпачу.

Грюкнули надвірні двері, почувся туркіт екіпажу, комусь, мабуть, сказано, що Одетти нема вдома, і він поїхав собі, той, з ким Сваннові зустрічатися не слід. Тоді, побачивши, що самим своїм приходом у незвичну годину він догори ногами поперевертав стільки всього, про що довести до його відома Одетта уникала, Сванн тяжко зажурився, геть занепав духом. Але ж він кохав Одетту, всі його помисли були з нею, і тому замість пожаліти себе, він пожалів її, прошепотівши: «Бідолашка!» Коли він прощався з нею, вона взяла зі столу кілька листів і попросила кинути у поштову скриньку. Він узяв і, повернувшись додому, помітив, що забув про її доручення. Він вирушив на пошту, дістав з кишені листи, але, перш ніж опустити, глянув на адреси. Всі листи були до постачальників, за винятком одного, листа до Форшвіля. Він тримав його в руці. Він казав собі: «Якщо я його прочитаю, то дізнаюся, як вона називає його, як вона з ним говорить, чи є справді щось між ними. Може, так буде навіть краще для Одетти: перебігти листа — єдиний спосіб позбутися підозри, певно, необгрунтованої і принаймні прикрої для Одетти, а як листа буде кинуто до скриньки, то підозра так і залишиться з ним».

Він забрав з собою цього листа. Розкрити конверта він не наважився, а запалив свічку і підніс його до вогню. Спершу йому не вдалося розібрати нічого, але конверт був тонкий і, притискаючи його до цупкого аркуша поштового паперу, що лежав усередині, він прочитав кілька останніх слів. То була вельми холодна завершальна формула. Якщо не він вчитувався в листа, зверненого до Форшвіля, а Форшвіль у листа, адресованого Сваннові, то Форшвілю здалися б ці самі слова куди ніжнішими! Сванн спершу притримав листа, що човгався в конверті, бо він був меншого розміру, потім став підсовувати палюхом один по одному його рядки під ту частину конверту, де не було підкладки, інакше бодай щось розібрати було годі.

І все ж прочитанню цей лист майже не піддавався. Але Сванн залишався спокійним, головне, він зрозумів: там ішлося про дрібниці, а коханням там і не пахло. Одетта писала щось про свого дядька. Сванн ясно розібрав початок рядка:

«Я мусила...» — але не розумів, що саме вона мусила зробити, і раптом одне слово, яке він не міг досі розшифрувати, постало чітко і освітло сенс цілої фрази: «Я мусила впустити, до мене завітав мій дядько». Впустити! Отже, Форшвіль був у неї, коли Сванн дзвонив, і вона випровадила його, — то туркіт його екіпажу чув був Сванн.

Тоді він прочитав усього листа, наприкінці вона перепрошувала за своє безцеремонне ставлення до Форшвіля і писала, що він забув у неї цигарки, — буквально те саме, що писала Сваннові після одного з перших його візитів. Проте у листі до Сванна вона додавала: «Чому не забули ви свого серця? Я б вам його не вернула нізащо». У листі до Форшвіля не було нічого подібного: жодного натяку на те, що в них інтрижка. По щирості сказати, Форшвіля пошито в дурні ще більше, ніж його, бо Одетта писала Форшвілю, щоб переконати його, що до неї завітав дядько. Отже на Сванна вона зважала більше і ради нього випровадила іншого. А проте, якщо між Одеттою і Форшвілем нічого не було, то чому ж вона не впустила його зразу, чому вона написала: «Я мусила впустити, до мене завітав мій дядько»? Якщо нічого вартого догани вона не робила, то як Форшвіль міг подумати, що їй не можна когось упустити? Зажурений, розгублений і все ж щасливий, Сванн крутив у руках цей конверт, який Одетта без вагань вручила йому, — так вірила вона у Сваннову делікатність, — і через прозору шибку якого разом з таємницею випадку, вже нібито йому недоступною, перед ним, буцімто в освітленій шпарині, нараз відкрився краєчок Одеттиного життя. І тут його ревності зраділи, ніби жива істота, незалежна, егоїстична, зажеруща, хоча б за поживу для них був сам Сванн. Нині вона мала поживу, і Сванн міг щодня непокоїтися тим, хто одвідує Одетту близько п'ятої години, і з'ясовувати, де саме о цій порі Форшвіль. Кохання Сванна до Одетти зберігало, як і раніше, характер, від самого початку накладений на нього невіданням того, чим живе Одетта, та його розумовими лінощами, які заважали йому домалювати уявою прогалини. Спершу він ревнував не все Одеттине життя, а лише ті його моменти, коли якась околичність, може, навіть хибно ним витлумачена, наводила на гадку, що Одетта зраджує його. Його ревності, подібно до спрута, який випускає спершу один, потім другий, потім третій мацак, міцно присмокталися спочатку до п'ятої години дня, потім до другого моменту, потім до третього. Але Сванн ніколи не вигадував собі гризот. Його мучили лише спогади, вони уособлювали собою подальший розвій тих мук, які прийшли колись до нього ззовні.

Проте всередині йому боліло все. Він хотів розлучити Одетту з Форшвілем, повезти її на кілька днів на південь. Але йому ввижалося, що вона сподобається всім чоловікам у готелі і що вони сподобаються їй. І от Сванн, який ішов світами, шукаючи нових знайомств, бо любив збіговиська, — жив відлюдьком, цурався людей, ніби вони його тяжко скривдили. Та і як тут не пошиєшся в мізантропі, якщо у кожному чоловікові йому марився можливий Одеттин коханець? Так ревності ще більше, ніж його первісна радісна жага до Одетти, змінювали Сваннову вдачу, роблячи невідомими навіть зовнішні її вияви.

Через місяць потому, як Сванн прочитав Одеттиного листа до Форшвіля, він вирушив на обід, який Вердюрен давали в Булонському лісі. Після обіду під час від'їзду він зауважив, що пані Вердюрен тихо шукається з декотрими гістьми, і почув, як піаністові нагадували про завтрашню виправу до Шату, тоді як Сванна туди запросити забули.

Вердюрені гомоніли упівголоса, розмовляли натяками, але художник, либонь, з неувважності, гукнув:

— Ніякого освітлення не треба! Хай він «Місячну сонату» грає в п'ятьмі, аби все освітлювала лише вона одна.

Пані Вердюрен помітила, що Сванн стоїть усього за два кроки, і на її обличчі з'явився вираз, як у того, хто хоче зацяткати говорючого і

затерти незручність, а в очах стращаючого зберегти невинний вигляд, і в кого ці два бажання нейтралізуються зосередженою байдужістю, захищеною під усмішкою простака, але ця рівновага зрештою неодмінно порушується, після чого недбайливість стає зрозумілою не тому, хто її допустився, а принаймні тому, при кому треба шануватися. Одетта раптом прибрала виразу зропаченої жінки, яку заїла буденщина, а Сванн ніяк не міг діждатися хвилини, коли, покинувши ресторан, він дорогою додому зажадає у неї пояснень, доможеться того, щр Одетта завтра до Шату не вирушить, або того, щр його запросять також, і він заспокоїть у її обіймах свою тугу. Зрештою карети подано.

— Маю надію, до скорого побачення? — спитала Сванна пані Вердюрен, намагаючись люб'язним поглядом і вимушеною усмішкою відвернути його увагу від того, щр вона казала йому завжди: «Завтра в Шату, позавтрьому в мене».

Пан і пані Вердюрени запросили Форшвіля сісти до них, повіз Сваннів стояв позаду їхнього повозу, і Сванн ждав, коли вони рушать, щрб запропонувати Одетті їхати разом.

— Одетто, ви з нами! — заявила пані Вердюрен. — У нас знайдеться місце для вас із паном де Форшвілем.

— Дякую вам, пані, — відповіла Одетта.

— Як? А я розраховував, щр ви поїдете зі мною! — вигукнув Сванн, відкинувши геть усі світські церемонії, бо двері стояли отвором і до від'їзду залишалися лічені секунди, повернутися додому без Одетти було йому несила.

— Мене просила пані Вердюрен...

— Послухайте, — озвалася пані Вердюрен, — ви чудово можете доїхати один, ми вже стільки разів відпускали її з вами.

— Але мені треба сказати пані Одетті щрсь дуже важливе.

— То ви їй напишіть...

— До побачення! — сказала Одетта, подаючи йому руку. Він спробував усміхнутися, але вираз мав прибитий.

— Як тобі подобаються Сваннові вибрики? — сказала пані Вердюрен чоловікові, коли вони повернулися додому. — Я боялася, щр він мене з'їсть за те, щр ми забрали Одетту. Справді, це геть непристойно! Адже він скоро добалакається до того, щр ми тримаємо дім побачень! Не розумію, як його поведінку терпить Одетта. Він усім своїм виглядом прямо говорить: «Ви — моя». Я все відверто скажу Одетті, маю надію, щр вона мене зрозуміє. Тварюка паскудна! — люто додала вона, може, скоряючись своїй темній потребі виправдатися, подібно до Франсуази у Комбре, коли курча не хотіло конати, і вживаючи слів, які виринаються у селянина, коли той ріже безборонну тварину і бачить її передсмертні корчі.

Як тільки повіз пані Вердюрен рушив і до Сванна підкотив його повіз, візничий, глянувши на Сванна, спитав, чи він не хворий і чи не скоїлося чогось із ним.

Сванн відіслав повіз, йому хотілося пройтися, і він рушив Булонським лісом. Він голосно розмовляв сам з собою тим самим трохи робленим тоном, яким розписував досі всі принади «кланчика» і підносив до небес щиросердність Вердюренів. Але подібно до того, як речі, усмішки, поцілунки Одеттині стали йому осоружні, якщр вони були звернені тепер не до нього, а до інших, осоружні такою самою мірою, якою недавно здавалися чарівними, так і салон Вердюренів, де йому було цікаво, де нібито по-справжньому кохалися в мистецтві, де нібито панувала атмосфера душевної шляхетности, тепер, коли Одетта збиралася зустрічати там, кохати без сорому не його, а іншого, розкривав перед ним свої кумедні сторони, свою глупоту, свою срамоту.

Він з огидою малював собі завтрашній вечір в Шату. «Насамперед, щр за бзик — їхати до Шату! Ніби крамарі після закриття крамничок! Далєбі, ці люди справжні носії буржуазного духу, в житті таких людей не водиться, це дійовці з якоїсь комедії Лабіша!»

Будуть там Коттари, може, Брішо. «Ці люди просто сидять на головах один одного — кумедія, та й годі! Якщр вони не зберуться взавтра в Шату, то їм уже хоч кричи «рятуйте». На жаль, там буде також художник, мастак «женихатися», і він запросить Форшвіля з Одеттою до себе у студію. Сванн уже бачив, як Одетта вичепуриться на цю виправу на природу, — «адже вона страх як вульгарна, а головне, сердешна, дурепище, яких світ не бачив!!!»

У вухах йому лунали пообідні жарти пані Вердюрен. Ці жарти, хто б із «зануд» не ставав їхньою мішенню, завжди розважали його, бо він бачив, як вони смішать Одетту, як вона сміється разом з ним, трохи не в ньому самому. Тепер же йому закралася думка, щр ось так само змусять сміятися Одетту і над ним. «Яке дурне гигикання! — казав він собі, і губи його корчила гримаса такої сильної огиди, щр м'язи йому напиналися і врзався в шию комірець. — І як людина, створена на образ і подобу Божу, може хихотіти з цих мерзенних жартиків? Усякий бодай трошки чутливий ніс з огидою одвернувся б, щрб не задихнутися в цьому сопусі. Як розумна істота може не збагнути, щр, беручи на сміх того, хто до неї щиро прихильний, вона скочується у болото, звідки її витягти годі? Я стою незмірно високо над ямою, де бабрається й сичить уся ця покидь, смішки якоїсь пані Вердюрен не пообляпують мене своєю тванню! — вигукнув він, відкидаючи голову назад і гордо випростуючи тулуб. — Бог мені свідком, я робив усе, щрб витягти звідти Одетту, мені хотілося, щрб вона дихала свіжим і чистим повітрям. Але всяке терпіння може лопнути, моє теж не безмірне», — промовив він так, ніби місію вирвати Одетту з атмосфери ядучих кпинів він узяв на себе давно, а не кілька хвилин тому — тільки потому, як подумав, щр посміхом тепер ходитиме у Вердюренів він сам і щр мета цього посміху умкнути в нього Одетту.

Він бачив піаніста, ладного грати «Місячну сонату», і кривляння пані Вердюрен, чії нерви нібито не витримують бетховенської музики. «Ідіотка, облудниця! — вигукнув Сванн. — І це опудало уявляє, ніби вона кохається в Мистецтві!» Спершу вона зручно прикине хвалебне слівце на адресу Форшвіля, як вона нерідко прикидала їх Сваннові, а відтак скаже Одетті: «Посуньтеся трошки, поряд з вами сяде пан де Форшвіль». «Потемки! Бандурша, звідниця!» Тепер він називав «звідницею» і музику, бо під музику добре мовчати, мріяти разом, зазирати одне одному в вічі, братися за руки. Сванн вважав цілком справедливим суворе ставлення до мистецтва з боку Платона, Босюе

Та старосвітського французького виховання. Коротше, яке вели у Вердюренів і яке він так часто взивав «справжнім життям», здавалося йому нині жакливим, а їхня «купка» — збіговиськом покидьків суспільства. «Та це ж найнижчий щабель соціальної драбини, останнє коло дантового пекла, — торочив він собі. — Немає ніякого сумніву, що ці натхненні вірші написано про Вердюренів! А власне, людей старосвітських, хоч як їх паплюжать, з цією шушваллю не поставиш на одну дошку, і в тому, що вони не хочуть з нею водитися, каляти об неї руки, видно глибоку мудрість. Яка провиддівість у цьому *Noli me tangere*[16] Сен-Жерменського передмістя!» Він давно вже покинув алеї Булонського лісу і підходив до свого дому, але пароксизм душевної гризоти і штучний запал, який він розпалював у собі фальшивими інтонаціями і вдаваною дзвінкістю голосу, ще не минулися в нього, і він знай ораторствував у нічній тиші: «Світські люди не позбавлені хиб, і я їх знаю ліпше, ніж будь-хто інший, але є такі речі, яких вони зроду собі не дозволять. Та вишукана жінка, з якою я був знайомий, далека від ідеалу, а проте це жінка делікатна, статечна, і саме ця статечність ні за яких умов не штовхне її на віроломство, між нею і такою мегерою, як Вердюрен, ціле провалля. Вердюрен! Саме ім'я чого варте!

Ох, можна сказати, що тут уже нічого не додаси і не віднімеш, вони вершок досконалости у своєму роді! Дякувати Богові, давно пора перестати знатися з цією мерзотою, з цією покидкою».

Але так само як тих чеснот, які ще годину тому він приписував Вердюренам, навіть якби ті посідали їх на правду, хоча й не сприяли і не давали підмоги його любові, було б не досить, щоб викликати у Сванна розчулення перед їхньою щирістю (воно, те розчулення, навіть попри вплив інших осіб, могло йти до нього лише від Одетти), так і самою їхньою порочністю, хоч би якою глибокою вона була в його очах, він не обурювався б так і не обізвав би Вердюренів «мерзотою», якби Вердюрени не запросили Одетту поїхати з Форшвілем, але без нього. І безперечно, голос Сваннів був передбачливіший за нього самого, оскільки цей голос волів вимовити слова, сповнені огиди до їхнього гуртка і радощів, що з ним уже порвано, якимось неприродно піднесеним тоном, так нібито Сванн добрирав їх не стільки, щоб виявити, що в нього на умі, скільки щоб окошити свою злість. І справді, лютуючи аж підскакуючи, він думав, мабуть, зовсім про інше, бо, повернувшись додому і ледве причинивши двері, він нараз лягнув себе по лобі й знову вибіг на вулицю, гукнувши цього разу своїм звичайним голосом: «Здається, я придумав, як дістати запрошення на завтрашній обід у Шату!» Проте вигадка Сваннова була, мабуть, нікудишня, бо його так і не запросили. Доктор Коттар, який їздив у провінцію до важкохворого і не бачив Вердюренів кілька днів, не був у Шату і другого дня спитав, сідаючи з ними до обіднього столу:

— Невже ми не побачимо сьогодні Сванна? Ось хто, так би мовити, друг дому...

— Е ні, даруйте! — вигукнула пані Вердюрен. — Хай милує нас Бог від такого люду: він зануда, дурень і нечеса!

При цих словах лице Коттара відбило подив і смирення, немовби він почув оце істину, яка суперечила всьому, в що він досі вірив, але істину безперечну в своїй очевидності. Уткнувшись з переляканим і збудженим виглядом у тарілку, він протягнув: «А-а-а-а-а!», задкуючи з додержанням цілковитого порядку аж до денця самого себе, причому він узяв усі ноти, які тільки міг узяти — від найвищій до найнижчої. Відтоді у Вердюренів мови про Сванна більше не було.

Ось так салон, який колись звів Сванна з Одеттою, став перешкодою для їхніх побачень. Одетта більше не говорила йому, як на світанку їхнього кохання: «Принаймні побачимося взавтра ввечері, у Вердюренів вечера», а десь так: «Взавтра ввечері ми не побачимося, у Вердюренів вечера». Вердюрени запрошували її з собою до Комічної опери на «Одну ніч Клеопатри», і Сванн читав в очах Одетти побоювання, як би він не здумав відраювати її, — побоювання, яке ще недавно так його розчулювало, аж він не міг стриматися, щоб не поцілувати її зайвий раз, а нині обурило. «Ні, я не серджуся на Одетту за те, що вона лізе гребтися в цій гноярці, яка називається музикою, — міркував він. — Мені лише прикро, не за себе, звичайно, а за неї, прикро, що, сходячись щоденно зі мною півроку з гаком, вона сама не подумалася, що Віктора Массе слухати вуха в'януть. А головне, як до неї так і не дійшло, що жінка, бодай трошки вразлива, іноді повинна зректися втіхи, якщо її просять про це! Відповідь «Я не піду!» їй мав би підказати здоровий глузд, оскільки від цієї відповіді залежала б остаточна думка про її душевні прикмети». І переконавши себе, що він домагається, аби вона залишилася з ним, а не вирушила до Комічної опери, тільки для того, щоб скласти прихильніше судження про її духовну вартість, Сванн навів і їй ті самі аргументи, виявивши при цьому таку саму нещирість, як і тоді, коли переконував сам себе, ба навіть більшу, бо тут ще й пробував зіграти на її самолюбстві.

— Присягаюся тобі, — сказав він їй за хвильку перед її виїздом до театру, — що кожен егоїст на моєму місці радів би, якби ти йому відмовила, оскільки у мене ввечері купа справ. Я б не знав, на яку мені ступити, як мені викрутитися, якби несподівано мені сказала, що ти до театру не підеш. Але мої заняття, мої розваги — це не все, я повинен думати і про тебе. Може, настане день, коли ми розлучимося назавжди, і ти матимеш право дорікати мене за те, що я не остеріг тебе у вирішальну хвилину, коли я відчував, що розчаруююся в тобі і скоро розлюблю. Бачиш, не в «Ночі Клеопатри» (ну й назва!) тут річ. Але мені важливо знати, що ти справді стоїш на найнижчому щаблі розумового розвитку, що ти позбавлена всякого чару, що ти плюгава істота, нездатна навіть опертися спокосі. Якщо ти справді така, то як мені хотати тебе, адже тоді ти не особистість, не цілісна натура, хай навіть недосконала, але багатонадійна. Ти як безформна вода, яка спливає по кожному схилу, ти риба; непам'ятуца, пустомозка, сто разів на день товчється вона у шкło акваріума, яке їй здається водою. Звісно, твоя відповідь уб'є мою любов до тебе не зразу, але невже ти не розумієш, що ти станеш у моїх очах не такою привабливою, тільки-но я побачу, що ти не індивідуальність, що нижче тебе нікого вже нема? Ясна річ, я волів би тебе попросити не ходити на «Одну ніч Клеопатри» (мене пересмикує всього від самої назви) так, ніби це для мене неістотно, і при цьому гріючи надію, що ти до театру все-таки вирушиш. Але саме тому, що я надаю твоїй постанові неабиякої ваги, оскільки твоя відповідь матиме серйозний skutok, я вважаю за коректніше попередити тебе.

Одетта під час цієї речі давала ознаки стурбованості й непевності. Не схоплюючи змісту того, що говорив Сванн, вона все ж розуміла, що це справжня тирада, що це істинна сцена, що тут і благання і докори, а що Одетта знала чоловіків як облуплених, то, не вникаючи в окремі слова, вона висувала, що чоловік зроду б їх не наговорив, якби не був закоханий, а як він закоханий, то й слухати його зайве, оскільки непослух тільки розпалить його кохання. Ось чому вона вислухала б Сванна цілком незворушно, якби не бачила, що час збігає і що як Сванн у цю мить не замовкне, то вона спізниться, як це було сказано нею з ніжною, упертою і сором'язливою усмішкою, «на увертюру»!

Іноді він говорив їй, що головне, через що він зрештою розлюбить її, це її незмога відучитися брехати. «Навіть як глянути на це з боку звичайнісінького кокетства, — умовляв він її, — хіба ти не розумієш, наскільки ти втрачаєш свою привабливість, опускаючись до брехні? Скільки промахів могла б ти спокутувати, признавшись мені як на духу! А мені здавалося, що ти все-таки розумніша!» Але даремно Сванн

доводив Одетті, щр в брехунівку зайдати неподобно, ці докази могли б підірвати якусь струнку систему олжі, проте Одетта такої системи не мала: вона поминала мовчки лише те, щр їй хотілося приховати від Сванна. Олжа була для Одетта засобом, до якого вона вдавалася в окремих випадках, і йшла вона на цей крок — неправду їй казати чи правду — також у кожному разі особливий: усе залежало від того, може чи не зможе Сванн завдати їй брехню.

На вроду Одетта поганшала: вона розкохалася, її виразна і сумовита зваба, — то здивування, то замрія на її личку, — все, здавалося, зів'яло разом з ранньою молодістю. Отож можна сказати, щр вона зробилася особливо дорогою Сваннові тоді, як перестала йому подобатися. Він довгенько дивився на неї, пробуючи уловити в ній колишню звабу, проте марно. Але він знав, щр під цією лялечкою метелика живе та сама Одетта, і цього знання Сваннові було достатньо, щрб палко бажати причарувати її. Він розглядав її світлини, де її сфотографовано два роки тому, і згадував, яка вона була розкішна. І це трохи утишувало його муки, витерплювані через неї.

Коли Вердюрени везли її з собою в Сен-Жерменське передмістя, у Шату, у Мелан, то, як стояло на годині, вони часто пропонували гостям там і заночувати, а додому повернутися назавтра. Пані Вердюрєн намагалася заспокоїти піаніста, чия тітка залишилася в Парижі:

— Вона буде рада спекатися вас на один день. То з якої речі їй турбуватися, адже вона знає, щр ви з нами? Зрештою я беру на себе всю відповідальність.

Якщр ж її благання не діяли, пан Вердюрєн вирушав на телеграф чи наймав посильного і питав у «вірних», чи не бажать вони когось попередити. В такому разі Одетта дякувала йому, але пояснювала, щр бити телеграму їй нема кому, бо вона раз і назавше заявила Сваннові, щр листування з ним компрометує її. Іноді Одетта зникала на кілька днів, коли Вердюрєни везли її в Дре оглянути усипальні або в Комп'єн помилуватися, за порадою художника, сонячними заходами в лісі, так, щрб потім прокотитися до замку П'єрфефон.

«Подумати лишень: вона могла оглянути справді художні пам'ятки зі мною: адже я десять років вивчав архітектуру, найкращі люди благають мене повезти їх до Бове чи до Сен-Лу-де-Но, але я поїхав би туди задля неї самої, а вона іде з останнім бидлом мліти перед лайном Луї Філіппа і Віоле-ле-Дюка! Не треба бути ерудитом, щрб розібратися в тім, щр це таке; не треба мати особливо тонкий нюх, щрб не вибиратися на лоно природи для огляду смердючих нужників».

Але коли Одетта вирушала в Дре чи в П'єрфефон, не дозволяючи йому, на жаль, об'являтися там наче випадково, бо це, як вона казала, справило б жахливе враження, він поринав у читання найзаласнішого роману, у читання залізничного довідника, який підказував йому, як з нею зустрітися вдень, увечері і навіть уранці! Тільки підказував? Ба, мабуть, більше: уповажнював. Справді довідник та самі поїзди призначалися-бо не для собак! Якщр пасажирів друкарським способом оповіщувано, щр п'єрфонський потяг вирушає о восьмій ранку, а прибуває о десятій, виходить, поїздку до П'єрфефона дозволено законом, і дозволу Одетти тут не вимагається; тим паче, щр метою поїздки до П'єрфефона могло бути аж ніяк не побачення з Одеттою, адже їздять туди щдня ті, хто не має жодного уявлення про Одетту, і цих людей набирається стільки, щр задля них варто тримати локомотиви під парами.

Отож не в її силах перешкодити йому, якщр він побажає вирушити до П'єрфефона! А поїхати туди йому саме так кортіло, і він поїхав би неодмінно, навіть якби не був знайомий з Одеттою. Реставраційні роботи Віоле-ле-Дюка цікавили Сванна уже віддавна. Та й погода була така гожа, щр до комп'єнського лісу надило його нездоланно.

Страшенно прикро, щр вона заборонила йому показуватися там, куди його манить якраз сьогодні! Сьогодні! Якщр ж він поїде туди, попри цю заборону, то зможе зустрітися з нею таки сьогодні! Та коли Одетта побачить у П'єрфефоні когось, хто їй байдужий, вона радісно вигукне: «Як? І ви тут?» і запросить його до готелю, де вона зупинилася з Вердюрєнами, коли ж побачить Сванна, то розгнівається, подумає, щр її вистежують, він їй стане осоружний, може, вона навіть з досади одвернеться від нього. «Значить, мені вже невільно подорожувати!» — заявить вона йому, коли вони повернуться, а насправді це саме він позбавлений права подорожувати!

Нараз Сваннові сяйнуло, щр він може вибратися до Комп'єна і до П'єрфефона нібито не задля побачення з Одеттою, він наб'ється до свого друга, маркіза де Форестеля, в якого маєток у тій стороні. Сванн сказав маркізові про свій намір одвідати його, але, чим викликане це бажання, утайв, — маркіз нетямився з захвату, адже вперше за п'ятнадцять років Сванн нарешті врадував його, зголосившись одвідати його замок, проте гість попередив маркіза, щр він у нього не зупиниться, Сванн тільки дає обіцянку, щр вони ці кілька днів разом ходитимуть на прогулянки та екскурсії. Сванн уже уявляв собі, як вони розважатимуться з паном де Форестелем. Навіть щр не зустрівши Одетти, навіть як йому не поталанить її зустріти, яким щастям буде для нього ступити на цю землю, на якій, не відаючи до пуття, де саме вона, він скрізь може сподіватися на трепетну радість її з'яви: на дитинці замку, чудового, бо він вирішив одвідати його задля неї; на будь-якій вулиці міста, яке здавалося тепер йому романтичним, на кожній лісовій дорозі, рожевій у глибокому й ніжному освітленні заходу сонця, в численних і розмаїтих сховках, де водночас притуляться з усією примарною повсюдністю своїх надій його щасливе, кочове і плодюче серце. «Головне, — скаже він панові де Форестелю, — не напоротися на Одетту та на Вердюрєнів. Мені стало відомо, щр саме сьогодні вони мають бути у П'єрфефоні. Мені набридло по саму зав'язку зустрічі з ними в Парижі, якщр й тут з ними не розминутися, то чи треба покидати місто?» А його другові й невгадно, чому, приїхавши сюди, він двадцять разів перекроїть плани, зазирне в ресторани всіх комп'єнських готелів, але так і не зважиться присісти десь за столик, хоча в жодному з них Вердюрєнів нема й сліду, і чому він ніби розшукує тих, від кого сам, за його ж таки словами, тікає, та й утік би, якби на них спав, здивавши «кланчик», він одразу ж показав би їм спину, радий тому, щр бачив Одетту і щр Одетта бачила його, а надто радів би тому, щр не зацікавився Одеттою і щр Одетта це зауважила. Та ні, Одетта миттю здогадається, щр лише ради неї він махнув сюди. І коли пан де Форестель заходив по нього, він казав: «На жаль, я не можу сьогодні їхати до П'єрфефона, саме там Одетта». А проте Сваннові було любо усвідомлювати, щр як йому, єдиному смертному, заборонялося їхати сьогодні до П'єрфефона, він Одетті не байдужий, виходить, він її обранець, і те, щр він один позбавлений змога користуватися правом свободи пересування, це одна з форм рабства його, їхнього роману, який такий йому дорогий. Їй-бо, краще не ризикувати сваркою з нею, краще потерпіти, почекати Одеттиного повернення. Цілі дні він сидів над мапою комп'єнського лісу, як над мапою Країни Ніжності, розкладав фотокартки П'єрфонського замку. Того дня, коли Одетта, як він підрахував, мала повернутися, він знову розгортав довідник, гадав, яким же потягом вона приїде, і дивився, які потяги ще залишаються в її розпорядженні, якщр вона спізниться на той. Він не відлучався з дому, боючись, як би телеграма не прийшла без нього, і не лягав, сподіваючись, щр як Одетта повернеться останнім потягом, то може одвідати його вночі сюрпризом. О, чувся від брами дзвінок, йому здавалося, щр їй надто довго не відчиняють, і він то кидався будити придверника, то підбігав до вікна, щрб гукнути Одетту, якби це була вона, бо хоча він десять разів

спускався вниз і сам розпоряджався, люди могли сказати їй, що його нема вдома. Але це дзвонив, як з'ясувалося, служник. Сванн наслухав безперервний рух повозів, раніше їхнього туркоту він не помічав. Кожен з цих екіпажів Сванн чув ще здалеку; ось екіпаж під'їжджає, минає його, не зупиняючись, котяться повз його вікна, і везе з собою далі вістку, призначену не для Сванна. Він чекав цілу ніч, чекав зовсім даремно, бо Вердюрени вернулися раніше, ніж гадали, і Одетта була в Парижі уже від полудня»; попередити Сванна їй навіть не спало на думку; не знаючи, як убити час, вона провела вечір сама в театрі, рано прийшла додому і спала собі любісінько.

Про Сванна Одетта навіть не думала. І такі хвилини, коли вона забувала про його існування, йшли Одетті більше на пожиток, прихилили її дужче до Сванна, аніж усе її кокетство. Через це Сванн жив у постійному болісному збудженні, яке уже довело своєю силою над ним і під впливом якого залишало його кохання, коли він не застав Одетти у Вердюрених і потім цілий вечір шукав її по всьому Парижі. І він не мав — як мав я їх у Комбре за свого дитинства — щасливих днів, коли забуваються ожилі вечорами страждання. Дні Сванн проводив без Одетти й іноді казав собі, що дозволяти такій гарненькій жінці ходити самій по Парижу так само легковажно, як залишати скарбничку з коштовностями посеред вулиці. Тоді він ненавидів усіх перехожих без розбору, кожен із них злодюга і грабіжник. Але їхній узагальнений, розпливчастий образ тікав од його уяви і не давав поживи для його ревнощів. Він стомлював Сваннову думку, і Сванн проводив рукою по очах, гукаючи: «Боже помози», подібно до тих, хто, змучений своїми безплідними спробами охопити розумом проблему реальності світу чи безсмертя душі, в молитві шукає відпруження для змореного мозку. Але думка про відсутню незмінно примішувалася до найбуденніших дій щоденного життя Сваннового — до сніданку, до читання одержаних листів, до прогулянок, до облягання, — її примішував до них смуток від того, що все це робилося без неї, і смуток цей скидався на ініціали Філіберта Гожого, які Маргарита Австріяцька, сохнувши по ньому, скрізь попереплітала з власними ініціалами в церкві Бру. Іноді не бажаючи скніти вдома, він ішов снідати в поближкий ресторан, де йому колись смакувала кухня і куди він тепер виправлявся з містичних і безглузких міркувань, які пов'язуються з романтикою: ресторан цей (він існує і нині) носив ту саму назву, що й вулиця, де мешкала Одетта: Лаперуз. Іноді, коли Одетта виїжджала в короточасну мандрівку, вона лише через кілька днів згадувала, що треба дати Сваннові знати про себе. В такому разі вона казала йому, просто й невимушено, уже не прикриваючись з обачності бодай клаптиком правди, що прийшла тільки цю хвилину, з ранковим потягом. То була брехня, і що це справжнісінька брехня, Одетта принаймні знала: якби це була правда, то ця правда могла б держатися Одеттиним спогадом про її прибуття на вокзал; коли Одетта прибріхувала Сваннові, їй заважало уявити собі свій приїзд те, що насправді все було інакше. Проте в уяві Сванновій їй вигадка заперечення не зустрічала, навпаки, вона вганялася в його мозок і набувала незламності істини, отож якби хтось із його приятелів сказав йому, що прийав з цим потягом, але Одетти не бачив, то Сванн залишився б переконаним, що його приятель сплутав день і годину, оскільки з Одеттою на платформі не здивався. Сванн вирішив би, що слова Одеттини розминаються з правдою, тільки якби ставився до них з недовірою заздалегідь. Саме упередженість мала бути необхідною умовою на те, щоб Сванн вважав її за брехуху. Навіть самої упередженості тут було б цілком достатньо. Упередженість змушувала Сванна сумніватися в усьому, що б Одетта не говорила. Коли Одетта називала якесь імення, то він знав напевне, що так звати її коханця; якщо ця підозра вбивалася в плоть, то він цілі тижні нудив світом; якось він звернувся в довідникову з метою узнати адресу і рід діяльності незнайомця, який не давав йому спокійно дихнути і який, як з'ясувалося згодом, доводився Одетті дядьком і двадцять років тому помер.

Хоча звичайно Одетта не дозволяла йому сходитися в публічних місцях з нею (ох, ці людські поговори), траплялось, що вони опинялися разом на якомусь вечорі, куди їх було запрошено обох — у Форшвіля, у художника чи на добродійному балу в якомусь міністерстві. Він бачив Одетту, але не смів залишитися, боячись розсердити її, а що як вона подумає, ніби він шпигує за тим, як вона розважається з іншими, і коли він самотою повертався додому і лягав з тією тугою, яка поймала мене кілька років згодом, у ті вечори, як він приходив до нас вечеряти, то йому ввижалося, що цим розвагам не буде кінця-краю. І раз чи двічі він звідав на таких вечорах ті радощі, які можна було назвати (якби їхні бурхливі вихлюпи не змінювали раптово приборкану тривогу) тихими радощами, бо вони приносять з собою утишення; якось він з'явився на рауті в художника і вже збирався йти; він покидав там Одетту, перекинену на якусь блискучу незнайомку в оточенні чоловіків, і її щасливі погляди (ох, не на нього звернути!) нібито обіцяли їм якісь таємні розкоші там або деінде (може, звідси вона піде на Бал Безпутників, і на саму думку про це Сванн починав тіпатися), а у Сванна викликали ревнощі гостріші, ніж навіть фізична близькість, бо йому було важко уявити її собі; він уже стояв на порозі студії, як раптом почув звернені до нього слова (які, утинаючи від свята такий страшний для нього кінець, робили з цього свята невинну розвагу, обертали повернення Одетти додому, страшне своєю загадковістю, неждано-негадано таким солодким і таким знайомим, бо поряд з ним у його кареті сидітиме вона, становлячи часточку його повсякденного життя, і здирали з неї надто блискучий і веселий перевдяг, показуючи, що це був усього лише маскарад, що вирядилася вона ненадовго і лише для нього, а не ради якихось нечуваних утіх, і що він їй сприкрався), такі слова, кинуті Одеттою, коли він відчиняв уже двері: «Чи не почекали б ви мене п'ять хвилин? Я зараз іду, їдьмо разом, ви мене проведете».

Щоправда, якось за ними ув'язався Форшвіль, але коли він попросив у Одетти дозволу зайти до неї, та відповіла йому, показуючи на Сванна: «Ох, усе залежить від цього пана, спитайте його. Ну, гаразд, зайдіть, якщо хочете, на хвилинку: попереджаю вас, що він любить розмовляти зі мною спокійно і не дуже терпить, коли при ньому сидять гості. Ох, якби ви знали цю людину так, як її знаю я! Чи не правда, my love[17], окрім мене, жодна душа вас не знає?»

Але ще дужче, ніж ці сказані при Форшвілі ніжні й прихильні слова, Сванна зворушували деякі її зауваги: «Я певна, що ви так і не відповіли вашим приятелям щодо обіду в неділю. Можете туди не йти, воля ваша, але не забувайте про елементарну г'речність»; або: «Може б, ви залишили у мене етюд про Вермера, а завтра ще б трошки над ним попрацювали? От уже ледацюга! О, я вас посаджу за роботу!» Ці зауваги говорили про те, що Одетта була в курсі, які його світські обов'язки і що він пише про мистецтво, говорили про те, що вони живуть спільним життям. І висловлюючись так, вона усміхалася, і в глибу цієї усмішки Сванн відчував, що вона вся належить йому.

Одетта готувала під той час оранжад, і нараз, як це буває з погано припасованим рефлектором, який відкидає довкола предмета на стіну великі примхливі тіні, які потім маліють і нарешті пропадають, зливаючись з предметом, куди й дівалися всі страшні й тривожні здогади Сванна про Одетту, ці здогади зникали в ловкенькій постаті, яка стояла перед очима Сванна. Йому раптом починало здаватися, що цей час, проведений в салоні Одетти, при світлі лампи не має в собі нічого виставного, припасеного саме для нього (щоб заличувати те страшне й солодке, про що він водно думав, не здатний чітко уявити: години правдивого Одеттиного життя, Одеттиного життя без нього), що тут нема театральної бутафорії, нема картонних овочів, що це, може, істинна година Одеттиного життя; що якби його тут не було, вона підсунула б панові де Форшвілю той самий фотель і подала б йому не якийсь незнаний напій, а той самий оранжад; що світ, де домувала Одетта, нічим не пов'язаний з тим моторошним і надприродним світом, у якому Сванн постійно її тримав і який може існувати лише в його уяві; що цей світ реальний і з цього світу не спливає якогось особливого смутку, світ, який охоплює і ось оцей стіл, за який він може зараз сісти й писати, і ось оцей напій, яким його зараз почастиють, усі ці речі, які не тільки цікавлять і захоплюють його, але й породжують у

ньому вдячність, бо вони поглинали його маячня, — хоча це їх не збагачувало, зате він позбувався маячного шалу, бо ці речі робилися відчутним утіленням його привидь і зацікавлювали його розум, набуваючи перед його очима пластичних форм і водночас утишуючи його душевний щем. Ох, якби йому судилося жити вкупі з Одеттою, щоб у неї в домі він почувався як у себе вдома; щоб на запитання про те, щоб сьогодні на сніданок, служник відказав би, щоб саме Одетта замовила; щоб він пішов з нею, хоча волів би сидіти вдома, з обов'язку хорошого чоловіка, і поніс, коли їй стане жарко, її пальто, тільки-но Одетті захотілося б пройтися в Булонському лісі, і щоб увечері, коли вона не побажає чепуритися, коли вона вважатиме за краще домарювати, він не відлучався від неї і вволяв її волю в найменшій дрібниці, — як би тоді всі округлини Сваннового життя, такі, як глянути, раніше понурі, лише тому, щоб нині стали б часткою Одеттиного життя, геть усі, аж до найінтимніших, — якої б вони, ось як оця лампа, оцей оранжад, оцей фотель, щоб ввібрали в себе стільки дум, втілили стільки бажань, якої безкрайної набули б вони солодкості якої таємничої укладистості!

А проте Сванн здогадувався, щоб відпочинок і тиша, все, про щоб він мріяв, навряд чи створять сприятливу атмосферу для його кохання. Якби Одетта перестала бути для нього істотою завше відсутньою, пожаданою, вимріяною, якби його почуття до неї вже не було б тим самим таємничим хвилюванням, яке викликала в ньому фраза сонати, а перевелася на прихильність, на вдячність; якби між ними створилися нормальні стосунки, кладучи кінець його навіженству і його тузі, тоді, безперечно, повсякденне життя видалося б йому малоцікавим, у чому вже не раз закрадалася підозра, зокрема — коли він прочитав крізь конверт її листа до пана де Форшвіля. Досліджуючи свою недугу з такою охотою, ніби він сам її прищепив собі для вивчення її природи, Сванн доходив переконання, щоб коли він зцілиться, всі Одеттині вихватки стануть йому байдужі. Але поки тривав цей хворобливий стан, одужання було б для нього, по ширості сказати, все одно щоб смерть, і справді, той, ким був він нині, помер би.

Після цих спокійних вечорів Сваннові підозри гасли, Сванн благословляв Одетту і на другий день рано-вранці посилав їй найкоштовніші подарунки: вчорашня доброта викликала у нього або вдячність, або бажання знову спізнати на собі цю доброту, або спалах любови, яка рвалася на волю.

Але в інші дні він страждав знову, йому ввижалося, щоб Одетта Форшвілева полюбовниця і щоб коли в Буленському лісі, напередодні пікніка в Шату, куди його не запрошено, він, так і не умовивши Одетти (та сиділа разом з Форшвілем у ландо Вердюрєнів) поїхати з ним, хоча був такий прибитий, щоб навіть візничий це побачив, повернувся і пішов геть зневажений, самотній, Одетта, мовивши: «Ач, як він казиться!» — кинула на Форшвіля такий самий блискучий, ущипливий, гострий і підступний погляд, який він підмітив у неї того дня, коли Форшвіль викинув за поріг Вердюрєнів Саньєтта. Ось тоді Сванн ненавидів її. «Який же я все-таки осел, — казав він собі, — я оплачую утіхи, якими вона потішає інших. Їй усе ж слід шануватися і не передавати куті меду, а то більше ніяких подарунків од мене. У кожному разі відмовимось поки щоб від додаткових приносів! Подумати лишень: не далі як учора, коли вона висловила бажання побувати на театральному сезоні в Байрейті, я здуру запропонував їй винайняти один з красивих замків баварського короля в околиці — для нас обох. Зрештою вона цьому дуже зраділа, не сказала щоб ні так, ні ні. Ачей, Бог дасть, відмовиться! Боже праведний, слухати протягом двох тижнів Ваґнера з жінкою, яка тямить на музиці, як Гершко на перці, — не дуже весело!» Його ненависті, так само як любові, треба було випитися, виявитися якоюсь дією, і він заривався чимраз далі в похмурих своїх гадках, через зради, приписувані Одетті, він усе дужче ненавидів її, і якби ці гадки підтвердилися, а він переконував себе у їхній слушності, він здобув би привід покарати її й утамувати свою все більшу лють. Він уже не знав, щоб його робити; він чекав листа, в якому вона попросить грошей, аби винайняти замок під Байрейтом, але попередить, щоб приїхати туди йому не можна, бо вона запросила Форшвіля і Вердюрєнів. Ох, як хотілося йому, щоб вона докотилася до такої безчільності! З якою радістю відмовив би він їй, намережав би їй мстиву відповідь. Він уже упивався, добираючи кожного виразу і вигукуючи його на повен голос, буцімто такого листа справді надіслано до нього!

І так воно назавтра все і сталося. Одетта написала йому, щоб Вердюрєни та їхні друзі висловили бажання подивитися ваґнерівські опери і щоб як він буде такий добрий і пришле їй грошей, то вона, їхня часта гостя, нарешті матиме втіху запросити їх до себе. Про Сванна навіть не згадувалося, адже само собою розумілося: там, де будуть вони, йому не могло бути місця.

Отож Сваннові давалася втішна змога настроювати їй нищівну відповідь, кожне слово якої він обмислив напередодні, не сподіваючись, щоб вона колись йому стане в пригоді. Гай-гай! Він знав, щоб за гроші, які Одетта мала або які могла б легко дістати, Одетта і так винайме в Байрейті помешкання, якщоб їй цього захочеться, дарма щоб вона нездолна одрізняти Баха від Клапісона! Але їй доведеться обмежувати свої видатки. Якби він не прислав їй цього разу кілька тисячофранкових кредиток, вона не змогла б щвечора вряджати у замку вишукані вечері, після яких їй, дивись, прибандюриться (може, й уперше) упасти в обійми Форшвілеві. Е ні, цю мерзенну поїздку хай уже оплачує хто завгодно, тільки не Сванн! Ох, якби він міг якось запобігти їй! Якби Одетта, сідаючи до повозу, звихнула собі ногу, якби візничий, який повезе її на вокзал, згодився бодай за найбільшу плату завезти її в таке місце, де вона якийсь час просиділа б в ув'язненні, вона, віроломка з очима, щоб іскряться звернутою до Форшвіля усмішкою змовниці, адже саме такою і ввижалася Сваннові Одетта в останні сорок вісім годин!

Але такою вона ніколи не бувала довго, через кілька днів її іскриві й облудні очі втрачали свій блиск і свою підступність, образ зненавидженої Одетти, яка казала Форшвілеві: «Чи ба, як він казиться!» — починав бліднути, затирався. Його поступово випирав, зринаючи у м'якому сьайві лик другої Одетти, яка усміхалася й Форшвілеві, але вся ніжність цієї усмішки призначалася Сваннові, коли вона мовила: «Тільки на хвилинку, він не дуже терпить, коли при ньому сидять гості, йому хочеться побути зі мною самому. Адже ви його не знаєте так, як я!» — цією усмішкою вона дякувала Сваннові за вияви делікатности, так високо цінованої нею, за якусь пораду, якої вона просила за важких для неї обставин, коли вона розраховувала тільки на Сванна.

І тоді Сванн запитував у цієї, другої Одетти, як міг він написати їй такого образливого листа, на якого досі вона, звісно, не вважала його здатним і який скине його з того високого постаменту, на який вона його поставила за його доброту і порядність. Він уже не буде їй таким дорогим, бо саме за ці прикмети, яких вона не бачила ані в пана де Форшвіля, ані в інших чоловіків, вона його любила. За ці його прикмети Одетта так часто була мила з ним, і хоча це її ставлення до нього він, дошкулений ревнощами, вважав за ніщ, бо це ставлення не було виразом бажання і доводило радше прихильність, ніж любов, однак він знову починав дорожити ним, у міру того як розвіювалися самі собою і його підозри, нерідко відігнані читанням мистецтвознавчих книжок чи розмовою з приятелем, і його жага робилася не така вимоглива.

Нині, коли Одетта, після цього переміщення, природно поверталася знов до того місця, з якого Сваннові ревнощі вибили її ненадовго, і він

міг бачити її під тим кутом зору, під яким вона малювалася йому прегарно, він уявляв її сповненою ніжності, покірною і такою вродливою, що несамохіть випинав губи, ніби вона була тут і він міг поцілувати її, і він відчував стільки вдячності до неї за цей чарівний і любий погляд, буцімто вона і справді так на нього дивилася, а не лише в його уяві, яка надавала її личкові саме цього виразу, відгукуючись на його любовний пал.

Як же він, мабуть, змордував її! Звісно, дутися на неї він мав за щр, але цих підстав було б замало, якби він не кохав її так палко. Ще вчора він дихав лихим духом на інших жінок, а сьогодні охоче зробив би їм послугу, не відчуваючи проти них ніякого роздратування, бо розлюбив їх. Якщр йому судилося так само збайдужіти до Одетти, то він збагне, щр тільки ревності змушували його знаходити щрсь жорстоке, непростенне в цьому її прагненні, власне, такому природному, щр свідчило, щр правда, про якусь дитинність, але крило в собі і якусь делікатність: їй хотілося, скориставшись нагодою, віддячитися подружжю Вердюренів за їхню щедрість, а крім того, їй подобалося розігрувати з себе господину дому.

Він уже дивився на Одетту з іншого погляду, не з погляду свого кохання і своїх ревностей, він силкувався стати безстороннім, силкувався оцінити вчинки Одетти з різних боків, він судив про неї так, ніби він її не кохає, ніби вона важить для нього не більше ніж інші жінки, ніби Одетта не живе без нього іншим життям і не кує нишком проти нього якесь лихо.

Навіщр припускати, щр вона там заживатиме з Форшвілем чи іншими незвичайних розкошів, яких вона не зазнавала з ним і які лише його ревності вигадали від початку до кінця? В Байреїт чи в Парижі, де завгодно, якби Форшвіль став думати про Сванна, він думав би про нього так само, як Сванн думав про Форшвіля, і зрозумів би, щр в Одеттиному житті Сванн посідає неабияке місце і щр коли вони зійдуться у неї вдома, йому доведеться відчалити. Якщр Одетта і Форшвіль візьмуть гору і все-таки вирушать туди, то в цьому б провинився Сванн зі своїми спробами перешкодити їхній подорожі, спробами, зрештою даремними, а ось якщр він схвалить її намір, намір не такий уже й безрозумний, то у неї виникне враження, щр це він її послав, вона мала б таке почуття, ніби вона поїхала за його порадою і сприянням, і за втіху приймати у себе гостей, які стільки разів гостили її, вона буде вдячна Сваннові.

І якщр — замість розбити глека з Одеттою і навіть не побачитися з нею на прощання, — він пошле їй гроші, захохотить її поїхати і якщр його заходами поїздка буде для неї приємна, то вона примчить до нього радісна, вдячна, і він знову їй зрадіє, тоді як цієї радості спілкуватися з нею він був позбавлений майже цілий тиждень, радости, якої йому ніщр не могло заступити. Бо коли він уявляв її без огиди, коли він знов помічав прихильність у її усмішці, коли ревності не загострювали його кохання жадобою вирвати Одетту з обіймів інших, його кохання знову переростало насамперед у раювання тих відчуттів, які в ньому будила Одетта, в раювання милуватися на неї як на видовище, вивчати, мов якийсь феномен, світання її поглядів, зародження її усмішки, інтонацію її голосу. І ця незрівнянна втіха мало-помалу створила в ньому потребу в Одетті, яку тільки вона одна здатна була втамувати своєю присутністю або своїми листами, потребу, майже таку саму марну, майже таку саму художню, таку ненормальну, як іншу потребу, характерну для цього нового періоду Сваннового життя, коли яловість, убогість попередніх літ змінилася неймовірною напругою духовного життя, причому несподіване це збагачення його внутрішнього життя було так само йому незбагненне, як незбагненно для людини кволого здоров'я, чому вона раптом міцніє, повніє і подає надії на цілковите одужання: потребу, яка теж розвинулася у ньому поза світом зовнішнім, — потребу слухати й розуміти музику.

Отож через хімізм своєї хвороби, добувши з кохання ревності, Сванн знову заходився виробляти ніжність, виробляти жалощі дордетти. Вона знову робилася чарівною й доброю Одеттою. Йому дошкуляла гризота за те, щр бував брутальний з нею. Йому хотілося зробити їй щрсь приємне, щрб вона потім прийшла до нього і щрб він бачив, як вдячність вирізьблює її обличчя і ліпить її усмішку.

Тож Одетта, певна, щр Сванн через кілька днів прийде до неї, такий самий ніжний і покірний, миритися, звикла до цього і більше не боялася втратити його прихильність, не боялася навіть сердити його, і коли їй було не з руки ущедряти його пестошами, якими він дорожив над усе, вона йому в цьому відмовляла.

Можливо, вона не усвідомлювала, наскільки щирим бував він з нею під час сварки, коли мовив, щр не пришле їй грошей і намагатиметься дошкуляти їй. Може, вона не усвідомлювала і того, наскільки щирим бував він якщр не з нею, то принаймні з самим собою, коли в інтересах міцносте їхнього зв'язку, вдаючи, щр може обійтися без неї, щр розрив між ними не трагедія, якийсь час не показував носа у неї.

Вряди-годи Сванн переставав ходити до Одетта потому, як вона кілька днів не завдавала йому ніяких прикрощів, а оскільки він знав, щр найближчі зустрічі не дадуть йому великої втіхи, радше навпаки, засмутять його, і це розіб'є його супокій, то він писав їй, щр дуже заклопотаний і в призначені дні побачити її не зможе. А вона в листі, який розминувся з його листом, просила його саме про перенесення зустрічі. Сванн загадувався питанням, щр за цим криється, він знову покладав гріх на неї, знову ятрив свою душу. Охоплений цим запалом, він уже не міг дотримуватися постанови, яку ухвалив, коли був досить спокійний, він летів до неї і вимагав щоденних побачень. І навіть якщр перша писала не вона, якщр вона лише відповідала йому, пристаючи на коротку розлуку, все одно Сванн уже гинув без неї. Бо, всупереч усім Сванновим розрахункам, Одеттина згода перевертала його душу. Подібно до всіх, хто має щрсь на руках, Сванн, щрб узнати, щр б сталося, якби він на час це втратив, гнав це з своєї голови, залишаючи все інше як було. Проте вилучення чогось, це не просто вилучення, не просто частковий брак, це руйнування всієї решти, це вже новий стан, який у попередньому передбачити годі.

Іншим разом, коли Одетта вибиралася в якусь мандрівку, все було навпаки: Сванн через якусь дрібничку сварився з Одеттою і вирішував не писати їй і не зустрічатися з нею до її повернення, надаючи таким чином звичайній розлуці, коли тривалість цієї розлуки залежала здебільшого від тривалосте поїздки, позірності серйозної звади, яку Одетта могла узяти і за остаточний розрив. Він уже уявляв свою коханку сполоханою, враженою тим, щр він не показується і не шле листів, і цей образ, заспокоюючи його ревності, полегшував йому примирення з думкою не бачити її. Звичайно, іноді куточком своєї свідомосте, куди його заганяла власна-таки воля, завдяки тривалості добровільної тритижневої розлуки, він грів думку, щр знов побачить Одетту по її поверненні, проте Сванн так терпляче її чекав, щр починав себе питати, чи не подвоїти йому річенець утримання, яке переносилося ним так легко. Воно тривало поки щр всього лише три дні, з Одеттою він часто не зустрічався куди довше і про побачення точно не умовлявся. І все ж, дивись, якась легка досада чи нездужання змушували його вважати цей випадок за винятковий, який годі убогати в ямів правля. І все ж, дивись, коли сам розсудок попускає потішання себе радістю, бо вона гамус серце і дає перепочити волі (поки не випаде нагода застосувати її краще), і ця досада чи нездужання стримували дію волі: воля переставала стримувати його; іноді він розмінювався на дрібниці: то він забував спитати коханку, на яку барву надумала вона перемалювати свою карету, то забував спитати, як вона збирається діяти на біржі — придбати акції звичайні чи привілейовані (звісно, незле показати їй, щр він може прожити без неї, але гарний він буде, якщр карету доведеться перемальовувати або якщр акції не

принесуть дивідендів), — і зараз, подібно до розтягнутої гумки, яку відпускають, чи подібно до повітря, коли відкривають помпу, думка про побачення з Одеттою, із криївки, куди її загнано, вискакувала на поле сьогодення і про всяку потребу.

Думка ця верталася, не знаходячи спротиву, поверталася невідворотно, отож Сваннові було легше чекати до Одеттиноного прибуття два тижні, ніж витерпіти десять хвилин, поки візничий закладе екіпаж, який відвезе його до Одетта; і за ці лічені хвилини нетерпець безперестань змінювався радістю вилити на неї свою ніжність, радістю, яку давала йому думка знову зустрітися з Одеттою, ця думка вернулася зненацька, саме коли він гадав, що вона далеко-далеко, знову виявилася зовсім близесенько, на самій поверхні його свідомості. Бо та думка вже не спотикалася об перешкоди: Сваннові вже не хотілося її гнати, скоро він переконував себе, і як йому здавалося, переконувався, ніби прогнати її дуже легко: якщо нині він вірив, що при бажанні розлучиться з Одеттою в будь-яку мить, то йому не соромно відкласти досвід розлуки. Крім того, думка про побачення з Одеттою поверталася до нього в наряді новизни, спокуси, просякнута отрутою, обдарована всім, що притерла звичка і що воскресило позбавлення — не триденне, а двотижнєве (бо тривалість відмагання від чогось має вимірюватися наперед визначеним річечем), і те, що досі було для нього сподіваною втіхою, якою неважко пожертвувати, виростало в несподіване щастя, якому опиратися годі. І нарешті думка ця поверталася, оздоблена невіданням того, що Одетта подумає, навіть що вона вчинить, коли про нього не буде ні слуху, ні духу: так усе, що там, у неї, його чекає, малювалося йому заласним одкровенням якоїсь майже незнаной йому Одетти.

Проте Одетта, сумніваючись, що він дав їй грошей, вважала його прохання залишити йому вказівки щодо обмалювання карети чи набуття цінних паперів лише за привід, та й годі. Бо Одетта не збиралася подумки відтворювати картину розвитку його, Сваннового, пароксизму, вона не силкувалася зрозуміти його механізм, вірячи лише в те, що їй було відоме наперед, — у його передбачений раз і на все, неминучий і завжди один і той самий кінець. Уявлення в Одетти склалося неповне, — і тому, може, особливо глибоке, — якщо судити з погляду Сванна, який, звичайно, вирішив би, що Одетта його не розуміє: так морфініст або сухотник, переконані, що одному з них позбутися задовленої звички перешкодила якась зовнішня причина — перешкодила саме тоді, коли він став нарешті вичухуватися, а другому завадила випадкова хвороба, саме тоді, як він майже оздоровів, вважають, що лікар у їхню історію хвороби не вник, що він даремно не зважив, як зважили вони, на ці нібито збіги, а лікар сприймає ці збіги як звичайнісінький маскарад, у який убралися порок одного і недуга другого, що ті знов відчували себе хворими: адже порок і недуга не переставали тяжити над ними, поки один дурив себе тим, що він панує над собою, а другий тим, що одужав. І справді, Сваннове кохання дійшло до такого стану, коли лікар або, за деяких хвороб, найодважніший хірург питають себе, чи ж розумно позбавляти одного хворого його пороку і чи ж можливо зцілити другого.

Певна річ, Сванн не мав безпосереднього відчуття, наскільки велике кохання. Коли він силкувався зміряти його, то іноді йому здавалося, що кохання його змарніло, мало не перевелось нанівець, так до нього, як у ту пору, коли він ще не кохав її, верталися дні, коли його не тільки надилі, але навіть майже відвертали виразні Одеттині риси та її змарніла цера. «Дечого я вже домігся, — казав він собі назавтра. — Учора, признатися, я, лежачи з нею в постелі, майже не втішався. Як не дивно, але вона здалася мені навіть негарною». І, безперечно, він не кривив душою, але його кохання вийшло далеко за межі тілесної жаги. В цьому коханні великого місця Одетта вже не посідала. Коли вона дивилася на Сванна з фотографії на столі або коли вона саме приходила до нього в гості, він насилу пов'язував її личко, живе чи брістолеве, з тим постійним і болючим щемом, який оселився в його душі. Він казав собі майже з подивом: «То оце вона?» — ніби нам показали те, що нам боліло і що, поки нам цього не вирізали, ми уявляли собі зовсім інакше. «Вона?» — питав він себе, пробуючи збагнути, що ж це таке, бо нам постійно товчуть, що таємниця особистості більше скидається на кохання і на смерть, ніж на наше розпливчате уявлення про хвороби, і ми дощукуємося її вельми завзято зі страху, як би розгадка її не втекла од нас. І ця хвороба Сванна, — а цією хворобою й було його кохання, — так розрослася, так тісно переплелася з усіма звичками Сванна, вчинками, думками, з його здоров'ям, з його сном, з його життям, навіть з тим, чого йому хотілося уже за порогом буття, так укорінилася в ньому, що вирвати її — це б означало знівечити майже всього Сванна: словом, його кохання, як кажуть хірурги, було вже неоперабельним.

Кохання відвертало Сванна од усіх його інтересів так, що коли він іноді показувався у великому світі, кажучи собі, що його стосунки, подібно до елегантної оправы, яку Одетта, до речі, поцінувати належно не вміла, можуть дещо підвищити його самого в її очах (і він, мабуть, мав би рацію, якби його кохання не знецінювало цих стосунків, бо це кохання, на переконання Одетти, знижувало все, до чого він не торкався, його кохання ніби ставило себе понад усе), — він не тільки тужив через те, що він там, де Одетта не з'являється, серед людей, їй невідомих, ні, він безкорисливо втішався, як утішався б романом чи полотном, де зображені розваги трутнів, так само як у себе він утішався б справністю свого домового господарства, елегантністю свого Гардероба і ліврей служників, вигідністю вкладення своїх капіталів, читанням Сен-Сімона, одного з улюблених своїх письменників, тим, як Сен-Сімон описує розпорядок дня і меню пані де Ментенон, неймовірну захланність Люллі та його життя на широку ногу. То був не повний відрив від Одетти, і Сванн почасти завдячував цьому досі не пережитому раюванню на хвильку сховатися в тих тендітних закамарках свого «я», куди майже не добралось його кохання, його гризота. Ось чому особистість, якою ущедрила його моя бабуся у перших, — «Сваннів син», — і яка різнилася від особистості, наділеної яскравішими індивідуальними рисами, — «Шарль Сванн», — була йому нині особливо люба. Якось з нагоди дня народження принцеси Пармської (а також тому, що ця дама могла непрямо прислужитися Одетті, дістаючи квитки на спектаклі-гала та ювілеї), Сванн надумав послати їй кошточок фруктів, але сам собі дати раду з цим не зумів і доручив це своїй тітці у перших по матері, — та була рада зробити йому послугу і написала, що накупила фруктів у різних місцях: виноград взяла у Крапота, найбільшого його постачальника, суниця у Жоре, груш у Шеве, в якого найдобріші Гатуни, тощо. «Кожну ягідку, — писала вона, — я оглянула й добрала». І справді, з того, як дякувала Сваннові принцеса, він міг скласти собі уявлення про аромат суниць і про соковитість груш. А слова: «Кожну ягідку я оглянула й добрала» — були бальзамом для його зболілої душі, вони переносили його думку в ту царину, куди він зазирає нечасто, хоча вона належала йому по праву, як спадкоємцеві багатой і статечної буржуазної родини, де з роду й до роду передається і завжди до його послуг, варто тільки побажати, знання «добрих крамниць» і вміння купити.

І справді, він так міцно забував, що він «Сваннів син», що тільки-но тимчасово ним ставав, як спізнавав через це гострішу втіху, ніж ті, які діставав постійно і якими був уже ситий по горло; і хоча г'речність буржуа, для яких він усе ще залишався «Сванновим сином», була не така палка, як г'речність аристократії (до речі, почесніша, оскільки в буржуа вона невіддільна од пошани), а проте лист від «його високости», хай би які урочистості він йому обіцяв, дав би йому менше втіхи, ніж лист, в якому його просили бути дружкою чи навіть простим гостем на весіллі в сім'ї когось із давніх друзів його батьків, які підтримували з ним взаємини, як, наприклад, мій дідусь, який запросив його торік на весілля моєї матері, або майже з ним не знайомих, але які почували себе зобов'язаними запросити достойного спадкоємця покійного пана Сванна.

Але на правах давнього приятеля світські люди теж становили собою частку його дому, його побуту, його родини. Подумки оглядаючи свої блискучі знайомства, він почував ту саму підпору зовні, той самий комфорт, як при огляді земельних угідь, гарного срібла, гарних обрусів, які перейшли йому від батьків. І думка, що в разі його раптової хвороби камердинер інстинктивно побіжить до дюка Шартрського, принца Рейнського, дюка Люксембурзького і барона де Шарлюса, так само підбадьорювала його, як підбадьорювала нашу стару Франсуазу думка, що її буде поховано в її власних тонких простирадлах, позначених її ініціалами, ні разу не церованих (або заштитих так, що це тонке церування говорило тільки про майстерність біло-швейки), у савані, постійно згадуваний образ якого давав їй певне задоволення: цей саван, хоч і не вельми пишний, проте тишив її марносластво. Але суть була не в цьому: всі Сваннові вчинки і думки, пов'язані з Одеттою, спрямовувало й спонукувало невиразне почуття, що хоч він, може, не менш дорогий їй, але водночас і менш милий, ніж будь-який, найнудніший з «гурту» Вердюрєнів, а тому, переносячись думкою у вищий світ, де всі вважали його за взірєць, у вищий світ, куди його намагалися будь-що залучити, де без нього нудилися, він знов починав вірити, що існує щасливіше життя, і його надило до нього, як надить хворого, який був кілька місяців на постільному режимі і на дієті, видрукуване в газеті меню офіційного сніданку або реклама про морський круїз довкола Сицилії.

Перед своїми великосвітськими друзями він перепрошував за те, що їх не одвідує, а перед Одеттою виправдувався в тому, що приходиться до неї. А ще він платив за свої одвідини її (і наприкінці місяця запитував себе: оскільки він надуживав Одеттиним терпінням і одвідував її надто часто, то чи вистачить їй послати чотири тисячі франків?) і для кожного візиту знаходив якийсь привід: іноді то був якийсь презент, іноді якесь повідомлення, якого вона чекала, іноді зустріч із паном де Шарлюсом, який прямував до неї і, спіткавши Сванна дорогою, вимагав, щоб Сванн його провів. Коли ж приводу не було, він просив пана де Шарлюса мерщій вирушити до Одетти і сказати між іншим під час розмови, ніби Шарлюс згадав, що йому треба щось притьмом передати Сваннові, так ось, чи не буде вона така ласкава і не пошле по нього; але найчастіше Сванн чекав марно, а ввечері пан де Шарлюс повідомляв його, що справа не вигоріла. Отже не кажучи вже про те, що Одетта тепер часто їхала з Парижа, вона дуже рідко бачила його, навіть як перебувала в місті, і якщо в ті часи, коли вона його кохала, Одетта казала йому: «Я завжди вільна» і «Чи ж мене обходить те, що інші думають!», то нині, щоразу, як йому хотілося побачитися з нею, Одетта посилювалася на пристойності або вигадувала, що їй ніколи. Коли він казав їй про своє бажання піти на добродійне свято, на вернісаж, на прем'єру, словом, туди, де мала бути Одетта, вона заявляла, що він, видно, хоче виставити напоказ їхній зв'язок і що він ставиться до неї, як до якоїсь шльондри. Щоб якимось підтримувати їхні побачення, Сванн, будучи в курсі того, що Одетта знайома і приятельює з моїм дідом у перших Адольфом, чийм другом він був сам, прийшов якимось на його квартиру на вулиці Бельшас, щоб попросити старого вплинути на Одетту. Про мого діда Одетта завжди говорила зі Сванном пишномовно: «О, він нітрохи не схожий на тебе! У нашій дружбі для мене таїться щось прегарне, високе, чудове! Ось він мене шанує — він утримується показуватися зі мною прилюдно!», тому Сванн був збентежений і не знав, на яку ступити. Він почав з апріорного допущення досконалості Одетти, з аксіоми про її серафичну надземність, з виявлення її недоказуваної добродійності, уявлення про яку годі вивести з досвіду. «Я хочу з вами поговорити. Ви, як ніхто, знаєте, що Одетта — жінка дивовижна, що це надзвичайна істота, що це ангелиця. Але ви знаєте й інше, знаєте, що таке паризьке життя. Не всі бачать Одетту в такому світлі, як бачимо ми з вами. І от вироскалися такі, хто запевняє, що я граю дешо смішну роль, тому вона не бажає бачитися зі мною на вулиці, в театрі. Вона так вважає на ваш суд, чи не могли б ви озватися словом за мене, запевнити її, що вона помиляється, гадаючи, ніби я шапковим уклоном на вулиці можу скомпрометувати її?»

Дід порадив Сваннові якийсь час уникати Одетти, так її можна ще дужче до себе прихилити, а Одетті нараєв дозволити Сваннові зустрічатися з нею будь-де. Через кілька днів Одетта розповіла Сваннові про те, якого розчарування вона зазнала: мій дід не кращий за інших чоловіків, він спробував узяти її силоміць! Сванн спересердя хотів викликати мого діда на поєдинок, Одетта його утримала, але при зустрічі з дідом Сванн, однак, руки йому не подав. Сванн дуже шкодував, що посварився з моїм дідом Адольфом, він мав надію побалакати з ним по щирості і з'ясувати, як поводитися Одетта в Ніцці, про що до Сванна докотилися каламутні погослови. Зимув мій дід Адольф звичайно проводив у Ніцці. І в Сванна виникла гадка, чи не познайомився він там з Одеттою. Один знайомий при Сваннові натякнув, що такий собі був, певне, її коханець, і це приголомшило Сванна. Але коли в його вуха вносили щось таке, що ще перед тим, як він дізнавався про це, на його переконання, вжахнуло б його, і що здалося б йому тоді неймовірним, — воно одразу ж зливалось з його журбою, і він це приймав, він уже не розумів, як могло цього не бути. Однак кожна така деталь додавала нового незатертого штриха до намальованого портрета його коханки. До Сванна нібито вже доходило, що Одетта вславилася легковичайністю, в чому він сам зроду б її не запідозрив, і що в Бадені і в Ніцці, де вона колись проводила по кілька місяців, слава про неї ходила щербата. Сванн спробував знову зійтися з деякими марнотратцями життя, щоб розпитати їх, але вони були в курсі його знайомства з Одеттою, до того ж він сам боявся нагадати їм про неї, запровадити їх на її слід. Йому ще й досі здавалося, ніби космополітичний дух баденської чи ніццької дійсності відзначався особливою занудливістю, але нині, дізнавшись, що Одетта вела, може, веселе життя в цих модних курортах (причому, побачивши, що навряд щоб він колись вивідав, що її на це підбило — безгріштя, якого завдяки його щедрості вона більше не відчуває, чи примха, яка може завжди датися взнаки), він у безсилій, сліпій запаморочливій тузі нахилився над бездонним проваллям, яке поглинуло перші роки Септената, коли заведено зимувати на Англійському бульварі, а літувати в затінку баденських лип, — роки, в яких для Сванна розверзалася хай і м'ясна, зате промениста пучина, побачена зором поета. І Сванн уклав би у відтворення повсякденного життя тодішнього Лазурового узбережжя, якби це допомогло йому щось збагнути в Одеттиній усмішці і в погляді, — такому, однак, щирому і простодушному, — більше запалу, ніж мистецтвознавець, який копається у флорентійських документах XV сторіччя, щоб якнайглибше заглянути в душу «Весни», гожої Ванни чи боттічеллієвої Венери; Сванн поринав у німотне її споглядання, у замрію, і чув її вигук: «Яка у тебе сумна міна!» Недавно від переконання, що Одетта добра істота, що таких, як вона, не гурт, він перейшов до погляду, що вона звичайнісінька утриманка, але іноді, навпаки, від Одетти де Кресі, особи, може, занадто знаної гулякам, баб'ям, він повертався думкою до її личка з таким іноді славним виразом, до її спочутливої душі. Він казав собі: «Ну й хай, що всі ніцційці знали, хто така Одетта де Кресі! Такі репутації, навіть якщо вони істинні, ґрунтуються на судженнях інших людей». Він вважав, що ця легенда — хай навіть суця — з Одеттою розминається; що не дихає Одетта цим незнищенним і зловорожим духом; що в цієї жіночки, — хай її і знепутили, — добрі очі, людинолюбна душа і слухняне тіло, яке він тримав і стискав у своїх обіймах, яке пестив; що ця жінка належатиме йому цілком, якщо він зуміє стати їй необхідним. Вона часто сиділа змарніла, з обличчя на хвильку сходил вираз лихоманкової і радісної затурбованості чимось, чого Сванн не знав і що викликало у нього щем; вона чепурила волосся, чоло її, усі її риси ніби більшали; і нараз її очі золотаво зблискували якоюсь простою людською думкою, якимсь добрим почуттям, які з'являються у кожного з нас, коли ми у хвилини супокою чи зосередженості полишені на самих себе. І одразу ж усе її личко освітлювалося — так змарного дня навзаходо розступаються раптом хмари і вся природа має новий вигляд. У такі моменти Сванн ладен був поділити своє життя з Одеттою, поділити свою прийдешність з її прийдешністю, в яку вона оце, здавалося, мрійливо вглядалася; грішне збудження, мабуть, не залишало виброду в її життєвому шляху. Такі хвилини, хай і зовсім рідкісні, все ж не минали даремно. З допомогою спогаду Сванн сплітав ці обривочки, заповнював лакуни і відливав ніби в золоті Одетту

добру й умиротворену, ради якої він потім (як побачить читач у другій частині цього твору) принесе жертви, яких друга Одетта ніколи б не добила від нього. Але які рідкі були ці хвилини і як мало він нині зустрічався з нею! Навіть вечірні побачення вона призначала йому в останню мить: сподівалася на те, що Сванн завжди вільний, і чекав, чи не збирається до неї хтось інший. Виправдовувалася Одетта тим, що їй мали дати відповідь у дуже важливій справі, і якщо вона дозволяла Сваннові навіть прийти, а знайомі запрошували її серед вечора поїхати з ними до театру чи до ресторану, вона підскакувала на радощах і вбиралася мерщій. При цьому вбиранні кожен Одеттин рух наближав Сванна до розлуки, до миті, коли вона в нестримному пориві покине його; нарешті вона, зовсім готова, востаннє втуплювала у свічадо пильні й блискучі від збудження очі, квацяла губи, поправляла гривку на лобі, просила подати своє небесно-голубе манто з золотими кутасиками, і Сванн так тяжко журився, що Одетта не могла стримати відруху досади, і вона казала: «Ото як ти дякуєш мені за те, що я дозволила тобі побути зі мною до останньої хвилини! А я думала, що роблю цим тобі приємність. Гаразд, іншим разом знатиму!» Іноді, ризикуючи розсердити її, він старався вивідати, хто її супроводжував, і мріяв навіть змовитися з Форшвілем, той, мабуть, у дечому його просвітив би. Зрештою коли Сванн знав, з ким вона проводить вечір, то майже завжди відшукував серед своїх знайомих когось, хто знав, хоч би опосередковано, її супутника і міг дати потрібні йому дані. І коли Сванн писав до котрогось із приятелів з проханням пролити світло на ту чи іншу обставину, він відчував полегкість, бо переставав ярити собі душу питаннями і перекладав розвідку на іншого. Щоправда, дістаючи інформацію, Сванн не дуже виравався, знати не завжди означає запобігти. Але одержану інформацію ми тримаємо хай не в руках, то принаймні у голові, там ми розташовуємо її на свій розсуд, і це породжує оману, наче ми над нею владні. Сванн був цілком спокійний, коли Одетта була з паном де Шарлюсом. Сванн знав, що між нею і паном де Шарлюсом зайти нічого не може, що пан де Шарлюс їздив десь із нею з дружби до нього і що він дасть про все докладний звіт. Іноді Одетта заявляла категорично Сваннові, що такого-то вечора їхньої зустрічі не відбудеться; очевидно, цій своїй виправі вона надавала великої ваги, і тоді Сванн допоминався, щоб пан де Шарлюс був вільний і міг супроводжувати її. Назавтра не зважаючи турбувати пана де Шарлюса розпитами, він удавав, ніби не зовсім зрозумів його перші відповіді, і доскіпуючись до нових і нових подробиць, зовсім заспокоювався тому, як з'ясовувалося, що Одетта провела вечір у зовсім невинних розвагах. «Як же це так, мій любий Меме, я до пуття не розумію... адже не прямо од неї ви вирушили до Музею Гревена? Ви що, спершу зайшли в якесь інше місце? Ні? Диво, та й годі! Далєбі, мій любий Меме, це прецікаво. Що за дивацька ідея піти потім у Ша-Нуар? Це, звісно, її помисел... Не її? Ваш? Отакої! Зрештою це не така вже погана ідея: у неї, мабуть, там знайомих хоч греблю гати? Ні? Вона ні з ким не розмовляла? Дивовижно. Отже, ви провели там цілий вечір удвох? Я так вас обох і бачу. Ви дуже милі, мій коханий, Меме, я дуже люблю вас». Сванн зазнавав полегкості. Він не раз чув від чужих людей, чиї слова він слухав через верх, такі, приміром, репліки: «Вчора я бачив пані де Кресі, вона була з якимсь незнайомим добродієм», і репліки ці, проникаючи аж у Сваннове серце, тужавіли, тверднули, як інкрустації, тисли на нього, не рушаючи з місця, і так любо було чути ось ці слова: «Там не було з її знайомих ні душі, вона не розмовляла ні з ким», — як вільно вони перекочувалися в нього, які вони були текучі, легкі, відволонні! А проте він скоро казав собі: отже, Одетта з ним так нудиться, що вона воліла ці розваги, ніж його товариство. І хоча їхня сірість заспокоювала Сванна, а проте вони дошкуляли йому, як зрада.

Навіть коли Сванн так і не з'ясував, куди запропастилася Одетта, його туга, єдиними ліками проти якої була радість побути з Одеттою (ліками, які погіршували його хворобу, бо він ними зловживав, але які на час утишували біль), — його туга минулася б, якби Одетта дозволяла йому залишитись у неї, дочекатися її благодірного повернення, в якому потонули б години, чийсь чорнокнижництвом обернені для нього в несхожі ні на які інші. Але такого дозволу він не сподоблявся. Сванн повертався додому; дорогою він змушував себе снувати плани, переставав думати про коханку; йому вдалося навіть, роздягаючись, якимось розвеселити себе; з легким серцем, уявляючи, як завтра піде оглянути якийсь мистецький шедевр, він лягав і гасив світло; але тільки-но, готуючись заснути, він переставав робити над собою зусилля, зусилля несвідоме, настільки воно стало для нього звичним, як цієї ж миті його брали крижані дрижаки, а до горла підкочувалися схлипи. Він навіть не силкувався з'ясувати, чому він протирав очі й зі сміхом казав собі: «Чи ба, я пошився в неврастеніки!» Потім у нього знов з'являлася думка, і ця думка в'ялила його душу, про те, що завтра знову доведеться розвідувати, що робила Одетта, і хитрувати, добиваючись у неї побачення. Ця потреба діяльносте, діяльносте безупинної, монотонної, ялової, була для нього така болісна, що якимось, виявивши у себе на животі пухлину, він зрадів через те, що ця пухлина може бути смертельна, що йому більше не доведеться ні про що турбуватися, що віднині хвороба запанує над ним, а він стане іграшкою в її руках, поки не прийде близька вже смерть. І справді, лише в цей період його життя йому часто хотілося померти, хоча він і не признавався собі в цьому, умерти на те, щоб позбутися не так самих душевних страждань, як їхньої невідворотності.

І все ж йому хотілося дожити до того часу, коли він розлюбить Одетту, коли вона не матиме жодного приводу вибріхуватися і він нарешті зможе узнати, чи любилися вони з Форшвілем, коли він приходив до неї, а йому не відчинили. Але потім його кілька днів катувала підозра, що вона кохає когось іншого, і ця підозра відвертала його від думки про Форшвіля, питання про Форшвіля зробилося для нього геть-то байдумим: так на якийсь час змушують нас забувати про попередні стадії нові стадії захворювання. Бували навіть дні, коли Сванна не мучили ніякі підозри. Він думав, що одужав. Але на другий ранок, прокидаючись, він відчував, що йому болить там, де боліло раніше, тоді як ще напередодні цей біль ніби розчинився в потоці розмаїтих вражень. Ні, біль не рушив з місця. І Сванна розбудила саме гострота цього болю.

Так ось, Одетта ні словом не проясняла цих таких важливих для Сванна обставин, які щодня так дошкуляли йому в житті (хоча він достатньо пожив, щоб знати, що до цього й зводяться радощі існування), а довго на думці крутитися це не могло, його мозок працював ухолосту; тоді він проводив пальцем по своїх утомлених повіках, ніби протираючи скельця окулярів, і переставав про будь-що думати. А проте з цього таємничого огрому впливали і знову поставали перед його очима якісь Одеттині справи, невідомо чим дотичні до її обов'язків щодо далеких родичів чи давніх приятелів, а що ці люди, як запевняла Одетта, найчастіше й заважали їй бачитися зі Сванном, то вони малювалися йому якоюсь постійною, неодмінною рамою, в яку було взяте Одеттине життя. Вряди-годи Одетта казала йому: «Коли я поїду з приятелькою на іподром...», і то таким тоном, що як йому того дня нездужалося, і він припускав: «Може, Одетта буде така ласкава і прийде до мене в гості», Сванн, раптом згадавши, що на іподром вона збиралася саме сьогодні, казав собі: «Ох, ні, дарма її й просити, як же це мені вилетіло з голови: адже сьогодні вона має бути з приятелькою на іподромі. Навіщо бажати неможливого? Просити про щось нездійсненне — означає загода наражатися на відмову». І цей Одеттин обов'язок, якщо їй уже випадав, їхати на іподром, обов'язок, з яким Сванн погоджувався, — уявлявся йому неперушним, одечна потреба сплевняти цей обов'язок уповажнювала й узаконовувала все, що чимось стосувалося її. Коли перехожий віддавав Одетті на вулиці поклін і цим будив у Сванна ревню, а вона, у відповідь на Сваннові розпити, посилювалася на зв'язок між цим незнайомцем і своїми найбільшими обов'язками, які вона довела до відома Сванна раніше, і казала, наприклад, так: «Він сидить у ложі моєї приятельки, з якою я їжджу на іподром», то таке пояснення розбивало Сваннові підозри: він визнавав, що Одеттина приятелька може запросити в ложу не лише її, а й своїх знайомих, — увияти їх собі він навіть не пробував, бо навряд чи зумів би це зробити. Ох, як кортіло Сваннові познайомитися з Одеттиною приятелькою, яка одвідувала

іподром, як кортію йому, щорб вона запрошувала його туди разом з Одеттою! Як радо пожертвував би він усіма своїми знайомими ради будь-якої особи, яка часто зустрічалася з Одеттою, ну хоча б ради манікюрниці чи ради продавчині з крамниці! Він ладен був піти для них на більші видатки, ніж для королів. Хіба не дали б йому вони, знаючи Одеттине життя, єдиний радикальний засіб, який міг би утишити його біль? З якою радістю товкся б він цілі дні у цієї низоти, з якою Одетта водилася чи то з якихось інтересів, чи то зі свого щирого простацтва! Як охоче переселився б він назавше на шостий поверх якогось брудного, але такого пожаданого будинку, куди Одетта не брала його з собою і де, якби він там жив зі своєю дешевою, колишньою біло-швейкою, залюбки видаючи себе за її полубовника, Одетта навідувала б його майже щрденно. В одній з таких майже простонародних дільниць яке скромне, благе, але зате тихе, але зате насичене супокоєм і щастям життя згодився б він вести поки віку!

Іноді, зустрівшись із Сванном, Одетта помічала, щр до неї підходив хтось, кого Сванн не знав, і тоді він міг розрізнити на її личку ту саму зажуру, яка лежала на ньому, коли він прийшов до неї тоді, як у неї сидів пан де Форшвіль. Але це було рідко, у ті дні, коли вона, попри свої клопоти і побоювання, «щр про неї подумає світ», усе-таки приходила до Сванна, і в її поведженні прозирала самовпевненість, різко контрастуючи з хвилюванням і бентегою і, може, виявляючи несвідомий реванш за них чи природну реакцію на ті почуття, які вона на перших порах їхнього знайомства спізнавала при ньому і навіть далеко від нього, на тих порах, коли один лист починався з таких слів: «Друже мій! У мене тремтить рука, мені важко писати». (Так принаймні здавалося їй, і певною мірою хвилювання було її щире, інакше їй не було чого прибільщувати.) Сванн подобався їй тоді. Ми тремтимо лише над собою або над тими, кого любимо. Коли наше щастя від них уже не залежить, як легко, як невимушено нам дихається при них! Нині у розмовах з ним, у листах до нього Одетта не вживала більше тих слів, за підмогою яких намагалася створити собі ілюзію, ніби він належить їй, не шукала приключки ввертати: «мій», «моя», «моє», коли йшлося про нього: «Ви — мій скарб, я свято бережу аромат нашої приязни», — не говорила про прийдешність, не говорила навіть про смерть як про те, щр чекає їх обох. Тоді на все, хай би щр він їй сказав, вона відповідала, надпориваючись: «О, ти не такий, як усі!»; дивлячись на його довгасту, трохи голомшиву голову (ті, хто чув про його успіх у жінок, казали: «Врода у нього не класична, але, бачте, він шикарний: ця зухвалість, цей монокль, ця усмішечка!»), вона, може, більше бажуючи зрозуміти, щр він за один, ніж мріючи стати його коханкою, зітхала: «Аби ж знаття, щр криється в цій голові!» Тепер на кожне слово його вона відгукувалася то роздратованим, то поблажливим тоном: «Ох, та коли ж ти нарешті станеш таким, як усі люди!» Дивлячись на його голову, яка лише трохи постарішала від клопотів (нині всі в силу тієї самої властивості, через яку люди, прочитавши програмку, здогадуються про задум частини якоїсь музичної п'єси або, познайомившись з ріднею дитини, вгадують, на кого вона скидається, висновували: «Щр він страшилице, цього не скажеш, але, бачте, він кумедний; цей монокль, ця зухвалість, ця усмішечка!» — висновували, проводячи у палкій своїй уяві невидиму грань між розмежованими відстанню на кілька місяців головою щасливого коханця і головою рогносця), вона викувала: «Ох, якби переробити цю голову, вкласти у цю голову більше розсудливості!»

Завше готовий вірити в те, щр його прагнення здійсненна річ, — якщр тільки Одетта подавала йому бодай якусь надію, — Сванн ловив її на слові.

— Ти можеш, варто тобі лише захотіти! — казав він їй і намагався переконати її, щр втихомирити його, керувати ним, захочувати його до роботи — завдання шляхетне, якому інші жінки залюбки присвятили б усю свою снагу, хоча істини ради слід зауважити, щр якби вони справді заходилися спевняти такий шляхетний обов'язок, то Сваннові це показалося б безцеремонним і нестерпним замахом на його свободу. «Виходить, вона бодай трошечки, а кохає мене, інакше вона не прагнула б переробити мене, — міркував він. — Щоб переробити, їй доведеться частіше зустрічатися зі мною». Таким чином, у цьому докорі, звернутому до нього, він знаходив доказ її інтересу, може, кохання до нього, і справді, вона нині так мало сподобляла його кохання, щр він мусив дивитися на заборони, які вона накладала на нього, як на свідчення її кохання. Якось вона заявила, щр їй не до вподоби його візничий, він, на її думку, не дуже справний і не дуже шанобливий до нього. Вона відчувала, щр Сванн прагне почути з її уст: «Не їздь з ним до мене», — як прагнув би, щрб вона його поцілувала. Тому, бувши в доброму гуморі, вона це йому сказала: він був розчулений. Ввечері, розмовляючи з паном де Шарлюсом, розмова з яким була йому приємна, бо він міг говорити з ним про Одетту відкрито (нині, навіть коли Сванн спілкувався з тими, хто Одетти не знав, його випадкові зауваження так чи інакше стосувалися її), він вирік:

— Але я думаю, щр вона мене кохає. Вона така лагідна зі мною, все, щр я роблю, їй неабияк цікавить.

Якщр Сванн вирушав до неї, то, захопивши до екіпажу когось із друзів, який казав йому дорогою: «Еге, на передку в тебе не Лоредан?» — з якою меланхолійною радістю він йому відповідав:

— Авжеж ні, сто чортів! Признаюся тобі: я Лоредана не беру, коли їду на вулицю Лаперуза. Одетта не любить його, вона вважає, щр він мені не підходить. Що тут поробиш: жінки примхливі. Вона б рвала і метала. Атож, спробував би я тільки поїхати з Ремі! Вона дала б мені перцю!

Те нове, щр демонструвала нині Одетта у ставленні до Сванна: байдужість, недбальство, дратівливість, — звичайно, завдавало йому болю, але то був біль уже не так добре усвідомлюваний, оскільки Одетта байдужіла до нього поступово, день у день, отож лише наочно зіставивши, якою Одетта була колись і якою стала тепер, він міг би виміряти глибину цієї зміни. Ця зміна була його глибокою, потаємною раною, яка боліла йому день і ніч, і щрразу, коли Сванн відчував, щр думки його надто близько підходять до неї, він квапливо спрямовував їх в інший бік з побоювання, як би вони не роз'ятрили її. Він часто говорив собі: «Колись вона кохала мене дужче», — але ніколи не малював собі картини тих часів. У себе в кабінеті він уникав дивитися на секретер, він обминав його, бо в шухляді секретера була схована хризантема, подарована йому Одеттою першого вечора, коли він одвозив її додому у своєму екіпажі, і листи, де вона писала: «Чому ви не забули у мене і свого серця? Я ні за щр вам його не повернула б!», або: «В будь-який час дня і ночі, коли вам захочеться побачити мене, дайте мені знати і розпоряджайтеся мною як вам заманеться», — ось так і в нього в серці було місце, до якого він ніколи не дозволяв наближатися своїм думкам, не давав їм проходити поряд, а змушував збиватися на манівці якихось довгих міркувань: там домували спогади про щасливі дні.

А проте такі ретельні заходи перестороги пішли з вітром на одному великосвітському зібранні.

Це сталося у маркізи де Сент-Еверт на останньому з даних нею у тому сезоні музичних вечорів, куди вона запросила артистів, які згодом виступали в її добродичинських концертах. Сванн хотів побувати і на попередніх, але він ніяк не міг зібратися; коли він переодягався, щрб

ти на той вечір, до нього завітав барон де Шарлюс і запропонував вирушити до маркізи разом, якщр Сваннові в його товаристві буде веселіше. Проте Сванн відповів йому так:

— Можете не сумніватися, щр цим би ви мені зробили неабияку втіху. Але щр більшу втіху ви зробите мені, якщр підете зараз до Одетти. Ви уже бачили не раз, який чудовий вплив ви на неї справляєте. Здається, сьогодні вона нікуди не збирається, хіба тільки до кравчині, і, звісно, буде дуже рада, якщр ви її проведете. У кожному разі зараз ви застанете її вдома. Постарайтеся її розважити й напоумити. Якщр можна, влаштуйте щр-небудь на завтра — таке, щрб її втішило і в чому ми могли б узяти участь всі троє! Промачайте ґрунт щрдо літа: може, вона має якісь наміри, може, вона мріє, скажімо, про плавбу яхтою, тоді ми покаталися б утрюх. Сьогодні я навряд щрб з нею зустрівся; а втім, якби вона виявила бажання або якби ви їй натякнули, то пошліть тільки мені цидулку до дванадцятої до маркізи де Сент-Еверт, а по дванадцятій — сюди. Дякую вам за все, щр ви робите для мене, ви знаєте, як я вас люблю!

Барон дав слово Сваннові зустрітися з Одеттою, провівши його аж до під'їзду особняка Сент-Еверт, куди Сванн підкотив, заспокоєний думкою, щр пан де Шарлюс проведе вечір на вулиці Лаперуза, але в стані журливої байдужосте до всього, щр не дотикалося Одетти, до всієї обстави панського особняка, в стані, щр надавав цій обставі особливої зваби, якої набуває для нас кожна річ, перестаючи бути метою наших бажань і відкриваючи нам свою справжню сутність. Коли Сванн зліз із карети, його зір потішили на передньому плані (де господині у дні парадних прийомів, коли вони ретельно дбають про вишуканість костюмів та декорацій, виставляють гостям «показуху» домашнього життя) нащадки бальзаківських тигрів, груми, звичайний почет господинь під час прогулянок, які звичайно чергують у циліндрах і ботфортах, біля під'їздів на хідниках або біля стаєнь, скидаючись на садівників, порозоставлюваних коло входу до панських квітників. Сваннове уподобання шукати схожості між живими людьми і портретами в музеях не підвело його і цього разу, ба нині воно давалося взнаки постійно і набуло навіть загальнішого характеру; все світське життя, потому як він одійшов од нього, малювалося йому картинною галереєю. Раніше, коли він був людиною світською, він роздягався у вестибюлі і йшов далі у фраку, не помічаючи круг себе нічого, бо думка його, поки він кілька хвилин ішов через вестибюль, усе ще залишалася на святі, яке він щрйно покинув, або перенеслась уже на інше свято, на яке він подався, а сьогодні він уперше звернув увагу на сполошену несподіваним приїздом запізнитого гостя чудову, розсипану по кутках дозвольну зграю рослявих виїзних лакеїв, які куняли на лавах і скринях, а тоді раптово пообертали свої шляхетні гострі, як у хортів, профілі, посхоплювалися й пообступали його.

Один із них, поглянути, лихий, більше схожий на ката на деяких полотнах доби Ренесансу, які зображували езекуцію, підійшов до Сванна з невблаганним виразом на лиці, щрб узяти його пальто і капелюх. Але суворість його крицевого погляду скрадалася м'якістю його нитяних рукавичок, коли ж він підступив до Сванна, було таке враження, ніби він сповнений зневаги до самого Сванна і пошани до його капелюха. Точність рухів лакея надавала тій бережності, з якою він прийняв у Сванна капелюха, щрсь педантичного, і було щрсь майже зворушливе в тій турботливості, з якою він тримав його в своїх ручиськах. Потім він передав капелюха одному з своїх підручних, боязкому новачкові, який з жаху кидав навсебіч люті погляди і виказував те збудження, яким буває охоплена упіймана звірючка в перші години свого полону.

За кілька кроків про щрсь марив драбуга у лівреї, нерухомий, скульптурний, непотрібний, як той чисто декоративний вояк на одній з найбурхливіших картин Мантенї, гордовито спертий на щит, тоді як тут же, поряд, кипить гарячий бій, кривава січа; відлучившись від своїх друзів, які тіснилися круг Сванна, самотній лакей вирішив залишатися таким самим байдужим до цієї сцени, яку він споглядав своїми порожніми зеленими жорсткими очима, мов бачив побиття немовлят або мучеництво святого Якова. Він нібито належав до раси викоріненої, а може, й зовсім не суцрї нїде, крім Запрестольного образу в Сан-Дзено і фресок у Еремітані, де Сванн уперше підійшов до неї і де вона й досі про щрсь мріє, — виниклої від запліднення античної статуї якимсь падуанським натурником Метра чи саксонцем Альбрехта Дюрера. Його руді пуклі, кучеряві від природи, змащені брильянтином, розсипалися у нього по плечах, як на грецькій скульптурі, яку завзято вивчав мантуанський художник, адже грецька скульптура хоча й вдає лише людину, вміє добувати з простих людських форм розмаїті і ніби запозичені у живої природи багатства, отож чиєсь волосся своєю хвилястою гладінню, гострими дзьобами локонів чи пишним вінцем скручених утрює кіс скидається і на пучок водоростей і на голуб'ячий вивід, і на вінок ярцвіту і на гадючник.

Приступками монументальних сходів, де стояли інші лакеї, такі самі здоровенні (за їхні декоративні фігури і мармурову нерухомість цих сходів, як і сходи у Палаці дожів, можна було охрестити сходами велетнів), Сванн брався вгору, сумно думаючи про те, щр Одетта ніколи не піднімалася ними. Ах, з якою радістю караскався б він темними, смердючими і карколомними сходами на шостий поверх, до колишньої білошвейки, який він був би щасливий платити їй дорожче, ніж за тижневий абонемент до літерної ложі в Оперу, за право провести у неї вечір з Одеттою, навіть пожити у неї кілька днів, щрб мати змогу поговорити про Одетту, побути з людьми, з якими Одетта зустрічалася, коли його не було там, і які з цієї причини, як йому ввижалося, мали доступ у найсправжнісіньку, найнепроникливішу і найтаємничішу царину життя його коханки! На смердючих і таких пожаданих сходах колишньої білошвейки (чорного ходу в цьому будинку не було) вечорами перед кожними дверима стояв на маті порожній і брудний бідон з-під молока, а от обабіч чудових і нікчемних сходів, якими піднімався зараз Сванн, на різній висоті, перед кожною заглибиною в тіні, чи то було віконце швейцарської чи двері в житлові кімнати, придверник, маршалок двору, буфетник (люди достойні, які жили в інші дні тижня майже незалежно у своїх володіннях, обїдали у себе, як дрібні крамарчуки, ладні хоч завтра перейти на службу до буржуазної сім'ї: до модного лікаря чи багатого промисловця, але тут як розпорядники поставлені над челяддю) зустрічали гостей, точно виконуючи вказівки, отримані перед тим, як вичепуритися в пишну ліврею (ліврею вони вдягали зрідка лише і почувалися тоді скуто), і чимось вони скидалися на втулених у ніші святих, чиє помпезне сяйво пом'якшується простолюдною добродушністю, і при появі нового гостя височезний швейцар, убраний як у церкві, ударяв булавою об кам'яну долівку. Піднявшись сходами на самий верх у супроводі лакея з обличчям як з крейди витесаним, з ріденькою кіскою зібраного на потилиці волосся, як у причетника Гойї або у стряпчого в старовинній п'єсі, Сванн пройшов повз конторку, де лакеї, сидючи, немовби нотарі, за конторськими книгами, підхопилися на ноги й записали його прізвище. Потім Сванн пройшов невеличкі сїни, подібні до покоїв, убраних хазяїном дому так, щрб служити обрамленням одного-однісінького художнього шедевру (за іменем якого вони і називаються, зумисне залишені порожніми, незаповненими нічим), ці сїни виставляли напоказ біля самого входу, наче рідкісну скульптуру вартівника різця Бенвенуто Челліні, молодого лакея, який подавав увесь корпус уперед, випинав над червоним нагрудником своє ще червоніше обличчя, пашів токами запалу, завзяття й несміливості, штрикав обюссонівські шпалери, почеплені над дверима до концертної зали, схвильованим, сторожким, розгубленим поглядом, у якому, проте, читалися і звага солдата, і безмежна віра, словом, саме втілення тривоги, уособлення чекання, гасло до бою, схожий і на вартівника, який стежить з вежі, чи немає близько супостата, і на янгола, який дивиться з дзвіниці Готичного собору, чи не настає Страшний суд. Нарешті камердинер з ланцюжком, уклонившись Сваннові так, ніби вручав йому ключі від завойованого міста, розчухнув перед ним двері до концертної зали. А Сванн думав у цей час про дім, де б він, аби Одетта дозволила йому, міг зараз бути, і на згадку про виставлений на маті порожній бідон з-під молока серце йому болісно стислося.

Відчуття чоловічої бридоти одразу ж вернулося до Сванна, як тільки він опинився за обюссонівською порт'єрою і в його очах замість челяді зарябили постаті гостей. Але навіть ці бридкі й такі знайомі обличчя здавалися Сваннові новими — досі їхні риси були ознаками, і з цими ознаками можна було впізнати того чи іншого з них, хто зосереджував у собі утіхи, які вабили його, прикросці, яких треба було уникати, гречність, яку слід виявити, а тепер, відсторонені, ці обличчя відзискали автономію своїх рис і викликали у нього чисто естетичну цікавість. У багатьох із тих, хто оточував зараз Сванна, навіть моноклі (колись носити моноклі означало для Сванна, що такий-то носить моноклі, та й годі), навіть моноклі, переставши бути прикметою певної звички, в усіх однакової, вражали його своєю особливістю у кожного. Може, через те, що Сванн дивився зараз на генерала де Фробервіля і на маркіза де Бреоте, які розмовляли біля входу до зали, тільки як на дві людські фігури, зображені на полотні, хоча вони тривалий час були його друзями, людьми дуже корисними, які рекомендували його до жокей-клубу і секундували йому на дуелях, моноклі, вгрузлий поміж повік генерала, ніби уламок гранати, ввігнаний у його вульгарний, пошрамований, гонористий вид і блискучий, як в одноокого циклопа, видався Сваннові потворною раною, якою воїн може пишатися, але яку виставляти напоказ непристойно; а до звороту монокля, який маркіз де Бреоте носив замість домашніх окулярів для виїзду у світ, для більшого параду разом з перлово-сірими рукавичками, складаним циліндром і білою краваткою (як це робив сам Сванн), приклеєний був, наче природничо-науковий препарат під мікроскопом, безконечно маленький його погляд, який світився люб'язністю і безнастанно всміхався високій стелі, нарядному святу, цікавій програмі і чудовим свіжким напоям.

— Ура, — ви тут! Цілу вічність вас не було видно, — звернувся до Сванна генерал, потім, помітивши його змарніле обличчя і думаючи, що, може, важка хвороба тримала його вдома, додав: — А вигляд у вас пречудовий! — тоді як маркіз де Бреоте спитав у автора романів з великопанського життя: «Кого я бачу? Що це вас, мій любий, привело сюди?», на що романіст, всадивши в око моноклі, єдине своє знаряддя психологічних дослідів і нещадного аналізу, розкочуючи «р», відповів з виглядом значущим і таємничим:

— Спостерігаю.

Моноклі у маркіза де Форестеля був мініатюрний, без оправки; вростаючи в око, як зайвий хрящ присутність якого незбагненна, а речовина рідкісна, він змушував весь час страдницьки мружитися, надаючи обличчю маркізовому меланхолійно-ніжного виразу і навіюючи жінкам думку, що маркіз із тих людей, хто від кохання вмирає. А моноклі пана де Сен-Канде, оточений, як Сатурн, величезним кільцем, був центром ваги його обличчя, риси якого розташовувалися залежно від монокля: так, скажімо, червоний з тріпотливими крилами ніс і м'ясисті саркастичні губи Сен-Канде намагалися підтримувати своїми гримасами перебіжний вогонь дотепності, яким висявав скляний диск шраму, як він бачив, що його воліють найпрекраснішим у світі очам молоді зледаці снобки, які мріють, побачивши його, про витончені і збочені розкоші; тим часом позаду пана де Сен-Канде неквапливо пробирався серед нарядного збіговиська пан де Паласі з великою, як у коропа, головою, з круглими виряченими очима і, ніби важачи на здобич, раз у раз зіпав щелепами, — складалося враження, що він носить з собою випадковий і, може, чисто символічний уламок свого акваріуму, частину, яка дає уявлення про ціле, частину, яка нагадувала Сваннові, великому шанувальникові Вад і Чеснот Джотто, Кривду, поряд з якою ряснолиста гілка викликає перед уявним зором ліси, де криється її барліг.

За наполяганням маркіза де Сент-Еверт Сванн пройшов уперед; бажаючи послухати виконувану на флейті арію з «Орфея», він сів у кутку, але, на лихо, поле зору йому перекривали дві посаджені рядком перезрілі дами, маркіза де Камбремер і віконтеса де Франкто. Ці скузиновані між собою панійки, тримаючи в руках торбинки і тягаючи за собою доньок, розшукували одна одну на вечорах, як на вокзалі, і втихомирювалися тільки коли заклавши вахлярем або хусточкою два стільці сідали нарешті поряд. Маркіза де Камбремер майже не мала знайомих, тож була щаслива, що в неї знайшлася супутниця, а віконтеса де Франкто, навпаки, жила товариським життям і бачила якийсь шик і оригінальність у тім, щоб показати своїм фешенебельним знайомим, що вона воліє їм якусь невідому провінціалку, з якою їй пов'язують спільні спогади дитинства. Сповнений меланхолійної іронії, Сванн спостерігав за тим, як вони слухають інтермеццо для роаяля (Лістового «Святого Франциска, що проповідує птахам»), яке виконувалося слідом за арією на флейті, і стежать за віртуозною грою піаніста: віконтеса де Франкто, сполошено вирячивши очі, ніби він ризикував упасти з трапеції заввишки вісімдесят метрів (і в тих здивовано-недовірливих поглядах, які вона вряди-годи кидала на свою сусідку, можна було прочитати: «Неймовірно! Я б ніколи не повірила, що можна так грати!»); маркіза де Камбремер — з виглядом жінки, яка дістала чудову музичну освіту, відбиваючи так головою, обернутою в маятник метронома, амплітуда і частота коливань якого від одного плеча до другого (при тому, що її розгублений і покірний погляд, який буває у людини, що не може і навіть не пробує притлумити біль, наче казав: «Нічого тут не вдієш!») були такі, що діамантові її сережки раз у раз чіплялися за плечики, а заколка — кетяг чорного винограду — сповзала, і вона мусила поправляти її, але це не заважало прискоренню руху вагадла. По другий бік віконтеси де Франкто, але трохи попереду її, сиділа маркіза де Галлардон, леліючи свою улюблену думку про своє споріднення з Германтами, яке незмірно підносило її і в очах товариства, і в її власних очах, але в якому було для неї щось і образливе, оскільки найблисучіші представники цього роду цуралися її — може, через те, що вона була зануда, може, через те, що була злюка, може, через те, що належала до молодшої парості роду, а може, і без жодної причини. Якщо біля неї був хтось чужий (як от зараз віконтеса де Франкто), вона страждала через те, що її думка про покровенство з Германтами не може намалюватися у формі видимих літер, як на мозаїках візантійських церков, літер, виведених колонкою, одна над одною, поряд із зображенням якогось святого, з чіх'я вуст вийшли ці слова. Маркіза де Галлардон думала зараз про те, що її молодесенька кузина, принцеса де Лом, уже шість років заміжня і ні разу не вигадала часу, щоб запросити її до себе або одвідати її. Вона цим обурювалася і водночас пишалася; хто б не спитав її здивовано, чому її ніколи не видно у принцеси де Лом, вона відповідала, що уникає здібатися там з принцесою Матільдою, цієї зустрічі їй ніколи б не пробачила її ультралегітимістська родина, і з часом навіть сама повірила, що саме з цієї причини не являється до своєї юної кузини. Щоправда, вона згадувала, що іноді розмовляла з принцесою де Лом про запрошення, але спогад цей був невиразний і до того ж вона вміла нейтралізувати і зводити нанівець усі згадувані прикросці, мурмочучи під носа: «Зрештою не мені ж робити перший крок, я на двадцять років старша за неї». Укріплена в своєму переконанні цим внутрішнім голосом, маркіза гордовито розпростувала плечі, від чого бюст її випинався, а вивищена на них майже поземно голова нагадувала приставлену голову пишного фазана, якого подають на стіл у всьому оперенні. Нічого величного у самій подобі цієї малорослої хлопчачурки не було — її випростали образи і кривди, — так дерева, вирості за несприятливих умов, на самому краю провалля, відхиляються, щоб зберегти рівновагу, назад. Утішаючи себе в тому, що вона не зовсім рівня іншим Германтам, маркіза де Галлардон безперестань переконувала себе, що вона мало зустрічається з ними через свою принциповість, через свій гонор, і зрештою ця думка змінила її постать, надала їй якоїсь статури, яка була в очах жінок «худорідних» ознакою породи і яка запалювала мимовільно жагою пересичений погляд деяких клубменів. Якби хтось здумав піддати маркізину розмову аналізу, який, відзначаючи частоту повтору людиною того чи іншого слова, дозволяє знайти ключа до шифру, то такий дослідник помітив би, що навіть найуживаніші вирази трапляються у неї рідше, ніж: «у моїх кузенів Германтів», «у моєї тітки Германт», «здоров'я Ельзеара

Германтського», «ложа моєї кузини Германт». Коли при ній згадували якусь знаменитість, вона відповідала, що з нею знайома, але сотні разів зустрічала її у своєї тітки Германт, і говорила вона про це крижаним голосом, показуючи, що вважає зайвим знайомитися з цією знаменитістю через ті уперті і непохитні засади, які змушували її розпростувати плечі і були їй за ту драбинку, на якій учителі гімнастики розвивають вам огруддя.

Принцеси де Лом маркіза де Сент-Еверт не чекала, аж гульк — принцеса в залі. Бажаючи показати, що в салоні, куди вона приходила з ласки, їй хизуватися нема чого, принцеса прищулювалася навіть там, де продиралися крізь юрбу не доводилося, де не треба було звільняти дорогу будь-кому, і вона зумисне зашивалася в куточок, наче це місце відводилося їй: так король стає в чергу біля театральної каси, коли адміністрацію не попереджено, що він буде на виставі; принцеса свідомо обмежила поле свого зору, — хай не думають, що вона афішує свою присутність і вимагає уваги до себе, — вона розглядала малюнок чи то на килимі, чи то на власній спідниці, стоячи в кутку, який здався їй найпотаємнішим (і звідки, в чому вона була більш ніж певна, її мав вирвати захоплений вигук маркізи де Сент-Еверт, тільки-но та виявить її), поряд з маркізою де Камбремер, з якою вона не була знайома. Принцеса пантрувала за мімікою своєї сусідки меломанки, але не наслідувала її. Не можна сказати, що принцеса де Лом, зголосившись з'явитися на п'ять хвилин у маркізи де Сент-Еверт, не намагалася підпустити їй меду і, отже, потішити маркізу подвійно. Але вона мала органічну нехоть до «переборщування»; всім своїм виглядом вона показувала, що не збирається віддаватися емоціям, бо це в душі гуртка, де вона оберталася, але бурхливі прояви почуттів у когось іншого справляли на неї враження, бо в новому для людей, хай навіть нижчому, середовищі навіть найупевненіші з них виявляють нездатність, близьку до сором'язливості, уникнути чужого впливу. Принцеса питала себе, чи не є ця жестикуляція неминучим наслідком виконуваної оце музичної п'єси, що виходить поза межі тієї музики, яку вона досі чула; і чи не виявляє той, хто від жестикуляції утримується, повне нерозуміння цього твору; а може, це й непошана щодо господині дому; зрештою принцеса пішла на компроміс із собою: показуючи свої суперечливі почуття, вона то поправляла плечики, то укріплювала в своєму білявому волоссі всипані діамантами кульки з коралю чи рожевої емалі, які робили її зачіску простою і гарною, при цьому вона з холодною цікавістю спостерігала за своєю захопленою сусідкою, що відбивала віялом такт, але, бажаючи підкреслити свою незалежність, невлад. Коли піаніст дограв Ліста і почав Шопенів прелюд, маркіза де Камбремер кинула на віконтесу де Франкто розчулену усмішку, яка передавала вдоволення судді і натякала на минуле. Вона ще замолоду звикла пестити Шопенів фрази з їхньою предовжелезною, звивистою шиєю, такі вільні, такі гнучкі, такі дотикальні, які зразу ж починають шукати собі місце десь обік, далеко від вихідної точки і далеко від точки кінцевої, до якої вони мали б пориватися, фрази, які збиваються на ці примхливі манівці лише на те, щоб потім ще зграйніше й ще прицільніше ринути назад і, подібно до раптового дзвону кришталю, від якого ми несамохіть скрикуємо, ударити нас у саме серце.

Маркіза жила у провінційній родині, вельми замкнуто, балів майже не одвідувала, тішилася у самоті старої поміщицької садиби тим, що іноді сповільнювала, іноді прискорювала танець уявних пар, перебирала їх, наче ті квіти, потім виходила на хвилинку з зали, щоб послухати шелест вітру у ялинах, на березі озера, і тут до неї нараз підходив щуплявий молодик у білих рукавичках, наділений співучим, якимсь чудним і фальшивим голосом і нічим не схожий на земних коханців, яких вона собі уявляла. Але тепер старосвітська краса цієї музики здавалася прив'ялою. Знавці перестали мліти перед цією музикою, за останні роки вона втратила свій блиск і чар над серцями, навіть людям з нерозвиненим смаком вона давала втіхи небагато, в чому вони навіть не признавалися. Маркіза де Камбремер нишком озирнулася. Вона знала, що її молодесенька невісточка (сповнена шаноби до своєї нової сім'ї, але свідомо своєї переваги в розумових запитах — вона була підкована навіть у гармонії і володіла навіть грекою) зневажає Шопена, вона його терпіти не могла. Проте ця ваґнеріанка сиділа далеченько, зі своїми перевесницями, маркізи їй не було видно, і маркіза могла втішатися досхочу. Принцеса де Лом теж витала у хмарах. Не дуже музична від природи, вона п'ятнадцять років тому брала уроки музики в одній викладачки з Сен-Жерменського передмістя, ця надзвичайно обдарована жінка геть зубожіла на старість і в сімдесят років почала знову давати уроки донькам та онучкам колишніх своїх учениць. Вона вже померла. Проте її манера, її чудове туше іноді оживали під пальцями її учениць, навіть тих, хто в усьому іншому був цілковитою сірістю, тих, хто занедбав музику і майже ніколи не відкривав роля. Так ось, принцеса де Лом похитувала головою з повним знанням справи, слушно міркуючи про те, як піаніст виконує цей прелюд, який вона вміла напам'ять. Кінець фрази сам собою залунав у неї на устах. «Пре-е-чу-дово!» — прошепотіла вона, протягнувши це «пре», що було ознакою вишуканості, і навівши цим якусь романтику, так ніби по її устах черкнули гоюю квіткою. Виявивши таким чином свою романтику, принцеса несамохіть надала відповідного виразу очам, виразу солодкого смутку. Тим часом маркіза де Галлардон уболівала в душі, що їй так рідко випадає нагода бачитися з принцесою де Лом, — вона давно затаїла в душі хамство провчити її і не відповісти на її уклін. Вона не знала, що її кузина поряд. Але віконтеса де Франкто так повернула голову, що маркізі стало видно принцесу. Маркіза кинулася, штовхаючи всіх, до неї, але прагнучи зберегти крижаний і чванькуватий вигляд, який мав нагадати всім про те, що вона не зичить утримувати взаємини з тією, у кого завжди можна зіткнутися лице в лице з принцесою Матільдою і до кого вона не повинна ходити на ралець, бо вона їй «у матері годиться», маркіза де Галлардон, проте, вважала за потрібне пом'якшити свою пиху і стриманість звертанням, яке виправдало б її поводження і яке допомогло б повести розмову, тому, добравшись до кузини, маркіза де Галлардон з суворою міною, ніби переламаючи себе, подала їй руку і промовила: «Як почуваеться твій чоловік?» — таким стурбованим тоном, ніби принц був тяжко хворий. Принцеса, зайшовшись своїм особливим сміхом, який мав насамперед свідчити, що вона збиткується з когось, а потім робити її ще гарнішою, бо блискучий її погляд і усміхнений рот пожвавлювали на її личку кожну рисочку, відповіла:

— Чудово!

І знову засміялася. Тоді маркіза де Галлардон, різко випроставшись і напустивши на своє лице ще більшої хмурості, ніби її і далі хвилювало здоров'я принца, сказала своїй кузині:

— Оріано! (На що принцеса де Лом здивовано й насмішкливо глянула на незримую третю особу, яку вона ніби закликала в свідки, що ніколи не давала маркізі де Галлардон права називати її на ім'я.) Я була б рада, якби ти завтра ввечері заглянула до мене послухати моцартівський квінтет з кларнетом. Цікаво, яке враження це на тебе справить.

Здавалося, вона не так запрошує, як просить зробити їй послугу, і вислухати принцесин суд про моцартівський квінтет їй так само важливо, як дізнатися думку про її хист господині у гурмана, почастувавши його стравою, приготовленою новою куховаркою.

— Але ж я добре знаю цей квінтет і можу сказати тобі зразу...

— Ти знаєш, мій чоловік, не зовсім здоровий, у нього печінка... Він був би дуже радий тебе побачити, — напоставала маркіза де

Галлардон, узявшись довести принцесі, що явитися на її вечір це все одно, що добро вчинити.

Принцеса не любила говорити знайомим, що їй неохота приходити до них. Щодня вона розсилала якісь листовні вболівання, що через несподіваний приїзд свекрухи, через те, що її запросив до себе зять, що в неї абонемент в Опери, що їй довелося їхати за місто, вона мусила відмовитися від утіхи провести вечір там і там, тоді як вона зовсім не збиралася туди, куди небагато треба було йти. Завдяки такому підходу багато хто тишив себе ілюзією, що вона з ними в найкращих стосунках і що вона залюбки одвідала б їх, якби не марудні обов'язки принцеси, а такі перешкоди підлецували честолюбству людей. До того ж вона належала до блискучих дотепників Ґермантівського гуртка, де ще збереглася та позбавлена загальників і манірних почуттів дотепність, яка походить від Меріме і розквітла недавно пишним цвітом у театрі Мейлака і Галеві, і цю дотепність вона вносила у свої суспільні взаємини, наспіговувала нею навіть вирази ґречності; у цій самій ґречності вона завше намагалася бути позитивною, точною, близькою до голої правди. Про своє прагнення побувати на вечорі вона в розмові з господинею дому ніколи довго не розводилася, вона вважала, що куди буде люб'язніше, коли вона назве кілька дрібних обставин, від яких залежатиме, чи зможе вона одвідати цей вечір, чи не зможе.

— Послухай, що я тобі скажу, — відповіла вона маркізі де Ґаллардон, — завтра я кров з носа, а повинна провідати свою приятельку, вона зове мене до себе давно. Якщо вона потім не запросить нас до театру, то, при всьому моєму бажанні заглянути до тебе не пощастить. Але от як ми залишимося у неї, бо, крім нас, у неї нікого більше не буде, то я постараюся втекти.

— Ти свого приятеля Сванна бачила?

— Ні! Ах, серденько моє, Шарлю! Я і не відала, що він тут. Спробую привернути його увагу.

— Дивно, що він вхожий навіть до тітоньки Сент-Еверт, — озвалася маркіза де Ґаллардон. — О, я знаю, що він розумник, — додала вона, бажаючи цим сказати «каверзник», — але це все одно: жид у сестри одного архієпископа і братової другого!

— На сором мій, признаюся, що я нітрохи не шокована, — відповіла принцеса де Лом.

— Знаю, що він хрещений, навіть його батьки і дідусь з бабусею були хрещені. Але кажуть, що вихрести віддані своїй релігії ще ревніше, ніж нехрещені, що це все личкування, та й годі. Правда?

— Хто його знає.

Піаніст мав грати дві п'єси Шопена і, виконавши прелюд, одразу ж узявся за полонез. Але потому, як маркіза де Ґаллардон повідомила про те, що тут Сванн, принцеса де Лом не стала б його слухати, хай би навіть встав з могили сам Шопен і поперегравав, один по одному, усі свої твори. Принцеса належала до тієї половини людства, яку, на відміну од другої половини, цікавлять лише люди їй знайомі. Подібно до багатьох жінок з Сен-Жерменського передмістя, вона, якщо в якомусь місці був хтось із її оточення, навіть як їй не було чого сказати йому, бачила і чула тільки його, не зважаючи зовсім на інших. Починаючи з цієї миті, в надії перехопити Сваннів погляд, принцеса (подібно до прирученої білої миші, якій то подають, то забирають грудочку цукру) тільки й робила, що повертала своє личко, — он як вона переживає, але Шопенів полонез тут ні до чого! — туди, де стояв Сванн, і якщо той міняв своє місце, то відповідно переміщала свою магнетичну усмішку і вона.

— Оріано, не гнівайся на мене, — вела далі маркіза де Ґаллардон, ладна завжди жертвувати найзаповітнішими мріями про свою світську кар'єру, вкупі з надією осліпити колись цілий Париж, — ради темної, затаєної, заповітної насолоди ввернути про когось якусь гидоту, — подекують, що Сванна не можна приймати, це правда?

— Але... адже ти сама знаєш, що це правда, — відповіла принцеса де Лом, — ти двадцять разів запрошувала його, а він ні разу до тебе не прийшов.

І, шпигнувши отак свою кузину, вона знову засміялася, її сміх обурих тих, хто слухав музику, але зате привернув увагу маркізи де Сент-Еверт, яка з ввічливості сиділа біля рояля і лише тепер помітила принцесу. Це був приємний сюрприз для маркізи де Сент-Еверт, вона гадала, що принцеса де Лом ще в Ґерманті, доглядає там хворого свекра.

— Як, принцесо, ви тут?

— Так, я примостилася в куточку й упиваюся музикою.

— Невже ви тут уже давно?

— Давно, але час пролетів так швидко, я тільки нудилася без вас.

Маркіза де Сент-Еверт запропонувала принцесі сісти в її фотель, але та відмовилася:

— Нізащо! Навіщо? Мені всюди гарно.

Щоб підкреслити, як просто поводить себе великосвітська дама, вона зумисне вдовольнилася низеньким стільцем без спинки:

— Ось цей пуф усе, що мені треба. Хоч не хоч, а доведеться триматися прямо. Ой лишенько, я так галасую, зараз мене запсикають.

Тим часом піаніст ушкварив темп, слухачі, мліючи, мало не конали, лакей, брязкаючи ложечками, обносив на таці свіжими напоями, а маркіза де Сент-Еверт подавала йому знак, як це повторювалося кожен тиждень, щоб він пішов, проте служник ще ні разу не зволив його помітити. Якось молода, якій набалакали, що нудитися молодиці не гоже, усміхалася блаженно й шукала очима господиню дому, щоб поглядом подякувати ш за те, що та, вряждаючи таке свято, «згадала про неї». А проте вона хоч і спокійніше, ніж віконтеса де Франкто, але й дещо сполошено стежила за грою, та тільки боялася вона не за піаніста, а за рояль. Поставлена на ньому свічка при кожному

фортисимо, підскакувала як підпалити абажур, що принаймні закапати воском паліандр. Наостанок вона не витримала і, збігши по двох східцях на естраду, де стояв рояль, зняла розетку. Але тільки-но її рука торкнулася розетки, як пролунав останній акорд, твір було зіграно, і піаніст устав. Зухвалість молодої жінки, яка на мить зіткнулася ненавмисне з віртуозом, сподобалася всім.

— Ви зауважили, принцесо, цю особу? — спитав принцесу де Лом генерал де Фробервіль, підійшовши привітатися з нею, коли маркіза де Сент-Еверт на хвилику відлучилася. — Прецікаво! Вона хто, музикантка?

— Ні, це маркіза де Камбремер-молодша, — недбало відповіла принцеса, але потім пожвавішала: — Я це говорю з чужих слів і навіть не уявляю, з чий саме, хтось позаду мене сказав, що вони сусіди по маєтку маркізи де Сент-Еверт, але я не думаю, щоб хтось її тут знав. Мабуть, вони «з села»! А втім, не знаю, як почуваетесь в цьому блискучому товаристві ви, а мені навіть прізвища цих мастодонтів не відомі. Як, по-вашому, вони проводять час, якщо вони не на вечері у маркізи де Сент-Еверт? Десь найпевніш, маркіза замовила їх разом з музикантами, стільцями і свіжкими напоями. Погодьтеся, що всі ці «від Белуара» пречудові. Як їй не увіритися наймати цих статистів щотижня? Незрозуміло!

— Але ж Камбремери поштивий старовинний рід! — заперечив генерал.

— Хай він і старовинний, — сухо озвалася принцеса, — але принаймні немилословний, — додала вона, підкреслюючи слово «немилословний», ніби беручи його в лапки: гурток Ґермантів відзначався саме такою афектацією.

— Ви так вважаєте? Але вона — цяця, — сказав генерал, який не спускав очей з маркізи. — Ви моєї думки не поділяєте, принцесо?

— Надто вона вже хизується, а це неприємно, коли так поводить себе молода жінка, бо вона, по-моєму, мені в доньки годиться, — відповіла принцеса де Лом (так висловлюватися було заведено і в Ґаллардонів, і в Ґермантів).

Побачивши, що генерал де Фробервіль усе ще прикутий до маркізи де Камбремер, принцеса, почасти зі злоби до неї, почасти з люб'язності до генерала, додала:

— Це, мабуть, неприємно... її чоловікові! Шкодує, що я незнайома з нею, — вона вам, певне, припала до серця, я б вас рекомендувала їй, — сказала принцеса, хоча, аби вони були знайомі, вона, звичайно, нізащо в світі не рекомендувала б їй генерала. — Тепер же я мушу попрощатися з вами, сьогодні у моєї приятельки день народження, і я йду її повіншувати, — промовила вона просто й широко, зводячи світське зібрання, куди вона оце вирушила, до звичайнісінького, морочливого церемоніалу, обов'язкового і водночас зворушливого. — До того ж я там побачу Базена, я подалася сюди, а він — до своїх приятелів, ви їх, мабуть, знаєте, прізвища цих князів скидається на назву мосту: князі Ієнські.

— Ще перед тим так називалася, принцесо, перемога, — зронив генерал. — Що ви хочете, для такого старого вояка, як я, — додав він, виймаючи й протираючи монокль із таким виглядом, ніби перев'язував рану, отож принцеса несамохіть відвела очі, — знати імператорську добу — це щось зовсім інше, але зрештою, хоч би яка вона була для мене по-своєму прегарна, люди билися як герої!

— Запевняю вас, що я схиляюся перед героями, — ледь уципливо промовила принцеса, — я не ходжу з Базеном до цієї княгині Ієнської зовсім з іншого приводу — просто тому, що я з нею незнайома. Базен знає їх, він їх дуже любить. О ні, це зовсім не те, що ви можете подумати, це не флірт, мені нема через що битися в істеричі! А втім, бийся чи не бийся, даремно! — сказала вона меланхолійно, бо всі знали, що принц де Лом, одружившись із чарівною своєю кузиною, почав зраджувати їй з кожною спідницею. — У кожному разі, тут не те, з цими людьми Базен знайомий давно, з ними він не один пуд солі з'їв, я не проти цієї дружби. Але мені, далєбі, досить Базенової розповіді про їхній дім... Подумайте тільки: всі меблі в них у стилі ампір.

— Але ж це природно, принцесо, ці меблі вони успадкували від дідуся та бабусі.

— Нехай і так, і все-таки це не подобство. Я цілком допускаю, що гарні речі не можуть мати всі, але ж навіщо тримати вдома всяке дрантя, що поробиш: по-моєму, немає нічого банальнішого, більш міщанського, ніж цей моторошний стиль, ніж ці комоди з лебедями, як на ваннах.

— Наскільки мені відомо, вони мають і гарні речі, скажімо, славетний мозаїчний стіл, де було підписано угоду...

— Господи, я ж зовсім не заперечую, що вони мають речі, цікаві з історичного погляду. Але це некрасиво... бо це жахливо! У мене самої достатньо таких речей — вони перейшли Базенові у спадок від Монтеск'ю. Тільки вони звалені на горішці у Ґерманті, де їх ніхто не бачить. Але річ не в цьому, я помчала б до них з Базеном, я сиділа б з ними серед їхніх сфінксів і серед усієї їхньої міді, якби я була знайома з ними, але... я з ними не знайома. Маленькою я тільки й чула, що непристойно ходити в гості до незнайомих, — промовила вона тоном маленького дівчати. — Ну ось я і поводжуся, як мене навчено. Уявляєте, яку гримасу скорчили б поважні люди, якби до них у дім раптом увірвалася незнайомка? Вони зустріли б мене, думаю, дуже нелюб'язно! — завершила принцеса.

І тут вона з кокетства всміхнулася ще знадливіше і надала своїм блакитним очкам, утупленим у генерала, ніжного і мрійливого виразу.

— Ох, принцесо! Ви чудово знаєте, що вони нетямалися б від захвату...

— Але чому? — жваво перебила вона генерала — чи то тому, що не хотіла, аби про неї подумали, ніби їй відомо, що вона одна з найродовитіших французьких дам, чи то тому, що генералові слова її оццсливили. — Чому? Звідки ви знаєте? А може, це було б їм украй неприємно. Не знаю, але якщо судити по собі, то я нуджуся навіть із знайомими, а якби довелося зустрічатися з незнайомими, хоча б і героями, нудьга мене б заїла. Зрештою про таких старовинних приятелів, як ви, я не кажу, з ними приятелюєш зовсім не через їхнє героїство, а взагалі я не певна, чи треба похвалитися своїм героїством на всіх перехрестях. І так мені уже остобісіло давати обіди, а тут ще треба брати під руку якогось Спартака, ідучи до обіднього столу... Ні, їй-бо, я ніколи не пошлю по Верцинґеторікса, навіть як гостей набереться чортова дюжина. Я краще прибережу його для якихось раутів. А оскільки в мене їх не буває...

— Ох, принцесо, не дарма ви з дому Ґермантів! У вас на озброєнні чисто ґермантська дотепність!

— Про ґермантську дотепність я чую шокроку і не можу збагнути, що це означає. Виходить, вам відома ще чиясь дотепність? — Тут принцеса зайшлася веселим, розкотистим сміхом, усі риси її личка охопила, впавши на них, сітка жвавосте, а в очах засвітився, спалхнув сонячно-сліпучий блиск радощів, якими вони могли засяяти лише від речей, хоч і висловлених нею самою, але сказаних на славу її дотепносте або ж її вроди. — О, бачите, генерале, он Сванн уклоняється вашій Камбремер, он він... біля тіточки Сент-Еверт, бачите? Попросіть його, хай він вас познайомить. Та покваптеся, а то він уже прощається!

— А ви зауважили, як кепсько він виглядає? — спитав генерал.

— Любий мій Шарль! Нарешті він підходить до мене, я думала була вже, що він уникає мене!

Сванн дуже любив принцесу де Лом, до того ж вона нагадувала йому Ґермант, маєток під Комбре і всю цю таку любов його серцю сторону, куди більше не їздив, щоб не кидати без догляду Одетта. Він знав, що напівартистична, напівсвітська манера поводитися, яку він знову несамохить засвоював, тільки-но поринав у своє колишнє середовище, подобається принцесі, і зараз, розмовляючи з нею, тримався саме так, до того ж йому справді кортіло вилити свою тугу по природі.

— О! Наша чарівна принцеса теж тут! — гукнув він так голосно, щоб його чула не лише маркіза де Сент-Еверт, до якої він звертався, а й принцеса де Лом, для якої він це говорив. — Бачите, вона навмисне приїхала з Ґерманта, щоб послухати лістівського «Святого Франциска Асизького», і встигла тільки, наче славна синичка, клюнути кілька ягідок шипшини і глоду й оздобити ними свою голівку, на ній блищать ще крапельки роси і сніжинки, уявляю, як там мерзне герцогиня. Чудово, любя принцесо!

— Як? Принцеса навмисне приїхала з Ґерманта? Ця жертва навряд чи виправдана! Я не знала, я збентежена! — наївно гукнула маркіза де Сент-Еверт, не привчена до Сваннової манери висловлюватися. — Так, ваша правда, це схоже... — вела вона, розглядаючи зачіску принцеси. — Мабуть, тільки не на каштани, ні... Чудова думка! Але як мою програму принцеса узнала? Мені нічого не сказали навіть музики.

Сванн, привчений правити тонкі компліменти, більшості світських людей незрозумілі, жінці, перед якою він солодко стелився, вважав зайвим пояснювати маркізі де Сент-Еверт, що тирада його має метафоричний характер. А принцеса дзвінко розреготалася, бо в її гуртку Сваннова дотепність цінувалася високо, до того ж вона гадала, що всякі звернуті до неї солодкі слова мають бути напрочуд вишуканими і смішними.

— Ну що ж, я просто щаслива, Шарлю, що мої ягідки глоду подобаються вам. А чому ви вклоняєтеся цій Камбремер? Хіба ви теж її сусіда по маєтку?

Маркіза де Сент-Еверт, побачивши, що принцесі приємно гомоніти зі Сванном, покинула їх наодинці.

— Але ви самі її сусідка, принцесо!

— Я? У такому разі у цих людей маєтки повсюди! Як би я хотіла бути на їхньому місці!

— Ні, ви сусідка не Камбремер, а її родичів. Її дівоче прізвище — Леґранден, вона часто приїздила до Комбре. Не знаю, чи відомо вам, що ви — графиня Комбрейська і що капітул повинен платити вам податі.

— Не знаю, що повинен мені платити капітул, але знаю, що мені самій доводиться щорічно викидати сто франків на користь кюре, і це мені не вельми до шмиги. Чудернацьке якесь прізвище — Камбремер. Воно уривається там, де треба, але виходить проте некрасиво! — додала, сміючись, принцеса.

— Починається воно не краще, — озвався Сванн.

— Ай справді-бо, це ж подвійне скорочення!

— Хтось дуже сердитий і дуже делікатний не посмів залишити все перше слово.

— Але все-таки не утримався і почав друге, ліпше б він залишив цілком перше, та й квит. Ми з вами дуже мило каламбуримо, любий мій Шарлю, але як мені прикро, що я зовсім вас не бачу! — вела принцеса лагідним тоном. — Я так люблю гомоніти з вами! Адже якомусь ідіотові Фробервілю я б навіть не могла розтлумачити, чому Камбремер — чудернацьке прізвище. Погодьтеся, що життя жакливе! Тільки з вами я перестаю нудитися.

Принцеса, звісно, кривила душою. Але Сванн і принцеса однаково ставилися до житейських дрібниць, і наслідком цього, — якщо тільки не причиною, — була велика подібність у їхній манері висловлюватися і навіть у вимові. Ця подібність не вражала лише тому, що голоси їхні були зовсім різні. Але тільки-но подумки вилуштити сваннівські слова з їхньої звукової оболонки, забути про те, що звук цідиться у нього крізь вуса, і виявлялось, що з його слів складалися ті самі фрази, ті самі звороти і з тими самими інтонаціями, які можна було почути у гуртку Ґермантів. Але в питаннях істотних Сванн і принцеса розходилися дуже далеко. Проте відтоді як Сванн захандрив і його весь час тіпало, ніби йому збиралося на плач, він усе поривався говорити про свою печаль, як поривається убивця говорити про свій злочин. Почувши з уст принцеси, що життя жакливе, він сповнився такого розчулення, ніби принцеса заговорила з ним про Одетту.

— Ваша правда, життя жакливе. Нам треба б частіше бачитися, любий друже. Ваша найбільша принада в тому, що ви не веселуха. Ми провели б з вами чудовий вечір.

— Так воно і є. А чому б вам не приїхати до Ґерманта? Моя свекруха нетямилася б з радости. Місцевість, кажуть, у нас непоказна, але мені вона, признатися, до вподоби, я «цих красот» терпіти не можу.

— Цілком з вами згоден, околиця чудова, — підхопив Сванн, — вона навіть з біса прехороша, з біса прегарна для мене у цій хвилі, це

край для щасливців. Може, це тому, що я там жив, але всі мені так промовляє до душі! Повіє вітрець, захвилює збіжжя, мені ввижається, що зараз хтось появиться, що я одержу якусь вість. І ці будиночки над водою... Мені було б там непереливки!

— Шарлю, любий, підсобіть: мене примітила ця страшелезна Рампільйон, прикрийте мене і нагадайте, що там у неї скоїлося, у мене в голові каша; чи то вона видала заміж доньку, чи то женила свого коханця, я геть забула, а може, обох... за одним махом!.. А ні, згадала: вона розлучилася з принцом... Удайте, що ми весело гомонимо про щось, щоб ця сама Вероніка не підійшла запрошувати мене на обід. А втім, я тікаю. Послухайте, любий Шарлю, як я вже з вами зустрілася, чи не дозволите мені умкнути вас і повезти до принцеси Пармської? Вона буде вам рада і Базен також, він має зустрітись зі мною. Адже я чую про вас тільки через Меме... Ми з вами тепер бачимося лише в рідку стежку!

Сванн відмовився, він попередив пана де Шарлюса, що від пані де Сент-Еверт він повернеться просто додому, а ще він, мовляв, боявся, що не одержить, поїхавши до принцеси Пармської, листа, а він усе ще сподівався, що протягом вечора листа принесе йому лакей, а може, його придверник.

«Сердешний Сванн! — казала того ж вечора пані де Лом своєму чоловікові. — Він, як і раніше, обворожливий, але вигляд у нього зовсім нещасний. Ось ти побачиш, він пообіцяв прийти до нас найближчого дня обідати. По-моєму, це просто безглуздя, щоб такий розумний чоловік, як Сванн, потерпав через таку особу, та ще нецікаву, за твердженнями тих, хто її знає, ідіотку, — мудро міркувала вона, як міркують незакохані, гадаючи, що розумна людина має право бути нещасною лише через жінку, яка варта того; це те саме, що дивуватися, як це люди рачать захворіти на холеру через мацюпінінку бацилукому».

Сванн хотів іти додому, але коли він збирався рушити, генерал де Фробервіль попросив його познайомити з маркізою де Камбремер, і Сванн мусив вернутися до салону.

— А знаєте, Сванне, я волів би одружитися з цією жінкою, ніж полягти від сокири цих дикунів, — що ви на це скажете?

Слова «полягти від сокири дикунів» різонули Сваннові по серцю, йому захотілося підтримати цю розмову з генералом.

— Ох, — зойкнув він, — скільки чудових людей загинуло в такий спосіб!.. Ну от хоча б... цей мореходець, чії останки привіз Дюмон д'Юрвіль, Лаперуз... (І Сванн уже раював так, ніби він говорив про Одетту.) — Чудова людина був цей Лаперуз, він мене дуже цікавить, — додав він меланхолійним тоном.

— Авжеж, авжеж, Лаперуз, — промовив генерал. — Це дуже відоме ім'я. На честь його названо вулицю.

— Ви знаєте кого-небудь на вулиці Лаперуза? — розхвилювано запитав Сванн.

— Лише пані де Шанліво, сестру нашого преславного Шосп'єра. Кілька днів тому вона почастиувала нас прегарним домашнім спектаклем. Її салон скоро красуватиметься, згадаєте моє слово!

— А, вона мешкає на вулиці Лаперуза? Як це втішно! Вулиця Лаперуза така ладна, така смутна вулиця!

— Що ви кажете! Ви, мабуть, давно там не бували. Зараз вона аж ніяк не смутна, вся дільниця перебудовується.

Коли Сванн відрекомендував нарешті пана де Фробервіля молодій пані де Камбремер, то вона, почувши вперше прізвище генерала, удала на своєму личку радісну й здивовану усмішку, мовляв, на воротах слава не висить; ще не знаючи в лице приятелів своєї нової родини, вона зустрічала кожного, кого до неї підводили, як одного з таких приятелів, думаючи, що вона виявляє неабияку тактовність, удаючи, ніби багато про нього чула, потому як одружилася, і несміливо подаючи руку: так вона показувала, що пересилює себе, долаючи стриманість, прищеплену їй вихованням і водночас, що порив раптової симпатії до рекомендованого їй узяв гору над її стриманістю. За це вміння шануватися свекор і свекруха, яких вона й досі вважала за вицвіт Франції, взивали її ангелицею; тим паче, що, одружуючи з нею сина, вони з самого початку застерігали, що в ній їх підкупають її висока душа, а не велике віно.

— Зразу видно, що ви в музиці кохаєтеся, — промовив генерал, натякаючи ненароком на пригоду з розеткою.

Тим часом концерт відновився, і Сванн збагнув, що йому тепер не піти аж до кінця нового номера. Сидіти з цими людьми в одній клітці йому було страшенно важко; їхня глупота і недоречні вихватки дошкуляли тим більше, що, не знаючи про його кохання, нездатні, навіть якби вони про нього знали, поспівчувати йому і поставитися до нього інакше, ніж із посмішечкою, як до хлоп'яцтва, або з жалем, як до божевілья, вони спонукали його уявляти своє кохання як чисто суб'єктивний стан, який жив лише в його голові і чия реальність нічим зокола не підтверджувалася; звуки музики били по його нервах так, що він мало не зойкав, його катувала ще й думка, що його ув'язнено там, куди Одетта ніколи не прийде, де ніхто і ніщо її не знає, де її відсутність аж кричала про себе.

Але нараз вона ніби ввійшла, і йому так шпигонуло, що він несамохіть притулив руку до серця. Це скрипка взяла кілька високих нот і тягла їх і далі, наче в чеканні, з такою нестямною, буцімто вона уже побачила сподіване і, пнучись зі шкури, силкувалася продовжити звук до його прибуття, щоб устигнути зустріти його, перш ніж визівнути духа, напружувала рештки сил, аби путь перед ним була вільна, — так ми тримаємо двері, щоб їх не прибили. І перш ніж Сванн устиг зміркувати і сказати собі: «Це фраза з Вентейлевої сонати — не буду слухати її!», всі його спогади про той час, коли Одетта була закохана в нього, спогади, які аж до самої цієї миті за його волею жили невидимками у глибу його істоти, озукані цим несподіваним променем з давньої пори любови, любови ніби воскресеної, стрепенулися, випурхнули і, байдужі до його нинішньої недолі, нестямно заспівали забуті гімни щастя.

Замість уриваних фраз «Той час, коли я був щасливий», «Той час, коли мене кохали», які Сванн часто вимовляв досі, не надто від цього страждаючи, бо його розсудок укладав у них лише витинки з минулого, де саме від його минулого нічого й не залишилося, він відзискав усе, що навик утвердила в ньому своєрідна і легка сутність утраченого щастя; він знов угледів усе: сніжисті, кучеряві пелюстки хризантеми, яку Одетта кинула йому до карети і яку він віз додому, притуливши до уст, вибиту адресу «Золотого дому» на цидулці, в якій він прочитав: «У мене тремтить рука, мені важко писати», її зсунуті до купи брови, коли вона говорила йому з благальним виглядом: «Маю надію, ви не дуже

Одному дасте мені вісточку про себе?»; він відчув запах щипчиків перукаря, який «наводив на нього марафет», поки Лоредан вирушав по гризетку, почув часті тієї весни зливи з бурею, відчув холод повернення в екіпажі при місячному світлі, перебрав усі чарунки душевних своїх навичок, вражень від пори року, фізичних відчуттів, які розкинули над низкою тижнів одностайну сітку, що зараз обплела знову його плоть. Тоді він угнобляв любострасну цікавість, він зазнавав блаженства того, хто живе самим коханням. Йому здавалося, що так триватиме й далі, що він уникне любовних мук; якими жалюгідними здавалися йому тепер Одеттині чари проти моторошного жахиття, що оточувало його, як оточус гало сонце, проти незмірної туги, яка поймала його на думку, що йому відомі далеко не всі хвилини її життя, що він не може мати її під рукою завше і всюди! З жалем він згадував, як вона гукнула: «Я завжди буду бачитися з вами, я завжди вільна!», — адже тепер у неї було повно справ! Згадав, як цікаво, як утішно йому було знати, чим вона дихає, згадав, як вона підбивалася під його ласку — ласку, якої дати їй йому тоді не хотілося, бо це могло вибити його з життєвої колії, — дозволити прийти до нього; як вона затягла його до Вердюренів, згадав, скільки разів, коли він дозволив їй приходити до себе, вона доводила йому, яке було б для неї щастя зустрічатися з ним щодня, про що вона тільки й мріє, а для нього то була прикра перешкода, — доводила доти, доки він нарешті поступився; потім він згадав, як це їй остобісіло, як вона рішуче урвала їхні щоденні зустрічі і як для нього вона стала невтоленною і болісною потребою! Він і не здогадувався, що він як у воду дивився, коли, після третього побачення, на повторене нею не раз запитання: «Але ж чому ви не хочете, щоб я приходила частіше?» — Галантно зі сміхом відповів: «Я боюся страждання». Тепер, на жаль, Одетта писала йому іноді з ресторану або з готелю на папері з їхньою адресою, але ці цидулки палили його, як вогонь. «З готелю Вуймон? А що вона там робить? З ким вона? Що там у них діялося?» Сванн згадав, як гасли ліхтарі на Італійському бульварі, коли він спіткав її, уже збезнадіївшись, серед блудних тіней, тієї пам'ятної ночі, коли йому й на думку не могло спасти, що його розшуки і ця несподівана зустріч можуть бути Одетті не до шмиг'ї: настільки він був певен, що для неї нема більшої радості, ніж зустрітися з ним і разом поїхати, — серед ночі, як думалося тепер, майже фантастичної, справді вже пов'язаної з якимсь таємничим світом, куди вже не вернутися потому, як брама зачиниться. І тут, нерухомо застиглий у спогляданні цього воскресеного щастя, Сванн помітив якогось сіромаху і, не впізнавши його одразу, сповнився до нього пекучого жалю і потупився, боячись, як би хто не побачив, що на очі йому наринили сльози. Цей сірома був він сам.

Коли він це зрозумів, жаль його зник, зате нині він сповнився ревности до колишнього самого себе, якого кохала Одетта, ревности до тих, про кого він часто думав, не надто від цього страждаючи: «Може, вона їх не кохає»; нині, коли абстрактне поняття кохання, не пройняте цим почуттям, поступилося місцем перед напоєними коханням пелюстками хризантеми і папером «Золотого дому», Сваннові так заболіло, що він провів рукою по чолю, випустив монокль і протер його шкельце. І, безперечно, якби він побачив себе в цю хвилину, то прилучив би до колекції моноклів, помічених ним у залі, й оцей монокль, якого він здихався як досадної думки і з запітнілої поверхні якого силкувався стерти носовичком свої турботи.

Скрипці до снаги, — якщо на інструмент не глядіти і не мати змоги поєднувати чути з його образом, який змінював звук, — такі відтінки, які нагадують іноді контральто: слухачеві ввижається, що в концерті бере участь співачка. Та ось він зводить очі й бачить лише деки, коштовні, як китайські шкатули, дарма що іноді його вводить в оману підступний поклик сирени; вряди-годи йому чується також голос ув'язненого духа, який борсається, як диявол у кропильниці, всередині химерного пуделка, зачарованого і тремкого; нарешті, іноді у повітрі ніби ширяє чиста і неземна істота і розносить невидиму благу вість.

Сваннові здавалося, що музики не стільки грають коротеньку фразу, скільки творять обряд, без дотримання якого вона б не появилася, і роблять заклинання, необхідні на те, щоб сталося і якийсь час тривало диво її появи, і Сванн, уже нездольний в останній час бачити її, неначе вона належала до світу ультрафіолетового проміння, відчуваючи животворну дію метаморфози, яка відбувалася в ньому, коли його при наближенні до неї вражала миттєва сліпота, — тепер Сванн відчував її присутність, подібно до присутності богині-заступниці і свідка його кохання, вирядженої в звукову одягу, щоб можна було підійти до нього в юрбі невпізнанною, одвести його набік і поговорити з ним наодинці. І коли вона, легка, миротворча, така запашиста, пролетіла, кажучи йому все, що хотіла сказати, а він удумався в кожне її слово і шкодував, що слова так швидко линуть геть, Сванн несамохіть випинав губи, щоб поцілувати на люту її милозвучне, легке тіло. Він не відчував себе більше знедоленим і самотнім, бо, звертаючись до нього, вона нашіптувала йому про Одетту. У нього більше не було, як колись, такого враження, що коротенька фраза не здогадується про існування його й Одетти. Адже вона так часто була свідком їхніх радощів! Щоправда, вона так само часто попереджала його, що такі радощі нетривкі. Але якщо колись він відчував страждання в її усмішці, в її чистому і розчарованому наспіві, то нині він радше бачив у ній розкіш майже веселої резигнації. Про гризоти, на які вона натякала йому колись і які вона з усмішкою втягала у свій нерівний і стрімкий гін, так що вони не дошкуляли йому, — про ці гризоти, які тепер осіли в ньому, і він уже не сподівався колись їх здихатися, вона ніби казала йому те саме, що колись казала про його щастя: «Що це! Це дурниці!» І думка Сваннова вперше звернулася, у пориві жалю і ніжності, до цього Вентейля, до цього незримого брата з високою душею, якому теж довелося, мабуть, багато страждати. Чим він жив? З глибу якого горя зачерпнув він цю божественну силу, цю безмежну творчу потугу? Коли коротенька фраза говорила Сваннові про нікчемність його страждань, він знаходив розраду в тій самій мудрості, яка перед тим так нестерпно боліла йому, коли він читав цю мудрість на байдужих обличчях людей, що дивилися на його кохання, як на порожні витребеньки. Бо, навпаки, коротенька фраза, яка б не була її думка про минулість подібних душевних станів, бачила в них не щось менш серйозне, ніж життєва проза, а, навпаки, щось настільки вище за неї, що тільки ці нетривалі душевні стани й заслуговували на вираз у звуках. Чари зачаєної туги — ось що пробувала вона відтворити, віддати, аж до потаємної їхньої сутності, хоча сутність ця звичайно неперерахована і здається легковажною кожному, хто її звідав, — коротенька фраза опанувала сутність цих чарів і освітила її. Вона сягнула того, що всі бодай хоч трохи музичні слухачі, хоча б вони потім у житті не помітили цих чарів у жодному породженому перед їхніми очима почутті, тепер склали йому ціну і відкрили його божественну ніжність. Безперечно, розум був безсилий розчленувати форму, в яку ці чари вбивалися. Але вже понад рік, відтоді як у Сванна, принаймні вряди-годи, почала спалахувати любов до музики і відкривати йому власні його душевні скарби, Сванн вважав музичні мотиви за найсправжніші ідеї, але тільки ідеї з іншого світу, особливого порядку, ідеї, оповиті мороком, непізнавані, непроникні для розуму і різко відмінні одна від одної, нерівноцінні і нерівнозначні. Після вечора у Вердюренів, слухаючи коротку фразу, Сванн пробував розібратися, як вона уміла причарувати, оповити його ароматом пестоців, і зрештою він переконався, що це райське відчуття мураха за плечима зумовлене куцїстю інтервалів між п'ятьма її нотами і постійними повторами двох із них; але він добре усвідомлював, що цей його проблиск пов'язаний не з самою фразою, а з найпростішими її складниками, якими його розум задля зручності підмінив таємничу її сутність, осягнений ним ще перед знайомством з Вердюренами, на тому вечорі, де він уперше почув сонату. Він знав, що сам спогад про звуки роля ще більше викривлює ту перспективу, на якій йому линула музика, що поле, відкрите музиці, — це не жалюгідна мелодія з семи нот — це неосяжна клавіатура, майже вся ще невідома клавіатура, з чийх мільйонів клавіш лише небагато які, відокремлені кромішньою пільмою, — клавіші ніжності, жаги, мужності, супокою, такі самі не схожі між собою, як один всесвіт не схожий з іншими, — були відкриті великими мистцями, пробуджуючи в нас емоції,

відповідні знайдені ними темат, і цим мистці допомагають нам виявити те багатство, те розмаїття, що їх таїть у собі велика, непроникна і скрушна ніч нашої душі, яку ми беремо за пустку і небуття. Вентейль був одним з таких мистців. І в його коротенькій фразі, хоча для свідомости вона становила собою темну поверхню, відчувалося таке щільне, таке ясне наповнення, якому вона надавала сили такої нової, такої оригінальної, що всякий, хто її чув, беріг її потім у собі вкупі з абстрактними поняттями. Для Сванна то був образ любови і щастя, який він так само широко сприймав у всій його своєрідності, як образи любови та щастя, підказувані йому «Принцесою Клевською» і «Рене», тільки-но ці імена спливали в його пам'яті. Навіть коли він не думав про коротку фразу, вона гніздилася в його підкірці, так само як інші поняття, які годі замінити чимось, як, скажімо, поняття світла, звуку, об'єму, чуттєвої насолоди, — так само як усі скарби, які урізноманітнюють і оздоблюють наше царство духу. Може, ми їх утратимо, може, вони згладяться, коли ми повернемося в небуття. Але допоки ми живемо, ми не можемо не знати їх, як не можемо не знати якоїсь речі, як не можемо сумніватися, скажімо, у світлі лампи, яка, тільки-но її запалять, перетворює речі в нашій кімнаті, звідки вивітрився сам спогад про п'яту. Так Вентейлева фраза, подібно до якоїсь трістанівської теми, яка робить якийсь внесок у наш внутрішній світ, поєдналася з нашою тлінністю, стала людянішою, а отже, зворушливішою. Доля її сплелася з прийдешністю, з трепетом нашої душі, стала найсвоєріднішою, найпишнішою її оздобою. Може, істина — небуття, може, наші мрії це — щось, чого насправді немає, але тоді й ці музичні фрази, ці поняття, існуючі, бо існує істина, — теж ніщо. Хай ми загинемо, але ці божественні полонянки — наш заручниці, і вони поділяють з нами наш шанс. І наша спільна загибля буде не такою вже похмурою, не такою безславною, може, — не такою правдоподібною.

Отже, Сванн мав рацію, вірячи, що фраза сонати існує справді. Улюднена, якщо дивитися на неї з такого погляду, вона все ж належала до розряду істот надприродних, яких ми ніколи не бачили, але яких ми, проте, з захопленням узнаємо, коли якомусь дослідникові незримого удається вихопити одну з них з неземного, доступного дослідникові, світу, щоб вона проблисла над нашим світом. Саме так і вчинив Вентейль з короткою фразою. Як відчував Сванн, композитор з допомогою музичних інструментів зняв із неї покривало, відслонив її перед очима, пішов за нею і побожно відтворив її обриси такою ніжною, такою обережною, такою вкрадливою і такою певною рукою, що гучання фрази мінялося шмиті, то загасаючи з тим, щоб перекинутися тінню. то гучнішаючи знов, коли треба було окреслити якийсь сміливіший контур. Доказом того, що Сванн мав рацію, вірячи, що фраза реально існує, було те, що всякий бодай трошки тонкий знавець музики одразу ж розпізнавав би фальш, якби Вентейль не мав такої зіркости, якби він не мав хисту сильної ліпки і, щоб приховати слабкість свого зору, щоб приховати, що в нього не досить міцна рука, подекуди додавав якісь штришки від себе.

Фраза зникла. Сванн знав, що вона появиться знову після довгої частини, яку піаніст пані Вердюрен завжди опускав. Ця частина містила в собі дивовижні думки, — коли Сванн слухав сонату вперше, він їх не уловив, тепер же вони наче поскидали в роздягальні його пам'яті незмінний маскувальний костюм новизни. Сванн вслухався в окремі мотиви, які вливалися в композицію фрази, як уходять засновки у неминучий висновок, він був при її народженні: «О, зухвалість, може, така сама Геніальна, як зухвалість Лавуаз'є, Ампера, зухвалість Вентейля, який експериментує, відкриває таємні закони невідомої сили, покладається на незримі колісницю, яка мчить крізь незвідане до єдиної можливої мети, на колісницю, якої йому так і не розгледіти!» Який прегарний був діалог скрипки і рояля на початку останньої частини! Відмова від слів замість, як можна було припустити, давати простір уяві, — навпаки, усувала її; ніколи усна мова не викликала такою пекучою доконечністю, не ставила таких слушних запитань, не давала таких чесних відповідей. Спершу пролунала самотня скарга роялю, схожа на крик птаха, покинутого своєю товаришкою; скаргу почула скрипка і відповіла їй наче з сусіднього дерева. То була ніби світова зоря, наче їх було лише двоє на крузі земному, точніше, в цьому відрубному від усього іншого світі, зведеному логікою його Творця, світі, де вони приречені на самоту удвох, — у світі сонати. То хто ж вона, ця плаксійка невидимка, скаргу якої так проникливо віддає рояль: птах чи душа коротенької фрази, ще не дотвореної фрази, чи фея? Крики її так почастішали, що скрипалеві довелося, підхоплюючи їх, прожогом водити смичком. Чудовий птах! Скрипаль пробував причарувати його, приручити, полонити. Ось він уже ввійшов у його душу, ось уже пробуджена ним коротенька фраза струшує тілом, наче медіум, справді одержимого скрипаля. Сванн, знав, що фраза пролунає ще раз. І особа його роздвоїлася і, чекаючи на ту неминучу мить, коли він опиниться у чотири ока з фразою, він захлипав, — такі схлипи вириває з наших грудей гарний вірш чи скорботна звістка, але тільки не тоді, коли ми самі, а коли переказуємо їх приятелю і відбиваємося в ньому вже як третя особа, чії емоції, мабуть, розчулять нашого приятеля. Фраза появилася знову, але цього разу лише на те, щоб зависнути в повітрі, ніби нерухомо, на мить, попишатися й розтанути. Ось чому Сванн нічого не втрачав з короткого часу, протягом якого вона лунала. Вона все ще ширяла у повітрі, наче миляна банька. Як веселка, що, тьмяніючи, никне, потім підноситься знову і, перш ніж примеркнути, на хвилю спалахує в усій повняві, вона до двох барв, які досі можна було в ній розрізнити, домішала інші переливчасті струни, всі відтінки спектру, і всі вони у неї співали. Сванн не смів ворухнутися, йому хотілося, щоб і інші сиділи спокійно, наче найменший порух міг розбити магічні чари, п'янки і крихкі, ладні шромити розвіятися. Але перемовлятися слухачі і не помишляли. Невімовне слово єдиного відсутнього, може, покійного (Сванн не відав, чи Вентейль живий), навіяване ритуальними жестами цих двох ієрофантів, мало достатньо сили, щоб прикувати увагу трьохсот душ, і обертало цю естраду, куди явилася на поклик чиясь душа, на один з найшляхетніших вівтарів, на яких колись звершалася священнодія. Коли фраза нарешті відпишала і лише окремі її пелюстки ще були у наступних мотивах, Сванн, хоча в першу мить розсердився на відому своєю недалекістю графиню де Монтер'янде, яка ще до кінця сонати нахилилася до нього, щоб поділитися своїми враженнями, не міг, проте, утриматися від усмішки і, може, навіть побачив у її словах глибокий зміст, який вона і не думала вкладати в них. Зачарована віртуозною грою, графиня гукнула: «Дивовижно! Мене ніщо не вражало ще так...» Але хіть до точности змусила її одразу ж поправитися: «...ніщо не вражало ще так... якщо не рахувати обертових столиків!»

Після цього вечора у Сванна сумніву не залишалося, що Одеттине почуття до нього вже ніколи не відродиться, що його сподіванки на щастя не справдяться. І якщо в інші дні Одетта бувала ще з ним мила і ніжна, якщо вона виявляла до нього іноді увагу, то він це сприймав як чисто зовнішні, оманливі знаки нетривалого повернення до нього з тою розчулено-недовірливою турботливістю, з тою розпачливою радістю, з якою ті, хто доглядає невиліковно хворого приятеля, якому три чисниці до смерті, підносять нам факти першорядної ваги: «Вчора він сам звірив рахунки і навіть виявив зроблену нами помилку, він з апетитом з'їв яйце, якщо воно йому не завадить, ввечері спробуємо дати йому котлетку», — хоча в душі вони знають, що факти ці не важать нічогісінько перед лицем неминучої смерті. І Сванн був майже певний, що коли б він жив тепер далеко від Одетти, він зрештою збайдужів би до неї, він був би щасливий, якби вона покинула назавжди Париж, у нього вистачило б духу зостатися, але на те, щоб поїхати самому, духу йому не стало б.

Ця думка навідувала його частенько. Він знову засів за Вермера і в зв'язку з своєю роботою йому треба було з'їздити на кілька днів до Гааги, до Дрездена, до Брауншвейга. Він міг би битися об заклад, що полотно «Туалет Діани», куплене Моріскою на розпродажу у Гольдшмідта, зовсім не якогось Ніколаса Маеса, а Вермера. Аби визнати собі рацію остаточно, йому треба було побачити полотно. Але покинути Париж, коли Одетта тут або навіть коли її тут немає, це було понад його сили, — бо в нових місцях, де відчуття наші не притуплені звичкою, біль знову загострюється, знову ятрить, і він міг безперестань думати про цю мрію тільки тому, що поклав собі не їхати, та й годі.

Але коли він спав, думка доїхати вряди-годи в ньому оживала, він забував, що поїздка неможлива, і вві сні вона здійснювалася. Якоюсь йому приснилося, що він їде на цілий рік: вихилившись з вагонного вікна, Сванн намовляв якогось хлопчину, який проводжав його в сльозах, поїхати разом з ним. Та тільки-но потяг рушив, Сванн прокинувся і одразу схаменувся, адже він нікуди не їде, він побачить Одетту сьогодні, завтра, бачитиме її щоденно. Все ще схвилюваний своїм сновидінням, він благословляв долю за те, що обставини склалися так, що він сам собі пан, що в його волі не їхати від Одетти і домагатися від неї бодай рідких побачень; розглядаючи подумки всі свої переваги — суспільне становище, капітали, яких Одетта так потребувала, що це одне утримувало її од розриву (подейкували, ніби вона навіть збиралася женити на собі Сванна), дружбу з паном де Шарлюсом, — а втім, сказати по щирості, пан де Шарлюс запобіг небагато ласки для нього в Одетти, але зате завдяки пану де Шарлюсу Сванна гріла думка, що Одетта чує приємні речі про нього від їхнього спільного друга, якого вона високо ставила, — нарешті свій розум, усю снагу якого Сванн щоденно кидав на те, щоб вимислити якийсь фортель, коли його присутність могла бути як і не приємна, то принаймні необхідна Одетті; він думав про те, що було б, якби він був позбавлений цих переваг; він думав про те, що якби він, як і багато інших, був бідний, нужденний, убогий, якби йому довелося хапатися за будь-яку роботу, якби він мав батька-матір або дружину, то він би, напевне, мусив розійтися з Одеттою, і цей сон, весь жах якого ще проймав, тоді напевне був би в руку, і сказав собі: «Ми не усвідомлюємо, що ми щасливі. Нам завжди здається, що ми нещасніші, ніж насправді». Але згадавши, що він з нею уже живе так кілька років, що найбільше, чого вона може сподіватися, це щоб жити так і далі, що він віддає свою роботу, свої втіхи, своїх приятелів, коротко, все своє життя за щоденне чекання зустрічі, яка ошчасливила його не могла, він питає себе: чи не схибив він; чи те, що сприяло його зв'язку і запобігало розриву, не занастило його життя; чи не порятувало б його, власне, те, чому він так радів, що воно йому тільки снилося: його поїздка? І тоді він сказав собі, що ми не усвідомлюємо, що ми нещасні, нам завжди здається, що ми щасливіші, ніж насправді.

Іноді він плекав надію, що Одетта безболісно загине, потрапивши в якусь пригоду, адже вона пропадала десь із ранку до вечора, знай гасала по місту, переходила вулиці. Але вона поверталася здорова і ціла, і Сванн дивувався гнучкості й моці людського тіла, змушеного бігати, долаючи перешкоди, і наражатися на небезпеки, небезпеки, як здавалося Сваннові, незліченні, бо їх ставило їй на шляху таємне Сваннове бажання, гнучкості й моці, які дозволяють нам щодня і майже безкарно бути у бреху і кейфувати. Сванн цілком солідаризувався з Магометом II, чий портрет пензля Белліні так йому подобався; безтямно закохавшись в одну свою дружину, Магомет II заколов її запоясником, аби віднайти, як простодушно повідомляє його венецький життєписець, свободу духу. Але потім Сванн обурився, що він такий егоїст; всі його душевні муки ламаного шеляга не варті, міркував він, якщр він зовсім не дорожить Одеттиним життям.

Порвати з Одеттою остаточно він не міг, але якби він зустрічався з нею постійно, тоді біль його мало-помалу уцух би і його кохання, може, згасло б. І коли Одетта сказала, що вона не покине Парижа нізащр, Сванн вирішив, що тільки цього він і домагається. Принаймні він знав, що вона надовго відлучалася з Парижа один раз на рік: у серпні і в вересні, — отже, він мав бодай кілька місяців, щоб розчинити свою гірку думку про її від'їзд у будучині, а про неї він починав думати задовго до розлуки, і вона, зіткана з днів, подібних до днів теперішніх, прохолодна і прозора, струмувала в його голові, сповнюючи його журбою, хоч і не допікаючи його до живого. Але ця загнана в душу Сванна будучина, ця безбарвна, вільна річка застигала, як крижана брила, тужавіла, промерзала до дна, як тільки Одетта вимовляла бодай одне слово, і Сванн відчував себе наповненим якоюсь величезною важкою масою, яка так розпирала стіни його істоти, що та загрожувала лопнути. А все тому, що Одетта з усмішкою, глипнувши зизом на нього, сказала: «На Зелені свята Форшвіль вирушає в дуже принадну мандрівку. Він їде до Єгипту!» І Сванн як стій здогадався, що це означало: «На Зелені свята я їду з Форшвілем до Єгипту». І справді, через кілька днів Сванн казав їй: «Ага, ти ж мене попередила, що збираєшся їхати з Форшвілем», а вона, не кліпнувши оком, призналася: «Так, коханий, ми їдемо дев'ятнадцятого, ми пришлемо тобі листівку з пірамідами». В такі хвилини йому кортіло з'ясувати, чи не коханка вона Форшвілю, спитати про це навпростець. Він знав, що вона надто забобонна на те, щоб піти на кривоприсяжництво, і до того ж, раніше Сванна утримував страх розгнівати Одетту розпитами, викликати у неї неприязнь до себе, але тепер його побоювання пропало, адже він утратив усяку надію на взаємне почуття.

Якоюсь Сванн одержав анонімку, де його сповіщалося, що Одетта була коханкою багатьох чоловіків (зокрема Форшвіля, пана де Бреоте і метра) та жінок і що вона часто одвідує дім розпусти. Сванн катувався на думку, що серед його друзів є людина, здатна надіслати йому такого листа (деякі подробиці свідчили, що автор у курсі Сваннового інтимного життя). Він загадався, хто це міг зробити. Але Сванн неліг уявити собі вчинок тієї чи іншої людини, якщр йому не вдавалося провести видимий зв'язок між учинком цієї особи та її словами. Він мізкував над тим, де та таємна пружина, яка могла штовхнути на цей мерзенний учинок: під вдачею пана де Шарлюса, чи пана де Лома, чи пана д'Орсана, — вдачею, якою вона уявляється про людське око, але оскільки жоден з них ніколи при ньому не схвалював анонімних листів, оскільки все, що вони з цього приводу казали, підтверджувало їхню огуду анонімок, Сванн не знайшов ніяких розумних підстав, щоб вішати на когось собаку. Пан де Шарлюс був чудій, але, власне, добряга і плохута; пан де Лом — сухар, але наділений чепурністю і моральним здоров'ям. А пан д'Орсан умів, як ніхто, втішити Сванна за найбільшої скрути, він завжди діяв делікатно й тактовно. Ось чому Сванн не міг зрозуміти тієї негарної ролі, яку пан д'Орсан нібито грав щодо одної багатої жінки, з якою він сходився, і щразу, коли Сванн думав про пана д'Орсана, то відкидав його лиху репутацію, як несумісну з такими безперечними свідченнями його шляхетности. Щоб якоюсь прочистити свій мозок, Сванн змусив себе думати про інше. Потім він набрався духу, і думки його вернулися в попереднє річище. А що він зокрема нікого не підозрював, то мусив запідозрити всіх. Так, звісно, пан де Шарлюс любив його, серце у нього добре. Але він неврастенік, завтра він може заплакати, дізнавшись, що Сванн хворий, сьогодні ж у нападі ревнощів, гніву, під впливом якоїсь наглої думки, яка посіла його, цілком свідомо зробить йому зло. Власне, ця порода людей найгірша. Звичайно, принц де Лом любить Сванна куди менше, ніж пан де Шарлюс. Але саме тому він ставить до Сванна рівніше, а крім того, він натура, безперечно, холодна, але зате нездольна ні на ниці, ні на шляхетні вчинки. Сванн жалкував, що зближувався лише з такими людьми. Потім йому спадало на думку, що чинити зло ближньому нам заважає доброта і що він може відповідати взаємністю тільки тим, хто йому близький, і саме такою людиною, з погляду спочутливості, був пан де Шарлюс. Він би обурився вже на саму думку, що він може завдати кривди Сваннові. А чи ж угадно, як поведеться принц де Лом, людина черства, людина зовсім іншого штибу, під впливом зовсім інших мотивів? Бути добрим — це головне, а пан де Шарлюс був добряга. Пан д'Орсан теж був чоловік не лихий, і його стосунки зі Сванном, щирі, хоча й не близькі, які склалися завдяки тому, що вони були однодумці і їхнє спілкування приносило втіху обом, були спокійніші, ніж екзальтована любов пана де Шарлюса, здатна і на дружні, і на ворожій вибрити. Якщр був хтось, хто умів триматися тактовно зі Сванном і розуміти його, то це пан д'Орсан. Ну, а як же його підозрілі манери? Нині Сванн шкочував, що раніше з цим не рахувався, що часто жартома говорив, ніби ніхто не вміє викликати у нього таку симпатію і шану, як відомий негідник. «Недарма ж, — думав він нині, — люди споконвік судять ближнього за його вчинками. Єдине тільки вчинки щось означають, а зовсім не слова і думки. Хоч би які пан де Шарлюс і пан де Лом мали вади, все ж вони порядні люди. Пан д'Орсан може й не мати цих вад, але порядною людиною його навряд чи назвеш. Ніколи не знаєш, чого від нього чекати». Потім Сванн запідозрив Ремі, щр правда, Ремі міг лише під'юдити когось, а проте Сваннові здалося, що він ухопив тропи. Передусім Лоредан

мав підставу мати зуб на Одетту. А потім, хіба не природно, що нашу челядь, яка стелеться перед нами, яка доточує до наших капіталів і до наших хиб примарні багатства, на які їй заздро, і примарні пороки, за які вона нас зневажає, сама доля змушує орудувати інакше, ніж орудують люди нашого світу? Сванн запідозрив ще й мого дідуся. Хіба мій дід не відмовляв Сваннові щрашу, як він просив його про яку послугу? При цьому дід, зі своїми міщанськими поглядами, цілком міг вважати, що робить так для Сваннового добра. А ще Сванн запідозрив Берґотта, художника, а також Вердюрєнів, і знову подумки похвалив за мудрість світських людей, які не хочуть водитися з мистецькими колами, де такі речі можливі і навіть можуть сприйматися як «коніки», але одразу ж йому згадалася щирість богєми на відміну від каверз і мало не шахрайства аристократії, яку на це часто підбиває безгрішшя, потреба розкоші, розпушта. Так чи інакше, анонімка свідчила, що серед знайомих є суб'єкт, здатний на паскудство, але Сванн не розумів, чому це паскудство радше має чаїтися в щє ніким не досліджених надрах людини лагідної, ніж у надрах душі людини холодної, радше в надрах душі художника, ніж міщанина, великого пана, ніж лакея. Яку мірку докласти, щрб судити людей? Зрештою кожен з його знайомих здатний на підлоту. Що ж йому слід порвати з усіма? За думками у Сванна голова туманіла, він двічі чи тричі провів рукою по чолу, протер носовичком шкельця своїх окулярів і подумав, що ті, хто спілкується з паном де Шарлюсом, з принцом де Ломом, нітрохи не гірші люди за нього. Це зовсім не означає, що вони не можуть вчинити лихий учинок, але не знатися з ними годі, це викликане життєвою необхідністю, проти рожна не попреш. І Сванн і далі ручкався з приятелями, узятими на підозру, ручкався явно стримано, оскільки йому здавалося, що ці люди хочуть дозолити йому. Сам лист Сванна нітрохи не зачепив: кожне оскарження, висунуте проти Одетти, не мало і тіні правдоподібності. Як більшість людей, Сванн мав лінощі думки і не вирізнявся буйною уявою. Йому був відомий пропис, що людське життя взагалі рясніє суперечностями, але коли йшлося про якусь конкретну особу, то він уявляв невідому йому частину життя цієї особи такою самою, як і відому. Те, що було замовчане, він дописував з допомогою того, про що мовилося. Коли Одетта була з ним і вони розважали про чийсь неделікатний учинок чи про неделікатність у вияві почуттів, Одетта їх гудила в ім'я тих самих моральних засад, які завше проголошували Сваннові батьки і яким він залишався вірний сам; при цьому Одетта поправляла квіти, пила чай, цікавилася Сваннвою роботою. Ось чому Сванн поширював ці звички на всю решту Одеттиного життя; коли він хотів уявити собі, чим займається вона далеко від нього, він повторював усі ці рухи. Якби йому описали її і він переконався, що такою, як вона є, чи, точніше, якою вона довший час була з ним, вона буває і з кимось іще, то він спізнав би болю, бо образ здався б йому правдоподібним. Але припустити, що вона ходить до звідниць, крутить любов, провадить плюгаве життя ледащиці — яка недоречна бридня, яку, Богу дякувати, збивають і уявні хризантеми, і щрденне чаювання, і цнотливе її обурення! І лише вряди-годи Сванн натякав Одетті, що люди зі злості доповідають йому про кожен її крок; ввернувши до речі якусь незначну, але правдиву деталь, яка дійшла до його відома випадково, ввернувши так, ніби це вихопилося несамохіть і наче це лише одна з численних осібностей, які в сукупності дають зв'язну картину Одеттиного життя, що її він беріг у душі, Сванн давав їй наздогад, ніби він обізнаний з речами, яких насправді не знав і про які навіть не підозрював, адже він так часто закликав Одетту не перекручувати правди саме тому, що він, хай навіть несвідомо, прагнув, щрб Одетта викладала йому про себе як на духу. Сванн запевняв Одетту, що він любив щирість, і він справді любив її, але так, як люблять звідницю, здатну тримати чоловіка у курсі справ його полюбовниці. Отже Сваннів культ щиросте, оскільки безкорисливий не був, не укріплював його в доброчесності. Так високо цінована ним істина була істиною, яку йому повідомила б Одетта, але, щрб спізнати її, він не боявся вдаватися до брєхні, а тим часом Одетті він доводив, що брєхня веде до морального розкладу людини. Загалом він брєхав не менше, ніж вона, оскільки Сванн був нітрохи не меншим егоїстом, ніж Одетта, але нещасніший за неї. А Одетта, слухаючи, що розповідає Сванн про неї саму, дивилася недовірливо і на всяк випадок гнівно, щрб не здаватися присоромленою і не паленіти за свої вчинки.

Якось у пору довгєнького для Сванна спокою, не потьмарюваного спалахами, він згодився провести вечір у театрі з принцєсою де Лом. Коли він розгорнув газету, щрб подивитися, що сьогодні грають, назва п'єси Теодора Бар'єра «Мармурові дівчата» так болісно вразила його, що він здригнувся і відкинувся на спинку крісла. Наче освітлене вогнями рампи, і нині в новому оточєнні, слово мармур, яке він утратив здатність сприймати (так часто воно потрапляло на його очі) знову набрало чіткосте й одразу ж нагадало йому давню розповідь Одетти про те, як вона оглядала з пані Вердюрєн виставку в Палаці промисловости і як пані Вердюрєн попередила її: «Начувайся, я зумію тебе розтопити, адже ти не мармурова». Одетта запевняла Сванна, що то був лише жарт, і Сванн не зважив на нього. Але тоді він Одетті довіряв куди більше. А в анонімці йшлося про любов саме такого штибу. Унікаючи дивитися на слова «мармурові дівчата», Сванн перегорнув сторінку і заходився машинально читати вісті з провінції. Шторм, розходившись над Ла-Маншем, наробив спустошень у Д'єппі, в Кабурі, у Безвалі. І ще раз Сванн відкинувся на спинку крісла.

Назва Безваль нагадала Сваннові містечко у тій самій околиці: Безвіль, поєднаний рисочкою з іншою назвою Бреоте, — він часто бачив цю назву на мапі, але тільки зараз уперше зауважив, що таке прізвище має його друг, пан де Бреоте, про якого анонім стверджував, що він Одеттин коханець. Зрештою щрдо пана де Бреоте, в цьому нічого неймовірного нема, але щрдо пані Вердюрєн — це вже не лізе ні в які ворота. Одетта іноді прибріхувала, але звідси не випливало, що вона ніколи не говорила правди, і ті слова, якими вони перекинулися з пані Вердюрєн, ті, що сама ж вона переказала Сваннові, йому здалися порожніми і небезпечними жартиками, які пускають через свою житейську недосвідченість і неусвідомлення гріха жінки такі, наприклад, як Одетта, зраджуючи тим самим свою невинність, найменше здатні спалахнути жагою до іншої жінки. Те, як Одетту обурили підозри, які вона своєю розповіддю на короткий час пробудила у Сванна, цілком відповідало тому, що йому було відомо про уподобання, про темперамент його коханки. Проте Сваннові нараз сяйнуло, — так перед поетом, здатним досі лише римувати, нараз відкривається глибока думка, а перед науковцем, ще зеленим дослідником, — закон, саме ця думка, цей закон їх і наснажать. І тут Сванн уперше згадав те, що сказала йому Одетта два роки тому: «О, для пані Вердюрєн без мене світ мов зав'язаний. Я її закохання, вона цілує мене, хоче, щрб я всюди роз'їжджала з нею, щрб я їй тикала». Зв'язку між цією Одеттиною реплікою і недоречним патяканням, яке вона розводила, хизуючись своєю зіпсутістю, Сванн тоді не уловив, у цій репліці він побачив лише доказ гарячих почуттів її і пані Вердюрєн. Тепер же спогад про ці ніжності пані Вердюрєн нараз поєднався зі спогадом про несмачну балачку, яку колись завела з ним коханка. Сванн не міг більше подумки розмежувати одне від одного, як і багато чого, що переплелось одне з одним для нього в житті, причому милощі надавали щрсь глибого і поважнішого жартам, а жарти позбавляли ці милощі їхнього невинного характеру. Сванн вирушив до Одетти. Сів далеко від неї. Він не насмів її поцілувати, не знаючи, що пробудить поцілунок і в ній, і в ньому самому: жагу чи гнів. Він мовчав, він дивився, як конає їхне кохання. І нараз наважився.

— Одетто, — сказав він, — серце моє, я знаю, що це підло, але мені треба спитати тебе про дещо. Пам'ятаєш, я одного разу подумав про тебе і про пані Вердюрєн? Скажи, чи було у тебе щрсь насправді з нею або іншою?

Вона мотнула, міцно стуливши уста, головою, — так звичайно відповідають люди, що вони не підуть, що їм це нудно, коли їх хтось запрошує: «Ви не хочете подивитися на кавалькаду? їдьмо подивитися ревію!» Але таке мотання головою, як знак відмови від нашої участі в чомусь, що тільки має бути, саме тому вносить деяку непевність у заперечення участі в тому, що вже сталося. Ба більше: це

радше лише дбання про честь свого мундира, а не осуд, не підтвердження безпудности поводження. Побачивши, як Одетта показує жестом, що він помиляється, Сванн відчув: він, може, й недалеко від істини.

— Я ж казала тобі, ти ж добре знаєш, — додала вона роздратованим і ображеним тоном.

— Так, я знаю, але чи цілком ти цього певна? Не кажи мені: «Ти ж добре знаєш», а скажи: «Я ніколи не робила нічого подібного з жодною жінкою».

Вона повторила ці слова, як завчений урок, з іронією в голосі й ніби прагнучи, щоб їй дали спокій:

— Я ніколи не робила нічого подібного з жодною жінкою.

— Чи можеш ти заприсягтися мені на твоєму образку Леґетської Богоматері?

Сванн знав, що Одетта криво не присягне на цьому образкові.

— Ні, це просто Божий напуст! — скрикнула, скинувшись усім тілом, Одетта, вона ніби поривалася вирватися з тісної діри запитання. — Ти даси мені врешті спокій? Що з тобою сьогодні? Ти що, хочеш, щоб я тебе зненавиділа, щоб я тебе прокляла? А я домагалася, щоб у нас усе було як колись, як у наші добрі часи, і ось твоя подяка!

Однак він, не випускаючи її, як хірург, який очікує, коли минуться спазми, що змушують його не зрестися втручання, а лише урвати, озвався до неї, угущаючи її й уласкавлюючи:

— Ти глибоко, Одетто, помиляєшся, якщо гадаєш, ніби я бодай крапельину на тебе серджуся. Я говорю з тобою лише про те, що знаю, а знаю я куди більше, ніж ти гадаєш. Але ти одна можеш своїм визнанням утишити те, що живить у мене злість до тебе, живить лише тому, що мені це вносять у вуха інші. Я прощаю тобі все, бо кохаю тебе, та мене хапає за серце не твоя поведінка, а твоя брехливість, твоя безглузда брехливість, що змушує тебе уперто відкидати все, що мені відомо. Як же я можу кохати тебе, коли ти твердиш мені в живі очі, коли ти заприсягаєшся, хоча я достеменно знаю, що все це справжнісінька брехня? Не тягни, Одетто, це торттури для нас обох. Варто тобі лише захотіти — і за мить буде вже по всьому, ти будеш вільна від цього раз і назавше. Поклянись мені на твоєму образкові, скажи так чи ні, чи було це в тебе коли-небудь.

— Але ж звідки я знаю! — люто гукнула Одетта. — Може, давно, дуже давно... до того ж я сама гаразд цього не тямала... десь двічі, тричі.

Сванн узяв у рахубу всі версії відповіді. Насправді було, отже, щось, що не мало жодного зв'язку з тим, що він пробував урахувати, так само не має ніякого зв'язку між ударом ножакою і ммарами, які ліниво збираються над нашою головою, ці її слова «двічі» або «тричі» вразили його в саме серце, ці слова, «двічі» чи «тричі» всього лишень слова, слова, кинуті в повітря на деякій відстані від Сванна, сливе фізично порвали його серце, затруїли його, як затрує трутизна. Мимоволі згадалися Сваннові слова, почуті в маркізи де Сент-Еверт: «Ніщо мене так не вразило... З часів оберткових столиків». Сванн не уявляв, що йому так болітиме. Боліло не лише через те, що він здогадувався про таку міру зіпсутости, навіть коли втрачав усяку довіру до Одетти, а ще й через те, що навіть коли ця її зіпсутість малювалася в його голові, вона мріла йому якась розпливчата, непевна, зовсім позбавлена того жахиття, яким війнуло од слів «двічі» або «тричі»; вона не мала в собі тієї надмірної жорстокости, яка була така одмінна від усього, чого він зазнав досі, як одмінна від інших хвороб та, яка вражає нас уперше. І все ж, хоча Одетта була осередком цього зла, вона була дорога Сваннові, як і колись, ба навіть тепер ще дорожча: що дужче він мучився, то більше ніби зростала і сила заспокійливого, сила протиотрути, яку мала лише ця жінка. Йому хотілося доглядати за нею, як за важкохворого. Йому хотілося, щоб те жахливе, з чим вона йому призналася і що було у неї двічі чи тричі, більше не повторювалося. Для цього треба було стежити за Одеттою. Ми часто чуємо, що коли хтось витикає своєму приятелеві вади його коханки, то це тільки ще тісніше прихляє його до неї, бо приятель цьому не вірить, а якби навіть і повірив, то прихилився б ще дужче! Але Сванн питав себе: як же її уберегти? Він ще міг би, мабуть, забезпечити її від якоїсь жінки, але ж вирискаються інші жінки, і тут до Сванна дійшло, яке це було шаленство, коли він, не заставши Одетти пам'ятного вечора у Вердюренів, забаг мати — забаганка явно нездійсненна — іншу істоту. На щастя для Сванна, підложжя його душі, потоптаної, як кінними ординцями, новими стражданнями, підложжя первісне, м'яке, нечутно робило свою справу, — так клітини пораненого органа негайно беруться відновлювати ушкоджені тканини, так м'язи спаралізованої руки чи ноги намагаються все ще рухатися. Ці давніші, корінні мешканці його душі на мить поглинули всі Сваннові сили на невидиму відбудову, яка створює для того, хто одужує чи кого прооперовано, оману супокою. Цього разу проте перенапруження відбулося не так на Сванновому мозкові, як на серці. Але все, що ми пережили в своєму житті, прагне повторитися. Подібно до конаючої звірючки, яка тіпається в нових конвульсіях нібито вже по агонії, Сваннове серце, перепочиле від болю, болісно стенулося знову. Йому згадалися місячні вечори, коли, розсівшись у вікторії, яка везла його на вулицю Лаперуза, він любосно розпалював у собі емоції закоханого, не маючи й гадки, який отруєний плід вони неминуче принесуть. Але всі ці думки майнули йому в одну мить, поки він схопився за серце, звів подих і витиснув на своєму обличчі усмішку, намагаючись приховати свою муку. Він знову почав ставити собі запитання. Бо його ревності, які взяли собі за обов'язок, за який не взявся б і найлютіший його ворог, — вразити його нищівним ударом, завдати йому такого страшного болю, якого він ще ні разу не зазнавав, — його ревності, вважаючи, що він ще не випив добру повну, намагалися завдати йому ще глибшої рани. Ніби зле божество, ревності надихали Сванна і поривали його до загибелі. Якщо ці торттури не зразу ж стали нестерпними, то це була заслуга не його, а Одеттина.

— Дорогенька, — звернувся він до неї, — вже по всьому. Скажи тільки, чи я знаю цю жінку?

— Та ні, присягаюся тобі! А потім я, мабуть, себе обмовила — так далеко це у мене ніколи не заходило.

Він посміхнувся і вів далі:

— Менше з тим, це пусте, шкода лише, що ти не хочеш сказати — з ким. Якби я ясно її собі уявив, я й думати б про неї забув. Кажу це в твоїх інтересах, щоб більше не в'язнути до тебе з розпитами. Коли щось собі уявиш, то це так заспокоює! Найстрашніше, коли не можеш уявити.

Але ти й так зі мною поцирувала, я більше тобі не докучатиму. Дякую тобі від усього серця — ти стільки для мене зробила. Уже по всьому. Тільки одне запитання: давно це було?

— Ох, Шарлю, ти виварюєш воду з мене! Бозна-коли. Я зовсім про це забула, таке враження, що ти нагадуєш мені про це навмисне. Що ж, ти чоловік доскоцький, — чи то здуру, чи то навмисне уцїпнула вона його.

— Я прагну лише з'ясувати, чи було це до нашого знайомства, чи після. Питання цілком слушне. Це відбувалося тут, у цій кімнаті? Чи не скажеш ти, якого саме вечора, шрб я точно міг пригадати, шрб я робив того вечора? Адже погодься, Одетто, рибко моя, ти ж не могла забути — з ким саме?

— Далебі, я не знаю! Здається, ввечері, у Булонському лісі, коли ти приїхав з нами на острів. Ти обідав у принцеси де Лом, — сказала вона, зрадівши, шрб пригадала точну подробицю, яка свідчила про її правдивість. — За сусіднім столиком сиділа жінка, з якою я вже дуже давно бачилася. Вона звернулася до мене: «Ходімо он за ту скелю, помилуємося, як грає на волі місяць». Я позіхнула і відповіла їй: «Ні, я втомилася, мені і тут добре». Вона стала переконувати мене, шрб сьогодні місячне сяйво особливо ефектне. Я їй сказала: «Вигадка!» Я добре бачила, чого їй хотілося.

Одетта розповідала підсміюючись, чи то тому, шрб це здавалося їй цілком природним, чи то аби показати, шрб не надає цьому ніякої ваги, чи то зі страху, як би її личко не набуло провинного виразу. Але, глянувши Сваннові в живі очі, вона змінила тон:

— Жорстокий! Тобі подобається мучити мене, змушувати мене брехати, — от я й брешу, шрб ти дав мені спокій.

Цей другий удар, завданий Сваннові, був ще дошкульніший, ніж перший. Сванн зроду не гадав, шрб це сталося так недавно, майже перед його очима, а він нічого не помітив, шрб це належало не до минулого, якого він не знав, шрб це відбувалося вечорами, які він добре пам'ятав, які він проводив з Одеттою, про які, як йому здавалося, він знав усе, і в яких тепер, коли він на них озирався, він бачив шрсь підступне й жорстоке; в їхніх вечорах раптово розверзлося провалля — той проміжок часу на острові у Булонському лісі. Одетта була дуркувата, але вона вирізнялася чарівливою шрїстію. Вона розповіла, вона відіграла цю сцену з такою безпосередністю, шрб Сванн, важко сапаючи, бачив усе: Одеттине позіхання, скелю. Він чув, як вона — гай-гай, весело! — відповіла: «Вигадка!» Він відчував, шрб вона більше нічого не скаже йому сьогодні, шрб зараз нема чого розраховувати на її подальше самовикриття. Помовчавши, він сказав їй: «Бідна моя ясочко, пробач мені, я бачу, шрб роблю тобі прикрість, уже по всьому, більше я не думатиму про це».

Але Одетта бачила, шрб його погляд утуплений у незнане, утуплений у минуле їхнього кохання, суцільне, досі згадуване з радістю, бо воно йому марилося невиразно, а нині розірване, наче від поранення, цією хвилиною на острові у Булонському лісі, при блиску місяця, по обіді у принцеси де Лом. Але Сванн зник вважати, шрб життя прецікаве, звик захоплюватися цікавими відкриттями, які можна було робити в ньому, і, навіть, знаючи, шрб такого болю йому не витерпіти довго, Сванн казав собі: «Життя воістину дивовижне і таїть у собі стільки несподіванок! Мабуть, нецнота поширена більше, ніж ми гадаємо. Ось, візьмімо, жінка, якій я так вірив, яка видається такою наївною, такою порядною, хай навіть легковажною, але принаймні нормальною і здоровою. Діставши нечуваний нашепт, я допитую її, і те де шр, в чому вона признається, відкриває мені куди більше, ніж я міг підозрювати». Але обмежитися цими безсторонніми міркуваннями він був ще не в силах. Він намагався точно визначити цінність Одеттиної розповіді, шрб з'ясувати, чи часто у неї це було і чи повториться ще. Він повторював собі її слова: «Я добре бачила, чого їй хочеться», «Двічі або тричі», «Вигадка!», але вони спливали в його пам'яті не беззбройні: у кожного був ножака, і кожне завдавало удару. Довший час, наче хворий, якому несила втриматися, шрб раз у раз не робити руху, шрб завдавав болю, Сванн приказував: «Мені і тут добре», «Вигадка!», але біль був такий пекучий, шрб зрештою він умовк. Він дивом дивувався, шрб вчинки, до яких досі він ставився так легко, так добродушно, нині здавалися йому серйозними, як небезпечна хвороба. Він міг би попросити багатьох жінок, шрб вони простежили за Одеттою. Але чи можна було розраховувати, шрб вони стануть на його нову точку зору, чи не втримаються вони на тій, на якій він сам стояв досі, на тій, з якої він дивився на свої Галантні пригоди, чи не скажуть вони йому зі сміхом: «Бридкий ревнивець! Самому можна, а іншим — зась?» Яка ляда нараз під ним опустилася (під ним, який черпав з кохання до Одетти лише витончені розкоші), з тим, шрб скинути його у той новий круг пекла, звідки він не бачив ніякого виходу для себе? Сердешна Одетта! Він її не проклинав. Вина її була невелика. Хіба не розповідала вона йому, шрб рідна мати в Ніцці продала її, ще майже дівчам, багатому англійцеві. Але яка гірка правда відкривалася тепер для Сванна у рядках із «Щоденника поета» Альфреда де Вінї, які раніше він читав геть байдуже: «Коли ми закохуємося в жінку, ми повинні спитати себе: «Хто її оточує? Як вона жила раніше?» Щастя всього його життя залежить від цього». Сванн дивувався, шрб найзвичайнісінькі фрази, проказувані ним подумки: «Вигадка!», «Я добре бачила, чого їй хотілося», могли завдавати йому такого болю. Але він розумів, шрб то були не просто фрази, а риштування, на якому трималися ладні в будь-яку хвилину відновитися муки, яких він зазнавав, слухаючи Одеттину розповідь. Але він знову саме тепер терпів ті самі муки. Нині йому вже не зародило те, шрб він знав, нині йому вже нішр не зародило б, навіть якби з часом він шрсь забув, шрсь простив, — шрразу, коли він подумки повторював Одеттіні слова, колишнє страждання знову обертало Сванна в того, ким він був до розмови з нею: ні з чим не обізнаним, довірливим у всьому; шрб Одеттине визнання могло добити Сванна, безжальні ревнощі знову ставили його у становище людини, яка нічого не відає, минуло вже кілька місяців, а ця стара історія все ще вражала його, як новина. Сванн дивувався страшній відбудовній потузі своєї пам'яті. Лише тому як ця вироблювачка ослабне, бо її плодючість з віком спадає, він міг сподіватися, шрб його мука вщухне. Але коли здатність, яку мали Одеттіні слова, — здатність завдавати йому болю, — ніби трохи вичерпалася, раптом одне її слівце, на якому досі Сваннова увага не зупинялася, слівце майже для нього нове, приходило на зміну іншим і завдавало йому свіжої рани. Спогад про вечір, коли він обідав у принцеси де Лом, був для нього болісний, але це був лише центр його болю. Біль блискавично шриввся довкола, на всі найближчі дні. І хоч як би даленілі його спогади, відмахнутися від них він не міг: усе те красне літо, коли Вердюрени часто вечеряли на острові у Булонському лісі, боліло йому. Боліло так гостро, шрб цікавість, пробуджувана в нього ревнощами, мало-помалу гасилася страхом перед новими стражданнями, на які він наражався б, удовольняючи свою цікавість. Він здавав собі справу, шрб ціле Одеттине життя до знайомства з ним, життя, яке він і не пробував наочно уявити собі, це не якийсь одрубний простір, зовсім млистий для нього, шрб воно складалося з років, таких різних між собою і багатих на ті чи інші події. Але його лякало, шрб як він заходиться вивчати ці роки, то безбарвна, текуча і стерпна Одеттина минувшина уб'ється в дотикальну й огидну плоть, обернеться чудернацькою демонічною миздею. Як і раніше, він не робив спроб узнати її минувшину, але вже не через лінощі думки, а зі страху болю. Він сподівався, шрб прийде день, коли при ньому забалакають про острів у Булонському лісі, про принцесу де Лом, і серце його не краятиметься, — ось чому він не зважувався тягнути Одетту за язика, видобувати у неї нові факти, назви місць, околичності, здатні пробудити у нього напад ледве утишеного болю, напад одмінний од попередніх.

Але часто сама Одетта несамозаго не усвідомлюючи того, звирялася Сваннові з тим, чого він не відав і що страшився нині узнати; справді Одетта не уявляла, яка глибока яма між її реальним життям і життям відносно невинним, у яке повірив колись і вірив ще й тепер Сванн: істота зіпсута, яка корчила з себе цнотливицю перед тими, перед ким вона криється зі своїми пороками, не може уже вивірити, наскільки ці пороки, вибуялі непомітно для неї самої, мало-помалу знепутують її. Одеттині вчинки, зжиті в її уявленні з тими, які вона таїла від Сванна, поступово обарвлювалися в їхню барву, заражалися від них, і вона перестала бачити в них щось незвичне, вони вже не лунали фальшиво в тому особному середовищі, де вони у неї жили; але коли вона оповідала про них Сваннові, той жахався: так явно випливала з її оповіді атмосфера, яка їх оточувала. Якось він наважився спитати Одетту, в м'якій необразливій формі, чи доводилося їй стикатися зі звідницями. Сказати по щирості, він був певен, що ні; після анонімки в його душу закралася підозра, але закралася механічно; в його душі вона не вкорінилася, але залишилася, і Сванн, бажаючи спекатися чисто фізичного, але дошкульного муляння, попросив Одетту вирвати її з корінням. «Ні, любий, ні! Хоча вони за мною ганялися, — сказала Одетта, усміхаючись усмішкою вдоволеного марнославства і не помічаючи, що Сваннові це може здатися недоречним. — Ще вчора одна з них понад дві години чекала мене, пропонувала мені правити будь-яку суму. Очевидно, якийсь посол сказав їй: «Я застрелюся, якщо ви її не приведете». Їй сказали, що мене нема, але зрештою мені довелося вийти й поперти її. Ти б почув, як я з нею розмовляла! Покоївка була в цей час у кімнаті опостінь і потім розповідала, що я репетувала на весь дім: «Кажу вам, що я не бажаю! І що це вам прибрандюрилося! Здається, мені вільно робити, що завгодно! Якби я припухала без грошей, це було б ще зрозуміло...» Консьєржеві я наказала, щоб він не пускав її, щоб сказав, що я поїхала за місто. От було б здорово, якби ти тоді сховався! Ти б залишився задоволений, котику мій! Як би мене не викачали в болоті, ти ж свідок, що в твоєї маленької Одетти чимало хорошого».

Отож навіть коли вона признавалася в гріхах, про які, як вона міркувала, могли натуркати Сваннові, ці визнання частіше плодили нові підозри, ніж розбивали колишні. Бо Сваннових підозр ніколи не розвіювали визнання. Даремно Одетта усувала зі своєї сповіді все істотне, якась побічна деталь, про яку Сванн і не помишляв, приголомшувала його своєю несподіваністю і зміщувала терен його ревностів. І забути її визнання він уже не міг. Його душа носила їх з собою, перемивала, колисала, як річка — трупи потопельників. Вона була ними затрута.

Якось Одетта розповіла йому про те, як у день свята «Париж-Мурсія» її одвідав Форшвіль. «Як, ти вже тоді була знайома з ним? Ага, правда», — поправився він, бажаючи приховати свою необізнаність. І нараз він здригнувся на саму думку, що в день цього «Париж-Мурсія», коли він одержав від неї листа, так пильно ним береженого, Одетта, може, снідала з Форшвілем у «Золотому домі». Вона заприсяглася, що ні. «А проте «Золотий дім» нагадує мені щось, що пов'язане з обманом», — сказав Сванн, щоб налякати її. «Так, я не була там того вечора, коли ти мене шукав у Прево, а я тобі сказала, що я щойно з «Золотого дому»», — відповіла вона (гадаючи з виразу на його обличчі, що це йому відомо) з рішучістю, в якій більше було несміливості, ніж цинізму, куди більше приховуваного з самолюбства страху розсердити Сванна і нарешті куди більше бажання показати, що вона уміє бути щирою. Такого влучного й замашного удару міг би завдати Сваннові кат, хоча в самих Одеттиних словах не було нічого жорстокого, бо Одетта заподіяла йому болю ненавмисне, вона навіть засміялася, переважно, певне, на те, щоб не здаватися упокороною, збентеженою. «Так, правда, я не була в «Золотому домі», я йшла тоді від Форшвіля. Я справді була у Прево, — я тобі не збрехала, — там я спіткала Форшвіля, і він запросив зайти глянути на його Гравюри. Але до нього хтось прийшов. Я сказала тобі, що йду з «Золотого дому», бо боялася, що ти на мене розсердишся. Як на мене, я вчинила правильно. Даймо, що я зле зробила, зате зараз я щиро призналася в цьому тобі. Навіщо б мені треба було приховувати від тебе, що я снідала з ним у день свята «Париж-Мурсія», якби я справді з ним снідала? Тим паче, що тоді ми ще добре не були знайомі з тобою, чи не так, соколику мій?» У відповідь Сванн тільки усміхнувся легкодухою усмішкою людини, прибитої страшним тягарем чийось слів. Отож навіть у ті місяці, про які він не зважувався навіть згадувати, — такі то були медові місяці, — Одетта, ще тоді кохаючи його, уже збрехала йому! Окрім пригоди з «Золотим домом» (першого вечора їхньої «катлеїади»), скільки, мабуть, було інших пригод, пов'язаних з брехнею, але Сванн про це не знав ні сном ні духом! Він згадав, як Одетта заспокоювала його: «Та я скажу пані Вердюрен, що сукня моя була не готова або що мій кеб спізнився. Завжди можна вивернутися». І справді, белькочучи щось, щоб пояснити своє запізнення, виправдати перенесення зустрічі на іншу годину, вона так само чинила і з ним, і це її белькотання приховувало від нього, хоча він тоді нічого не підозрював, — те, що у неї було з іншим, і того іншого вона заспокоювала: «Та я скажу Сваннові, що сукня моя була не готова або що мій кеб спізнився, завжди можна вивернутися». І нині в усіх найприємніших спогадах, у всіх найпростіших Одеттиних словах, яким він вірив, як словам Святого Письма, у повсякденному її поранні (про яке вона оповідала йому) в найзвикліших для нього місцях: у домі її кравчині, на авеню Булонського лісу, в іподромі, Сванн відчував під ослоною зайвого часу, який залишає навіть у найщільнішому розкладі вільні проміжки, незаповнені паузи і може правити за криївку для деяких учинків, за пролазку для проникнення брехні, цієї зневажливі всього найдорожчого, що в нього ще зоставалося, в найкращі вечори, саму вулицю Лаперуза, звідки Одетта зникла завжди не о тій порі, яку вона називала Сваннові), ця брехня на все кидала тінь того чорного жаху, якого зазнав Сванн, почувши Одеттине визнання щодо «Золотого дому» і подібно до тих почвар у руїні Ніневії, не залишала каменя на камені від його минувшини. Нині він намагався відмахнутися, тільки-но пам'ять підсувала йому лихі слова «Золотий дім», не тим, що вони нагадували йому про давно утрачений рай, як це сталося з ним днями на вечорі у маркізи де Сент-Еверт, а тим, що вони нагадували про нещастя, про яке він допіру довідався. Згодом назву «Золотий дім» спіткала така сама доля, що й острів у Булонському лісі, мало-помалу вони перестали катувати Сванна. Бо те, що ми вважаємо коханням, ревностями, — не є постійна, неподільна жага. Кохання і ревності складаються з сили-силенної змінюваних кохань, розмаїтих ревностів, і всі вони скоробіжні, але їхній безперервний прибій створює враження постійності, створює оману суцільності. Життя Сваннового кохання, сталість його ревностів родилися зі смерті і зрад, з безлічі прагнень, сумнівів, об'єктом яких завжди залишалася Одетта. Якби він надовго розлучився з нею, відумерлі його почуття не заступилися б новими. Але присутність Одетта все ще засівала Сваннове серце то насінням ніжності, то насінням підозри.

В деякі вечори Одетта раптом починала горнутися до нього, і тоді вона без усяких обрізків заявляла, що він повинен ловити цей момент, а то, мовляв, коли вона ще буде в доброму гуморі; Сваннові нічого не залишалося, як одразу ж їхати до неї «катлетися», і це бажання, яке він нібито пробуджував у неї, було таке раптове, таке незбагненне, таке деспотичне, пестощі, якими вона обсіпала його, були такі бурхливі і такі незвичні, що ця її брутальна, удавана ніжність так само смутила Сванна, як її брехня чи її серце на нього. Якось увечері, коли він за її розпорядженням прийшов до неї і коли вона, звичайно така суха з ним, обцілювала його, узиваючи пестливими іменами, йому зненацька почувся стук; він зірвався на ноги, все пообдивлявся по закапелках, нікого не знайшов, але йому забракло духу знову лягти поряд з Одеттою, тоді, розсатанівши, вона розбила вазу. «Ти завжди все споганиш!» — промовила вона. А він зостався у непевності, чи не сховала вона в кімнаті когось, у кому їй хотілося викликати ревності чи розпалити жагу?

Іноді він ходив до будинку розпустити, сподіваючись щось довідатися про Одетту, не насмівши, проте, назвати її на ім'я. «Маю я одну кицьку

— вона сподобається вам», — сказала бандурша. І Сванн цілу годину вів нудну розмову з сердешною дівчиною, враженою тим, що йому більше нічого не треба. Одна, молодесенька, гарнесенька, сказала йому: «Аби ж мені пощастило знайти собі друга! Тоді він міг би бути певен, що я ні до кого б більше не пішла». — «Так, по-твоєму, як жінку зворушити своїм коханням, то вона вже ніколи не зрадить?» — розхвилювано спитав Сванн. «Авжеж! Усе залежить від вдачі!» Сванн говорив дівулям такі речі, які могли сподобатися і принцесі де Лом. Тій, що шукала друга, він сказав з усмішкою: «Ти любця, ти обрала собі блакитні очі під барву твого паска». — «А у пана блакитні манжети». — «Як весело ми гомонимо, наша розмова якраз для цього закладу! Зі мною тобі не нудно? Може, ти маєш якісь справи?» — «Та ні, я вільна. Якби я нудилася з вами, я б вам сказала. Навпаки, я слухаю вас з великою цікавістю». — «Дуже радий. Адже ми гарно гомонимо, чи не так?» — звернувся він до бандурші, яка саме прийшла. «Дуже! Я щойно казала собі: «Як вони ґречно поводяться!» Уявляєте, до мене приходять нині просто побазікати. Недавно принц сказав, що тут він почуває себе краще, ніж з дружиною. Мабуть, усі світські жінки такого самого гарту. Сором, та й годі! Ну, я вас покидаю, я своє місце знаю». І вона залишила Сванна удвох з блакитноокою дівулею. Але Сванн невдовзі підвівся і попрощався. Дівця його не цікавила, бо не знала Одетти.

Художник хворів, і доктор Коттар порадив йому морську подорож, деякі «вірні» побажали поїхати з ним; як це вони залишаться самі, Вердюрен не уявляв, вони спершу найняли, а потім купили яхту, отже тепер Одетта раз у раз робила прогулянки по морю. За кожним її від'їздом Сванн за якийсь час відчував, що відривається від неї, але ця моральна відлеглисть ніби була прямо пов'язана з тілесною відлеглистю, тільки-но Сванн дізнався про її повернення, він не міг утриматися, щоб не одвідати її. Одного разу Вердюрен вирушили, як думали спершу, лише на місяць, але чи то погуляльники розсмакували в плавбі, чи то пан Вердюрен, щоб догодити дружині, заготовував сюрприз і ділився своїми намірами з «вірними» поступово, — хай би там що, з Алжиру вони попливли до Тунісу, звідти до Італії, звідти до Греції, до Константинополя, до Малої Азії. Мандрівка затяглася на цілий рік. Сванн почував себе зовсім спокійно і був майже щасливий. Хоча пані Вердюрен всіляко старалася переконати піаніста і доктора Коттара, що тітка першого і пацієнти другого їх не потребують і що принаймні необачно тягти пані Коттар до Парижа, де, за словами пана Вердюрена, почалася революція, а проте в Константинополі довелося відпустити і того і того на волю. До них приєднався також художник. Якось скоро після повернення цих трьох подорожан Сванн, побачивши омнібус, що йшов до Люксембурзького музею, де він мав справи, скочив і опинився лице в лице з пані Коттар, — вона об'їжджала всіх, хто сьогодні «приймав», при повному параді, у капелюшку з пером, у шовковій сукні, з муфтою, парасолем, з торбинкою для візиток, у білих вичищених рукавичках. Коли було сухо, вона, вичепурена отак нарядно, обходила пішки будинки, якщо будинки були в одній ділянці, але вже до іншої ділянки їхала в омнібусі з пересадочним квитком. У перші хвилини, поки вроджена жіноча делікатність пододала міщанську штивність, пані Коттар, не зовсім певна, чи зручно нагадувати Сваннові про Вердюренів, зовсім невимушено, як звикле, своїм повільним тихим голосом, який іноді тонує у гуркоті автобуса, сипала банальностями, що їх чула від інших і потім повторювала у двадцяти п'яти будинках, куди встигла забратися сьогодні:

— Ви завжди в курсі всього, то я не питаю вас, чи одвідували ви Мірлітонів, куди нині стікається цілий Париж, і чи бачили ви портрет Машара. Що ви скажете про нього? З якого ви табору — шанувальників чи критиків? У всіх салонах тільки й розмов, що про портрет Машара, не висловити своєї думки про цей портрет вважається моветоном, виходить, ти людина відстала, зашкарубла.

Сванн налякав пані Коттар, признавшись, що портрета не бачив: вона подумала, що це визнання йому неприємне.

— А, тоді це інша річ, ви принаймні не криєтеся, по-вашому, не бачити портрета Машара — це не ганьба. Я вважаю, що це дуже ласкаво з вашого боку. Сама я, проте, бачила його. Отож думки поділилися. Дехто твердить, що надто там усе прилизане, напomadжене, а мені полотно здається ідеальним. Зрозуміла річ, вона схожа на синіх і жовтих жінок нашого метра Біше. Але я вам щиро признаюся: можете вважати мене за старомодну, але я кажу те, що думаю, — я такого малярства не розумію. Господи Боже мій, звичайно, я визнаю, що портрет мого чоловіка не без хисту, у ньому менше дикости, ніж узагалі у метра Біше, але йому чомусь забаглося прикрасити мого чоловіка синіми вусами. Його Машар!.. От, наприклад, чоловік моєї приятельки, до якої я зараз прямую (чому я завдячую втім зустрітися з вами), обіцяв їй, що як його оберуть в академіки (це один з колег доктора), то він замовить її портрет Машарові. Їй буде чим милуватися! І маю ще одну приятельку, то вона запевняє, що їй більше до вподоби Лелуар. У мистецтві я повний невіглас і, може, Лелуар майстерністю перевищує Машара. А проте я гадаю, що найбільша вартість портрета, надто як ціна йому десять тисяч франків, це схожість, та це й схожість приємна для ока.

Вичерпавши цю тему, на яку пані Коттар надихнули розмір пера на капелюшку, монограма на торбинці, номерок, виписаний чорнилом на spodі її рукавичок чистильником, а також те, що їй було незручно згадувати при Сваннові про Вердюренів, і побачивши, що до рогу вулиці Бонапарта, де кондуктор мав зупинити омнібус, ще далеченько, вона послухалася голосу свого серця, який шепнув їй щось зовсім інше.

— У вас, мабуть, дзвеніло у вухах, поки ми плавали з пані Вердюрен, — промовила вона. — Тільки про вас і була мова.

Сванн здивувався: а він думав, що його ім'я не вимовляється тепер у Вердюренів.

— Зрештою, — додала пані Коттар, — з нами була пані де Кресі, а цим усе сказано. Хоч би де Одетта була, вона не може не заговорити про вас. І, певна річ, говорить вона про вас тільки гарне. Як? Ви сумніваєтеся? — вирекла вона, побачивши скептичний Сваннів жест.

Відтак, повіривши сама в те, в чому переконувала, не вкладаючи у свою мову жодної двозначної думки, як це звичайно буває, коли мова мовиться про сердечну приязнь, пані Коттар вели далі:

— Але ж вона обожнює вас! Ох, я не радила б нікому відгукнутися при ній про вас погано! Вона б його одразу присадила, — хай би тільки писнув! При кожній ліпшій нагоді, скажімо, при огляданні картин, вона неодмінно пошлеться на вас: «О, якби тут був він, він би нам одразу сказав, оригінал це чи не оригінал! У цьому йому нема рівні!» І щохвилини вона питала: «Що він там поробляє зараз? Добре, якби сидів за роботою! Страшенно шкода: такий здібний хлоп'яга і такий лінтох! (Даруйте на слові!) Він у мене стоїть перед очима як живий: він думає про нас, питає себе, де ми зараз». Вона кинула одну репліку, яка мені дуже сподобалася. Пан Вердюрен спитав: «Як ви можете знати, що він робить у дану мить? Адже він од нас на цілих вісімсот миль!» На це Одетта відповіла так: «Нема нічого неможливого для ока щирого друга». Присягаюся вам, що я кажу це все зовсім не на те, щоб підхлібити вам, аж ніяк, Одетта ваш вірний друг, на світі таких не гурт. А ще вам скажу, щоб ви знали, що ви її єдиний друг. Пані Вердюрен сказала мені в останній день (ви ж знаєте, що перед розлукою людей тягне на сповідь): «Я не сумніваюся, що Одетта любить вас, але одне Сваннове слово переважить наші всі слова, сказані їй». Ой лишенько, кондуктор зупиняє для мене омнібус на вимогу, а я теревеняю і теревеняю, мало не пропустила вулицю Бонапарта!.. Будь ласка, скажіть

мені: чи рівно тримається на капелюшку моє перо?

І пані Коттар, вийнявши з муфти, подала Сваннові руку в білій рукавичці, причому з муфти вкупі з квитком на «пересадку» випурхнуло й видиво великосвітського життя, просякне запахом свіжовичищеної шкіри. І Сванн відчув приплив ніжності і до неї, і до пані Вердюрен (і навіть до Одетти, бо почуття, яке вона будила в нього нині, уже не баламутилося душевним болем, власне, вже перестало бути коханням). І Сванн з платформи омнібуса стежив розчуленим поглядом за тим, як пані Коттар велично простує по вулиці Бонапарт, однією рукою підібравши спідницю, а в другій тримаючи парасоль і торбинку з візитками так, щрб видно було монограму, і як метляється у неї муфта біля пояса і стирчить на капелюшку перо.

Пані Коттар виявилася кращим лікарем, ніж її чоловік, — вона зуміла оживити інші, нормальні почуття, протиставивши їх хворобливим почуттям, які плекав Сванн до Одетти — почуття вдячності, дружні почуття, словом, такі, які у свідомості Сванновій здатні були знов улюдинити коханку (зробити її схожою на інших жінок, бо інші жінки могли також викликати у Сванна ці почуття), прискорити остаточне перетворення її на ту Одетту, яку він кохав би спокійним коханням, на ту, що якось забрала до себе його і Форшвіля з вечірки у художника і частувала їх оранжадом, на ту, при якій, як Сванн відчував тоді, він міг би жити щасливо.

Колись він із жахом думав про той день, коли його любов до Одетти минеться, і пообіцяв собі матися на бачності — тільки-но він переконається, що любов гасне, він учепиться в неї і не випустить. Але вийшло так, що разом з в'яненням кохання у ньому в'яла і хіть зберегти закоханість. Бо ми не можемо змінитися, себто стати іншою особою, улягаючи й далі почуттям тієї особи, якої більше нема. Іноді згадане в газеті ім'я людини, яку Сванн запідозрював у шурах-мурах з Одеттою, пробуджувало в ньому ревності. Але нині ревності не жалили гостро, показуючи йому, що він не розлучився ще остаточно з минулим, з минулим, коли він так мучився, але й раював без тями, і що поки його віку нагода, може, ще дозволить йому нишком здалеку озирнутися на красу колишнього, і тоді він зазнавав збудження радше приємного. Так змученому парижанинові, який покидає Венецію, повертаючись до Франції, останній москіт свідчить, що Італія й літо залишилися не дуже далеко позаду. Але коли Сванн робив над собою зусилля не на те, щрб розтягти той своєрідний період свого життя, який даленів од нього, а на те, щрб, поки це можливо, його картина ясно поставала перед ним, то найчастіше бачив, що це вже неможливо; йому хотілося кинути на це своє кохання прощальний погляд, як на далеку даль; але ж так важко буває роздвоїтися і посправжньому перейнятися тим почуттям, якого вже не спізнаєш, і через те голова у Сванна туманіла, він нічого не розрізняв, зрікався своєї спроби, скидав окуляри і протирав шкельця; він казав собі, що краще трохи перепочити, що згодом він ще матиме час: забивався в куток, до всього байдужий і заціпенілий, — так сонний мандрівник насолоплює капелюха на брови, щрб здрімнути у вагоні, а вагон усе швидше несе його геть, з тих місць, де він так довго жив і звідки не хотів їхати, не озирнувшись на них востаннє. Достоту як цей подорожанин, який прокинеться вже у Франції, Сванн, випадково наткнувшись на новий доказ, що Форшвіль був коханцем Одетти, спостеріг, що його вже не шпигає в серце, що кохання далеко тепер від нього, і шкодував, що проочив мить, коли він розлучився з ним навек. Перед тим як уперше поцілувати Одетту, він намагався закарбувати в пам'яті її личко, яким так довго милувався і яке мало змінитися після поцілунку, і точнісінько так нині йому хотілося — подумки принаймні — сказати останнє прощай, поки вона ще існувала, тій Одетті, яку він кохав, ревнував, тій Одетті, яка його так намучила і якої він більше ніколи не побачить.

Він помилявся. Йому довелося ще раз побачити її кілька тижнів згодом. Це було уві сні, у присмерку сонного марення. Він проходжувався з пані Вердюрен, з доктором Коттаром, якимсь молодиком у фезі, незнайомим, з художником, Одеттою, Наполеоном III і моїм дідусем узмор'ям, шлях то караскався на гору, то знижувався на кілька метрів над водою, отож погуляльникам доводилося то підніматися, то опускатися, ті з них, хто вже спустився, були невидні тим, хто ще брався вгору; денні недогарки меркли, і здавалося, зараз накопиться кромішня п'ятьма. Вряди-годи здіймалися хвилі, і Сванн відчував на своїй щрці крижані бризки. Одетта просила його витертися, але він не міг, і ніяковів, нібито він був у самій сорочці. Він сподівався, що в темряві ніхто нічого не зауважить, але пані Вердюрен утупила в нього озирваний погляд, і, поки вона їла його очима, обличчя її спотворилося, над губою навис носяра, у неї вирости великі вуса. Сванн озирнувся на Одетту, бліді щрки її всіялися червоними цяточками, личко змарніло, видовжилось, але дивилася вона на нього очима, повними ніжності, ладними пролитися сльозами і впасти на нього, і Сванн відчув таку любов до неї, що йому закортіло негайно повести її до себе. Нараз Одетта піднесла до очей руку, глянула на годинника і мовила: «Мені пора». Вона попрощалася з усіма однаково, не одводячи Сванна вбік і не призначивши йому побачення ні ввечері, ні назавтра. Він не посмів спитати про це, йому хотілося піти слідом, але він мусив, не обертаючись у її бік, з усмішкою відповідати на якісь запитання пані Вердюрен, тоді як серце його розпачливо калатало, він ненавидів тепер Одетту, йому кортіло виколоти їй очі, які він щрйно розлюбив, розквасити її безживні щрки. Він дряпався разом з пані Вердюрен на кручу, тобто ішов усе далі й далі від Одетти, яка сходила вниз. За одну секунду збігло чимало годин відтоді, як вона пішла від нього. Художник звернув Сваннову увагу, що Наполеон III по її відході одразу кудись пішов. «Мабуть, у них була домовленість, — додав він, — вони мають зійтися в березі, але надумали піти про людське око. Вона його коханка». Незнайомий молодик розплакався. Сванн заходився втішати його. «Зрештою вона має рацію, — сказав він, витираючи очі молодикові і скидаючи з нього фезу, щрб легше було голові. — Я сам десять разів радив це їй. Вдармо лихом об землю! Цей чоловік, певне, зуміє її зрозуміти». Так говорив Сванн сам з собою, бо молодик, якого він не міг спершу узнати, був теж Сванн; подібно деяким повістярам, він розбив свою особу між двома героями: між тим, кому все це снилося, і молодиком у фезі, якого бачив уві сні.

А в Наполеона III він перехрестив Форшвіля якоюсь темною йому самому грою ідей, та й обличчя бароново, яке він знав наяву, дещо змінилося, а на шиї у нього красувалася широка стьошка ордену Почесного легіону; в усьому іншому цей індивід з кошмару зображував і нагадував, безперечно, Форшвіля. Недотворені, мінливі образи наводили сонного Сванна на хибну думку, а вві сні йому давалася така незмірна творча потуга, завдяки якій він розмножувався з допомогою простого поділу клітини, як деякі нижчі організми; теплом власної долоні він заповнював нерівності чужої руки, яку, як йому марилося, він потискує, а з вражень і чуттів, ще гаразд не усвідомлених, він снував перипетії, які, за логічними законами, мали в певний момент змусити Сванна покохати того чи іншого дійовця або ж мали розбудити його. Раптом споночіло, вдарили на сполох, забігали погорільці; Сванн чув, як бухкають у берег хвилі, чув удари свого серця, розтривоженого знову в його грудях. Нараз серцебиття ще почастишало, Сваннові зробилося боляче і млосно; селяк, увесь в опіках, прокричав йому, пробігаючи мимо: «Спитайте пана Шарлюса, куди пішла Одетта завершити вечір зі своїм компаньйоном. Він колись був близький з нею, і вона з ним відверта. Це вони палії». Був то Сваннів камердинер — він прийшов будити його.

— Пане! — мовив камердинер. — Восьма година, перукар чекає, я йому сказав, щрб повернувся за годину.

Але ці слова, поринувши у хвилі сну, дійшли до Сванновій свідомості лише тому, як зазнали заломлення, що обертає світловий промінь

на дні начиння з водою в сонечко, — так само, як бринькання дзвоника, що озвалось за мить до того, у глибинах марення розрослося було до дзвону на гвалт, а з дзвону на гвалт загорівся вогонь пожежі. Проте декорація, що стояла перед його зором, розпалася дощенту, він розплющив очі і почув останній гомін хвиль — то вода відлинула від берега. Сванн мацнув свою щрку. Вона була суха. Але відчуття зимної води і солоний смак у нього були ще живі. Він устав, одягнувся. Відтак велів перукареві прийти раніше, адже вчора він написав моєму дідусеві про свій намір приїхати на другий день до Комбре, — він довідався, що пані де Камбремер, уроджена мадмуазель Легранден, має провести там кілька тижнів. Зваба її молодесенького личка асоціювалася у Сванновому спогаді з красою села, де він уже стільки часу не був, і це поєднання здалося йому таким заманливим, що він зважився нарешті покинути на кілька днів Париж. Розмаїті пригоди, які виводять нас на тих чи інших людей, стаються тоді, коли ми цих людей кохаємо, — вони можуть бути до початку нашого кохання або повторитися після, ось чому поява у нашому житті істоти, якій судилося згодом сподобатися нам, заднім числом набуває у наших очах ваги застереження, призивістки. У такий спосіб Сванн часто трактував образ Одетти, зустрінутої ним у театрі, того першого вечора, коли він і не думав, що зійдеться з нею знову, так само він згадував тепер вечір у пані де Сент-Еверт, коли він відрекомендував генерала де Фробервіля маркізі де Камбремер. Життя уможлиблює нам багато чого, отож те, що приблищує нашу душевну гризоту, нерідко торує нам шлях і до ще не досягнутого щастя.

Звісно, це могло б статися зі Сванном і не в маркізі де Сент-Еверт. І хто знає, якби того вечора він був де-небудь іще, то чи не випали б на його долю інші радощі, інші болешчі, які згодом здалися б йому неминучими? Але йому видавалося неминучим те, що його вже спіткало, і він схильний був бачити щось провіденційне в тім, що він наважився піти на вечір до маркізі де Сент-Еверт, бо розум його, надпориваючись з багатой вигадки життя й уникаючи зосереджуватися на важких питаннях, скажімо, на тому, що було б для нього бажаніше, бачив між муками, яких зазнавав на вечорі у маркізі, і розкошами, яких Сванн тоді ще не передчував, але які вже кільчилися (що візьме гору, це навряд чи можна було тоді сказати), нерозривну злуку.

Але через годину після пробудження, даючи вказівки перукареві учесати його так, щоб волосся не розчухралось у вагоні, Сванн знову згадав свій сон і побачив — ніби все постало як живе, — бліду Одетту, надто запалі щрки, якісь видовжені риси, синці під очима; весь час, поки на нього накочувалися припливи ніжності, завдяки яким тривале кохання до Одетти надовго пустило в непам'ять її первісний образ, він не помічав усього цього, не помічав з перших днів їхнього зв'язку, але уві сні його пам'ять спробувала відживити початкове, правильне враження від неї з тих часів. І з властивим хамством, яке іноді проривалося у нього тепер, коли він уже не ходив у нещасливцях і гіршав, Сванн подумки гукнув: «Подумати лишень, я спартолив кращі роки мого життя, я хотів померти лише тому, що безтямно покохав жінку, яка мені не подобалася, жінку не в моєму стилі!»

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ІМЕНА КРАЇВ: ІМ'Я

Серед покоїв, які найчастіше спливали в моїй пам'яті безсонними ночами, жодні так не різнилися від покоїв у Комбре з їхнім лустким, пилкуватим, істівним, богомільним повітрям, як номер у Гранд-отелі на пляжі у Бальбеку, стіни якого, помальовані олійною фарбою, ніби гладенькі стінки басейну, заповненого блакитною водою, вмщали в собі чисте, лазурове, солоне повітря. Баварський килимник, якому доручено опорядити готель, урозмаїтив інтер'єр; у тій кімнаті, де зупинився я, він поставив попід трьома стінами низькі зашклені шафи на книжки, і це створило непередбачений ефект: залежно від місця, де стояла шафа, в його шклі відбивався той чи той шматочок вічно мінливої картини моря, отож на стінах ніби розгорталися фризиди з ясними морськими краєвидами, розірваними між собою лише панелями червоного дерева. Словом, уся кімната скидалася на зразкову спальню на меблевій виставці «стиль модерн», прикрашену полотнами, дібраними так, щоб радувати око похильця і щоб сюжети їхні мали вписуватися в довір'я, де стояв будинок.

Але ще більше, ніж готельний номер від комбрейських покоїв, різнився від істинного Бальбека той Бальбек, про який я часто мріяв у сльоту, коли стругав такий вітруган, що Франсуаза, водячи мене гуляти на Єлисейські Поля, наказувала мені триматися далі від будинків, щоб мені не впала на голову дахівка, і, зойкаючи, оповідала про стихійні лиха та кораблетроші, вичитані з газет. Нічого я так палко не прагнув, як побачити бурю на морі, буря вабила мене не стільки як величне видовисько, скільки як явище, здатне показати достоєнне життя природи; точніше, величними видовиськами я вважав лише ті, які, як я знав, не були зроблені навмисне мені на розвагу, видовиська неминучі, незмінні — краса природи, краса шедеврів мистецтва. Я цікавився, я прагнув узнати лише те, що було для мене ще істотнішим, ніж я сам, те, в чому я бачив вартість, вартість бодай часткового зглиблення задуму Генія або ж розкриття сили і зваби природи тоді, коли вона полишена сама на себе, коли людина не шкодить їй своїм втручанням. Так само як любий звук материного голосу, відтворений фонографом, не може втішити нас по її втраті, так і механічна імітація бурі чи ілюміновані каскади Всесвітньої виставки зоставили б мене цілком байдужим. Щоб буря здавалася мені справжньою, я хотів би, щоб морський берег був природним, а не молом, спорудженим муніципалітетом. Саму природу я відчував як щось зовсім протилежне рукотворним виробам. Що менше вона носила слідів людської діяльності, то більше простору відкривала вона для польоту моєї палкої фантазії. І ім'я Бальбек, яке я почув з уст Леграндена, уявлялося мені як містечко, розташоване біля «похмурих берегів, об які розбилося стільки кораблів, берегів, півроку вгортуваних саваном густих туманів і шумовинням хвиль».

«Відчувається ще під стопами, — розповідав пан Легранден, — куди сильніше навіть, ніж у Фіністері (хоча там позводили нині готелі, вони безсилі змінити лице того найдавнішого кістяка землі), відчувається, що тут справді крес французької землі, європейської землі, древньої Землі. І це остання стоянка рибалок, схожих на всіх рибалок, які жили з початку світу біля порогу вікового царства морських туманів і нічних тіней».

Якось я заговорив у Комбре про бальбецький пляж при Сванну, щоб довідатися, чи можна там бачити найсильніші бурі, і він відповів: «Чи знаю я Бальбек! Ще й як знаю! Бальбецька церква, дванадцятого і тринадцятого сторіч, ще напівроманська, це, може, найцікавіший взірєць нормандської готики, але це ще нічого. У ній відчувається вплив перського мистецтва». І це узбережжя, яке досі здавалося мені окружиною одвічної природи, сучасником великих геологічних пересувів, чимсь поза історією людства, як Океан чи Велика Ведмедиця, і населене дикими рибалками, для яких так само, як і для китів, не існувало середньовіччя, набуло в моїх очах ще більшої знади, коли воно було раптово вписане в низку віків, пропущене через романський стиль, коли я дізнався, що колись Готичний трилисник повкраплювався і по цих диких скелях, — так навесні ніжні, але живучі рослини подекуди озірчують полярний сніг. І якщ готика осяяла світом ці місця і цих людей, то й вони освітили її. Я пробував собі уявити, як ці рибалки жили, уявити їхню несміливу, розпачливу спробу запровадити у середні

віки якийсь лад соціальних взаємин, рибалки, скучені перед Пеклом, під цим урвищем смерті, і в цих негостинних умовах, далеко від міст, від яких я раніше Готики не відокремлював, на дикому бескетті, проросла і проквітла гостроверхою дзвіницею Готика воскресла перед моїм внутрішнім зором. Мене повели до музею подивитися зліпки найславніших статуй Бальбека — кучерявих і кирпатих апостолів, Матір Божу з церковного порталу, і на радощах у мене перешипуло дух на саму думку, що я побачу, як вони вирізьблюються в одвічній солоній млі. І тоді буряними і втішними лютневими вечорами вітер, навіваючи мені в душу мрії про подорож до Бальбека і стрясаючи її з меншою силою, ніж стрясався від його подмуків комин у моїй спальні, сполучав у мені бажання побачити Готичне зодчество з бажанням побачити морську хуртовину.

Як мені кортіло завтра ж сісти до чудового і щедрого потяга о двадцять другій; цієї години від'їзду я не міг бачити без серцевого трепету у розкладах та в довідниках кругових мандрівок: мені здавалося, що цей потяг щодня, певної миті, проводячи смаковиту борозну, ставив таємничий карб, за яким збитий зі свого ходу годинник, звичайно, усе ще рухався до вечора, до ранку наступного дня, але пасажир бачив і вечір і ранок уже не в Парижі, а в одному з міст, повз які пробігає потяг, даючи пасажирові змогу вибирати одне з них, адже потяг зупинявся в Байє, Кутансі, Вітре, Кестамбері, Понторсоні, Бальбеку, Ланьйоні, Ламбаді, Бенюде, Понт-Авені, Кемперле і верстав далі свою путь, обтяжений лунками іменами настільки, що я не знав, якому з них віддати перевагу, бо я був неспроможний пожертвувати жодним із них. Але навіть не чекаючи завтрашнього потяга, я міг би, якби батько-матір мені дозволили, убраться абияк і поїхати сьогодні-таки, щоб прибути до Бальбека, коли благословляється на світ над бурхливим морем, від солоних бризок якого я сховаюся в церкві перського стилю. Але з наближенням великодніх вакацій, коли батьки обіцяли взяти мене кудись у північну Італію, нараз мрії про бурю, які переповнювали мене так, аж я не хотів бачити нічого, окрім хвиль, що здіймалися все вище і накочувалися звідусіль на найдикіший, який тільки буває, берег, біля таких самих крутих зморшкуватих, наче старі шпилі, церков, з верхів яких кричали б морські птахи, — нараз усі ці мрії як стій розбивала, одчаровувала, відсувала, бо вони не уживалися з нею і могли тільки підважити її, заступала їх інша мрія, мрія про стобарвну весну, не комбрейську, яка ще боляче колосалася голками інею, а про ту, що вже всипала лілями та анемонами луки Ф'єзоле, а Флоренцію сліпила золотом, подібним до тла на фресках Фра Анджеліко. Під той час для мене мали ціну лише проміння, пахощі, барви, бо зміна прагнень перевертала догори ногами все моє сприймання і супроводжувалася раптовою, — так само раптово іноді міняється музичний лад, — різкою зміною моїх душевних поривань. А іноді ці мої настроєві перепади залежали тільки від звичайних атмосферних коливань, але не від пори року. Адже часто в одну пору року заблукує день з іншої пори, і він миттю переносить нас у ту пору, змушує нас жити її почуттями, прагнути властивих їй утіх, обриває нитку мріянь і то передчасно, то з запізненням уклеює свій вирваний аркушик до рясного на вклейки календаря Щастя. Але незабаром подібно до тих явищ природи, від яких ми добуваємо для нашого комфорту чи для нашого здоров'я випадкову і вельми жалюгідну користь лише доти, доки наука не приборкає їх, не навчить сама створювати їх і не каже нам, як треба їх викликати, не позбавить їх опіки випадковості і її ласки, мої мрії про Атлантику та про італійські міста перестали цілком пов'язуватися з календарем і погодою. Щоб їх воскресити, мені досить було вимовити імена: Бальбек, Венеція, Флоренція, бо вони зрештою ввібрали в себе моє поривання до тих місць, які вони означали. Навіть якщо я натикався на назву Бальбек у якійсь книзі навесні, мене як стій надило до бур і до нормандської Готики; назви Флоренція або Венеція, навіть як надворі бурилося, манили мене до сонця, до лілей, до Палацу дожив і до церкви Санта Марія дель Фйоре.

Ці імена назавше ввібрали в себе образ, який склався у мене про ці міста, але вони їх і переінакшили, підкоряючи моє уявлення про них своїм законам; вони приоздобили той образ, позбавили нормандські й тосканські міста, якими вони постали у моїй свідомості, — схожі на справдешні; примножуючи радість, яку давала мені фантазія, вони тільки збільшили моє розчарування, яке спіткало мене, коли я згодом одвідав ці краї. Вони піднесли в мої очі уявлення про інші землі, надавши їм більшої своєрідності, а отже, більшої автентичності. Я уявляв собі міста, природу, пам'ятники як ряд гожих картин, вирізьблених з брили, — але кожне з них малювалося в моїй уяві як щось незнайоме, зовсім відмінне від усього, і ось саме знайомства з цими краями і прагнула моя душа, саме таке знайомство мало стати для неї добродійним. Наскільки ж самотнішими робилися вони через те, що носили імена, свої власні імена, як люди! Слова — приступні для нашого розуму, звичайні малюнки з намальованими тими чи іншими речами, — на зразок тих, що розвішані на стінах у школі, аби дати дітям уявлення про верстат, птаха, мурашник, — і ті речі подібні до всіх інших цього ж таки ґатунку. Зате імена, створюючи у нас млиний образ не лише людей, а й міст, привчають нас бачити в кожному місті, як і в кожній людині, особливість, індивідуальність, вони позичають у кожного міста яскравий чи жалібний звук, позичають колір, у який те чи інше місто помальоване однотайно, ніби суціль небесна чи суціль червона афіша, де завдяки якійсь новій техніці чи з примхи малювальника, небесними чи червоними вийшли не лише небо і море, а й барки, церква, перехожі, ім'я Парма — ім'я одного з міст, де я найбільше прагнув побувати, тому як прочитав «Пармський монастир», — малювалося мені щільним, гладеньким, ліловим, тихим; тому, якби мене опитали, де я в Пармі житиму, я залюбоку подумав би про те, що оселюся в гладенькому, щільному, ліловому, тихому домі, анітрохи не схожому на будинки в інших італійських містах; бо я уявляв його собі завдяки важкому звучанню назви Парма, де нема ніякого руху повітря, а також завдяки стендалівській тиші й відсвіту пармських фіалок. Коли я думав про Флоренцію, то уявляв собі напрочуд духовите місто, подібне до квіткових віночків, бо вона називалася містом лілей і собор її — Санта Марія дель Фйоре. Що ж до Бальбека, то він здавався одним з тих імен, на якому, як на старих нормандських горнятках, які зберігають колір глею, що став їхнім матеріалом, ще не стерлося зображення якогось утраченого звичаю, феодального права, місцевості, якою вона була колись, старосвітської вимови, характерної чудернацьким збігом складів, — її я помічу — це вже як стань — навіть у корчмаря, який, зустрівши мене, подасть мені кави з молоком і поведе мене до церкви показувати бурхливе море і якого я наділяв ликом середньовічного завзятого звадника з фабліо.

Якби я поздоровшав і мої батьки дозволили мені не оселитися в Бальбеці, а вирушити туди лише, щоб ознайомитися з нормандською і бретонською природою та зодчеством, вирушити потягом о першій двадцять дві, до якого я не раз сідав подумки, то я б одвідав найкрасивіші міста; даремно я, проте, порівнював їх; якщо зробити вибір між людьми, людьми незамінними між собою, годі, то як же вибрати між Байє, таким думним у своїй шляхетній блідо-червоній короні, найвищий зубець якої мінився старим золотом другого складу; Вітре, закритий звук «е» якого оправляв ромбиками чорного дерева старовинний вітраж; тихим Ламбалем, чия білота переходила від жовті яєчної шкаралупи до матовості перлини; Кутансом, нормандським кафедральним собором, який вивершує ніби вежа з вершкового масла, грудка жирного ясно-жовтого дифтонга; Ланьйонем, де панує така глибока провінційна тиша, що навіть чути, як дзижчить муха, летячи за поштовою каретою; Кестамбером і Понторсоном, містами кумедними і простодушними, цим білим пір'ям і цими жовтими дзьобиками, розкиданими на дорозі в поетичному надріччі; Бенюде, назва якого так недбало пришвартована, аж здається, ніби річка зараз понесе його в хаші своїх водоростей; Понт-Авенюм, цим біло-рожевим змахом крила легкого чепчика, що відбивається у брижуватій зеленкавій воді, і міцніше за інші міста вритий у ґрунт Кемперле, який уже в середні віки обшемрувався навколишніми струмками і перлився завдяки їм у сітці узорів, подібних до тих, які крізь павутинку вітража малює сонячне проміння, обернене в гостряки з окисованого срібла?!

Ці образи були неточні ось іще з якої рації: вони з необхідності сильно спрощені; певна річ, те, до чого надпоривалася моя уява і щр мої чуття сприймали з довілгя неповно і неохоче, я тримав під ослоною імен; оскільки я зосередив свої мрії на них, то імена ці, звісно, притягували мої бажання; але імена не дуже вбирущ; мені пощастило в них натоптати десь дві-три «окраси» міста, і вони там тулилися одна до одної; у назві Бальбек, наче в лупі, вставленій у ручку з пером (такі ручки на пляжах продаються), я розрізняв хвилі, щр здійсалися круг церкви у перському стилі. Може, саме завдяки своїй спрощеності ці образи і вражали мене так сильно. Коли мій батько надумав, щр ми поїдемо цього року на великодні канікули до Флоренції та до Венеції, то, не знайшовши у назві Флоренція елементів, з яких звичайно складаються міста, я мусив створити якесь надприродне місто, запліднюючи весняними пахощами те, щр мені здавалося сутністю Генія Джотто. Але оскільки ми не вміємо розтягувати ім'я не лише в просторі, а й у часі, то, взоруючись на деякі картини Джотто, які подають два різних моменти у житті однієї й тієї самої особи (тут вона лежить у постелі, а там сідає верхи на коня), я міг поділити назву Флоренція, щрнаїбільше, навпіл. В одному переділі я розглядав під архітектурним балдахіном фреску, частково прикриту заслоною вранішнього сонця, курною, скісною і рухомою, а в другому переділі (адже я думаю про імена не як про недосяжний ідеал, а як про реальне середовище, куди я мав потрапити, — ось чому життя ще не прожите, життя незаймане й чисте, яке я вкладав в імена, надавало найгрубішим насолодам, найпростішим сценам привабливосте примітиву) я квапливо переходив — щрб швидше сісти за стіл із фруктами і вином к'янти — Понте Вежіо, завалений жонкілями, нарцисами та анемонами. Ось щр (хоча я й був у Парижі) бачив я, а зовсім не те, щр було круг мене. Навіть із чисто реалістичного погляду, омріяні країни посідають у будь-який момент куди більше місця в нашому правдивому житті, ніж країни, де ми перебуваємо справді. Певна річ, якби я тоді більше зважав на те, щр було в мене на думці, коли я казав: «поїхати до Флоренції, до Парми, до Пізи, до Венеції», я збагнув би, щр бачиться мені зовсім не місто, а щрсь однаково одрубне від усього, щр мені будо відоме досі, щрсь однаково розкішне — як одрубним од усього і розкішним було б для людей, які вічно жили б у зимових сутінках, незбагненне чудо: весняний ранок. Ці примарні, нав'язливі, завше однакові образи, наповнюючи всі мої ночі й дні, відрізняли описуваний період мого життя від попередніх (щр їх легко могло б із ним сплутати око спостерігача, який бачить лише поверхню речей, іншими словами — нічогісінько не бачить), — так в опері музичний мотив збагачує нас чимось новим, чого ми не підозрювали, якби читали тільки лібрето, чи — щр ще гірше — стояли біля театру й підраховували, скільки часу триватиме вистава. Але навіть і тривалістю дні нашого життя не однакові. Натури дешр нервові, такі як я, у своєму гоні крізь дні, перемикають, як в авто, різні «швидкості». Бувають дні гористі, утяжливі, пнутися до них доводиться довгенько, а бувають дні спадисті, з них женеш як дідько вітри, наспівуючи. Цілий місяць я жадливо тягнувся до образів Флоренції, Венеції та Пізи, наче повторюючи мелодію, і цей потяг до них мав у собі щрсь глибоко людяне, ніби то була любов, любов до якоїсь особи; я твердо вірив, щр вони втілюють у собі реальність, незалежну від мене, і вони плекали в мені прекрасну надію, яку міг жити християнин перших віків перед тим, як вступити до раю. Тим-то мене аж ніяк не бентежила суперечність між бажанням живовидячки побачити й помацати своїми руками омріяне і тим фактом, щр мої органи чуття ці витворені мною образи, тим для них спокусливіші, щр були одрубні від усього ім відомого, не сприймали безпосередньо, — навпаки, саме ця суперечність утверджувала мене в істинності образів, ще більше розпалювала в мені бажання побачити міста, бо вона ніби заповідала, щр моє бажання буде вволене. І хоча моя екзальтація живилася жагою розкоші естетичних, путівники цікавили мене більше, ніж художні видання, але ще більше, ніж путівники, — розклади потягів. Особливо хвилювала мене думка, щр хоча Флоренцію, яку я бачив у своїй уяві близько, але недоступно, відокремлює від мене у мені самому далека даль, я, одначе, могу добратися до неї кружним шляхом, подамся «суходолом». Звичайно, коли я товк собі, надаючи таким чином особливої цінності тому, щр я мав побачити, — щр Венеція — це «школа Джорджоне, обитель Тиціана, найбагатший музей урбаністичної архітектури середньовіччя», я почував себе щасливим. Щастя це зросло ще більше, коли, вийшовши прогулятися, чимчикуючи через стужу, бо після кількох днів ранньої весни повернулася зима (така погода ждала нас звичайно у Білий тиждень), і бачачи, як каштани на бульварах, занурені у крижане і ріденьке повітря, наче в воду, але не збентежені цим, пунктуальні, уже вичепурені карнавальники-каштани заходжуються викрещувати й карбувати на своїх промерзлих стовбурах непомітно брость, чий неухильний зріст хоч і стримувала, але нездатна була спинити мертвуца сила стужі, — я думав, щр Понте Вежіо уже рясніє гіацинтами та анемонами і щр весняне сонце уже обарвлює хвилі Канале Гранде таким темним блакитом і такими розкішними смарагдами, щр, розбиваючись над полотнами Тиціана, вони могли б змагатися з ними у багатстві колориту. Я не здолав стримати своєї радості, коли батько, раз у раз постукуючи по барометру і нарікаючи на холоднечу, заходився обирати найкращі потяги і коли я зрозумів, щр як пробратися після сніданку до чорної, як вугілля, лабораторії, до чарівної кімнати, здатної змінити все довкола, то назавтра можна прокинутися в місті з мармуру й золота, «обличкованім ясписом і вибрукуванім смарагдами». Отож-бо Венеція і Місто Лілей — це були не лише картини, якими можна гратися в уяві, — вони напrawdę існували на певній відстані від Парижа, яку слід було подолати, якщр хочеш їх побачити, стояли саме там, а не десь-інде, словом, були цілком реальні. І вони зробилися для мене ще реальнішими, коли батько, сказавши: «Загалом, ми могли б побути у Венеції від двадцятого до двадцять дев'ятого квітня і приїхати до Флоренції уранці, на перший день Великодня», витяг їх обох не лише з абстрактного Простору, а й з уявного Часу, куди ми вкладаємо не одну, а кілька наших мандрівок, не вельми переймаючись тим, щр це лише можливі мандрівки, й не більше, — того Часу, який так легко відновлюється, отож, провівши його в одному місті, ми можемо потім провести його і в іншому; і те, щр батько присвятив тим містам кілька точно визначених днів, стало свідощвом автентичносте предметів, яким ці дні призначено; адже це єдині дні, щр, зробивши своє, сходять нанівець; вони не вертаються, прожити їх потому, як ти прожив їх там, годі; я відчув, щр два царствених гради, верхи і вежі яких мені судилося вписати методами найхвильнішої з усіх геометрій у площину мого власного життя, рухаються у напрямку до тижня, який починається з того понеділка, коли праля має принести мій заллятий чорнилом білий жилет, рухаються, щрб усотатися в той тиждень по виході з ідеального часу, де вони ще не існували реально. Але я був усе ще на шляху до вершини мого щастя, я злинув на неї нарешті (мені саянуло, щр наступного тижня, напередодні Великодня, на венеційських вулицях, повних гомону хвиль, по вулицях, осяяних багряним відблиском фресок Джорджоне, гулятимуть не люди, якими я, попри всі застереження, уявляв їх і далі: «величні й грізні, як море, в обладунках, які полискують бронзою під згортками криваво-червоного плаща», а щр, може, я й сам буду тим чоловічком у мелоні, якого фотограф увічнив на великій картці застиглим перед порталом Святого Марка), коли батько сказав мені: «Мабуть, на Канале Гранде ще холодно, варто тобі вкласти про всяк випадок зимове пальто і тепле вбрання». Ці слова викликали в мене захват, досі це здавалося мені неможливим, а нині я відчув, щр справді з'явлюсь серед «аметистових скель, подібних до рифів в Індійському океані»; якоюсь надлюдською натугою, якоюсь надсилою скидаючи з себе, як непотрібну шкаралупу, повітря моїх покоїв, я заступаю його відповідною порцією повітря венеційського, цієї морської атмосфери, неповторної і відрубної, як атмосфера марень, вкладених моєю уявою в назву Венеція, і нараз я відчув, щр по-чудернацькому знетілеснююся; невагом це відчуття посилюлося ще якимсь відчуттям млості, як млоїть ото разом з гострим болем у горлі: мене покладено до ліжка, і лихоманка так мене трясла, щр, як посвідчив лікар, мені нема чого й думати про поїздку до Флоренції та Венеції, і навіть, як я одужаю цілковито, то маю не менше року уникати всяких мандрівок і всяких хвилювань.

До того ж — гай-гай! — він категорично заборонив мені піти до театру, аби побачити на сцені Берма, отже гра дивовижної акторки, яку

Берґотт вважав за геніяле, не зможе мене потішити думкою, щорча я і не одвідав Флоренції та Венеції, щорча я і не побував у Бальбеці, я доторкнувся до чогось такого самого істотного і такого самого чудового. Мене щрдня посилали тільки на Єлисейські Поля під наглядом однієї особи, яка мала стежити за тим, щрб я не перебігався, ця особа була Франсуаза, найнята до нас на службу по смерті тітки Леонії. Ходити на Єлисейські Поля я не любив. Якби ще Берґотт описав Єлисейські Поля у якійсь книжці, тоді мені напевне закортіло б їх оглянути, як усе, про щр я спершу складав уявлення, звіряючись на «двійника», якого оселяли в моїй уяві. Уява відігривала двійників, оживляла, наділяла їх індивідуальністю, і мене брала охота зустрітися з ними у світі реальному, але в цьому публічному саду ніщр не пов'язувалося з моїми мріями.

Звичайне наше місце біля каруселей мені надокучило, і Франсуаза якось повела мене на виправу за рубіж, який вартують на рівних відступах бастиончики торговок льодяниками, — в ті поблизькі, але чужі гони, де обличчя суціль незнайомі, де проїжджає колясочка, запряжена козами; потім Франсуаза вернулася по речі, залишені на стільці біля куцїв лавру; в чеканні на неї я став проходжуватися по лужку, порослому ріденькою, низькою підстриженою і пожовклою під сонцем траву, край якого височіла у басейні статуя, аж це з алеї долетів різкий голос дівчинки, яка, налягаючи пальто і ховаючи ракетку, зверталася до другої дівчинки, рудої, щр гуляла біля басейну у волан: «До побачення, Жільберто, я іду додому. Не забудь, щр сьогодні по обіді ми прийдемо до тебе». Знов ім'я Жільберти пролинуло повз мене, нагадуючи про існування тієї, кого так звали, тим дужче, щр воно не тільки означувало її як когось відсутнього, а й адресувалося до неї: воно пролинуло повз мене, так би мовити, чинно, вбиваючись у силу разом із зростом свого розгону і підльотом до мети; захоплюючи з собою дорогою, я це відчував, знання, уявлення про ту, до кого воно зверталася (не мої знання й уявлення, а подружки, яка їй гукала) і взагалі все з царини їхнього щрденного спілкування, їхніх одвідин одна одної, щр ця подружка, вимовляючи ім'я Жільберти, подумки бачила чи принаймні зберігала у своїй пам'яті, все невідоме, ще недосяжніше й болочіше для мене через те, щр воно було, навпаки, так близько знайоме, так легко доступне цій щасливій дівчинці, все, чим вона зачіпала мене, але так, щр я не міг туди проникнути, щр кидала на вітер своїм безтурботним криком; і вже, вирізняючись із того крику, буяло в повітрі розкішне випромінювання якихось незримих моментів життя мадемуазель Сванн, вечора, щр мав надійти — саме того вечора по обіді в неї; покрик той, небесний посланець, щр приземлився серед дітей і няньок! — утворив дивовижної барви хмаринку, на зразок тієї, яка, клубочачись над одним з прегарних садів Пуссена, відбиває в усіх подробицях, наче оперове оболочко з кіньми і колісницями, якесь видиво небожителів; покрик той нарешті кинув на цю стоптану траву, у тому місці, де ця трава була і частиною столоченого газону, і пообідньою миттю в житті білявої дівчинки з воланом (яка не переставала підкидати і ловити його, поки її кликала гувернантка з блакитним пером на капелюшку), чудову геліотропну стьожку, невловиму, як відблиск, і простелену, мов килим, від якого я ніяк не міг відірвати своїх нерішучих, скрушних і нечестивих кроків, під репет Франсуази: «Паничу, гей, застебнітьс'я і гайда!», а я відчував, щр мене дратує її простацька мова і брак на капелюшку блакитного пера.

А дівчинка ж, чи бодай вона повернеться ще на Єлисейські Поля? Назавтра там її не було, але потім я знову побачив її, я крутився все біля того місця, де вона гуляла зі своїми подружками, аж це якось, коли їх не набралос'я, скільки треба для гри у квача, вона спитала мене, чи не хочу я приєднатися до них, і відтоді я вже грався з нею щразу, коли вогіа приходила на Єлисейські Поля. Але це траплялося не щрдня; іноді їй заважали уроки, Закон Божий, підвечірок, усе її життя, яке було відрубне від мого і яке всього лишень двічі, на комбрейській стежині і на газоні Єлисейських Полів, зосередившись в імені Жільберта, до болю близько пролинуло повз мене. Дівчинка попереджувала, щр не прийде такого-то дня; якщр йшлося про навчання, вона казала: «Досадно, завтра я не прийду, ви будете веселитися без мене», і мовила вона це з такою журною міною, щр це трохи мене втішало; але коли її запрошувано на дитячий ранок, і я, нічого не знаючи, питав, чи прийде вона завтра гуляти, вона відповідала: «Сподіваюсь, ні! Сподіваюсь, мама відпустить мене до подружки». Але принаймні тоді я знав, щр не зустрінуся з нею, а бувало й так, щр мати неждано-негадано брала її з собою на прогулянку, і другого дня вона казала: «Авжеж, учора я ходила з мамою», — як про річ природну і не здатну когось тяжко засмутити. В негоду Гувернантка, боючись дощу, на Єлисейські Поля її не приводила.

Ось чому, коли небо хмурилося, я від рана не переставав позирати на нього і враховував усі його знамення. Якщр я помічав, щр дама з дому навпроти надівала біля вікна капелюшок, я казав собі: «Ця пані виходить, отже сьогодні погода така, щр можна виходити; чому б тоді не з'явитися надворі й Жільберті?» Небо тим часом замоцувало хмари, і мама казала, щр може ще прояснитися, щр для цього достатньо пробитися сонячному променю, але більше імовірності, щр піде дощ, а з якої речі іти в дощ на Єлисейські Поля? Словом, після сніданку мій стурбований погляд не відривався від непевного, хмарного неба. Небо, як і раніше, було насупувате. Балкон перед вікном усе так само сірів. Нараз похмурі його кам'яні плити не те щр перестали тьмитися, а ніби вже силкувалися менше тьмитися, і я помітив, як на них грає несміливий промінчик, пробиваючи, проливаючи назовні своє світло. Ще хвилька — і балкон ставав блідим, прозорим, наче вранішня вода, і сотні відбитків залізних ґрат танцювали на ньому. Порив вітру змітав їх, камінь знову мерхнув, але відбитки поверталися, наче їх приручили; плити знов починали ледь помітно біліти, а потім у невпинному крещендо, як у музиці, коли одна якась нота наприкінці увертюри досягає вершини фортисимо, гоном гайнувши через усі проміжні ступені, — я бачив, як балкон затоплювався стійким, некрушимим золотом погідних днів, на якому різьблена тінь прозрчастої балюстради чорніла своїм узором, скидаючись на примхливо розгалужену рослину, дивуючи тонкощами своїх закрутків, щр ніби передавали якесь вкладене в них послання і вдоволення художника своєю карбованістю, оксамитуватістю, відчутною у супокій цього темного, райського шару, отожд здавалося, ніби цей широкий ряснолистий відбиток, купаний на брижах сонячного озера, справді знає, щр він запорука душевного сумиру й щастя.

Нетривкий плющ, недовговічна витка рослина! На думку багатьох, найубогіший, найсіріший з усіх п'ядунів, які декорують мури та вікна, і цей стелюх зробився моїм улюбленим відтоді, як він з'явився у нас на балконі, наче тінь самої Жільберти, яка, либонь, уже гуляла нині на Єлисейських Полях і яка, тільки-но я туди прийду, скаже: «Нумо, граймо у квача, ви у моєму таборі»; нестійка, торгана вітром і водночас залежна вже не від пори року, а від години рослина; обітниця близького щастя, яка день занапастить або осолодить; тобто щастя справді близького, щастя кохання; повзуча рослина, яка на скелі видається ще ніжнішою, ще теплішою, ніж найм'якший мох; живуча рослина, якій достатньо лише одного сонячного променя на те, щрб родитися і радісно вибувати навіть у розповні зими!

І навіть у дні, коли вся інша рослинність зникала, коли гарна зелена шкіра, щр обтягувала стовбури старих дерев, крилася під снігом, коли сніг переставав падати, проте небо було оповите хмарами, і я не міг сподіватися, щр Жільберта прийде, неждано-негадано викликаючи у матері вигук: «Дивітьс'я, розпогоджується! Мабуть, нам треба-таки піти на Єлисейські Поля», вискалене сонце вплітало в снігові шати, які вкривали балкон, золотаві нитки і гапувало на ньому чорну тінь ґраток. У такі дні ми здибали на Єлисейських Полях якесь одне дівча, та й те уже збиралося йти й запевняло мене, щр Жільберта не прийде. Стільці, покинуті чималим, але мерзлякуватим збіговиськом гувернанток, стояли пустою. Лише біля лужка сиділа самотою дама непевного віку, яка приходила у всяку погоду, завжди в одному й тому

самому нарядно темною костою, — шрб познаючися з цією дамою, я пожертвував би в ту пору всім найблисключішим, що могла заповідати мені будучина. Бо Жільберта щразу віталася з нею; дама питала у Жільберти, «як ся має її кохана матуся», і мені здавалося, що аби я був знайомий з цією дамою, я виглядав би зовсім інакше в Жільбертиних очах, оскільки я знаю друзів її батька-матері. Онуки цієї дами гралися поблизу, а дама завше читала «Деба», звиваючи їх «мої старенькі Деба»; про поліція і про жінку, яка стягала платню за стільці, вона відгукувалася як справжня аристократка: «Мій давній друг поліція» або «Ми з хазяйкою стільців старовинні приятельки».

Стовбичити без руху Франсуазі було холодно, і ми подалися до мосту Згоди подивитися на замерзлу Сену, — до неї всі, навіть діти, підходили без обави, ніби до величезного викинутого на берег безборонного кита, якого збиралися білувати. Назад ми рушили знову через Єлисейські Поля; я нудив світом між нерухомими карусельними кониками і засупоненим чорною сіткою алей, очищеним від снігу, білим травником з піднесеною над ним статуєю, якій встромлено у руку крижану бурульку, наче на те, щоб зробити промовистішим її жест. Нарешті і стара дама, згорнувши «Деба», спитала у бонни, яка проходила мимо, котра година, і, мовивши: «Дуже вам вдячна!» — попросила сторожа покликати онуків, бо вона змерзла. «Зробіть ласку! Мені страшенно незручно вас турбувати!» Нараз повітрям струнуло: між театром маріонеток і цирком, на прояснілому крайнебі, у розчищеній далині я помітив чудове знамено — блакитне перо мадемуазель. І вже гнала гоном до мене Жільберта у хутрянній шапочці, розпашіла, розчервоніла, збуджена тим, що надворі холодно, тим, що спізнилася і їй хотілося гратися; трошки не добігши до мене, вона пішла поковзом по льоду і чи то, щоб утриматися на ногах, чи то тому, що це здавалося їй особливо ладним, чи то вдаючи з себе ковзанярку, широко розкинула руки і привітно осміхалася, наче хотіла узяти мене в обійми. «Браво! Браво! Оце по-нашому! Якби я не була забутком, старосвітською жінкою, я б висловилася, як це у вас нині заведено: «Шик-бліск! Прима!» — вигукнула стара дама, від імени безмовних Єлисейських Полів хвалячи Жільберту, що та негоди не злякалася. — Ви, як і я, попри все залишаєтеся вірні нашим стареньким Єлисейським Полям. Ми не з боязких. Аби ви знали, як я люблю їх, навіть тепер! Цей сніг, може, це вам здасться смішним, нагадає мені хутро горностая!» І тут старій дамі самій стало смішно.

Перший з таких днів, що його сніг, символ тих сил, що могли перешкодити нашій зустрічі з Жільбертою, оповивав журбою розлуки чи навіть від'їзду, оскільки міняв вигляд нашого єдиного, звичайного місця побачень і намагався позбавити нас змоги користуватися цим місцем, тепер укритим пухнастим килимом, — перший з таких днів, одначе, спомагав розвою мого почуття до Жільберти; він був ніби першою прикрістю, якої зазнали ми обоє. Нас було тільки двоє з усього нашого гурту, і те, що ми опинилися з нею на самоті, не тільки ніби поклато початок нашим дружнім взаєминам, а й дуже мене зворушило: здавалося, що Жільберта прийшла в таку погоду лише ради мене, щоб побачитися зі мною на Єлисейських Полях. І я сповнився віри в життєздатність нашої приязні, в те, що за нею майбутнє, якщо ця приязнь могла жити серед руїн, пуски і заціпеніння цього світу; і коли Жільберта кидала мені сніжки за комір, я розчулено всміхався, бо бачив у цьому ознаку особливої прихильності, ознаку того, що вона, приймаючи мене як товариша по цьому новому, зимовому краю, не покине мене напризволяще. Незабаром одна по одній, наче полохливі горобчики, почали збиратися її подруги, чорні на снігу. Ми почали гратися. Мабуть, цьому так журно початому дню судилося завершитися весело, бо коли я, збираючись кинутися навтьоки, підійшов до дівчинки з різким голосом, з уст якої вперше пролунало тут ім'я Жільберти, вона сказала мені: «Ні, ні, всі знають, що вам хочеться бути у таборі Жільберти, зрештою, дивіться: вона сама вас кличе». Справді, Жільберта кликала мене до свого табору, на засніжений травник, який сонце поцяткувало рожевими плямами, надаючи йому металевого глянцю ветхої парчі й обертаючи на Царство златоглава.

Той день, якого я так боявся, виявився одним з небагатьох, коли я був не такий уже й нещасливий.

Бо я вже мислив тільки про те, аби щодня неодмінно бачити Жільберту (одного разу моя бабуся не вернулася додому на обід, і я не міг відмахнутися від думки, що як її переїхав поїзд, то якийсь час я перестану ходити на Єлисейські Поля; коли ми когось кохаємо, то ми вже нікого більше не кохаємо), а проте ті хвилини, які я проводив з Жільбертою, яких дождався так нетерпляче уже з вечора, за якими тремтів, задля яких пожертвував би всім на світі, аж ніяк не були щасливими хвилинами; я вже в цьому не сумнівався, бо пильно, зосереджено розглядаючи ці єдині хвилини мого життя, не знаходив у них ані крупинки щастя.

Увесь той час, коли ми з Жільбертою не були разом, мені хотілося бачити її, я безупинно намагався воскресити її образ, але мої спроби провалювалися; я навіть не міг сказати собі, кого ж я кохаю. Тим паче, що вона сама ще ні разу мені не освідчилася. Навпаки, вона часто заявляла, що має ширіших приятелів, що я для неї добрий кумпан, з яким весело гратися, хоча я неуважний і не азартний до гри, словом, вона часто була холодна до мене, і ця холодність могла б похитнути мою віру в те, що я важу для неї більше, ніж усі інші, — могла б, якби джерелом моєї віри була любов Жільберти до мене, а не моя до неї, а що було якраз навпаки, то моя віра значно зміцнювалася, стаючи залежною від того, як я змушую себе думати про Жільберту. Але і сам я досі не освідчувався Жільберті у своїх почуттях до неї. Щоправда, усі сторінки моїх зошитів були змережені її ім'ям та адресою, але, побачивши ці карлочки, я хнюпив носа, бо шкрябав їх, не сподіваючись нагадати ними їй про себе; вони створювали лише примару її інтересу до мене, насправді ж ніяк не пов'язували її з моїм життям; вони промовляли мені не про Жільберту, яка їх ніколи навіть не побачить, а лише про моє власне бажання, виставляючи його як щось особисте, примарне, нудне й немічне. Найважливіше для мене було те, щоб ми могли одне з одним бачитися і щоб ми освідчилися одне одному в коханні, яке, так би мовити, ще й не починалося. Звичайно, різні підстави, які спонукали мене так нетерпляче шукати зустрічі з Жільбертою, видалися б не такими важливими для людини дорослої. З роками, коли стає витонченішою наша культура утіх, ми вдовольняємось утіхою мріяти про жінку, як мріяв я про Жільберту; нас уже не обходить, чи відповідає образ у нашому серці реальності, ми вдовольняємось утіхою кохати і не домагаємося з'ясувати напевне, чи користуємося ми взаємністю; часто ми навіть зрікаємося насолоди признати нашу пасію, що ми нею захоплені, — зрікаємося на те, щоб вона ще дужче захопилася нами: так японські садівники, плекаючи квітку якнайгожішо, жертвують ради неї іншими квітками. Але в ті часи, коли я кохав Жільберту, я ще вірив, що Кохання живе незалежно від нас; що воно здатне у кращому разі дозволяти нам долати перешкоди, але вщедряє нас своїми дарами в порядку, твердість якого зламати ніхто не владен, мені здавалося, що якби я свавільно змінив солодкість освідчення симуляцією байдужості, то не тільки позбавив би себе радощів, про які я так палко мріяв, а й самочинно скапарив би кохання шгучне і марне, непричетне ніяким світом до істини, власне, то була б відмова йти її таємничими і предковічними шляхами.

Але коли я приходив на Єлисейські Поля і діставав змогу порівняти свою любов, щоб піддати її кінечним поправкам, з її живим і одрубним від мене джерелом у присутності Жільберти Сванн, чия поява мала, як я сподівався, оновити образи, яких моя зморена пам'ять уже не могла воскресити, тієї самої Жільберти Сванн, з якою я грався вчора, яку допоміг мені впізнати і якій змусив мене уклонитися сліпий інстинкт, на зразок того, що під час ходьби викидає вперед то одну, то другу нашу ногу, перш ніж ми встигаємо щось подумати, — негайно все виходило так, нібито Жільберта і дівчинка, об'єкт моїх марень, були дві різні істоти. Якщо, наприклад, я відучора носив у своїй пам'яті двоє огненних очей на пухкому і рум'яному личку, то при зустрічі вид Жільбертин накидав мені щось таке, чого я якраз не пам'ятав,

скажімо, гостру видовженість носа, і, миттю асоціуючись з іншими її рисами, ця видовженість набувала ваги тих характерних ознак, за якими природнича історія визначає ґатунок, і відносила Жільберту до типу дівчаток з гострим писочком. Я ще тільки лаштувався, скориставшись із цієї пожаданої хвилини, зосередитись на вивершенні створеного мною до появи тут і вже розвіяного образу Жільберти, щрб потім, у довгі години самотности, бути певним, щр я згадую саме її, щр саме до неї помалу зростає моє кохання, як розростається книжка, яку ми пишемо, а Жільберта уже кидала мені м'яча, — і мов той філософ-ідеаліст, чиє тіло мусить зважати на зовнішній світ, у реальність якого його розум не вірить, те саме моє «я», яке щрйно веліло мені привітатися з Жільбертою, перш ніж я впізнав її, тепер підганяло мене піймати на льоту кинутий нею м'яч (наче вона була моїм товаришем, з яким я прийшов погратися, а зовсім не рідною душею, з якою я збирався поєднатися), а потім змушувало мене, поки вона не пішла, мовити їй з ґречности всякі люб'язні, малозначущі слова і отже, заважало мені як зберігати мовчанку, щрб я міг ще раз спробувати воскресити життєво необхідний, але втрачений образ, так і озватися до неї, в такий спосіб, щрб ця розмова забезпечила нашому коханню явний поступ, — тож я цей поступ несамохіть відкладав на другий день.

А проте певний поступ у нашому коханні накреслився. Одного разу ми з Жільбертою підійшли до торговки, яка ставилася до нас дуже ласкаво, бо саме в неї Сванн купував собі медяники, а наминав він їх чимало з гігієнічних міркувань, потерпаючи від екземи, притаманної його одноплемінникам, і запертя Пророків, і Жільберта зі сміхом показала мені двох хлопчаків, живу ілюстрацію юного художника і юного натураліста з дитячих книжок. Один не хотів червоного льодяника, бо волів фіолетовий, а другий зі слізьми на очах відмовлявся від сливи, яку збиралася купити його бонна, і нарешті промовив затято: «Я хочу іншу сливу: вона з черв'ячком!» Я купив дві кульки на один су. Але замилювався на блискучі агатові кульки, вони лежали в окремій дерев'яній мисочці і видавалися мені коштовними, бо були біляві й усміхнені, як дівчатка, і до того ж кожна з них коштувала півфранка. Жільберті давали куди більше грошей, ніж мені, вона спитала, яка кулька мені до вподоби більше. Всі кульки були прозорі й сочисті, як саме життя. Мені не хотілося зрєктися ні одної з них, мені хотілося, щрб Жільберта викупила на волю геть усі. А проте я показав кульку барви її очей. Жільберта узяла її, покрутила у пальцях так, щр на кульці заграє золотавий промінь, попестила її, заплатила викуп, але одразу ж передала свою полонянку мені і мовила: «Візьміть, вона ваша, я дарую її вам на пам'ять».

Іншим разом, палко бажаючи послухати Берма у класичній п'єсі, я спитав у Жільберта, чи немає у неї вже проданої брошури, де Берґотт говорить про Расіна. Жільберта попрохала мене нагадати їй точну назву, і ввечері я послав їй коротеньку телеграму, написавши на конверті ім'я — Жільберта Сванн, яким я змережив усі свої зошити. Назавтра вона принесла мені брошуру, загорнуту, перехрещену ліловою стрічкою і запечатану білим воском. «Це саме те, про щр ви мене просили», — сказала вона, дістаючи з муфти мою телеграму. В адресі цього пневматика, який ще вчора був списаним мою рукою «блакитним аркушиком», але потому як телеграфіст вручив його консьєржеві Жільберта, потому як служник приніс його до її покоїв, перетворився на річ безцінну, а саме на один з «блакитних аркушиків», щр їх того дня отримала вона, я на превелику силу розпізнав виведені моїм письмом непотрібні рядки, чужі всім цим поштовим печаткам, олівцевим розчеркам листонош — цим знакам ділової практики, штемпелям великого світу, символічним ліловим кружкам самого життя, які вперше обплітали, підносили, гріли мою мрію.

А ще якось вона сказала мені: «Знаєте, можете називати мене Жільбертою. Принаймні я називатиму вас на ім'я. А то це незручно». А проте вона якийсь час говорила мені «ви», і коли я звернув на це її увагу, вона осміхнулася і, подумавши, збудувала фразу на зразок тих, щр у чужомовних граматиках наводяться лише, щрб ми затямили нове слово, завершивши її моїм іменем. І згодом на згадку про те, щр я відчув тоді, у мене і виникло яскраве враження, ніби я якусь хвилину був на устах у Жільберта, голий, позбавлений всіх соціальних прикмет, які були в інших її знайомих, а коли вона вимовляла моє прізвище, то і в моїх родичів, з яких її губи, намагаючись виразно вимовляти ті слова, щр їй хотілося підкреслити (цим вона трохи скидалася на свого батька), ніби вилушували мене, щрб, облупивши, наче овоч, вигризти лише м'якуш, — не уникнуло моєї уваги й те, щр погляд Жільбертин, принатурюючись до нової фамільярности її мови, втупився ще зухваліше і, пронизаний лукавими бісиками, свідомий, світився втіхою і навіть удачністью.

Але в цю мить я не міг цих нових для мене радощів достойно оцінити. Ущєдряла ними не та дівчинка, яку я кохав, і не мене, закоханого в неї, а друга, та, з якою я грався, і другого мене, який не мав ні спогаду про істинну Жільберту, ні полоненого серця, бо ж тільки воно і здатне пізнати ціну щастя, лише воно і рвалося до нього. Навіть після повернення додому я не радів цими радощами: примус, який щрдня живив у мені надію, щр взавтра я порину в щире, спокійне, райське споглядання Жільберта, щр вона признається нарешті мені в коханні, пояснивши, чому вона досі таїлася від мене з почуттями, цей примус велів мені зневажати минуле, дивитися тільки вперед і враховувати маленькі ознаки симпатії з боку Жільберта не самі по собі, не як щось самодостатнє, а як нові східці, якими я крок по кроку просуватимусь нагору і врешті досягну щастя, поки ще не доступного мені.

Вряди-годи даючи ці докази приязні до мене, Жільберта завдавала мені і прикрощів, поводячись так, ніби зовсім не рада зустрітиса зі мною, і це часто траплялося саме в ті дні, коли мені здавалося цілком законним, щр мрії мої немарні. Певний, щр Жільберта прийде на Єлисейські Поля, я, надпориваючись, причому цей надпорив здавався мені лише невизрадною заповіддю незмірного раювання, вранці йшов до вітальні поцілувати маму, вже одягнуту до виходу, — на голові в неї височіла ціла вежа чорного волосся, а її гарні, білі, пухенькі рученята ще пахли милом, — і побачивши стовп куру, щр самотньо стояв над її роялем, почувши звуки катеринки, яка витинала під вікном «Оглядаєм огляд», переконавався, щр нині у зими аж до вечора пробуде несподіваним, ясним гостем весняний день. Коли ми снідали, дама з будинку напроти, розчахнувши вікно, вмить відганяла, — так щр він гоном перепурхував через їдальню, — сонячний парус, щр дрімав біля мого стільця; одвihnувшись убік, він, утім, зразу ж вертався в свої соньки-дрімки. У колежі о першій годині мене гризла нетерплячка і сушила нудьга, я стежив за тим, як сонце дохлюпеє свій золотий потік аж до моєї парти, наче запрошуючи мене на свято, куди я не міг потрапити раніше як о третій годині; о третій по мене заходила Франсуаза, і ми вирушали на Єлисейські Поля по декорованих світлом і загачених юрбою вулицях, обаполи яких балкони, розпечатані сонцем, сповиті серпанком, плавали перед будинками, наче золоті хмари. Гай-гай! На

Єлисейських Полях я часто не заставав Жільберти, вона ще не приходила. Стовбичачи на моріжку, відживлюваному незримим сонцем, щр іскрилося то на тій, то на тій зілинці, й усіяному голубами, схожими на античні скульптури, які заступ садівника вигріб на поверхню священної землі, я жадібно втуплювався в обрій, дождаючи, щр ось-ось із-за статуї, яка начебто підносила осяяне своє дитя під благословення сонця, появиться Жільберта у супроводі бонни. Стара читачка «Деба» сиділа на своєму кріселку, на тому ж таки місці; вона привітно махала рукою сторожеві й гукала: «Година яка хороша!» До неї підходила жінка стягти гроші за стільця, дама маніжилася, застромлюючи під рукавичку одержаний за десять сантиметрів квиток, наче їй піднесли букет квітів і вона, підкреслюючи свою вдячність,

шукає для квітів найпочеснішого місця. Застромивши квіток, вона кинула шиєю, чепурила боа й ущедряла хазяйку стільців, показуючи їй краєчок жовтого папірця, що стирчав з розрізу рукавички, тією чарівною усмішкою, з якою жінка, показуючи собі на викот плаття, питає у молодика: «Пізнаєте ваші троянди?»

Я тягнув Франсуазу аж до Триумфальної арки, але, не спіткавши Жільберти, повертався на моріжок, переконаний, що вона не прийде, аж це, перед каруселями, до мене кидалася дівчинка з різким голосом: «Мерщій, мерщій! Жільберта уже чверть години тут. Вона збирається йти. Ми ждемо вас, щоб гратися в квача». Я ходив зустрічати Жільберту на авеню Єлисейських Полів, а Жільберта виринала з боку вулиці Буасі-д'Англас; виявлялося, що її бонна, скориставшись з доброї години, надумала пройтися; з цієї самої причини по доньку мав прийти пан Сванн. Отож, виходило, я сам був винний, не треба було йти з моріжка, бо ніколи не знали напевно, з якого боку появиться Жільберта і спізниться вона чи ні, і через це напружене чекання мене ще більше хвилювали не лише Єлисейські Поля загалом і весь тяг пообіддя, — все це велетенське часопросторове коло, кожна точка якого шрмиті крила в собі появу постаті Жільберти, — ай сама ця постать, бо я почував, що то вона пройняла моє серце, з'явившись не о пів на третю, а о четвертій, у візитовому капелюшку, а не в шапочці для ігор, біля Послів, а не між двох лялькових театрів; тоді я вгадував, глядячи на неї, що Жільберта робила щось таке, в чому взяти участі я не міг і від чого залежало, піти їй чи сидіти вдома, — я дотикався до таємниці її життя, мені геть-то невідомого. Ця сама таємниця хвилювала мене, коли, женучи за розпорядженням дівчинки з різким голосом на моріжок, щоб негайно почати гратися в квача, я бачив, як Жільберта, така жвава і нецеремонна з нами, робила реверанс перед читачкою «Деба» (яка вітала її словами: «Та й сонечко тепленьке! Сидиш як біля грубки!»), сором'язливо осміхалася їй і так поважніла, що я малював собі образ іншої дівчинки, якою Жільберта була, мабуть, удома з батьками, з приятелями батьків, у гостях, якою вона була всю іншу частину свого життя, яка зоставалася для мене недоступною. Але ніхто не давав мені яскравішого уявлення про неї, як пан Сванн, який приїздив через деякий час по доньку. Він та пані Сванн — оскільки дочка жила з ними, і її навчання, ігри, знайомства залежали від них, — таїли в собі, як і Жільберта, ба навіть більше, ніж Жільберта (як і подобало всесильним божествам, бо саме божествами пан та пані Сванни були для Жільберти), таїли для мене спричинену цією всесилою непроникну таємницю, якесь болісне зачарування. Все, що торкалося їх, будило в мені непослабну цікавість, і коли пан Сванн (якого я часто бачив у дитинстві, коли він приятелював з моїми батьками, але тоді я ним не цікавився) заїжджав по Жільберту на Єлисейські Поля, то як тільки стишувалося моє серцебиття, викликане появою його сірого циліндра і плаща з пелериною, Сванн малювався мені особою історичною, про яку ми недавно читали в хроніках і найменші подробиці життя якої нас палко хвилюють. Його приятельські стосунки з графом Паризьким (розмови про них я чув у Комбре) мене не обходили, але нині вони стали для мене чимось надзвичайним, так ніби перед Сванном ніхто з Орлеанами не водився; ця дружба дуже вирізняла Сванна на вульгарному тлі різношерстої публіки, що заповнювала алеї Єлисейських Полів, і я дивувався, що він теж прогулювався тут, не вимагаючи для себе знаків уваги, а втім, ніхто й не зважав на нього — так надійно його прикривало інкогніто.

Пан Сванн гречно відповідав на поклони Жільбертиних подружок, навіть на мій, хоча й посварився з моїми батьками; щоправда, він не подавав знаку, що пізнає мене. (Ці його поклони нагадували мені ще комбрейського Сванна; про того колишнього Сванна у мене зберігся спомин, але зовсім мликий, бо відтоді як я знову побачився з Жільбертою, Сванн був для мене Жільбертиним батьком, а не комбрейським Сванном; так само як думки, які нині асоціювалися в мені з його ім'ям, були відмінні від тих, які поєднувалися з ним раніше і які уже не спадали мені, коли я думав про нього, так і він сам зробився для мене іншою особою; а проте я пов'язував його якимсь штучним, побічним, німецьким ланцюжком з нашим давнім гостем; тепер усе мало для мене вагу в зв'язку з тим, наскільки це корисно для мого кохання; ось чому я з почуттям сорому і жалю, що не можу вимазати їх з мого життя, воскрешав перед внутрішнім зором ті роки, коли в очах цього самого Сванна, який був нині переді мною на Єлисейських Полях і якому Жільберта, на щастя, не сказала, як мене звати, я часто виглядав вечорами смішним, бо просив маму, як вона пила зі Сванном, з моїм батьком, з дідусем і бабусею каву за столиком у саду, прийти до мене нагору попроситися.) Сванн дозволяв Жільберті погуляти ще чверть години і, вмотивившись, як і всі інші, на залізному стільці, брав квіток тією самою рукою, яку так часто потискав Філіпп VII, а ми знову гасали по травнику, колошкаючи голубів, і, прегарні, мінливопері, серцеподібні, — Грона безу з пташиного царства, — вони ховалися де попадає: той сідав на велику кам'яну вазу і встромляв у неї дзьоба так, ніби там було насипано для нього гору ягід та зерна і він дзьобав їх, той приземлявся на статую і ніби вінчав її голову однією з емалевих оздоб, барвистість яких пожвавлює камінну монотонність деяких античних скульптур, вінчав емблемою, яка обдаровує богиню новим епітетом, що робить її відмінною від інших божеств, достоту як простих смертних різнять імена.

Одної сонячної днини, коли надії мої провалилися, я не зумів опанувати себе і приховати від Жільберти свого розчарування.

— А я саме сьогодні збирався так багато спитати у вас! — мовив я. — Я думав, що цей день відіграє велику роль у нашій приязні. А ви ледве прийшли, і вже зразу додому! Приходьте взавтра раніше, щоб я міг нарешті побалакати з вами.

Жільберта розпроменілася і, підскакуючи з радощів, відповіла:

— Взавтра, хоч не хоч, любий друже, а я не прийду! У мене завтра великий підвечірок! Позавтрьому я теж не прийду, я йду до подружки подивитися з її вікон на прибуття короля Теодосія, це буде пречудове видовище, післяпсілязавтра я йду на «Мішеля Строгова», а там Різдво, а там новорічні вакації. Може, мене одвезуть на південь. Ото був би шик! Хоча я тоді не матиму ялинки. Принаймні навіть як я зостануся в Парижі, сюди я ногою не потикатимусь, бо робитиму з мамою візити. Бувайте здорові! Татусь кличе мене.

Повертався я з Франсуазою додому вулицями, все ще брукованими сонцем, здавалося, був вечір, коли згасають святкові вогні. Я ледве чвалав.

— Нічого немає дивного, — сказала Франсуаза, — погода не по сезону, надто гаряча! Ой лишенько, скільки ослабне людей! Там, угорі, теж щось зіпсувалося!

Притлумлюючи в собі хлипи, я подумки повторював Жільбертині слова, які дихали такою непідробною радістю на думку, що вона довго не ходитиме на Єлисейські Поля. Але Жільбертині чари, впливу яких, тільки-но я починав про неї думати, зазнавала в собі моя думка (а не зазнавати його вона не могла, бо думка не спала), і те особливе, надзвичайне, хоча й жалісне становище, в яке щодо Жільберти ставила мене неминуче моя внутрішня штивність, уже почали приоздоблювати навіть цю ознаку її байдужості чимось романтичним, і на моєму обличчі крізь сльози уже розливалася усмішка, що була не чим іншим, як несміливим натяком на поцілунок. А ввечері, коли приходив поштар, я сказав собі те, що казав щвечора: «Зараз мені принесуть Жільбертиного листа. Нарешті вона мені признається, що завше кохала мене, і поділиться таємницею, чому вона досі приховувала свої почуття, чому вдавала, ніби може бути щаслива, не бачачись зі

мною, чому прибрала Жільбертину маску, простого товариша дитячих ігор».

Щовечора я уявляв собі цього листа, мені здавалося, ніби я справді його читаю, я вимовляв уголос кожну його фразу. Раптом я злякано зупинявся. Я розумів, що як я й одержу Жільбертиного листа, то він, певна річ, буде зовсім не такий, бо того листа я ж вигадав сам! Відтоді я намагався не думати про слова, які я прагнув прочитати в її листі, з побоювання, що як я їх вимовлю, то саме найдороччі, найпожаданіші потраплять до числа змарнованих нагод. Навіть якби стався неймовірний збіг і я одержав би від Жільберти вигаданого мною самим листа, то, впізнавши у ньому свій витвір, я вже не міг би себе переконати, що це лист не від мене, що це щось справжнє, нове, що це щастя, мною не вироєне, від моєї волі незалежне, що воно істинний дар любові.

У чеканні на листа я перечитував сторінку, яка хоча й не була написана Жільбертою, але яку я дістав од неї: сторінку Берґоттову про красу давніх міфів, джерело натхнення Расіна. Цю книжечку Берґоттову, як і агатову кульку, я завше мав напохваті. Мене зворушила доброта Жільберти, яка відшукала для мене цю книжечку. Кожен відчуває потребу знайти якоесь розумне виправдання своєї пристрасти і буває щасливий, відкривши в коханій істоті прикмети, гідні, про що він дізнався з книжок та з розмов, щирого кохання; потім він озброюється цими прикметами і бачить у них нові докази на користь свого обрання, хоча б ці риси були зовсім не ті, які відшукало б наше органічне почуття: колись Сванн намагався довести з погляду естетики, що Одетта гарна, так само і я покохав Жільберту в комбрейські часи спершу за те, що її життя було оточене ореолом таємничості, в яку мене поривало поринути, перевтілитися, відкинувшись від свого власного життя, бо воно було мені не потрібне; і ось тепер я розглядав як безцінний скарб те, що Жільберта може стати колись смиренною служницею цього мені так добре відомого і набридлого життя, стати зручною і дійовою співробітницею, яка помагатиме мені вечорами у моїй роботі, звирятиме для мене тексти. Що ж до Берґотта, цього безконечно мудрого, майже божественного старця, завдяки якому я свого часу покохав Жільберту, ще не бачивши її, то нині я любив переважно його через Жільберту. З такою самою втіхою, як його сторінки про Расіна, я вивчав паперову обгортку з великими, білого воску, печатками, перехрещену потоком лілової стрічки, — обгортку, в якій Жільберта принесла мені Берґоттову книжечку. Я цілував агатову кульку, що становила кращу частину душі моєї подруги, не шалапутну, а вірну, яка, хоча її і оздоблювала таємнича краса Жільбертиного життя, була зі мною, домовала у моїх покоях, спала в моїй постелі. З думкою про моє кохання до Жільберти я пов'язував красу каменя і красу Берґоттових сторінок, ніби в ту мить, коли мені здавалося, що моє кохання розвіюється впрах, Берґоттові сторінки надавали йому бодай якоїсь остійности. Я ясно усвідомлював, що краса цих речей існувала ще перед тим, як я покохав, і на моє кохання не схожа, що вона, та краса, зродилася завдяки хисту белетриста в одному випадку і за мінералогічними законами — в другому ще перед знайомством Жільберти зі мною, що і книга і камінь залишилися б такими, як є, якби Жільберта не кохала мене, а отже, ніщо не давало мені права розглядати їх як вістку про щастя. І коли моя любов, безперестань очікуючи, що завтра Жільберта освідчиться мені в коханні, щовечора руйнувала, знищувала погано виконану роботу дня, невидима ткаля, оселена в затінку мого «я», не викидала на смітник обірваних ниток — не думаючи мені догоджати, не дбаючи про моє щастя, вона вклдала їх іншим ладом, тим, якого вона дотримувалася, хоч би за що бралася. Зовсім не цікавлячись моїм коханням, не заявляючи наперед, що я коханий, вона збирала докупи Жільбертині вчинки, для мене незрозумілі, і провини, які я прощав. Тоді і ті і ті набували глузду. Цей новий лад ніби хотів переконати мене, що, бачачи, як Жільберта замість Єлисейських Полів пішла на дитячий ранок, гуляє зі своєю гувернанткою і збирається поїхати на новорічні вакації, я не мав слушности, коли втішав себе: «Вона або вітрогонка, або просто цяця-дівчинка». Бо вона перестала б бути вітрогонкою або цяцею-дівчинкою, якби мене кохала, а якби й мусила підкорятися рідні, робила б це з таким розпачем, у якому я бував, коли ми з нею не зустрічалися. А ще цей новий лад показував мені, що мені не заважало б знати, що таке кохання, раз уже я сам кохав Жільберту; він звертав мою увагу на те, що я завжди прагну вирости в її очах, і тому я умовляв маму купити Франсуазі непромокального плаща і капелюшка з блакитним пером, або ще краще, не посилати її зі мною, бо мені соромно за неї (на що мама заперечувала, що я несправедливий до Франсуази, Франсуаза чудова жінка, дуже нам віддана), а ще цей новий лад свідчив про моє непереборне прагнення бачити Жільберту, яке було таке сильне, що я за кілька місяців до вакацій крутив мізком, як би пронохати, коли вона лаштується поїхати і куди саме, та ще й міркував, що найзатишніший куточок у світі — це все одно що місце заслання, якщо там її нема, для себе ж я мріяв лише про те, щоб назавше зостатися в Парижі під умовою, що зустрічатимуся з нею на Єлисейських Полях; і цей новий лад довів мені за виграшки, що Жільберта не хоче ні подобатися мені, ні мене бачити. На противагу мені вона ставилася до своєї Гувернантки з великою пошаною, а якої думки про неї я, її зовсім не обходило. Вона вважала за річ цілком природну не появлятися на Єлисейських Полях, якщо їй треба піти з напутницею до крамниці; якщо ж їй випадало їхати кудись із матір'ю, то вона уже не йшла на Єлисейські Поля з утіхою. Навіть якби вона дозволила мені провести вакації там, де й вона, все ж при виборі цього місця вона зважила б на вимогу своєї рідні і враховувала, що там її чекають, як вона чула, всілякі розваги, але ніяким світом не зважила б на те, що моя рідня збирається мене послати туди. Іноді вона заявляла, що любить мене менше, ніж будь-кого зі своїх друзів, менше, ніж кохала мене вчора, бо через моє недбальство ми програли, а я просив у неї прощення, я питав, що треба робити, щоб вона знов почала мене кохати, як колись, щоб вона покохала мене більше, ніж інших; я сподівався, що вона мене зараз заспокоїть, я благав її про це, наче вона могла змінити свої почуття до мене з власної чи моєї волі, щоб справити мені приємність, просто з допомогою своїх слів, залежно від того наскільки доброю чи поганою буде моя поведінка. Невже я ще не зрозумів, що мої власні почуття не залежать ні від її вчинків, ні від моєї волі?

Нарешті цей новий лад, вироблений незримою робітницею, пересвідчував ось у чому: хоч би як ми тішилися, що в своєму несправедливому ставленні до нас дана особа нещира, проте послідовність її поведінки настільки очевидна, що проти цієї очевидности наші самовтішання безпорадні, і ось саме ця очевидність, а зовсім не наші самовтішання, відповідь нам на запитання, як вона поводитиметься завтра.

Моє кохання вслухувалося у ці нові для неї орації, які переконували його, що завтрашній день не відрізнятиметься від усіх попередніх днів, що почуття, яке Жільберта живить до мене і яке за давністю часу змінитися не може, це — байдужість, що приятельюємо ми обоє, а кохаю лише я. «Все це правда, — відповідало моє кохання, — від такого приятелювання сподіватися нема чого, у ньому ніяких змін не станеться». І я подумки просив Жільберту від завтрашнього таки дня (або відкладаючи це до якогось свята, якщо свято було не за горами, до дня народження, ну, скажімо, до Нового року, словом, до одного з тих особливих днів, коли час починає новий відлік, відкинувши спадок минувшини, не приймаючи заповіданих йому прикросців) поставити хрест на нашій колишній приязні й закласти підмурок нової приязні.

План Парижа у мене завжди був напохваті, для мене він, оскільки там можна було відшукати вулицю, де мешкало подружжя Сваннів, здавався якимсь скарбом. І ось для власної втіхи, а також через якусь лицарську вірність я влад і невлад повторював назву цієї вулиці, отож мій батько, не втаємничений (як були втаємничені матір і бабуса) у моє захоплення, питав мене:

— Що це ти все згадуєш цю вулицю? Нічого особливого там нема; звісно, жити там приємно, Булонський ліс за два кроки, але таких вулиць хоч греблю гати.

Я хапався за всяку нагоду, щоб утягти моїх рідних у балачку про Сванна, звичайно, сам я безперестань повторював його ім'я подумки, але відчував потребу почути солодке його гучання, ту музику, німого читання нот якої мені не вистачало. Зрештою ім'я Сванн, яке було так давно мені відоме, зробилося нині для мене, як це буває у хворих при розладнанні мови, коли їм треба вимовити найпростіші слова, ім'ям зовсім новим. Воно завжди було присутнє в моїй голові, але голова ніяк не могла призвичаїтися до нього. Я розкладав його, слєбізував, його написання щразу було для мене несподіванкою. І переставши бути звичним і близьким, воно водночас утратило для мене свою безневинність. Розкоші, які воно давало мені своїм гучанням, здавалися мені нечестивими, я почав побоюватися, щр інші читають мої думки і звернуть розмову на інше, якщр я спробую згадати його. Я раз у раз порушував теми, пов'язані з Жільбертою, постійно товк одні й ті самі слова, хоча знав, щр це тільки слова, слова, мовлені далеко від неї, слова, яких вона не чула, слова безсилі, які повторюють те, щр було, але нездатні щрсь змінити. Проте мені здавалося, щр, перегрібаючи, перебираючи все, щр торкалося Жільберти, я добуду з цього щрсь для мене втішне. Я приказував усе моїм батькам, щр Жільберта дуже любить свою мадемуазель, ніби це вимовлене всоте твердження могло зрештою ввести Жільберту до нашого дому і оселити її у нас навик. Я співав величальну старій дамі, читачці «Деба» (я переконував моїх родичів, щр це вдова по амбасадорові, а може, й принцеса королівської крові) і підносив до небес її вроду, її пишноту, її шляхетність, поки не сказав якось, щр Жільберта її звиває пані Блатен.

— А, так ось це хто! — гукнула матуся, а я відчував, як паленію з сорому. — «Обережно! Обережно!» — як казав твій покійний дідусь. І ти вважаєш її гарною? Та вона ж страшилище і завжди була страшилищем. Це вдова по возному. Ти пішки під стіл тоді ходив і не пам'ятаєш, як я намагалася її спекатися на твоїх уроках гімнастики, вона була зі мною незнайома, але весь час в'язнула й торохтіла про те, щр ти «напрочуд гарнесенький хлопчик». У неї манія заводити знайомства. Якщр вона знайома з пані Сванн, значить вона справді несповна розуму, як я і припускала. Я б не сказала про неї нічого поганого, навіть якби вона була найпосполитішого роду. Але вона схибнута на знайомствах. Вона бридка, страшенно вульгарна та ще й базіка язиката.

Бажаючи скидатися на Сванна, я раз у раз, сидючи при столі, м'яшкурував собі носа і протирав очі. Батько гримав на мене: «Очі на тебе мої б не дивилися, дурник, та й годі!» Найбільше мені хотілося облісити так, як Сванн. Він здавався мені істотою зовсім незвичайною, мені не вірилося, щр люди, у яких я бував, теж звали його і щр з ним можна було зустрітися ненароком, як із простим смертним. І одного разу мама, розповідаючи нам за обідом, як звикле, де вона була удень і щр робила, щрйно промовила: «До речі, вгадайте, кого я сьогодні спіткала в Труа Картьє, у відділі парасолів, — Сванна!» — як на безплідному для мене піску її розповіді одразу ж розпустилася таємнича квітка. Яка це гірка розрада — довідатись, щр сьогодні, вирізняючись серед юрми своєю надзвичайною постаттю, Сванн купував парасоля! Серед великих і дрібних подій, однаково байдужих для мене, лише ця одна збудила в мені відлуння, яким завше бриніло моє кохання до Жільберти. Мій батько нарікав, щр я нічим не цікавлюся, щр я не слухаю, коли при мені говорять про те, які політичні наслідки може мати візит до Парижа короля Теодосія, нинішнього гостя Франції і нібито її спільника. Але зате як мені кортіло дізнатися, чи був Сванн у своєму плащі з пелериною?

— Ви привіталися? — спитав я.

— Авжеж, — відрекла мати, у якої завше на згадку про Сванна був такий вигляд, ніби вона боялася, як би хтось, як вона признається, щр ми не в злагоді зі Сванном, не зголосився примирити нас, чого вона хотіла уникнути, не бажаючи водитися з пані Сванн. — Він привітався зі мною перший, я його не помітила в юрбі.

— Отже, ви не розбили з ним глека?

— Розбили глека? Звідки ти взяв, щр ми розбили з ним глека? — жваво відгукнулася мама, ніби я вчинив замах на фікцію її добрих стосунків зі Сванном і спробував сприяти їхньому зближенню.

— Мабуть, він на тебе дметься, щр ти його вже не запрошуєш до нас.

— Ніхто не зобов'язаний запрошувати всіх знайомих до себе, а він мене запрошує? Я не знайома з його дружиною.

— Але ж він приходив до нас у Комбре.

— Атож, приходив у Комбре, а в Парижі і в нього справи важливіші, і в мене. Але запевняю тебе: нікому і на думку не спало, щр ми не миримо. Ми з ним стояли, поки йому принесли закупку. Він спитав мене, як ти ся маєш і сказав, щр ти граєшся з його донькою, — додала мама, і я рота роззявив з подиву: в Сванновій свідомості я таки існую, ба більше, я, виявляється, наділений достатньою повнотою існування, бо коли я стояв перед ним, тремтячи з кохання, на Єлисейських Полях, він знав моє ім'я, знав, хто така моя мати, і міг поєднати зі мною в постаті товариша ігор власної доньки деякі дані про моїх дідуся і бабусю, про їхню родину, про місцевість, де ми відпочивали, і деякі подробиці з нашого колишнього життя, може, навіть невідомі мені самому. Але мати, здавалося, нічого особливо привабливого не виявила в цьому відділі Труа Картьє, де Сванн сприймав її, поки вона стояла біля нього, як певну особу, з якою його пов'язували спільні спогади, спонукаючи його підійти до неї і привітатися.

До того ж, якоїсь особливої цікавосте розмова про Жільбертиних дідуся і бабусю, про титул почесного біржевого маклера, мабуть, не становила ні для неї, ні для батька. То тільки моя уява вирвала й освятила в людському Парижі одну родину, так само як вона вирвала в камінному Парижі одну кам'яницю, фасад якої приоздобила скульптурами, а вікна коштовним розписом. Але ці оздоби бачив лише я. Моя рідня вважала, щр кам'яниця, де мешкав Сванн, подібна до всіх інших кам'яниць, збудованих одночасно в околиці Булонського лісу, а родина Сванна в їхніх очах нічим не відрізнялася від багатьох інших родин маклерів. Оскільки ця родина мала прикмети, притаманні людському родові, мої батьки так чи інакше шанували її, але не бачили в ній нічого виняткового. Але не менші, а то навіть і більші мали прикмети, як вони вважали, й інші родини. Отож визнавши, щр Сваннів будинок стоїть у зручному місці, вони запевняли, щр інший будинок розташований ще краще, хоча він не мав нічого спільного з Жільбертою, або ж заводили мову про фінансистів куди вищого рангу, ніж її дідусь; якщр ж іноді виникало враження, щр вони згодні зі мною, то потім з'ясовувалося, щр це непорозуміння, і воно одразу ж

зживоювалося. Бо для того, щоб углядіти в світі, який оточував Жільберту, якусь нову властивість, аналогічну у сфері відчуттів тому, чим може бути у сфері барви інфрачервоне світло, моїм родичам бракувало додаткового, нетривкого почуття, яким мене обдарувало кохання. Того дня, коли Жільберта застерігала мене, що на Єлисейські Поля вона не прийде, я намагався робити прогулянки, які бодай трошки наближали мене до неї. Іноді я тягнув Франсуазу, ніби на прощу, до оселі, де мешкали Сванни. Я змушував Франсуазу без кінця-краю переказувати мені те, що вона узнала від мадемуазель про пані Сванн. «Здається, вона дуже вірить в образки. Ніколи не виправиться в путь, як пугикне сич, як їй причується цокання годинника, як побачить кицьку опівночі, як раптом меблі заскриплять. Надто вже ревна вона вірна!» Я був настільки закоханий у Жільберту, що як бачив старого метрдотеля Сваннів, який вигулював пса, то від хвилювання ставав як уритий і вліплював у його білі бурці закоханий погляд.

— Що з вами? — питала мене Франсуаза.

Ми доходили аж до брами Сваннів, і там швейцар, ні з ким не зрівняний швейцар, навіть від нашивок на лівреї якого віяло тими самими щемливими чарами, які я відчував в імені Жільберта, споглядав мене з таким виглядом, ніби знав, що я належу до тих упосліджених істот, котрим ступати за поріг таємничого життя, яке приставили його охороняти, зась, а прорізани над ним вікна антресолей, здавалося, розуміли, чому вони зачинені, і куди більше скидалися на Жільбертині очі, схожість із якими посилювали шляхетні згортки їхніх муслінових фіранок, ніж на якісь інші вікна. В інші дні ми гуляли бульварами, і я ставав на розі вулиці Дюфо; я чув, що звідти часто можна бачити, як Сванн іде до дантиста; і моя уява настільки відособлювала Жільбертиного батька від решти людського роду, його поява в реальному світі вносила до цього світу стільки чудесного, що я, перш ніж дійти до церкви Мадлен, уже хвилювався на думку, що підходжу по вулиці, де мене може засліпити надприродне видиво.

Але найчастіше, коли зустріч із Жільбертою мене не чекала, довідавшись, що пані Сванн майже щодня гуляє Алеєю акацій, круг Великого озера, а також Алеєю королеви Маргарита, я тягнув Франсуазу до Булонського лісу. Він був для мене якимось зоологічним садом, де зібрана всіляка флора, де уживаються різні картини природи: за пагорбом грот, потім лука, скелі, річка, канава, знову пагорб, мочари, але де, одначе, знаєш, що все це створене лише на те, щоб гіпопотамам, зебрам, крокодилам, кроликам, ведмедям і чаплям жилося привільніше у цій природній обстановці або щоб влаштувати для них мальовничіше обрамлення; Булонський ліс, не менш розмаїтий, який об'єднує різні й одрубні світи, попереминову ділянку, обсажену червоними деревами, американськими дубами, ніби якийсь фольварок у Віргинії, ялиничком на березі озера чи корабельними соснами, звідки нараз вириває закутана пухнастим хутром з гарними очима звірючки якась прудконога погуляльниця, був Садам жінок; а Алея акацій — ніби миртова алея з «Енеїди» — обсажена для них деревами однієї породи, була улюбленим місцем прогулянок прославлених Красунь. Достоту як ото діти, углядівши здалеку шпиль скелі, звідки лаштується скочити у воду морський лев, задалегідь радощами грають, так і я, щойно підходив до Алеї акацій і вдихав їхню розливу кругом духмяність, відчував близькість і своєрідність буйної та ніжної індивідуальності рослинної; потім я наближався до Алеї, і від верхівок акацій, обнизаних легким колихливим листям, невимушено Граційним, кокетливого крою, тонкого ткания, обліпленим безліччю квітів, цілими колоніями крилатих, рухливих рідкісних комах, нарешті, від їхніх жіночих назв, назв лінєвих, солодких — від усього цього у мене тьохало серце, сповнюючись, одначе, наскрізь земним бажанням, яке викликають у нашій душі вальси, при звуках яких у нашій свідомості спливають лише імена гожих жінок, оповіщені лакеєм при вході до бальної зали. Мені казали, що в Алеї я побачу вишуканих жінок, чії імена, хоча вони не всі були заміжні, ставили поряд з іменем пані Сванн, а втім, більшість із них носили не імена, а прізвиська; якщотрась із них мала інше прізвище, то вона була свого роду інкогніто, яке ті, хто говорив про тих жінок, завше розкривали, щоб їх розуміли співрозмовники. Вірячи, що жінки втаємничені в закони Краси (бо це один із жіночих чарів) і що жінки наділені хистом втілювати Красу життя, я загодя приймав мов якесь одкровення їхні туалети, виїзди, безліч дрібничок, я вкладав у них свою віру, наче душу, і моя віра надавала цій скороминущій і хисткій цілості стрункість мистецького шедевру. Але я прагнув побачити пані Сванн і чекав її з хвилюванням не меншим, ніж Жільберту, бо Жільберта напоїла своєю гожістю і батьків, як напоїла вона нею все, що її оточувало, і я любив їх так само палко, хоч і з якоюсь болісною бентегою (бо їхні шляхи перехрещувалися в інтимній стороні Жільбертиного життя, для мене забороненій), ба більше: я побожно шанував їх (бо скоро довідався, як це буде видно далі, що їм не подобалися її гри зі мною), як ми побожно шануємо всіх, хто має безмежну владу чинити нам зло.

Найбільшою художньою вартістю і верхом світськості мені уявлялася простота пані Сванн, коли я бачив, як Алеєю акацій, ніби так їй було ближче додому, вона чимчикує у суконному кунтушику, в точку з фазанячим пером, з пришпиленим на корсажі букетом фіалок, і ледь помітно киває на вітання чоловіків, які їдуть в екіпажах і, вглядівши здалеку її силует, уклоняються їй і кажуть один одному, що ні одна жінка не має такого шику. Але вже не простоту, а пишноту ставив я на перше місце у тому разі, коли, уговкавши здоровену Франсуазу, яка заявляла, що її «ноги не несуть», погуляти зі мною ще годинку, я нарешті помічав, як на ту алею, що провадить од Брами дофіна, вилітав живий образ королівської величі, живий образ прибуття августійшої особи, який мене так глибоко вражав, як не вражала потім жодна королева, бо уявлення про королівську потугу в мене вже склалося правдивіше й наочніше; і живий образ цей несла гоном пара баских коней, сухорлявих, змієстих, ніби на малюнках Константина Гіса, а з ним і здоровецького візничого — у хутрянній шапці козацькій, він сидів на передку поряд із маленьким грумом, схожим на «тигра» «покійного Боднора»; я бачив, або, точніше, відчував її обриси, ніби ті вкарбувалися гострою і виснажливою раною в моє серце, обриси незрівнянної вікторії, навмисне змайстрованої з вищим кузовом і стилізованої під старовину так, щоб крізь старовинність прозирали «останній крик моди». У глибині вікторії спочивала пані Сванн з єдиним сивим пасемцем у білявому тепер волоссі, оповитому тонким віночком, найчастіше з фіалок, який підтримував і довгу вуалетку; у руці вона мала бузкову парасольку, а на вустах у неї грала якась двозначна усмішка, звернена до тих, хто з нею вітався, і хоч у цій усмішці читав я найяснішу ласку, насправді в ній більше було виклику кокотки. Одним ця усмішка казала: «Я все добре пам'ятаю, це був упій!», іншим: «Як я вас кохала! Вам не поталанило!», третім: «Ваша воля! Я ще трошки триматимусь каретного ряду, але при першій okazji зверну!»

Навіть коли назустріч їхали незнайомці, на її вустах жевріла ледача усмішка, ніби вона виглядала появи приятеля або згадувала про нього, і тоді про неї казали: «Яка вона гарна!» І лише для деяких вона припасла усмішку кислу, вимушену, несміливу і холодну, яка означала: «Так, гадюка, я знаю, що ви чорноротий і що вам аби язиком клепати! А мені чхати на вас!» Проїшов Коклен, про щось гомонячи з приятелями і вітаючи тих, хто їхав колясками, широким театральним жестом. А я думав тільки про пані Сванн, прикидаючись, ніби ще не помітив її: я знав, що доїхавши до Голубиноного тиру, вона звелить візничому звернути й зупинитися, щоб іти далі пішки. І в ті дні, коли я почував, що мені не забракне духу пройти повз неї, я тягнув Франсуазу в тому напрямку. Трохи згодом я справді бачив, як алеєю для піших іде пані Сванн: вона простувала назустріч мені, волочучи за собою довгий шлейф своєї бузкової сукні, вбрана так, як, за розумінням низоти, вбираються королеви, вичепурені й виряджені зовсім інакше, ніж інші жінки; йшла, позираючи на руків'я парасольки, майже не глядаючи на перехожих,

ніби її головним завданням, єдиною її метою була прогулянка про людське око і ніби їй байдуже, щр всі зори спрямовані на неї. А втім іноді озиралась, щрб покликати свого хорта, вона нишком нипала очима навсебіч.

Навіть ті, хто не знав її, вгадували з деяких особливих і незвичних ознак, — може силою якогось телепатичного впливу, подібного до того, щр викликав гучні оплески у глядачів несвідомців тоді, коли Берма аж очі на себе брала, — щр то мала бути особа знаменита. Вони питали одне одного: «Хто се?», іноді зверталися з цим запитанням до перехожого, або намагалися запам'ятати, як вона вбрана, щрб потім їхні обізнаніші приятелі могли заспокоїти їхню цікавість, почувши від них опис її туалету. Інші погуляльники, пристаючи на хвилинку, заводили між собою розмову.

— Ви знаєте, хто се? Пані Сванн! Це ім'я нічого вам не говорить? Одетта де Кресі!

— Одетта де Кресі! Я так і сказав собі: ці сумні очі... Але ж вона вже, знаєте, не перволіток! Пригадую, як я розважався з нею, коли подав у відставку Мак-Маґон.

— Я б, вами будши, про це їй не нагадував. Нині вона пані Сванн, дружина члена жокей-клубу, приятеля принца Валлійського. А втім і тепер вона гожа.

— Аби ви бачили її в ті часи, ох, яка була красуня! Мешкала вона у своєрідно опорядженій віллі — там тих китайських марничок хоч греблю гати. Пам'ятаю, нам дуже дошкуляли крики газетярів, зрештою вона сказала, щрб я одягався.

Не вникаючи в суть цих розмов, я уловлював довкола пані Сванн шемріт слави. Серце моє так і тенькало на думку, щр незабаром усі ці люди (на жаль, я не помітив серед них банкіра-мулата, мого, як мені здавалося, зневажника) побачать, як незнайомий молодик, на якого вони не звертали жодної уваги, вітається (я, щрп правда, знайомий з нею не був, але вважав, щр маю на це право, оскільки мої батьки були знайомі з її чоловіком, а я грався з її донькою) з цією жінкою, знаменитою своєю вродою, розпустою та елегантністю. Але опинившись за два кроки від пані Сванн, я скидав капелюха таким широким жестом і вклонявся так низенько, аж вона несамохіть усміхалася. Публіка сміялася. Щр ж до самої пані Сванн, то вона ніколи не бачила мене з Жільбертою, не знала мого імені, я був для неї — ніби сторож Булонського лісу, ніби перевізник, ніби качка на озері, якій вона кидала крихти, — одним з другорядних, буденних, безіменних, позбавлених характерних ознак статистів, як персонаж без слів у театрі, свідків її прогулянок по лісі. В ті дні, коли я не бачив пані Сванн в Алеї акацій, я іноді стикався з нею в Алеї королеви Марґарити, де гуляють жінки, які прагнуть або вдають, наче прагнуть, бути на самоті, а втім, довго вона на самоті не залишалася, скоро її наздоганяв хтось із приятелів, звичайно чоловік у сірому циліндрі, хтось, кого я не знав і хто заводив з нею тривалу розмову, поки їхні повози повільно їхали слідком.

Розмаїття Булонського лісу, яке робило його шгучним, яке перетворювало його на Сад — сад у зоологічному або міфологічному значенні слова — я знову відчув цього року, проходячи через нього до Тріанону, якимсь уранці, на початку листопада, коли близькість і водночас недоступність картини осені, такої нетривалої для домосидів, сповнює нас такою тугою за опалим листям, щр ми дослівно маримо ним і страждаємо від безсоння. У моїх наглухо замкнених покоях листя, притягнуте моїм палким прагненням бачити його, вже цілий місяць кружляло між моїми думками і будь-яким предметом, на якому я зосереджував свою увагу, кружляло жовтими плямами, як ті, щр іноді танцюють перед нашими очима, хоч би куди ми глянули. І ось того ранку, не чуючи більше, як у попередні дні, шуму дощу, бачачи, як у кутках вікон з опущеними фіранками усміхається погідний день, — так із куточків стулених уст злітає таємниця щастя, — я відчув, щр можу узріти, як жовте листя, в усій своїй красі, пронизує сонячне світло. Нездатний утриматися від спокуси глянути на дерева, як давно у минулі часи, коли вітер люто скиглив у комині, я не міг податися до моря і вийшов з наміром вирушити через Булонський ліс до Тріанону. Це була та година і та пора року, коли ліс виглядає особливо розмаїтим не лише тому, щр він рябий, а ще й тому, щр ця рябота незвична. Навіть у чистих місцинах, де око обіймає широкий простір, алея жовтогарячих каштанів, простягнута напроти далеких темних мас дерев, уже безлистих, але все ще не зовсім голих, скидалася на розпочате полотно, де маляр лише подекуди поклав мазки, зображуючи сонячну алею, виокремлену ним для випадкової прогулянки людей, яких він домалює потім.

Трохи далі, там, де дерева ще зберігали зелене убрання, тільки один дебелень, приземок зі спіяною верхівкою, маяв на вітрі свою потворною вогненно-червоною гривою. В інших місцях листя було таке свіже, ніби от-от розпустилося, а чудовий ампелопсис, усміхнений подібно до розквітлого взимку терновика, від самого ранку був ніби у цвіту. І весь ліс здавався чимось тимчасовим і шгучним, як розсадник чи парк, де чи то з науковою метою, чи то готуючись до свята, недавно посаджено серед найзвичайнісіньких дерев, які ще не викопано, два-три рідкісні різновиди з якимсь фантастичним листям, щр породжує круг себе простір, повітря, світло. Отож була пора року, коли Булонський ліс виявляє силу-силенну різних порід і гуртує найвідмінніші одна від одної частини у багатощару цілість. І година дня була та сама. Де ще дерева не облетіли, здавалося, щр листяна речовина зазнавала змін там, де до неї досягло сонячне світло, майже поземе як уранці, так і за кілька годин, коли зі смерком воно засвітиться, мов лампа, кине здалеку на листя шгучні, гарячі відблиски і підпалить горішнє листя, а під охопленим полум'ям вершечком тьмяним, вогнетривким підсвічником височітиме стовбур. Подекуди проміння робило каштанове листя товстим, як цегла, і ніби в жовтій перській будівлі з блакитним узором, злютовувало його з небом, а подекуди навпаки, відривало його од неба, до якого листя п'ялося своїми золотими пальцями. До середини стовбура одного дерева, зачлечаного диким виноградом, воно ніби притулило цілий оберемок червоних квітів (одміна гвоздики), невидимих у сліпучому сьайві. Різні частини лісу, влітку злиті в суцільну рясноту зела, нині розмежовувалися. Межі майже кожної з них різнилися яскравіше освітленими просторами чи пишним листям, схожим на орифламу. Я міг розпізнати, наче на кольоровій мапі, Арменонвіль, Каталанський лужок, Мадрид, Біговий круг, берег озера. Тут бовваніла якась зайва споруда, шгучний Грот, а там дерева, розбігаючись, давали місце млинові, або ж його висував уперед оксамитний майданчик травника. Відчувалося, щр Булонський ліс був не тільки лісом, щр він відповідає якомусь призначенню, відрубному від життя дерев. Моє піднесення спричинювалося не лише милуванням на осінь, а й якимсь каламутним жаданням. Атож, жаданням — цим багатим джерелом радощів, яке кипить у ключ так, щр душа спершу не розуміє, чому вона радіє, не усвідомлює, щр причина її стану не зокола. Ось чому я дивився на дерева з чулістю невиситою — моя чулість перехлюпувалася через них і несвідомо поривалася до твору мистецтва, який становили собою красуні, гуляючи тут щрдень кілька годин під ослоною дерев. Ноги несли мене до Алеї акацій. Я простував крізь гущавину гаю, де вранішнє сонце розбивало дерева по-своєму, підрізало, злучало стовбури різних порід і укладало купи. Воно вправно зближувало між собою двоє сусідніх дерев; орудуючи гострою сокирою зі світла й тіні, воно відтинала у кожного з них півстовбура та половину галуззя і, сплітаючи позосталі половини, обертало їх то в єдиний тіньовий стовп, обмежований сонячним тереном, то в єдиний світловий привид, чії шгучні, хисткі контури були оплетені сіткою чорної тіні. Коли сонячний парус позолочував верхи,

здавалося, ніби, скупані в іскряній вільгості, вони одні тримаються на поверхні рідкого смарагдового повітря, куди весь гай поринав, як у море. Бо дерева і далі жили своїм життям, і якщо вони пооблітали, їхнє життя лишало ще яскравіше на покривцях зеленого оксамиту, накинутих на стовбури або на білій емалі кругленьких, як сонце та місяць у «Творінні» Мікеланджело, куль омели, залізлої на верхівлі тополь. Оскільки дерева завдяки своєрідному щепленню стільки літ хоч-не-хоч уживалися з жінками, то вони викликали в моїй свідомості образ дріади, прудконової світської красуні у барвистому уборі, яку вони отінують своїм гіллям, щоб і вона відчула потугу осені; вони наводили мені на пам'ять щасливу пору моєї довірливої юности, коли я гнав у ці місця, де під кронами — цими моїми випадковими спільниками — тимчасово втілювалися дива жіночої елегантності. Пориванням до краси переповнювали мою душу ялинки й акації Булонського лісу, і тому вони хвилювали мене далеко дужче, ніж каштани та бузок Тріанону, на які я йшов помилуватися, але краса жила в мені самому, а не в пам'ятках тієї чи іншої доби, не в творах мистецтва, не в святині Любові, з приходом якої лежали купи золотого листя. Я добрався до берега озера, вийшов до Голубиноного тиру. Колись ідеал гожости пов'язувався у мене з високою вікторією, з сухорлявими кінями, злими і легкими, як оси, з очима, налитими кров'ю, як у лютих румаків Діомедових, і тепер мені закортіло побачити знову те, щоб я колись любив, закортіло не менше, ніж тоді, як я бігав багато років тому на ці самі шляхи; я хотів, щоб перед моїми очима знов пролетів кремезний візничий пані Сванн, під дозором маленького грума, гладкого, наче барильце, з дитинним личком святого Юрія, який пробував укоськати розімчаних коней з крицевими крилами, якими вони злякані були. Гай-гай! Нині там снували тільки авта, керовані вусатими шоферами, біля яких засідали росляві виїзні лакеї. Прагнути перевірити, чи все ще гарні дамські капелюшки, такі низенькі, щоб здавалися на голові віночками, тобто чи настільки вони гарні, як уявлялися очам моєї пам'яті, я ждав глянути на них очима тілесними. Всі капелюшки були тепер величезні, з плодами, з квітами і всілякими пташками. Замість гарного одягу, в якому пані Сванн виглядала королевою, — якісь греко-саксонські туніки зі згортками, як на танагрських статуетках, та ганчірки з ліберті в стилі Директорії, розмальовані, наче ті шпалери, квітами. На головах у чоловіків, які могли б гуляти з пані Сванн Алесю королеви Марґарити, я не бачив циліндрів чи інших якихось капелюхів. Вони ходили простоволосі. Не ймучи цим новим статистам віри, я на кін їх не випускав, я не міг надати їм єдносте, цупкосте, життєвосте; розрізнені, випадкові, неживі, вони були позбавлені навіть складників краси, з яких мої очі могли колись щось скомпонувати. У гожість цих пересічних жінок я не вірив, їхні туалети видавалися мені непоказними. А коли втрачаєш віру, то щоб заличкувати наше безсилля вдмунути живого духа в нові явища, цю віру замінює і вгніжджається з новою силою фетишистська прихильність до колишнього, яке раніш оживляла наша віра, немовби якраз у колишньому, а не в нас самих горіла божественна іскра і наше теперішнє безвір'я має зовнішню причину — смерть богів!

«Який жах! — сказав я собі. — Невже ці авта такі елегантні, як колишні виїзди? Може, я зістарився, але я не житець на світі, де жінки наступають собі на сукні, не знати з чого пошиті. Чого ради приходити під ці дерева, якщо тепер не залилося й сліду від тих, щоб збиралися під їхнім червоним листям, якщо вульгарність і шал заступили все те чарівне, чому це листя було за оправу? Який жах!» Що мене втішає нині, коли гожосте більше нема, — то це спомини про жінок, яких я знав раніше. Але чи здатні ті люди, які дивляться на цих страхопудів у капелюшках, обернених у пташарню чи овочевий сад, чи здатні вони бодай відчутти, яким дивом була ця пані Сванн у простій бузковій наколці чи в капелюшку з одним-однісіньким ірисом, прикріпленим сторч? Чи міг би я передати, яке хвилювання охопило мене зимового ранку, коли я, спіткнувши пішу пані Сванн у котиковому пальті, у скромному беретикові з двома ножеподібними пір'їнами куріпки, враз відчув кімнатне тепло, яким пашіло від неї, і відчував його завдяки пом'ятій китичці фіалок у неї на грудях, живе, блакитне квіткування яких на тлі сірого неба, в морозяному повітрі, серед голих дерев мало ще й той чар, щоб обрало пору та погоду тільки як рамку для себе і жило в людській атмосфері, в атмосфері цієї жінки; той самий чар, щоб й квіти у вазонах та жардиньєрках її вітальні, біля племінного коминка, перед обіпнутою шовком канапою, квіти, щоб дивилися на віхолу за вікнами? Зрештою я б не вдовольнився, якби нині одягалися, як раніше. Скориставшись із злютованосте частин спогадів, так надійно скріплених нашою пам'яттю, щоб відкинути щось чи знехтувати годі, я хотів би надвечір чаювати в одній з цих жінок у салоні, помальованому натемно, як салон пані Сванн (у тому році, яким завершується перша частина цієї оповіді), де листопадним смерком мерехтіли б червоно-жовті вогні, де б жахтіла кривава заграва, де б палало рожеве і біле полум'я хризантем і де б я знов не зумів розібратися в своїх почуттях, як (це виявилось пізніше) не умів розбиратися постійно. Але тепер, ці хвилини, хоча я й не доп'явся свого, здалися б мені чарівними. Я хотів би, щоб вони повторилися, як мені вони запам'яталися. Гай-гай! Нині були тільки покої в стилі Людовіка XVI, геть білі, заставлені блакитними гортензіями. До того ж парижани стали повертатися куди пізніше. Пані Сванн — якби я попросив її відтворити для мене все, з чого склався мій спомин, пов'язаний з роком, щоб вже канув у вічність і на який мені не вільно обернутися; з чого виникло моє бажання, таке ж нездійсненне, як і щастя, до якого вона колись марно поривалася, — пані Сванн відповіла б мені з якогось замку, щоб повернеться не раніше лютого, коли хризантеми уже одцвітуть. І ще я потребував, щоб це були ті самі жінки, чії туалети так мене цікавили, бо в той час, коли я ще вірив, моя уява наділила кожну з них одрубною індивідуальністю і оточувала їх легендою. Гай-гай! В Алеї акацій — миртовій алеї — я побачив декого з них, зістарених, обернутих на страшні тіні того, чим вони були колись, побачив цих прибулуд, марних шукачок у Вергілієвих гаях. Вони давно вже порозбігалися, а я довго ще даремно волав до безлюдних стежок. Сонце сховалося за хмарою. Природа знову брала владу над лісом, і думка, щоб це Єлисейський Сад Жінки, звідти відлетіла; над іграшковим млином справжнє небо було сіре; вітер морщив Велике озеро як усяке озеро; великі птахи пролітали через Булонський ліс як через усякий ліс, і з проразливими криками сідали одна по одній на розкидисті дуби, друдичні корони і додонська велич яких ніби звістували про безлюдницю позбавленого свого призначення лісу і допомагали мені краще зглибити марність моїх намагань відшукати в доквітлі образки, бережені пам'яттю: тому, щоб ти знайдеш, завжди бракуватиме чарів, уділюваних самою пам'яттю, і воно буде неприступне для чуттєвого сприйняття. Того світу, який я знав, більше не існувало. Якби пані Сванн з'явилася тут бодай трошечки не такою, якою вона була, і в інший час, то змінилася б і Алея. Знайомі місця — це всього лишень простір, на якому ми розташовуємо їх як нам заманеться. Це всього лишень тоненька верства поєднаних між собою вражень, з якої вистелене наше минуле; спогад про якийсь образ — це лише жаль про певну мить, і будинки, дороги, алеї такі самі, на жаль, зникомі, як і роки.

Примітки

1 На чашку чаю (англ.)

2 Милосердя (лат.)

3 Ніжно і повільно (італ.)

4 Радульфове обійстя (лат.)

5 Радульфова фортеця (лат.)

6 Віконтова відрада (лат.)

7 Друге «Я» (лат.)

8 Поганське поле (лат.)

9 Я на комплімент не набивалася (англ.)

10 В домашньому побуті (англ.)

11 Вишуканій (англ.)

12 Недотикальне (лат.)

13 Першорядний (італ.)

14 Любий (англ.)

15 Між нами кажучи (лат.)

16 Не торкайся до мене (лат.) Євангелія від св. Івана, XX, 17

17 Мій любий (англ.)